

Belényesy Márta

Fejezetek a középkori anyagi kultúra történetéből II.

Documentatio Ethnographica 29.

Sorozatszerkesztő
Fülemile Ágnes

Az MTA BTK Néprajztudományi Intézete
és a L'Harmattan Könyvkiadó közös sorozata

Belényesy Márta

Fejezetek a középkori anyagi kultúra történetéből II.

A kötetet szerkesztette:

Báti Anikó

L'Harmattan

MTA BTK Néprajztudományi Intézete

2012

A kötet megjelenését az MTA Könyv és folyóirat pályázata támogatta.

Szerkesztette: Báti Anikó

© Belényesy Márta, 2012
© MTA BTK Néprajztudományi Intézete, 2012
© L'Harmattan Kiadó, 2012

ISBN 978-963-236-069-0
ISSN 0138-9793

A kiadásért felel Gyenes Ádám.
A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel
megvásárolhatók:

L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: (+36-1) 267-5979
harmattan@harmattan.hu
www.harmattan.hu

Párbeszéd Könyvesbolt
1085 Budapest, Horánszky u. 20.
Tel.: (+36-1) 445-2775
www.konyveslap.hu

A borítót *A 16. századi nagyszombati kalendárium augusztus-ábrázolás*
(OSZK RNYT RMK I. 159. nyomán) c. kép felhasználásával

Ujváry Jenő tervezte.

A nyomdai előkészítés Kállai Zsanett munkája.

A nyomdai munkákat a Robinco Kft. végezte,
felelős vezető Kecskeméthy Péter.

Tartalom

Előszó (Paládi-Kovács Attila)	7
Szerkesztői előszó (Báti Anikó)	15
A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a 14. században	17
A földművelés Magyarországon a 14. században	91
Néhány szó az erdő- és szántóföldváltó gazdálkodás magyarországi formájáról	139
Talajmegtanulmány Szolnok-Doboka, Kolozs, Torda és Alsó-Fehér megyében a 15. században	151
Kerített település és gazdálkodás kapcsolata néhány zalai irtásos falunál egy 1460-as határjárás alapján	161
A parlagrendszer 15. századi kiterjedése Magyarországon	173
A permanens egymezős földhasználat és a két- és háromnyomásos rendszer kialakulása Magyarországon a középkorban	205
Szőlő- és gyümölcsstermesztésünk a 14. században	235
Forrásjegyzék	255
Képmelléklet	259

Előszó

Belényesy Mártának a középkori Magyarország anyagi kultúrája köréből írott tanulmányainak újabb kötete a „földművelés” alá vonható magyar nyelven közreadott írásait foglalja magában. Az eredetileg folyóiratokban megjelent nyolc dolgozat felöleli a hazai agrikultúra legfontosabb kérdésköreit a föld művelésbe vételének, feltörésének módozatain elkezdve a határhasználat és a művelési rendszerek történeti változásán át, az agrotechnika, az eszközkészlet bemutatásáig, az árutermelő gabonatermesztés megjelenéséig, a szőlőművelés táji körzeteinek kialakulásáig és a borfelesleg értékesítéséig. A tanulmányok zöme az „Anyagi kultúránk a XV. században” című tervmunka keretében készült, melynek forrásbázisát jeles történészekből, levéltári kutatókból álló munkaközösség hozta létre. A kötetben olvasható cikkek az 1954–1964 közötti évtizedben váltak először publikussá az *Ethnographia*, a *Századok*, a *Néprajzi Értesítő* és az *Agrártörténeti Szemle* hasábjain.

Egy-egy résztémáról az eltérő helyen és időben megjelent közleményekben találunk ismétléseket. Cikksorozat esetén az ismétlés megbocsátható, sőt aligha elkerülhető. Különösen a kötet elején álló, csaknem azonos címen megjelent, de akkoriban meglehetősen elkülönült szakok számára íródott két összefoglaló tanulmányban észlelhető számos átfedés és ismétlés. **A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században** eredetileg az *Ethnographia* számára íródott. Terjedelme miatt a dolgozat első felét a lap 1954. évi, második felét az 1955. évi kötetében közölték. A tanulmány több alfejezetre tagolódik:

- I. Az agrártechnika kutatás eddigi eredményeinek, módszereinek rövid összefoglalása.
- II. A föld feltörésének különféle módjai.
- III. A föld művelési rendszere.
- IV. A határhasználat jogi rendszere.
- V. A paraszti gazdaság szántóföld tartozéka és az eketársulás kérdése.

Ezek közül a II–IV. alfejezet bármelyike önálló dolgozatnak is beillene. Kutatástörténeti bevezetőjében Belényesy leszögezi, hogy „nem elegendő csupán a forrásanyag gondos feltárása és összegyűjtése, hanem nyelvészeti és néprajzi vizsgálatuk is szükséges. Az oklevelek látszólag holt anyaga az élő nyelv, a néprajz által vizsgált szókészlet segítségével szólaltatható meg.” Annak okát, hogy „közép-

kori gazdaságtörténetünk néprajzi módszere a történettudományban alig talált méltánylásra” elsősorban az említett szaktudományok elszigetelt fejlődésében látja. Korábbi kutatásaira is visszautalva tárgyalja a művelésbe vont földek kijelölését, termővé tételének eljárásait, a magyar *telek* szó etimológiájának tárgytörténeti hátterét. Behatóan vizsgálja az erdőkből foglalt irtásföldek kérdését, a vad növényzet kiirtásának különböző technikáit, a talaj feltörésének, megművelésének közanyagát, amit 14–15. századi magyar eke és ekevas ábrázolásokkal illusztrál. Nem feledkezik meg a szántáshoz szükséges vonójóságok, az igaerő biztosításáról, számáról, összetételéről sem. A határhasználat, a művelési rendszerek latin megnevezéseit nem minden esetben lehet biztonsággal értelmezni, magyar kifejezéseknek megfeleltetni. A *terra fimata et campestris* nagy valószínűséggel a parlagrendszer megnevezésére szolgált, a *terra fimata vulgo telek* az „örökszántó” megfelelője lehetett. (Egy helyen tévesen kapcsolja össze a parlagot a nyomásos rendszerrel, de a következő mondatban már helyesen vonja oda az *ugar* fogalmát.)

A termőföld művelési rendszere, a két- és háromnyomásos talajváltó határhasználat, a permanens egymezős földhasználat, a parlagrendszer, az erdő- és szántóföldváltó művelésmód, az irtásgazdálkodás stb. kérdéseire öt-tíz év múltán újra visszatért önálló tanulmányok formájában. Egyes részleteket – önmagát is korrigálva – a korábbinál bővebb adatolással, újabb források bevonásával világított meg. Az itt közölt tanulmányok sora együttesen fogja át a középkori földművelő gazdaság problematikáját.

A *Századok* 1956. évi kötetében megjelent dolgozat, **A földművelés Magyarországon a XIV. században** mintegy folytatása az *Ethnographia*-ban előbb közölt kétrészes tanulmánynak, és elsősorban az agrotechnika fejlettségét, a mezőgazdasági szerszámkészlet, az eszközellátottság színvonalát, a növényi kultúrák elterjedtségét, ágazati arányait vizsgálja. Végig a klasszikus tárgyi néprajz tematikai keretei között mozog, figyelmét a munkaeszközök formájára, a forrásokban megtalált latin és magyar terminusokra, a munkafolyamatokra, eljárásmodokra irányozza. A tárgyi ellátottság vázolása mellett főként az ekék formáira, a szántás, vetés, aratás, hordás, szemnyerés, gabonatórolás módjainak, az eszköztípusok rendjének a megállapítására törekszik. Megkísérli a gabonafélék és egyéb növényi kultúrák (hüvelyesek, káposzta, tök, kender, len stb.) jelentőségét megállapítani, a munkaeszközök, technikák kialakulását, történetét és földrajzi elterjedtségét rekonstruálni. Több olyan kérdést vet fel, mint a *horreum*, szérú és csűr vagy a nyomtatás és cséplés, illetve a gabona tárolása földbe ásott vermekben, hombárnak, szuszéknak nevezett ládafélékben, amelyek a későbbi évtizedek során önálló tárgymonográfikában nyertek alapos, történeti-néprajzi megvilágítást (lásd Hoffmann Tamás, Füzes Endre ide tartozó könyveit). Rámutat a készletezett gabona esetenként feltűnően magas mennyiségére. Például egy jobbágy-árva ingó javai között mintegy 68 mázsa gabonát írtak össze a 15. század elején (60 köből búza, 36 köből árpa és 13 kepe rozs). Azon a vidéken (Bodrogköz, Zemplén m.) 1418-ban 12 hold

szántófield tartozott egy-egy jobbágytelekhez. Mindez arra vall, hogy a gabona az Alföld északi, keleti peremén is az árutermelés és -forgalom része volt már abban az időben.

Belényesy hangsúlyozza, hogy az árutermelés a „paraszi életigények” növekedésére, az életmód és a fogyasztás változására is kihatott. Említi, hogy a 14. században jelenik meg a külső helyiségből fűthető szemes kályha a falvak módosabb jobbágyainál, és vele a füstöt elvezető kémény is terjedőben van az Alföld és a Kisalföld gabonatermelő vidékein. Ez onnan tudható, hogy e században tiltják meg először a jobbágnak a gyúlékony, fonott kémények építését. Sajnálhatjuk, hogy a Szerzőnek a középkori lakásberendezés, viselet, táplálkozás összefoglaló elemzésére a későbbi években már nem nyílt lehetősége.

A kötet tanulmányai közül az 1957-ben közölt **Néhány szó az erdő- és szántó-földváltó gazdálkodás magyarországi formájáról** szóló – a többtől eltérően – viszonylag kevés középkori forrást használ, annál több újkori adalékot és recens néprajzi leírást. Jelentőségét az égetéses erdőirtás és a talajváltó gazdálkodás sajátos rendszerének felismerése, bemutatása adja meg. Kimondja, hogy a középkorban az égetéses irtás megszokott eljárás volt a Kárpát-medence hegy- és dombvidékein; az erdős, cserjés, nádas területek bevonása a földművelésbe ezen a módon történt. Rámutat, hogy az égetés volt a bevett módja a vizenyős rétek, kaszálók, legelők talajjavításának is. Kéziratos néprajzi dolgozatok nyomán részletesen elemzi a fenyőövezet (pl. Őrség) váltógazdálkodásának ciklusát, egy-két évtizedes folyamatát, azaz az égetéssel végződő irtás, a szántás-vetés, a legeltetés majd az újra erdőszülés egymást követő fázisait. Az őrségi irtásföldek, parlagok és talajjavítási módok kapcsán említhette volna Imre Samunak *A felsőöri földművelés* című monográfiáját (Debrecen, 1941), amiből megismerhető az erdei falevél hasznosításának módja az almózás, a trágyakezelés munkálataiban. Általános volt ez a gyakorlat a Felföld és Erdély tájain is, különösen a bükkösök és fenyvesek szalmában szűkölködő övezetében. Belényesy nyomdokain haladva előbb Hoffmann Tamás (*Egy palóc falu földművelő technikájának néhány jellegzetessége a századforduló tájékán*. Ethnographia 1956. 536–561), majd Takács Lajos mélyítette el a hazai irtásgazdálkodás ismeretét, eljutva a teljeskörű feldolgozásig (*Egy irtásfalu földművelése*. Budapest, 1976, *Irtásgazdálkodásunk emlékei. Irtásföldek, irtásmódok*. Budapest, 1980).

Ebben a tanulmányban sem hiányzik az európai kitekintés, a közép- és észak-európai párhuzamok jelzése. Hivatkozik Georg Hanssen tézisére (1880), miszerint északon a vad talajváltó (*Feldgrasswirtschaft*) a legrégebb földhasználati rendszer, amit Albert Hömberg vitat (1938), minthogy felfogása szerint az „állandó szántó-földi rendszer” (*Dauernfeldwirtschaft*) megelőzte azt. Úgy gondolja, hogy a szántó- és erdőváltó rendszer (*Feldwaldwirtschaft*) csupán kiegészítette azt a faluhatárok távoli részein. A dán Axel Steensberg adattára (1955) már a világ minden tájáról tartalmazott égetéses irtásra vonatkozó adatokat. Ismeretes, hogy a trópusi övezetek őserdeit a 20. század második felében is ezen módszerekkel irtották s

ezeokról az eljárásokról (*shifting cultivation*), munkaeszközökről a kortárs kulturális- és gazdaságtanantropológia értékes kötetekben számolt be (pl. D. Freeman: *Report on the Iban*. London, 1970).

A **Talajmégmunkálás Szolnok-Doboka, Kolozs, Torda és Alsó-Fehér megyében a XV. században** címen 1958-ban közölt tanulmány egy 1461-ben keletkezett erdélyi adójegyzékben említett szolgáltatás, az ekével (*aratro*) és a vassal (*ferro*) végzendő szántás latin terminusaiból kiindulva világítja meg a csoroszlyával, kormánnyal, taligával ellátott kerülőeke, azaz aszimmetrikus ekevassal szántó nehéz ágyeke és a könnyű, a szimmetrikus vassal felszerelt talajtúró eke 15. századi használatát. Az ún. túróeke 19. századi formáit, neveit svéd és osztrák (stájer, karinthiai) analógiák (*Arl*, *Riss*) és középkori magyar ekeábrázolások (Csetnek, Székelyderzs, Zenthei-címer) alapján értelmezi. A tárgyi néprajz klasszikus módszerével elemzi a két eketípus szerkezeti felépítését és a velük végzett talajművelés eltérő vonásait. Rámutat, hogy a túróeke (*Arl*) az irtásföldek jellegzetes eszköze volt a Mura felső vízvidékén a 19. századig, s használatos volt Nyugat-Dunántúl és Erdély középkori irtásföldjeinek megművelésében is. Erre az eszközre mutat a *ferro* (*ferrum*) megnevezés a vizsgált 15. századi írott forrásban.

Egy másik jellegzetes forráscsoport, a 14–15. századból nagy számban fennmaradt határjárások egyike szolgált alapul a középkori kerített települések típusának és a határhasználat rendjének megvilágításához. (**Kerített település és gazdálkodás kapcsolata néhány zalai irtásos falunál egy 1460-as határjárás alapján.**) Az 1958-ban közölt rövid tanulmány jóval megelőzte Szabó István *A középkori magyar falu* (1969), illetve Maksay Ferenc *A magyar falu középkori településrendje* (1971) címen megjelent nevezetes monográfiáját. A maga idejében úttörésnek számított a középkori településtörténet vizsgálatában.

Az irtásokon vagy tisztásokon épült zalai falvak telekrendje, alaprajzi formája nem minden esetben tisztázható pontosan Homokkomár(om) és a forrásban szereplő másik hat-hét falu esetében. A szántók egyik része közvetlen folytatását képezi a lakótelkeknek, másik része a falutól távol, a rétek és erdők között alkot összefüggő határrészeket. A határjárás megszilárdult személynév és dűlőnév-rendszer örökít meg, és az egyéni birtoklás túlsúlyát mutatja, különösen a rétek, kaszálók, szőlők vonatkozásában. A vizsgált falvak esetében a földközösségnek csupán halvány nyomai mutatkoznak, ami az irtásgazdálkodással függhet össze. A falukerítés és a szántók, kaszálók kerítései nem annyira a falu, mint inkább a mezők védelmét szolgálták a szertejáró s talán felügyelet nélkül legelő állatok kártételeivel szemben.

Belényesy archív forrásának értelmezéséhez gazdag adattárát használ recens hazai néprajzi gyűjtések, közlések nyomán. Ezúttal sem feledkezik meg a rendelkezésre álló német és skandináv párhuzamok felhasználásáról, az európai kitekintésről. Adalékait főként G. Hanssen összefoglaló művéből meríti. Egy helyen az irtásrétek, kaszálók neveként a *prédium* szót említi. Emlékeztetünk rá, hogy néhány

évvel később Szabó István *A prédiüm* című nagy tanulmánya e szó fogalmi hátterét pontosan tisztázta és a kérdést végleg lezárta (Agrártörténeti Szemle 1963).

A földhasználati rendszerek hazai (és európai) történetébe vezeti be az olvasót **A parlagrendszer XV. századi kiterjedése Magyarországon** című tanulmány (1964), melyet a tárgykor kutatásában úttörő Georg Hanssen (*Zur Geschichte der Feldsystems in Deutschland. Agrarhistorische Abhandlungen*. Leipzig, 1880) és az „Annales”-t alapító Marc Bloch (*Les caractères originaux de l'histoire rural française*. Oslo, 1931) méltatásával indít. Hiszen Bloch amellett, hogy ismerteti a földhasználat típusos formáit, rendszereit, azok elterjedtségét és a kapcsolatos agrártechnikák történetét, mindezzel párhuzamosan vizsgálja, sőt megalapozza a falusi társadalom struktúrájáról alkotott képet is. Belényesy joggal kifogásolja, hogy az európai földhasználati rendszerek történetében némely szerzők aránytalanul nagy jelentőséget tulajdonítanak a két- és háromnyomásos határhasználatnak. Ezek jelentősége azonban – véleménye szerint – „korántsem lehetett olyan nagy, mint amit az irodalom tulajdonít neki.” Hanssen a parlagoló talajváltó rendszert Észak-Európa uralkodó földhasználati módjának nevezte a két- és háromnyomásos határhasználat kialakulását megelőző századokban. A parlagolást a legtöbb kutató a füves mezőségek földhasználati metódusnak tartja, holott még a 18. században is megszokott gyakorlat volt a nyugat-európai hegységek, erdőségek térségében is (Alpok, Pireneusok, Ardennek, Vogecek stb.). Magyarország 15. századi történetében négy földhasználati rendszert különböztet meg: 1. Frissen feltört legelők, rétek, erdők; 2. Rendszeresen parlagolt földek; 3. Permanens egymezős földhasználat; 4. Két- és háromnyomásos fordulókat alkalmazó, azaz nyomásokra felosztott határhasználat.

A földhasználati rendszerek és a tulajdonlás, például a földközösség összefüggéseit csupán elvétve érinti. Több figyelmet szentel a földművelés kultúrájának, technikáinak (pl. égetéses irtás eljárásai) munkaeszközeinek, a *gyepszegés* és az *imes-szántás* mibenlétének, a nyomásos- és a parlagoló rendszer területi- és időbeni elterjedtségének. Belényesy felfogása szerint a parlagrendszer kialakulását és fennmaradását a talaj termőképességének fenntartása, illetve visszaállítása és az állattartás takarmányigényének kielégítése, az eke alól kivont parlagföld legeltetése és kaszálása indokolta.

Az európai agrártörténet ezen régi vitakérdéséhez kapcsolódik **A permanens egymezős földhasználat és a két- és háromnyomásos rendszer kialakulása Magyarországon a középkorban** című terjedelmes tanulmány is (1960). Előrebocsátja, hogy a két- és háromnyomásos rendszer elterjedtsége korántsem volt olyan nagy, mint amit a szakirodalom tulajdonít neki. A kétfordulós rendszer Dél-Európát, a háromfordulós Közép- és Észak Európát jellemezte a 19–20. század fordulójáig. Előbbi az antik Róma szerzőinél is felbukkan már, utóbbi létezését még a 9–10. századot illetően sem lehet bizonyítani. Valószínűleg megelőzte a parlagoló, legelőváltó rendszer és az irtásgazdálkodás. Az égetéses irtás Észak- és Közép-

Európa hegy- és dombvidékein, erdős tájain a késő középkor sőt az újkor századaiban sem volt ritkaság.

A permanens egymezős földhasználat gyakorlatát Belényesy a 14–15. századi határjárásokban *torruk*, *tarnok*, *tanorok* néven sok vidéken – leghatározottabban az északkeleti vármegyékben – felbukkanó földek létezésében látja. Forrásai szerint olyan földeket neveztek így, melyek a beltelek közelében vagy annak a falukerítésen kívüli folytatásában terültek el. Láthatóan nem tartoztak a közös birtoklású földek közé s a telekhez hasonlóan magántulajdonnak számítottak. Az ilyen folytonosan művelt parcellákat állandó határjelekkel, helyenként töviskerítéssel különítették el az összes magán- és közös birtoklású földterülettől. Nem tartoztak a külső szántóföldek nyomásos művelési kényszerébe, nem érvényesült rajtuk a faluközösség legeltetési joga sem.

Magyarországon a 14. század közepe táján átalakulás következett be a határhasználatban: a talajváltó parlagolást fokozatosan felváltotta az örökszántók évente forduló két- és háromnyomásos rendszere, a mindössze egy évig pihentetett, legeltetett földek ugaroló rendszere. Az egykorú forrásokban használatos *calcatura* pontos magyar megfelelője a *nyomás*. Háromfordulós határhasználat esetén az őszi vetéseknek szánt határrészt, az *ugart*, három, szántással, a tavaszi vetéseknek rendelt földeket, a *tarlót*, legfeljebb két szántással készítették elő a vetéshez. A két- és háromfordulós határhasználat előnye a hosszabb távra megállapított vetésforgó és a legeltetés rendjének szabályozásában és az évente elérhető gabonatermés jelentős megnövekedésében mutatható ki. A kétnyomásos rendszer kedvezett a legeltető állattartásnak, a háromfordulós a gabonatermesztésnek. Előbbit sok helyen megkövetelte a sovány, agyagos földek gyakoribb pihentetése, trágyázása is. Ez magyarázza fennmaradását Erdély legtöbb táján a 20. század derekáig, szinte napjainkig.

Belényesy felteszi, hogy az *ugar* háromszori megszántása a kora újkorban terjedt el, és sok helyen még a 16. század elején is elfogadható volt a kétszeri szántása. A gondosabb talajművelésre, háromszori szántásra való áttérés Magyarország nyugati részein (Kisalföld és dunántúli, felföldi folyóvölgyek) valószínűleg a 13. században történt és a 14. században már megszokott volt az ugar háromszori szántása őszi vetés alá. A háromnyomásos határhasználat igen fejlett földművelési rendszerének és a háromszori szántásnak a magyarországi térhódítása a 14. században a jobbágyságot sok vidéken juttatta gabonafelesleghez és tette árutermelővé. Szerzőnk ennek a cikknek a végén nem mondja ki, de mi levonhatjuk azt a következtetést, hogy a 14–15. századi magyar agrárgazdaság a szántóföldeken is „egy szinten állt a nyugat-európai királyságokéval.”

Szőlő- és gyümölcsstermesztésünk a XIV. században címen 1955-ben közölt dolgozatát Belényesy Márta részletnek szánta egy készülő nagyobb agrotechnikai tanulmányhoz, mely a 14. századi magyar parasztság történetével, anyagi kultúrájával foglalkozó munkaközösség keretében készült. Talán ezért kezdte a következő mondattal: „Az eke mellett a kapa volt az a fontos munkaeszköz, amely a szorgos

paraszti kézben a vadon terméketlen tájat elsőrendű termőterületté alakította át.” Megállapítja, hogy a szőlőültetésre előkészített föld értéke a 14. század folyamán már kétszerese volt a gabonát termő föld értékének. Közleménye 15–16. századi képes ábrázolások felhasználásával mutatja be a metszőkészek, a mustnyeréshez szolgáló taposó kádak használatát, a szőlőművelés tavaszi munkálatait, a szőlőszüret és a mustnyerés eszközeit. Körvonalazza a történeti Magyarország szőlőtermesztésének a 14. században kibontakozó körzeteit. A Dunántúl középső és déli részein a paraszti, Pozsony, Sopron, Moson városai körül a jellegében ettől elütő polgári szőlő- és borvidék volt kialakulóban. Előbbit többek között a taposókád, a külterületi pince, utóbbit a borsajtó és a városi házhoz kapcsolódó pince jellemezte. A pozsonyi, soproni német városok borkivitele a 14. században már a szerémségi boréval vetekedett. Akkoriban még csak alakulóban volt az északi hegyláb szőlő- és gyümölcsstermesztése, külön úton járt Erdély és alföldi peremvidékének szőlőkultúrája. A szőlőültetvények magánbirtoklása, adás-vétele, öröklése, a szabad szőlőszerszés lehetősége vezetett a távol élő birtokosok, az extraneusok megjelenéséhez a szőlőhegyeken, ami bizonyára hozzájárul a bér munka elterjedéséhez a szőlőművelésben.

Belényesy Márta ebben a dolgozatában behatóan vizsgálja a gyümölcsstermesztés jellegét, ágazatait, termőfajait is. Szól egyes gyümölcsfajták fájának nagyobb folyók mentén és a déli napozású hegylábakon kialakult ligeteiről, a körülkerített *hortusok* jelentőségéről, földrajzi elterjedtségéről. Végül cáfolja a kitűnő Rapaics Raymund azon feltevését, miszerint a 14. század előtt Magyarországon a gyümölcsfák csupán vadon nőttek, azok egyes ligeteit eredeti helyükön kerítették körbe és vették birtokba a nagyobb urak. Belényesy archív forrásai azonban arra utalnak, hogy a lakóházak közelében, a beltelek végében fekvő gyümölcsösök plántálás útján kerültek oda és a nemesítésükre is volt már némi törekvés.

A földművelésről szóló tanulmányok gyűjteménye összességében azt igazolja, hogy a magyar parasztság a 14–15. században, a Nyugat-Európával lényegében még párhuzamos agrárfejlődés korában megmutatta agrártermelői és kulturális felkészültségét.

Mint hogy Belényesy Márta válogatott műveinek jegyzéke az előző gyűjteményes kötetben jelent meg (*Fejezetek a középkori anyagi kultúra történetéből*. I. *Documentatio Ethnographica* 26. Budapest, 2011.), itt kell felhívni az olvasó figyelmét arra, hogy a jegyzék is felsorol négyet a földművelő gazdasággal foglalkozó, idegen nyelven (németül, franciául) megjelent dolgozatai közül. Ezek az *Acta Ethnographica* 1955, 1956, 1957 és 1967. évi köteteiben láttak napvilágot. Néhány e tárgyhoz tartozó közleménye olyan külföldi folyóiratokban lelhető fel, amelyekre az említett jegyzék nem volt tekintettel.

Budapest, 2012. október 25.

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

Szerkesztői előszó

A tanulmánykötet összeállításakor a különböző kiadványokban megjelent munkák formai egységesítésére törekedtünk. A főszövegen belül az évszázadokat mindenütt arab számokkal jelöltük. A tanulmányok végén irodalom és a kötet végén egységes forrásjegyzéket állítottunk össze a könnyebb visszakereshetőség érdekében. A jegyetapparátust formailag érdemben nem változtattuk meg, csupán könnyebben áttekinthetővé tettük: egységesítettük, ahol szükséges volt az évszám, a szerzők keresztnevének feltüntetésével. Néhány szakirodalmi tételnél a könyvészeti adatok pontosításra, helyesbítésre szorultak; a szerzők teljes nevét igyekeztünk megadni. A tanulmányokhoz tartozó képeket, ábrákat külön mellékletben közöljük, az első megjelenéshez képest a képek sorrendjén nem, csak a sorszámozásukban történt változás. Ebből kifolyólag a képek számozását a jelen kiadvány képjegyzékéhez igazítottuk az egyes tanulmányokon belül. A megfelelő képminőség érdekében digitális reprodukciókat használtunk fel. A mellékletben szereplő képek, ábrák címének, alkotóinak, forrásainak megjelölése helyenként hiányos volt, ezeket kiegészítettük, adataikat pontosítottuk.

Budapest, 2012. október 25.

BÁTI ANIKÓ

A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a 14. században¹

Az agrártechnika-kutatás eddigi eredményeinek, módszerének rövid összefoglalása

A középkor gazdasági életének három fontos ágát, a mezőgazdaságot, kézművességet és kereskedelmet a tudomány nálunk is nagyon egyenlőtlenül tárgyalta, akárcsak mindenütt nyugaton. A kereskedelem egyoldalú és túlzott vizsgálata természet-szerűleg a termelés szerepének lebecsüléséhez vezetett, és így a legtöbbször az egész társadalmi és gazdasági élet torzított ábrázolását eredményezte. Az a csekély számú könyv vagy tanulmány, mely talán még annál is kevesebb figyelmet szentelt e kérdésnek, mint amennyiben a kézműipar részesült, világosan meggyőz bennünket erről. E munkáknak hibája volt a termelés technikai problémáinak a lebecsülése is. Wenzel Gusztáv, Magyarország mezőgazdaság-történetének első és egyetlen feldolgozója² bár helyesen mutatott rá arra, hogy Magyarország gazdasági rendszerében a főszerepet a legrégebb idők óta mindig a földművelés vitte, a fejlődés megrajzolásánál mégsem fordított kellő figyelmet a technika kérdéseire, és ezt szinte kizárólag a földrajzi tényezők hatásának vizsgálatával igyekszik pótolni. „A társadalmi gazdaság fejlődése – írja – a természetnek folytonos és döntő behatása alatt áll.”³ Így nem csodálkozhatunk rajta, ha végül azt a helytelen következtetést vonja le, hogy „az emberi munka, mely a mezőgazdaságnak másika, nem kevésbé lényeges tényezője”⁴ csak másodrangú. De igen tanulságos végigtekinteni azt a tanulmánysorozatot is, mely évtizedekkel Wenzel munkájának megjelenése után, az 1930-as években indult.⁵ Bár kétségtelen, hogy nagy részük olyan korszakot ölel fel, mikor a nagybirtok majorsági gazdálkodásának kiterjedése következtében egyre szembeötlőbb lesz a piacra való termelés, tehát egy-egy birtok jövedelmezősége is igen fontos problémává válik, ez azonban mégsem ok arra, hogy a kimerítő terméstartáblázatok és árfolyamárak mellett a termelés technikájának és művelési módoknak és munkaeszközöknek annyira háttérbe

¹ A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században. In: Ethnographia 1954. LXV. 387–415. 1955. LXVI. 57–98. a tanulmány eredeti megjelenési helye. (Szerkesztő)

² Wenzel G.: 1887.

³ Wenzel G.: 1887. 22.

⁴ Wenzel G.: 1887. 23.

⁵ Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez. Domanovszky Sándor szerkesztésében. Az első tanulmány 1930-ban jelent meg.

kelljen szorulniuk. A gazdasági korszakokat – tudjuk – nem az különbözteti meg egymástól, hogy mit, hanem hogy hogyan termeltek.⁶

E fenti munkákban fellelhető egyoldalú szemléletmódnak az lett az egyenes következménye, hogy a termelés növekedését mindenki csupán az igények emelkedésével és nem a technikában beállott változásokkal hozta kapcsolatba. Pedig, ahogy Molnár Erik is megállapítja, „a magyar történet alapja egészen a legújabb időkig a magyar agrártörténet. A magyar agrártörténet alapja pedig a magyar agrár-technika története.”⁷

Wenzel s nyomában mindazok, akik a középkori mezőgazdaságtörténet kutatásának feladatát tűzték ki maguk elé, az eredményt nem a kutatás módszerétől várták, hanem a forrásanyag bőségétől. Wenzel világosan kifejezésre is juttatja ezt. „Érdekes feladat volna – írja – ama korban kifejtett gazdasági viszonyaink részletes leírását megkísérelni. Ilyen feladatnak mindazonáltal teljesen megfelelni a kútfői apparátus szegénysége miatt alig lehetséges, és mindaz, amit efféle vizsgálódásoktól várni lehetne, csak konstatálása volna a növény- és állatvilág azon nevezetesebb terményeinek, melyek akkor hazánkban találtak.”⁸

Wenzel a felhasznált kútfők három csoportját különbözteti meg: 1. a történeti okleveleket (melyek birtokviszonyokra vonatkoznak), 2. a tizedeket tartalmazó iratokat és 3. a vámtarifákat. „Olyan okiratok – írja –, melyek a birtok gazdasági használatát, vagy efféle gazdasági kérdéseket közvetlenül tárgyalnának, felette ritkák.”⁹ Felhasznált forrásanyagának szűk köre így már önmagában megszabja mondanivalója irányát, és azt, hogy munkájában nincs meg a helyes arányosítás a termelés menete, vagyis technikája és végső eredménye, tehát produktivitása között. A vámszabályok és piaci tarifák egyoldalú felhasználása következtében azonban a termékek közül is inkább azokat sorolja fel, amelyek bekerültek az áruforgalomba, s így valójában a termékek fajtáiról is torzított képet ad. Pedig az egykorú hatalmaskodások bőséges anyaga éppen a jobbágygazdaság állat-, termény- és eszközfelserelésébe, sőt igen gyakran tulajdonviszonyaiba is betekintést nyújthatott volna.

Az írott forrásanyagnak ez a szűk körű felhasználása olyan alapvető hiba volt, amely az 1930-as évekkel ismét megindult mezőgazdaság-történeti kutatásunkat még mindig éppúgy jellemezte, mint Wenzel koráét. Mivel szinte kizárólag urbáriumokat használtak fel, kutatásuk alig vetett fényt a művelés technikájára. A paraszti földművelés menetére a gazdasági utasítások sem nyújtottak semmit.

⁶ Marx, C.: 1948. 194.

⁷ Molnár E.: 1949. 6.

⁸ Wenzel G.: 1887. 160.

⁹ Wenzel G.: 1887. 161. A kutatás ugyanis a gazdaságtörténet terén általában rendkívüli nehézségekkel jár. „Hatványozott mértékben áll ez az agrártörténetre, mely speciális forrásokkal alig rendelkezik, frásos emlékeinek túlnyomó része a köztörténet általános jellegű mérhetetlen kútfő-anyagában szétszórta, elrejtve lappang” – állapítja meg Wellmann Imre. Wellmann I.: 1937. 667.

Pedig a források egyoldalú használásában rejlő veszélyre már a sorozat szerkesztője, Domanovszky Sándor felhívta a figyelmet.¹⁰

De ugyanilyen helytelen utakon indult középkori mezőgazdaságtörténet-kutatásunk módszere is. Wenzel munkája előszavában sajnálattal állapítja meg, hogy Herman Ottó „A magyar halászat” című könyvét, mely „a magyar halászat történetére nézve epochális jelentőséggel bír”, és mely több helyütt neki is segítségére lett volna, csak akkor kapta kézhez, mikor a munkája csaknem egészen ki volt nyomtatva.¹¹ Az egyébként bőségesen rendelkezésre álló néprajzi párhuzamok alkalmazását is alig kísérelte meg; csupán egy helyen próbálkozott vele: az eke fejlődését vizsgálva, újkori párhuzamokat alkalmazott.¹² Ennek a módszernek következetes felhasználására a magyar mezőgazdaságtörténet-kutatásban Tagányi Károly adta meg az alapot: „A földközösség története Magyarországon” című munkájával.¹³ Újszerű metodikájára saját kora is felfigyelt. Acsády Ignác a legnagyobb elismerés és méltánylás hangján emlékezik meg róla: „Hogy milyen eredményeket érhet el az, aki gazdasági szakismeret fegyverzetében felszerelve vizsgálja a történeti anyagot, arra örvendetes példát nyújt éppen legújabbban egyik modern műveltségű történetírónk, Tagányi Károly, aki a földközösség történetét hazánkban először vizsgálta meg, sőt a földközösség létét egyáltalán először vette észre, s ezen jogi, valamint szociálpolitikai szempontból egyaránt fontos kérdés megvilágításához a szükséges anyagot ezredéves fejlődésünk minden szakaszára meg tudta találni.” Majd így folytatja: „Van tehát anyag minden tekintetben, van bőven, s mindenki értékesíteni fogja azt, aki a modern gazdaságtudomány birtokában fog a múltak kútfőhagyatékának tanulmányozásához.”¹⁴

Tagányi eredményes néprajzi módszere mindennek ellenére középkori gazdaságtörténeti irodalmunkban alig talált követésre, és így a kutatást mindmáig megnehezítette az a balhiedelem, hogy elegendő forrás híján szinte lehetetlen középkori termelésünket megírni, „mert ilyen tényanyag nemcsak nincs, de soha nem is lesz”. E kutatók úgy vélték, hogy „azok, akik a középkorban okleveleket szerkesztettek, vagy krónikákat írtak, édeskeveset törődtek azzal, hogy a paraszt milyen technikai feltételek mellett dolgozik”.¹⁵ Ez a megállapítás ugyan helytálló, de az is

¹⁰ Míg az instrukciók csupán ideális követelést fejeznek ki, addig az összeírások és urbáriumok a ténylegesen megkívánt szolgáltatásokat sorolják fel – állapítja meg Domanovszky Sándor a sorozat első számához írt bevezető soraiban. *Domanovszky S.*: 1930. I. 4.

¹¹ Wenzel G.: 1887. Bevezetés. 4.

¹² Wenzel G.: 1887. Bevezetés. 4.

¹³ „A kultúrtörténet legfőbb kérdésénél, úgy ennél is – írja bevezető soraiban Tagányi – a mai állapotokból kell kiindulnunk, s úgy menni visszafelé mindig régibb és régibb korba, hogy a még szemmel látható jelenségekhez fűzve a korunkhoz közelebb eső bővebb, világosabb adatokat, hogy aztán mentül régibb, annál homályosabb s szűkebb szavú emlékeket könnyebben megérthessük.” *Tagányi K.*: é. n. 15.

¹⁴ Acsády I.: 1895. 158.

¹⁵ *Molnár E.*: 1949. 6.

igaz, hogy akik a középkorban okleveleket szerkesztettek, nehezen kerülhették el, hogy például határjárások során ne említsenek meg olyan magyar nyelvű határpontokat, melyek mögött gyakran valamilyen technikai eljárás neve rejlik. E népnyelvi kifejezések sokszor éppen technikai kérdésekhez szolgálnak páratlan gazdag útmutatóul. A nyelv – tudjuk – az egyes korszakok egész sorának terméke, melyek folyamán kialakul, fejlődik, csiszolódik.¹⁶ Innen van, hogy egy-egy népnyelvi kifejezés sokszor a fogalmak egész sorának egymásra rétegződésével évszázadokon keresztül is fennmarad, s magyarázatul szolgál korábbi, különben szűkszavú utalásokhoz. De ugyanez a helyzet az oklevelek latin terminológiájának felhasználásánál is. Nehezen képzelhető el ugyanis, hogy a technikai eljárásokra alig, vagy csak nagyon szűkszavúan utaló középkori okleveleink formális kifejezései ne a mindenki által érthető köznyelvi fogalmazást takarják. Az ipar, a mezőgazdaság, a kereskedelem és a technika állandó fejlődése ugyanis szüntelenül megköveteli a nyelvtől szótára kiegészítését.¹⁷ Ez a tétel fokozottan érvényes olyan elvont és alapjában csak egy felsőbb réteg politikai, gazdasági és kulturális szükségleteinek kielégítését szolgáló nyelvnél, amilyen a középkori vulgáris latin, melynek éppen gazdasági és jogi igények kielégítése és biztosítása volt legfőbb feladata. Könnyen érthető tehát, hogy egyfelől a mindennapi élet, másfelől az okleveles gyakorlat számára olyan közérthető fogalmak váltak szükségessé – például valamilyen termelési eljárás megjelölése –, amelyek hosszú ideig hivatalos műszavakként éltek a köztudatban.

Az, hogy a középkori gazdaságtörténetünk néprajzi módszere a történettudományban alig talált méltánylásra, az elsősorban egyes szaktudományaink elszigetelt fejlődésével magyarázható. Ez pedig a módszer egyoldalúságán kívül megmutatkozott abban is, hogy egy-két kísérletet leszámítva, egymás forrásanyaga iránt milyen közömbösséggel viseltettek. Pedig középkori mezőgazdaság-történetünk eddigi eredményei és hiányai meggyőzhetnek arról, hogy nem elegendő csupán a forrásanyag gondos feltárása és összegyűjtése, hanem nyelvészeti és néprajzi vizsgálatuk is szükséges. Az oklevelek látszólag holt anyaga, az élő nyelv, a néprajz által vizsgált szókészlet segítségével szólaltatható meg.

Mikor arra vállalkoztunk, hogy középkori agrártechnikánk néhány fontos problémáját megvizsgáljuk, az egykori írott források feltárásán kívül alig számíhattunk a régészet tárgyi anyagának a segítségére, amely pedig különösen a munkaeszközök tekintetében felbecsülhetetlen támpontokat adhatott volna. De ugyanilyen hiányát éreztük ábrázolás-anyagunk – egy-két esettől eltekintve – bőséges felhasználási lehetőségének is, pedig ez a forráscsoport az írott anyagot – különösen a munkaeljárásoknál – nagyobb étellel tölthette volna meg. Ez a kényszerűség tette elkerülhetetlenné, hogy azokban az esetekben, mikor hazai ábrázolás nem áll ren-

¹⁶ Sztálm J. Dzs.: 1950. 9.

¹⁷ Sztálm J. Dzs.: 1950. 11.

delkezésünkre, a jóval bőségebb külföldi anyagból válogassunk. A válogatásnál elsősorban mondanivalójának hitelességét ellenőriztük esetenként, majd összevetve saját forrásainkkal, a hazai viszonyokra való felhasználhatóságát állapítottuk meg. Ugyanez a körültekintő mérlegelés vezetett írott forrásaink hasznosításánál is, ahol a gyakran torzításokra vezető egyoldalúságokat kellett kiküszöbölnünk. Nem akartuk követni azoknak a kutatóknak a példáját, akik a törvények rendelkezéseire vagy egykorú elméleti szakmunkák hasznos utasításaira építik fel megállapításait, hiszen ezek – helyesebben csupán egyes részeik – csak egy egészen kisszámú felsőréteg gyakorlatába mehettek át.

Kutatásunk tárgya a 14. század fejlett agrártechnikáján belül a földművelés vizsgálata. Kiindulásunk az ismert mezőgazdasági sorozattal ellentétben¹⁸ a kor mezőgazdasági életében alapot jelentő paraszti gazdasági szint¹⁹ megrajzolása s helyenként – ahol a források engedik – az úri gazdálkodás közti különbség megállapítása.²⁰ Újabban megjelent történeti kézikönyveinknek is igen nagy hiányossága ugyanis, hogy semmit sem szólnak arról, hogyan élt a nép az egyes korszakokban: milyen eszközökkel termelte a létfenntartáshoz szükséges anyagokat, miben különbözött az egyes társadalmi rétegek lakóháza, ruhája és életmódja és így tovább. E hiányok kiküszöbölésében fontos feladat hárul a néprajzra is. Fokozott figyelmet kell fordítania a jelen és a közelmúlt néprajzi jelenségeinek vizsgálatán kívül a régebbi korok parasztsága kultúrájának és életmódjának kutatása felé, ezeknek a feladatoknak a megoldása nélkül ugyanis a néprajz nemcsak saját történeti problémáinak kidolgozására nem vállalkozhatik, hanem a magyar nép történetének kutatásában sem játszhatik olyan szerepet, mely joggal megilletné.²¹

¹⁸ Wellmann Imre a nagybirtok gazdasági életének fokozottabb feldolgozását azzal magyarázza, hogy a gazdasági élet egészét megvilágító forrásanyag csak a nagybirtokról maradt ránk, ahol a gazdálkodást számadásra kötelezett gazdatisztek vezették. *Wellmann I.*: 1937. 681.

¹⁹ Már Wellmann is utal a gazdasági kölcsönhatások tárgyalása során arra, hogy a paraszt – főleg eleinte – legalább annyira átadó fél a gazdasági kultúra terén, mint amennyire passzív befogadó szerepet visz ... Az *alodiumok* azonkívül, hogy a középkori szerzetesi mintagazdaságok példáján nevelődtek – írja a továbbiakban –, parasztközösséghez jártak iskolába, ezek földművelő eszközeit vették igénybe századokon át. *Wellmann I.*: 1937. 693.

²⁰ A dolgozat munkaközösség keretén belül készült. A kiadatlan oklevelek átnézése problematikánkra vonatkozólag úgynevezett előzetes szempontjegyzék alapján történt. Saját anyagomon kívül így felhasználtam még Mályusz Elemér (Má. E.), Kumorovitz L. Bernát (K. L. B.), Fekete Nagy Antal (F. N. A.) és Fügedi Erik (F. E.) gyűjtését is.

²¹ Hasonló szempontokat vet föl a Szovjetszkaja Etnografija 1953. 3. számában „Az etnográfusok és történészek szoros együttműködéséért” című dolgozat szerzője. Egyfelől rámutat a Szovjetunió egyes népeiről szóló összefoglaló történeti munkáknak arra a hiányosságára, hogy még mindig a politikai történet eseményei vannak bennük túlsúlyban, és alig kap benne helyet a néptömegek kultúrájának és életmódjának leírása. Másfelől rávilágít arra is, hogy mindezekért bizonyos fokig az etnográfusok felelősek, akiknek

A föld feltörésének különféle módjai

A gazdasági élet alakulásánál a 14. század folyamán a földművelés játssza a legdöntőbb szerepet. A szántóföldek száma megnövekszik, és a föld művelési rendszerének és technikájának lényeges átalakulása következtében helyenként a termelés is megjavul.

A változás középpontjában elsősorban a föld vetés alá való előkészítésének technikai tökéletesedése áll. Nem hagyható azonban figyelmen kívül a föld művelési rendszerének és a földhasználat jogi formájának kérdése sem. A három tényező egymástól – mint látni fogjuk – nem marad független. A művelés alá lefoglalt területek eltérő alapadottságai ugyanis egészen döntő módon befolyásolják a föld művelési rendszerének és a határhasználat jogi formájának a kibontakozását, de emellett a földhasználat jogi formája megszabja a szántóföldek határbeli elhelyezkedését is, és ezáltal a termelés munkamenetét is nagymértékben befolyásolja. A föld feltörésének technikája, művelési rendszere és a határhasználat elsajátítási formái tehát azok a legdöntőbb mozzanatok, amelyeknek szoros egybekapcsolásán keresztül megkíséreljük a mezőgazdasági termelést megvizsgálni.

A kutatás előterében a föld vetés alá való előkészítésének technikája áll. Ebben olyan fontos munkafolyamatot vizsgálhatunk, mely a föld feltörésének eltérő lehetőségeit szemlélteti. Ennek kapcsán mindenekelőtt két tényezőt kell közelebbről megvizsgálnunk: a talajt és az azt borító növénytakarót, és a művelethez szükséges munkaeszközt és munkatársulási formákat.

A művelet szempontjából figyelembe veendő területek talaja erősen különbözik a megmunkálás könnyebbsége, tehát a megkövetelt technikai eljárás természetétől, de eltérő értékű a művelhetőség időtartamában is. Így vannak könnyebb megmunkálású, a feltörés számára elsősorban kínáló földök, amilyen a folyóvölgyek áradások által feltöltött és mesterségesen javított talaja.²² Ezek megmunkálása kézi erővel is könnyen megy, de emellett e földek termékenysége sem merül ki a természetes öntözés következtében, még állandó művelés mellett sem. A földek nagy többsége azonban csak nehezen törhető fel és csupán állandó pihentetés – ilyen a parlag vagy az ugarrendszer – mellett művelhető. A művelhetőség időtartamában bizonyos fokozatok vannak. Az először munkába vett erdei humusztalaj például kétszeres művelési időtartammal rendelkezik, mint a homokos vagy agyagos mezőségi.²³

munkásságát részben a még mindig nem eléggé történeti módszer, részben az időben meglehetősen szűk körű témaválasztás jellemzi.

²² Egyes víznévvel összetett „telek” nevekben ilyen könnyű megmunkálású földeket látunk. *Belényesy M.*:1948. 18.

²³ Az erdei talaj 8–10 évig is jó termést hoz, a mezőségi legfeljebb 5–6 évig művelhető egyfolytában.

De fontos a növénytakaró figyelembevétele is. Különbség van ugyanis az erdővel vagy nádassal borított nehéz megmunkálású területek művelésbe vétele és a legfeljebb csak fűfélékkel benőtt térségek feltörése között. Míg az előbbieknél fáradtságos étetéssel vagy vágással kell előkészíteni a talajt a feltörésre, addig az utóbbiaknál már a legeltetés folyamata is ugyanazt jelenti: a legelő állat ugyanis előbb jól megtapodja a talajt,²⁴ az állati trágya kiöli az ekének különben ellenálló gyomot.²⁵ E nélkül az előzetes eljárás nélkül az ember rossz munkaeszközeivel csak nehezen birkózhatott volna meg az először birtokba vett föld feltörésével.

A különböző növénytakarók szerint különbséget kell tehát tennünk a mezőségi és erdei, illetve a mocsaras területek művelésbe vétele, illetve technikája között. A növényi takaró alapul vételével Grekov két művelési rendszert állít egymással szembe Oroszországban a korai időkben. Egyik az erdei talajon uralkodó „irtás”, másik a füves mezőségek úgynevezett „parlag” rendszere.²⁶ A mezőgazdaság térhódításával ez nálunk kiegészül még a nádasok ugyancsak igényes irtási eljárásával. Ha a különböző művelési eljárások különböző talaj- és növénytakaró-adottságait és eltérő munkaigényét vesszük figyelembe, ez a felosztás nálunk is helytálló, azzal a módosítással, hogy ezek nem egyenlő értékű fogalmak. Ugyanis sem az irtást, mely a művelést minden körülmények között bevezeti, sem a parlagot, mely a művelés folytonosságát biztosítja, nem sajátíthatjuk ki kizárólag egyik technikának vagy rendszernek sem. Tudniillik mindkét eljárás nagyjából hasonló munkafolyamatot igényel. Először valamilyen módon meg kell a talajt a növénytől tisztítani. Az egyiket a fától, a másikat a nádtól, a harmadikat az összenőtt gyökérzetű füvektől. A feltört terület azonban hamarosan kimerül, tehát rövidesen újat kell helyette szerezni, és csak rövidebb vagy hosszabb pihentetés – ugar vagy parlag – után lehet ismét a művelésbe kezdeni. A különbség az alkalmazott munkaeszközökben és a munkaidő mennyiségében van. Az erdei irtás például hosszabb időt és több munkaerőt igényel, mint a mezőségi, amellet a magára hagyott parlagot hamarosan benövi a bokor, és így rövidesen ismét irtásra váró cserjés lesz.²⁷ De

²⁴ Ezen az elgondoláson alapszik a két- vagy háromfordulós rendszerben közhasználatú „nyomás” szó etimológiája. Az első okleveles felbukkanása 1367-ből van „calcatus pecorum pecudum wigo nomas” (Kende cs. lt. F. E.). Hasonló fogalmat takar a bajor „trat” is, mely ugart jelent. Az ugaron legelő marha ugyanis az ott növő füvet járás közben mintegy letapossa. 1269: „In tertio anno, quando campi sine semine jacent, quod vulgo dicitur trat”. *Schmeller*, J. A.: 1872–77. I.² 677.

²⁵ Az egyes trágyafajták más-más összetételűek, ennek következtében hatásuk is változó. A ló és juh trágyája például igen hatékony, mert sok nitrogént tartalmaz. A marha trágyájában viszont több a foszfor, s így nehezebben bomlik. A kettő hatása tehát együtt válik értékesé.

²⁶ *Grekov*, B. D.: 1949. 48, 49.

²⁷ 1317: „tövíses parlag” határrész Abaúj-Zemplén megyében. (Perényi cs. lt. F. E.); 1340: Peceszóllós (Bihar m.) „Particulam terre nostris expensis noviter arbustis exstirpatam sive mundatam.” (Fejér O. IX./1. 230.).

különbség van az alkalmazandó munkaerőben is: az előbbi főként emberi munkát kíván meg, az utóbbi pedig – mint láttuk – állati munkaerő bevonásával történik.

A földművelés térhódításának a megvizsgálását igen megnehezíti azonban a növénytakaró szempontjából az a körülmény, hogy a szántóföldek nagy része a 14. századra, már egy előzetes hosszú munkafolyamat eredményét tárja elénk, így nagy többségükből csak nehezen állapítható meg a művelésbe vétel technikája, illetve a művelés előtti növénytakaró. Kivételt jelentenek azonban azok a szántóföldek, melyeknél a szomszédos, közvetlenül érintkező növényzethez való viszonyukból még megállapítható a művelés előtti állapotuk is. Elsősorban azokra a szántóföldekre gondolunk itt, melyeket például erdő²⁸ vagy mocsár²⁹ vesz körül, vagy ahol helyenként még állnak az előző növénytakaróra mutató fák vagy bokrok.³⁰

Egészen kivételesek azonban azok az esetek, ahol a szántóföldek olyan névvel ellátott *terrak*, melyeknél a növésszetétel valamilyen külső sajátosságukra mutat: például „telek”, *exstirpatitia* vagy „láz”-földek. Ezek – mint látni fogjuk – nemcsak különböző típusok, hanem a technika fejlődésében is már bizonyos fokozatot jelentenek.

Elsőként kell foglalkoznunk az úgynevezett *terra fimata vulgo telek* földekkel, illetve csak „telkekkel”.³¹ Bármilyen birtokjogi cselekményről is – becslés, adományozás, eladás stb. – van szó, a közönséges *terrak* között külön sorolják fel őket: például 1322-ben Dersülés (Pilis) határában szerepel 10 holdnyi *inculta terra*, ugyanott *terra fimata* is van, amit közönségesen „telek”-nek mondanak.³² 1334-ben a veszprémi káptalan három nagyberényi *hospest* vesz fel az egyház nemesei közé, és megfelelő számú *sessiot* adományoz nekik a hozzátartozó földekkel: 4 hold trágyázott földdel, melyet ismét „teleknek” neveznek.³³ Különösen az utóbbinak feltűnően kis mennyisége e földek nagy értékére vall, tudniillik arra, hogy már vagy állandó szántóknak, vagy olyanoknak tekinthetők, melyek szántásra különösen alkalmasak. A kérdés megoldásához közelebb visz, ha a „telek” szó különböző jelentéseit vizsgáljuk meg. Ezek úgy szerepelnek a legkorábbi időktől kezdve, mint

²⁸ 1364: Méhkerék (Bihar m.) határában: „silvam iuxta predictam particule terre circum quaque adiacentem” *Jakó Zs.*: 1940. 21. 1380: Zemefalva (Baranya m.) felosztásakor a határjárásban szereplő szántóföldek a „Kiserdő” és az „Óváros” nevű erdők között fekszenek. (Dl. 6753.)

²⁹ 1380: Zátok birtokon a szántóföldek között mocsár van. (Dl. 6751; Má. E.)

³⁰ 1292: „in medio terrarum arabilium ubi sunt dumus viminarum parvarum, quos vulgariter scyl apellatur”. (Hazai O. III. 91.)

³¹ 1308: „fundum curie cum ortu pomery et decem iugera terrarum arabilium in terra que vocatur Teluk et quinque iuxta terram Sermegh vocatam”. (Anjou O. I. 165.)

³² Dl. 2070. Má. E.

³³ „scilicet 4 iugeribus terrarum fimatarum que vulgo Theluk dicitur” (Veszprém N. et Kberény 18. F. N. A.).

terra fimatak,³⁴ *terra cultak*³⁵ vagy *terra mollisok*.³⁶ E különböző jelentések azonban, mint látni fogjuk, egymásnak nem mondanak ellent. Kiderül ez abból is, ha a közönséges telkek különböző összekapcsolt formáit vizsgáljuk meg. Ezek vagy személyneves,³⁷ vagy közneves³⁸ összetételben feltehetőleg tulajdonosukra utalnak, vagy mint „hosszútelek”,³⁹ „kistelek”,⁴⁰ „nagytelek”⁴¹ nagyságukra s mint „ótelek”,⁴² „újtelek”⁴³ és „lapostelek”⁴⁴ valószínűleg korukra illetve térszíni formáikra mutatnak, s mint „mezőtelek”,⁴⁵ „lovastelek”,⁴⁶ „tinótelek”,⁴⁷ „tuzoktelek”⁴⁸ a határnak, illetve legelőnek egyes pontjait nevezik meg közelebből, ahol keresnünk kell őket. A megoldáshoz közelebb visz, ha a „telek” szó etimológiáját vetjük össze a korabeli és újkori népnyelvi jelentéseivel.⁴⁹ Ezek leginkább olyan legelődarabokra vonatkoznak, melyeket az állatok állása, karámja körül felgyülemlett állati trágya szinte teljesen beborít, feltölt; e természetes irtó eljárás következtében tehát egyben elsőrendűen kínálkoznak a művelésre is. A telek „terra culta” jelentésén kívül közvetlenül bizonyítja ezt számos adat is. Így 1269-ben „más helyen, amelyet nogteluknak neveznek, van 8 hold szántó föld, melyek a lábáslegelőn fekszenek”.⁵⁰ 1312-ben pedig a „Zilag-teluk nevezetű helyen a Nogréth körül” van bizonyos föld.⁵¹

Közvetlenül megnevezésükön kívül ilyen előzetes karámhelyet sejtet még kiterjedésük is. Egyik csoportjuk meglehetősen kis terjedelme feltűnik már a legkorábbi időktől kezdve. Területük egy-egy földdarabon belül alig haladja meg a 8–10 hol-

³⁴ 1228: „in terra fimata vulgariter Teluk dicitur” (M. O. S. Budapest. 1906. 973.)

³⁵ 1228: „culta terra que vulgo Teluk vocatur” (M. O. Sz. 973.)

³⁶ 1251: „continent autem predicta possessio aream curiae sue et ortum cum arboribus et terras molles quod vulgo dicitur teluch que simul continet quindecim iugera terrarum” *Belényesy M.*: 1948. 18.

³⁷ 1379: „Galusteleke” (M. O. Sz. 973.) 1394: „Iwanlegentheleke” (M. O. Sz. 973.)

³⁸ 1256: „Kwzteluk in campo versus Zarazer” (Csanád) *Belényesy M.*: 1948. 53.

³⁹ 1338: Bogos (Szatmár m.) határában „Hozzytheluk” *Maksay F.*: 1940. 112.

⁴⁰ 1337: Csepe (Ugocsa m.) határában „Kystheluk” *Szabó I.*: 1932. 316.

⁴¹ 1349: „Nogteluk” (OL. DL. 4044.)

⁴² 1321: „Outeluk” (M. O. Sz. 973.)

⁴³ Vámos: Uyteluk” (M. O. Sz. 973.)

⁴⁴ Szepezd: Lopus telek” (M. O. Sz. 973.)

⁴⁵ 1303: „Mezeutelek” *Belényesy M.*: 1948. 55.

⁴⁶ 1310: „Posa határában (Bihar m.) „Lovastelek” *Belényesy M.*: 1948. 50.

⁴⁷ 1372: Septely (Szatmár m.) határában „Tynouteleke” *Belényesy M.*: 1948. 55.

⁴⁸ 1357: Káloz: „Tuzukteleke” (M. O. Sz. 973.)

⁴⁹ A legelő egyes darabjainak „telek” elnevezése ma is gyakori az Alföldön, de „telek” a neve a tanyákon művelés alatt levő földnek is. *Belényesy M.*: 1948. 25. 53.

⁵⁰ 1262: Peszej: „In alio loco qui dicitur Nogteluk sunt octo iugera terrarum arabilium vulgariter labaslegelő iacencia.” (Zalai O. I. 55.)

⁵¹ 1312: „In loco Zylagteluc vocato circa Nogréth” (Veszprém 4. Csopak).

dat,⁵² de leginkább 1–2 holdas darabokból állnak.⁵³ Ez a nagyság kb. megfelel a 14. század eleji közepes nagyságú faluközösségre eső állatállomány „telkesítési” képességének. Ez, ha egy közepes állatállománnyal rendelkező parasztra átlag 2 ökröt, 3 tinóval, tehénnel vegyes nagyobb állatot s kb. vele egyforma számú, vagy ennek kétszeresét kitevő kisebb állatot – juhot, kecskét, sertést – veszünk, kb. 10–15 darabot ér el; egy 30 családos település esetében az állatok mennyisége tehát összesen kb. 450–500 fő. Ebből 1/3 juh vagy kecske, amely „kosarazással”, vagyis a karám állandó továbbhelyezésével kb. 2,5 holdat „telkesít” úgy be, hogy a föld már könnyűsszerrel szántható is. Ugyanígy a szarvasmarha kétszeri, egy tavaszeleji és egy nyárvégi állítással kb. 4–5 holdat trágyáz úgy be, hogy a trágya teljesen beborítja a talajt,⁵⁴ és a különböző savak kiölik az amúgy csak nehezen irtható gyomot. Ha ősszel meg a sertést is ráhajtják, ez különösen kedvelvén a gyökereket, még jól fel is túrja a földet. Így ezeket a telekhelyeket nem szükséges többször megszántani, elegendő csak kisebb felületi túrás, máris vethető 5–6 évig egyfolytában. Első évben a kövér földet kedvelő köles jöhet beléjük, a következő tavaszi és őszi búza, aztán árpa és zab sorjában egymás után.⁵⁵ Az elhagyott karámok dúsabb földjében igen jól tenyésznek azonban a kapásnövények is, amilyenek a káposzta és az e korban közkedvelt tökfélék. Itteni termesztési módjuk még a közelmúltban is általánosan ismert termelési eljárás volt a Bihar megyei román pásztorok és kis-ázsiai törökök körében.⁵⁶

⁵² Lásd a 50. jegyzetet és 1340: „8 hold az Outelek nevű helyen” (Veszprém m.) (M. O. Sz. 705.).

⁵³ 1288: „Lapustelek”-ben 3 hold föld (M. O. Sz. 973); „Uyteluk” nevű helyen 3 hold föld (Veszprémi kpt. magán lt. Vámos 3); 1304: „Kwvesteluk” nevű helyen 4 hold föld (Veszprémi kpt. magán lt. Vámos 3); 1314: „Kuesteluk” nevű helyen 1 hold föld (Veszprémi kpt. magán lt. Szentkirályszabadja. 2.)

⁵⁴ A szarvasmarha legelőjéül a juh alá szánt területnek a kétszeresét szokták számítani. Míg juhval az éjszakai karámhely állandó továbbhelyezésével lehet a legjobban „telkesíteni”, azaz trágyázni – akol már e korból ismeretes –, addig szarvasmarhánál ez nem szokásos. Ezeknél inkább a legelőn felállított dörzsölődő fák környékén vagy itatóhelyek körül – ahol huzamosabb ideig tartózkodik az állat – felgyülemlett trágyát terítik szét.

⁵⁵ A friss legelőföldek feltörésének eme példájára az Alföldön még a 17–18. században is találunk analógiát. Például a hajdúsági városokról tudjuk, hogy a község minden esztendőben új gyepet választ magának, amit járásnak neveznek. A járás, mint csordajárás, már a 13. sz. végén felbukkan nyelvünkben legelő értelemben, sőt ma is így használatos az Alföldön. Erre a földművelési rendszerre jellemző az, hogy a friss földet 5–6 évig is használják egyfolytában. Első ízben kölessel vetik be, mint friss gyepet kedvelő növény, aztán búzával, árpával és zabbal. Hasonlót közöl Grekov is a kazahokról. *Grekov*, B. D.: 1949. 49–51. Minthogy a járás, illetve a legelő egyes darabjai különböző időben válnak feltörésre alkalmassá, így váltakozva is merülnek ki. Az ilyen határra jellemző tehát – mint e korban a nagyhatárú alföldi városokról le is írják –, hogy vetés, kaszáló és legelő vegyesen tarkállnak egymás mellett. *Tagányi K.*: é. n. 24.

⁵⁶ *Györffy I.*: 1926. 121.

A föld ilyen rendszeres állítással történő feltörésére jó újkori analógiát találhatunk például a szolnok-dobokai románoknál.⁵⁷ Könnyen kínálkozik tehát az a feltevés, hogy ennek a hosszú ideig továbbélő technikai eljárásnak lássuk az előzményeit „telek” szavunkban is, annnyival inkább, mert a „telek” egész jelentésszöveggé – *terra culta, terra fimata* – ezt a parlagot feltörő földművelési eljárást szemlélteti már a legkorábbi időkől kezdve.⁵⁸

A 13. század végi, 14. század eleji telekadatok világosan mutatják tehát, hogy a föld feltörésének, illetve a növényzet irtásának ez a módja ekkor még mindig erős szerepet játszik a földművelésnél. Ezt az irtási eljárást teszi szükségessé a soha ekét nem látott terület növényzetének szívós ellenállásán kívül a munkaerő értéke is. Olyan gazdasági-társadalmi viszonyok mellett, ahol az emberi munkaerő száamához viszonyítva az állati erő döntően esik számításba, természetes folyamat, hogy elsősorban ezeket a mezőségeket törjék fel az állattenyésztés eredményeképpen. De nagymértékben megkívánja ezt az irtási módot a korábbi ekék fejlettségi foka is.

A növényzet előzetes elpusztítása azonban még számottevőbb tényező az erdők kiirtásánál. Az az elgondolás, hogy az állati munkaerő az ember munkáját könnyítse meg, elvezetett egy másik könnyítő technikai megoldáshoz is, ennek a sokkal szívósabb növényzetnek a kiirtásánál. Itt ismételtén „telek” szavunk egyik csoportjából indulhatunk ki, és azokat a teleknévvel összetett *terrakat* vizsgáljuk meg, melyek névösszetételében valamilyen fanév is szerepel, amilyen például a „nyírtelek”,⁵⁹ „fatelelek”.⁶⁰ A telek korabeli *terra fimata* értelmezése ismét arra int, hogy ugyancsak valamilyen mesterséges talajjavító eljárást gyanítsunk ez összetételek mögött. A korhadat, elégett növényrost ugyanis, mint értékes talajjavító anyag jön számításba az állat trágyája mellett. Ahogy a korabeli külföldi analógiák és későbbi adatok is mutatják, főleg kétféle égetési módot sejtethünk ez eljárás mögött. Egyik a fa még álló korában való felgyújtása és elégetése,⁶¹ másik a levágott fa széttergetése és helyben való elhamvasztása. Igen szemléltető módon jegyzi fel az irtás

⁵⁷ „A kaszálónak azt a részét, melyet ősszel fel akarnak szántani, augusztus végén, szeptember elején, a gazda úgynevezett kosarazással (a karám egy fajtája) megtrágyázza, vagyis néhány napig az állatját állatja rajta. A kosár helyét aztán mindaddig váltogatja, míg a felszántásra kijelölt szántóföld egész területét meg nem trágyázta.” *Gunda B.*: 1941. 243.

⁵⁸ Ezt a trágyázási eljárást űzik a középkor folyamán Angliában is a nagyszámú juhnyájakkal s *faldagium*-nak nevezik a *falda* (cserény) neve után. *Grand, R.*: 1950. 265.

⁵⁹ 1300: „Nyírtelek” Ugocsa megyében. *Belényesy M.*: 1948. 24.

⁶⁰ 1351: „Erdeutelek vocatas in Comitatu Wesprimiensi” (M. O. Sz. 424.) „Fatelelek” (Zaránd m.). *Csánki D.*: 1890. 740.

⁶¹ Somogyról olvassuk: „Erdeje a sokszori irtások mellett most is igen számos, s annyi, hogy sokszor nem is hordatik a levágott fa haza, hanem helyben összehordatva felégettetik, vagy még álló korában elgyujtatik. Szüntelen látni ilyen füstölgő, égő fákat.” *Hrabovszky D.*: 1827. 124.

utóbbi módjának lefolyását a Vas megyei vendekről egy későbbi közlemény.⁶² „Hol a fa szép sudarasan felnő, ebből ítélvén meg a föld milyenségét, nem soká hagyják azt állani, hanem egy szálig levagdálván, mezőt csinálnak a fenyvesből, mely foglalatosságok abból áll, hogy kikeletkor a hasznavehető vastagabb fákat kiszemelve, levagdálván, hazahordják, a többit pedig ledöngetvén, szépen elegyengetik az egész táblán, hogy mindenhol elfedje s ott hagyják egész őszig száradni. Ekkor nekimennek s néhány helyeken felgyújtják. Ez leégvén, a nagyját, ami még haszonra való, összeszedik, hazaviszik kormosan. A földet pedig, melyet ilyen égetés után Celinának neveznek, nagy keservesen felszántják.”⁶³ Az erdővidékeken sűrűn szereplő „telek” összetételű helynevek előfordulásából arra következtethetünk, hogy az erdőirtásnak ez a fenti módja nálunk is igen számottevő volt már a korai időkben.⁶⁴ Ezt az eljárást teszi célszerűvé az égetés által nyert könnyebb megmunkálási talaj⁶⁵ fáradságos feltörést nem igénylő munkamódja és az irtáshoz szükséges emberi munkaerő hiánya is, a fa lábbon való elhamvasztása ugyanis jóval alacsonyabb munkaigényű; de összefügg a fa ekkor még alacsony értékével is.

A 14. század folyamán mind gyakoribbá válik azonban az irtásnak egy másik módja is. A változás ez esetben is elsősorban a terminológia alapján fogható meg. Úgy látszik ugyanis, mintha a fanévvel összetett telkek előző korokban tapasztalt nagy bősége erdős helyeinken erősen megfogyatkoznék és helyettük növekedni kezdenének a *terra exstirpatitia*, „láz” és *novellum* összetételű helynevek. A terminológiának ez az átalakulása valószínűleg nem lehet véletlen, hanem minden bizonnyal szorosan összefügg a technikában bekövetkezett változással is. Azt hisszük, nem tévedünk, ha e kifejezések mögött, minthogy égetéssel nem kapcsolatosak, elsősorban a fák égetés nélküli kidöntését sejtjük. Ezt az eljárást szemléltetik az újból sarjadó irtások⁶⁶ (*novellum*) is, melyek a kaszálás céljából

⁶² *Bitnicz L.*: 1819. 71.

⁶³ A leírás feltűnő módon egyezik egy Grekov által is közölt Kalevala részlettel: *Grekov, B. D.*: 1949. 55–56., mely arról szól, hogy a Kalevala hőse, Vejnemöjnen elhatározza, hogy földet fog művelni: „Látja, fejlett mindegyik fa ... Gyöngye hajtás gyarapodna ... Komoly öreg, Vejnemöjnen ... Éles fejszét rendel itten ... Végig a nagy irtást vágja ... Messze földön megaljázza ... Fák szebbjein sem könyörül ... Tüzet támaszt ég madara ... Lángot lobbant irtásaira ... Észak fűj az irtás tűzre. Északkelet szítja szinte ... Felégeti fáját porrá ... (Csak akkor) ... Megyen földjeit bevetni ... Szemet széjjel hintegetni ...” *Vikár B.*: 1935. II. ének 7, 10, 11.

⁶⁴ 1377: Liget és bokros felégetése (Dl. 48594. Amadé cs. I.)

⁶⁵ Az égetés útján nyert talajról a Kalevala így szól tovább: „Meg is nőtt a sok töviskü ... Felzendült a fatő szín fű ... Puha porló szántóföldben ... melyet munkált Vejnemöjnen ...” *Vikár B.*: 1935. II. ének. 11.

⁶⁶ 1383: „novelle” irtások (Veszprém m.) (Veszprémi kpt. magán lt. Káloz, 11. F. N. A.); 1380: Zatuk birtokon: „permissorum novellum”. (Dl. 6751. Má. E.)

bárdhasználatra⁶⁷ (*usu dolabri*) szánt erdőkhöz hasonlóan már igen sűrűn szerepelnek a korabeli forrásokban. Ez a technika ugyanis azzal a hátránnyal jár, hogy bárdal nehéz lévén a fát tőből levágni, meglehetősen nagy csonk marad és ismét könnyen kisarjad. Amellett nem eredményezi az aljnövényzet kipusztulását sem, hanem mind a növénytakaró, mind a művelés szempontjából átmeneti állapotokat iktat közbe. Az erdőből például kaszáló lesz, a kaszálóból szántóföld válik. Ezzel is magyarázható, hogy a *terra exstirpatitia*k mellett, melyek elsősorban szántásra alkalmas erdei területet jelentenek,⁶⁸ már sok irtvány nevű réttel és kaszálóval⁶⁹ is találkozunk, melyek ugyancsak erdők irtásából származtak, de aljnövényzetük még megmaradt. Az irtásnak ez az átmeneti állapota világosan mutatja tehát, hogy az erdei irtások technikájának megváltozása szorosan összefügg az állattenyésztés növekvő igényével is, amennyiben rájuk, mint szénatermő helyekre van elsősorban szükség, ahol fontos, hogy az aljnövényzet ne pusztuljon ki teljesen.

Az állattenyésztés növekvő igénye mutatkozik meg azonban abban is, hogy egyre fokozottabb mértékben vonják művelésbe a nádasos, zombékos talajokat is, ahol elsősorban a kaszálás a fontos. A nádasok kiirtásánál ugyancsak átmeneti fokozatok vannak, a nádasból először kaszáló, majd pedig szántóföld válik. Az egymás után következő irtási fokozatok szükségességét nagymértékben megszabja a talaj minőségén kívül a szívós növényzet is. A vizenyős, nádas növényzetű területnél ugyanis nemcsak a talaj minőségét kell megjavítani, hanem a növényzet szívós ellenállását is le kell győzni, vagyis a zombékok feltörésével, helyenkénti egybehordásával és felégetésével kell a talajt kiszárítani és csak így, egy előzetes fűvet termő periódus után lehet valóban szántására is gondolni. Minden valószínűség szerint erre az égetési folyamatra mutat egy 1400-ban feltűnő „nádasstelek” nevű határrész⁷⁰ és a 13. század végétől sűrűn fellépő szénatermő⁷¹ lázak⁷² egy része is, mint a *locus apertus* Nádosláz.⁷³ Ez utóbbit valószínűleg ilyen előzetes

⁶⁷ 1297/1344: „Ac alliis terri fenilibus usu dolabri quod wlgó bard nuncupatur.” (Zalai O. I. 85.)

⁶⁸ 1344: Szőlős birtokon irtásföld (Bihar m.) (O. L. Dl. 3671. F. N. A.). 1365: „terra exstirpatitia” (Pozsony m.) (Dl. 41617; K. L. B.); 1369: Irtványföldek (Bars m.) (Forgács cs. lt. 221. F. E.); 1371: „Terra exstirpatitia” (Bihar m.) (Tza. 41853. K. L. B.)

⁶⁹ 1369: „Quoddam pratum exstirpatum quod wlgó hyrtuuan dicitur” (M. O. Sz. 414.) 1360: Ajka (Veszprém m.) birtokon irtvány kaszáló (O. L. Dl. Thaly lt. F. N. A.).

⁷⁰ Belényesy M.: 1948. 56.

⁷¹ Fennsík, erdei tisztás, hegyi legelő vagy kaszáló. (Tájszótár, 1301).

⁷² 1379: „Penes pratum wlgariter laaz nuncupatum” Szentvid poss. határában (Nyitra m.) (O. L. Dl. 6617.)

⁷³ 1259: (O. L. Dl. 33714.)

égetési folyamat után mesterségesen tették lázzá, azaz fordították kaszálóvá, illetve nyitották meg az új művelés számára.⁷⁴

A 13. század fordulóján a föld feltörésének „telkesítési” eljárása tehát még azt a kedvező viszonyt fejezi ki, ami az állatok mennyisége és a lakosság számarányában megmutatkozik. A lakosság belső növekedésével és az egy családra jutó állatmennyiség csökkenésével azonban ez az arány a 14. századra megváltozik. Ez pedig a technikában is változással jár, az amúgy is csökkenő legelők telkei ugyanis többé már nem fedezik a szántóföld-szükségletet, tehát egyre inkább szükséges a nehéz megmunkálású növénytakaróknak – az erdőknek, kisebb mértékben a nádasoknak – az eke számára való meghódítása. A 14. században megnövekszik tehát az erdei irtás-szántóföldek száma és a régi szénatermő helyek közül – amilyenek a lázak is – egyre többet vonnak művelésbe. A mezőgazdasági technika széleskörű térhódítása azonban új eljárást rendszeresít az eddig parlagon heverő mezősegi, illetve lázföldek szántóművelésbe vételénél is. Úgy látszik ugyanis, hogy a mezősegi, legfeljebb legeltetésre alkalmas és füvet termő rét vagy lázföldek szántóművelésbe vonása⁷⁵ ettől kezdve egy megváltozott eljárás szerint történik, melynél gyér telkesítés és többszöri szántás váltogatásával készítik elő a talajt a művelésre. Valószínűleg ezt a folyamatot sejteti a következő adat is: 1337-ben a nagymihályiak megosztznak ungi, zempléni birtokaikon, melyek között külön sorolják fel az „ugarrá fordított”, vagy „ugarrá fordítandó” láz nevű földeket,⁷⁶ *terrakat*. A felsorolásból arra lehet következtetnünk, hogy valójában csak most művelés alá vont földekről van szó,⁷⁷ nem pedig fordítva, művelt földek ugar pihentetéséről, mert különben ezeket *terra arabilissal* jeleznék. Sőt az adatból megtudjuk azt is, hogy minden bizonnyal értékes földeket a határ művelési rendszerén kívül eső tartozékai között sorolják fel a rétekkal, szőlőkkel együtt és egyenesen úgy beszélnek róluk, mint „lázak”-ról, vagyis a művelési rendszerbe bele nem tartozó szabad foglaltatású földekről. Az „ugarrá fordítás”-ban tehát – nem kétséges – olyan új művelési eljárást kell látnunk, melynél a legelők állásának tömény telkesítésével szemben

⁷⁴ Ilyen művelési ág alá való irtást szemléltet a már a 13. században fellépő másik terminológiánk, a „nyitás” (*aperire*) is. A kifejezés, nem kétséges, hogy a legfeljebb legeltetésre alkalmas terület új kaszáló és szántóművelés alá való megnyitásának munkafolyamatából keletkezett mind erdőre, mind mocsárra vonatkozólag. 1335: Nagymihály falu határában, „item quedam particula terra silvosa ad prefatam plateam Thotmihal spectans ... in duas partes extitisset divise, cuius unam partem ... que pro cultura agri apta fore dignosceretur et per incolas aperiri posset et exstirpari” (Anjou O. III. 225.); 1259: „quidam locus apertus Nados laz vocatur.” (OL. DI. 33714. 9.)

⁷⁵ 1337: „Iungit quasdam terras arabiles wlgō laaz vocatas.” (Anjou O. III. 413.)

⁷⁶ 1333: Sztára (Zemplén m.) falu tartozékában „terris in novalia convertendis” (Sztáray O. I. 123–124.); 1337: Brutfalva (Ung m.) határában „Quandam particulam terre in novalia iam conversam et convertendam vulgo Laaz vocatam.” (Sztáray O. I. 134.)

⁷⁷ A szerb-horvát nyelvben hasonló értelemben fordul elő az ugar. Jelenti a „der zum künftigen Anbau aufgerissenen Erde”-t. *Kniezsa I.*: 1950. 115.

ugargondozással törik fel a földet, azaz többszöri szántással és közben az állatok járatásával tisztítják a talajt a gómytól.

Ez a döntő változás valószínűleg összefügg a munkaeszköz, az eke nagyobb arányú tökéletesedésével is. A formai alakulásuk meghatározása meglehetősen nehéz, amennyiben régészeti leletanyag csak korábról, magyar ábrázolás pedig csak későbből való. Az okleveles előfordulásból viszont legfeljebb az igás jószágok milyenségéről és számáról tudunk meg valamit. Egyik korai hiteles leletanyagunk Magyarország burgenlandi területéről került elő⁷⁸ (Képmelléklet 1. kép), semmi okunk sincs azonban kétségbe vonni, hogy ez megfelelt a korai magyar általános típusnak. Két későbbi a 15. század közepéről maradt fenn egy-egy címerábrázoláson.⁷⁹ (Képmelléklet 2–3. kép) A két szélső időszak ekedarabjainak vizsgálata arra a feltevésre enged következtetni, hogy a kérdéses típus tökéletesedése éppen a két időszak között következett be. Ha ez pontosan nem is rögzíthető, az alakulás formai sajátossága azonban megállapítható. Az előkerült 13. század eleji lelet két 22x22 és 22x21 cm-es meglehetősen kisméretű ekevas kerülő-ekére mutat.⁸⁰ Tekintettel arra, hogy nagyszámú pénzérmével földbe rejtett kincsletről van szó, semmi valószínűsége sincs annak, hogy az eke másik fontos vasalkatrészét, a csoroszlyát, mint éppen olyan értékes darabot ez alkalommal kifejejtették volna.⁸¹ Inkább arra kell gondolnunk, hogy a hosszanti ekevas használata ekkor még minden esetben nem volt feltétlen szükséges. Mind az ekevasak méretbeli aránya, mind a csoroszlya hiánya arra mutat, hogy ezzel az ekével nem igen tudtak mély barázdát szántani, legfeljebb felületi megmunkálásra volt alkalmas.

A későbbi, a 15. század közepéről való címerábrázolás már teljes egészében szemléltet egy korabeli úgynevezett kerülőekét. Ennek, mint általában a nehéz, szívós talajokat szántó ekének, hosszú és felfelé görbülő gerendelye és alacsony,

⁷⁸ 1933-ban Josef Köller Zemendorfban kiásott két aszimmetrikus ekevasat. Az egyiket N. H., a másikat H. X. jelzés volt. Az ezekkel együtt talált pénzek alapján a 13. század közepére datálta. *Fritz, D.: 1934. III/2.*

⁷⁹ Az eredetéről közli Sinkovics István. *Sinkovics I.: 1939–42. II. 155.* A másikat a derzsi templom mennyezetének zárókövéről közli László Gyula. *László Gy.: 1951. 158.*

⁸⁰ A faekének két eltérő típusa van. Egyik az úgynevezett kerülőeke, másik az úgynevezett váltóeke. Az ismertetett első címeradat kerülőekére mutat. Ennek lényege az egyoldalú kormánydeszka és az egyélű ekevas. E szerkezeti sajátosság következtében ez az eke csupán egyik oldalra képes fordítani a földet, így a megmunkált területet csupán körülkerítve tudja megszántani. A váltóekének ezzel szemben a kormányja nincsen szilárdan hozzáépítve a köldökhöz és a szarvhoz. Ha az eke kiért a föld végére, kormányát át kapcsolják a másik oldalra, így ugyanaz a barázda mellett – melyen jött – haladhat visszafelé is. A váltóeke vasa ennek megfelelően mindig kétélű.

⁸¹ Minthogy a csoroszlya a 11. században már nálunk is megtalálható nehéz ekéknek minden bizonnyal rendes tartozéka volt. 1231-ben Gugh comes végrendeletében az egyházra hagy egy ekét. Ez az eke már nemcsak lapos, de hosszanti vassal is rendelkezik. (Fejér O. VII/1. 226.)

előre ugró köldöke van. A feltűnően széles, rövid és hátul erősen kiszögellő, de kevésbé elálló kormánydeszka, mely a könnyű kifordulást igyekszik megakadályozni, három hatalmas szeggel van a köldökre erősítve. A messze hátranyúló szarv a könnyű kormányozhatóságot és a fordulókban a földből való könnyű kiemelést igyekszik biztosítani. A meglehetősen hosszú gerendely elülső végén három szeg látszik egymástól egyenlő távolságra, valószínűleg a mélység szabályozására. Ha azt akarták ugyanis, hogy az eke mélyen járjon, akkor megeresztették a gerendelyt, vagyis a felső lyukba dugták a szeget, ha pedig kevésbé mélyen akartak szántani, akkor hátra helyezték.⁸² A 13. század közepéről ismertetett típushoz képest egyik változás rajta, hogy az ekevas hosszúsága több mint kétszerese a szélességnek. Így a nagyméretű vas⁸³ szinte az egész ekén uralkodik. Előnye ennek, hogy könnyebben hatol a talajba, és könnyebben fordítja a földet. Az ábrázolásból az látszik, hogy az erős koptatásnak kitett talp még külön vasalással is rendelkezik. A rajzból ugyan nem lehet pontosan megállapítani a csoroszlya meglétét, de jól kivehető a felerősítésre szolgáló ékek. A csoroszlya ekére való kerülését egy másik, hasonló korú ekeábrázoláson kívül⁸⁴ különben az okleveles anyagból is bizonyítani lehet. Mikor az újlaki jobbágyok a veszprémi káptalan két görgetegi jobbágyát elviszik ekéjükkel és nyolc ökrükkel, az ekét és ökröket visszaadják, de az eke *vasait* visszatartják.⁸⁵ Olyan vasalkatrészt kell tehát keresnünk e vasakban, ami a lapos vas mellett az ekének ugyancsak fontos kelléke: ez a csoroszlya. A 15. század közepéről bemutatott egyik ekéről a függőleges ekevas hiányzik – bár látszólag a helye megvan –, és az egy évszázaddal előbbi okleveles anyagban már határozottan kimutatható, esetleg annak tulajdonítható, hogy az ábrázolásra került virággal pontosan egybeesett a helye. De gondolhatnánk éppen a kérdéses darabnál ideiglenes hiányára is. A csoroszlya ugyanis nem volt minden esetben feltétlenül szükséges: hepehupás irtásföldön például jobb volt csoroszlya nélkül szántani. Itt ugyanis gyakran megtörtént, hogy a durva növényi szár a csoroszlya és gerendely közé akad, s ezzel felemelkedik az egész eke is. Tehát könnyen gondolhatunk arra, hogy a jelzett címerábrázolás növénymotívuma is ilyen gazos talajt jelképez.

Előnye ennek az eketípusnak, hogy hatalmas barázdát vet és így igen szapora; viszont hátránya, hogy még mindig meglehetősen sekélyen lehet vele szántani.

⁸² Hasonló típusúakat ír le és közöl Kovács László az újabb időkben is. Kovács L.: 1937. 10.

⁸³ A hatalmas méretű ekevas még a 18. század kerülőekéjére is jellemző. Ezek vasa gyakran 7–8 hüvelyknyi széles, de két hüvelyknél általában mélyebben nem szánt, a felhasított barázda szélessége azonban meghaladja a két láb szélességet.

⁸⁴ A László Gyula által a derzsi templom mennyezetének zárókövéről közölt, ugyancsak 15. századból való primitív típus vasán kívül abban is különbözik az előbbitől, hogy kormánydeszkája nincs, s köldökén hiányoznak az ekevas állítását szolgáló lyukak. Szarva egytövű ágasfából van. Előbbivel szemben jól kivehető rajta az eke hosszanti vasa. Hasonló állású ekék népünk körében még a közelmúltból is ismeretesek. László Gy.: 1951. 157–159.

⁸⁵ Kumorovitz L. B.: 1953. 211.

A mély szántás előnyeit – ugyan – e kor még nemigen ismerte. Így a sok gyakorlati tanáccsal szolgáló egyik 13. századi külföldi szakmunka⁸⁶ is a sekély szántást ajánlja, azzal a megokolással, hogy különben lehatolva a steril földig, azt hoznák felszínre,⁸⁷ de a trágya haszna is elveszne, ha mély szántás folytán túlságosan lekerülne.⁸⁸

Mint általában a korabeli nehéz ekék, ez az eketípus is meglehetősen nagyszámú vonójózságot igényelt. Egy ilyen ekének a vasa ugyanis olyan tekintélyes lett és a kezelése annyira nehéz, hogy a rúd végét egy kétkerekű kocsihoz szerelték. Ezáltal olyan szerszám állt elő, hogy a szántónak – az eke szarvát fogva nem kellett az ekevasat is tartania, mint előbb. A korabeli hatalmaskodásoknál általában 8–10 ökröt visznek el egy ilyen ekével.⁸⁹ Ez a szám nálunk még később is gyakori.⁹⁰ A nyolc vagy négy ökrös fogatolás azonban megtalálható e korban nyugaton is, a kerék nélküli ekéből tökéletesedett úgynevezett nehéz eketípusnál.⁹¹ Igen jellemző ez például a fejlett angol és francia mezőgazdasági viszonyokra. Írott forrásaikon kívül gazdag ábrázolásanyagukban is felbukkan ez a fogatolás-szám: így az angolok egyik 11. századból való kalendáriumán⁹² és egy 14. századi kódex-illusztrációju-

⁸⁶ Az angol úri gazdálkodás tanulmányozására már a 12–13. századból egy sereg írásos dokumentum van. Az angol udvarházak ugyanis a 13. századtól kezdve megszakítás nélkül megőrizték a számadásokra és igazgatásra vonatkozó könyveiket. De a mezőgazdák által írott művek egész sorozata is megvan, mely az oktatás igen gazdag tárháza. Ilyen a 13. századból a később általunk is többször idézett *Fleta*. Kiadta: *Houard, D.*: 1760.

⁸⁷ *Fleta* Idézi: *Grand, R.*: 1950. 271. A nem mély szántásnál jobban porlik a föld, tehát a mag is hamarabb kikel, de jobban gazosodik is. Minél mélyebb azonban a szántás, annál jobban átjárja a víz és a levegő.

⁸⁸ *Fleta* Idézi *Grand, R.*: 1950. 266.

⁸⁹ 1380: Horvát János macsói bán harsányi várnagya Töttös László bójai birtokára tör s ott „unum aratrum cum decem bobus jobbagionum suorum auferri fecisset” (Zichy O. IV. 154.) 1389: „unum aratrum cum decem bobus” elvitele. (Zichy O. IV. 381.) 1393: A veszprémi káptalan panasza: „octo boves in uno aratro repertos et quinque pecora iobagionum ipsius” elvitele miatt. (Zsigmond-kori O. 357.)

⁹⁰ Különösen Erdélyben ez az eketípus volt használatban egészen a 18. századig. Az iszapos, görgöngyös, ellenálló földek számára ez bizonyult a legmegfelelőbbnek. Igazsága teljesen megfelelt a középkori viszonyoknak: puha földön hat, nehéz talajon általában 8–12 ökör húzta. *Kovács L.*: 1937. 8.

⁹¹ Angliában és magas Bretagneban e korban nyolcökrös eke volt használatban, St. Germainben pedig tízökrös eke. *Grand, R.*: 1950. 274.

⁹² Ez a kalendárium a tizenkét hónapnak megfelelő beosztásban a különböző mezőgazdasági munkákat mutatja be: így a január éppen a szántást. A képen jól látható négyes fogatoláson kívül életszerűen rajzolódik ki az eke körül foglalatostkodó emberek munkája is. Egyik tartja az ekét, a másik egy nagy bottal elöl az ökröket nógatja, a harmadik az eke után szórja a magot. (Angolszász Kalendárium, British Múzeum, közli *A. Parmentier*: Album Historique, Le Moyen Âge. 1896. I. 170.)

kon.⁹³ (Képmelléklet 4–5. kép) Mint általában a nehéz talajon való szántásnál ez ábrázolásokon is az ökörrrel való szántás a feltűnő. Korabeli közkedveltségét az ökör számtalan jó tulajdonsága magyarázza. A már idézett angol mezőgazda például alig győzi dicsérni az ökörrrel való szántás előnyeit a lófogattal szemben. „Tápláléka kevésbé költséges, húsát még akkor is el lehet adni, mikor már nem tudnak vele tovább dolgozni. Az ökör az erős földön is jó, ahol a ló már megállna. Csak a rossz, köves, az ökör lábának rossz föld a kivétel.” És azt kérdezi: „Vajjon a ló olyan sokkal gyorsabb? És mire jó ez! A szántó-vető nem szereti, hogy az eke gyorsabb legyen az ő lépteinél.”⁹⁴

A földművelés intenzívebbé válásával azonban a vonó jószágok mind gazdaságosabb felhasználása válik szükségessé. Ez részben a ló egyre nagyobb mérvű bekapcsolásában, részben a vonójószágok számának lecsökkenésében mutatkozik meg. Bár a jobbágyok a 14. században nálunk még továbbra is általában 8–10 ökörrrel vontatják az ekét, a század közepétől kezdve leginkább az úri birtokon – elvértve már négyes fogatolással is találkozunk.⁹⁵ E vonóerő-elvonásról ugyan még nem dönthető el, hogy más eketípus – esetleg váltóke⁹⁶ – kisebb vonójószág-szükségletével függ-e össze, tehát a nemesi birtokon az új típus megjelenését mutatja, vagy csak természetes következménye a sajátkezelésű szántók megművelése folytán bekövetkezett igaerő racionalizálásának. A művelés alá vett földek hatalmas arányú feltörése azonban rövidesen változást hoz a parasztság ekefogatán belül is. A század második felében megsokszorozódó szántóföldek mennyisége, a közvetlen gabona alá való szántás és az ugargondozás ugyanis nemcsak mennyiségi, hanem minőségi munkaigénnyel is fellép. Így a század utolsó negyedétől kezdve egyes helyeken már a parasztság is kezdi bevezetni a sokkal gyorsabb járású lovat,⁹⁷ bár

⁹³ A fenti jelenettel szemben a képen csak két ember szerepel. Egyik fogja az ekét, a másik a négy ökör mögött egy hosszú bottal az állatokat nógatja. (BM. MS. Luttrell Psalter. Képtét közli Dorothy Hartley – Margaret H. Elliot: *Life and Work of the People of England, the Fourteenth Century*. London 1928. 24. T.)

⁹⁴ Fleta Idézi: *Grand, R.*: 1950. 275.

⁹⁵ 1340: (Zala m.) Radnai Miklós özvegye (nemes) 8 ökrét és két ekéjét elviszik, valamint az ökrökkel szántó embereit levetkőztetik. (O. L. Dl. Tallián cs. 41.) 1355: Prethinai László özvegye: „asseruit quod a Petro filio Martini de Zamar unum aratrum cum 4 pecudibus aprecasset.” (Anjou O. VI. 417.)

⁹⁶ A váltókekről tudjuk, hogy ellentétben a nehéz kerülőkekével, még a 18. században sem húzta 2–4 jószágnál több. A váltókekre jellemző szimmetrikus ekevas már a 16. századi leletanyagban is előfordul, de valószínűleg már előbb is megtalálható. Hegyvidékeken ugyanis alig lehetett másképpen, mint ezekkel szántani, mert itt a barázdá felé felvetése volt szükséges, az pedig csak úgy valósítható meg, ha az eke menet is, jövet is, ugyanazon a barázdán halad, egyszer jobbra, másszor balra vetve a földet. Erre pedig, mint tudjuk, csak a váltóke képes. Kovács L.: 1937. 21.

⁹⁷ 1378: Bars és Csütörtök hely polgárainak kérésére a megye lefoglalja a Forgáchok jobbágyainak az ekéjét a lovakkal együtt. (Dl. 6561. Má. E.) 1370: A jobbágyok ekéjét elviszik a lovakkal együtt. (Dl. 5889. F. N. A.)

egyelőre még csak elszigetelten, ami a ló igaerejének csupán mérsékelt használata-ra mutat. Sokkal gyakoribb ellenben, hogy ökor elé fogják,⁹⁸ ami helyenként nemcsak a szegénység jele, hanem az ökor munkaerejével szemben a szántás sebességét is fokozza. E megoldásra e korból külföldön is vannak példák.⁹⁹ (Képmelléklet 6. kép)

A lakosság megnövekedése azonban nemcsak az egyes településeken belül lép fel nagyobb mennyiségi és minőségi igényekkel e szántóföldek irányában, hanem felduzzadt száma következtében a települések övezetét is egyre kiterjeszti az erdők irányába. Azok az erdővel borított északi és déli területek, mint Gömör, Bereg, Ugocsa, Bihar, Kőrös, Valkó megyék, melyek egy évszázaddal előbb legfeljebb mint vadászóhelyek jöttek számításba, a 14. században már népes településeket hordoznak.¹⁰⁰ Néhány évtized alatt, szinte szemünk előtt játszódik le egy ilyen erdővidék irtási folyamata.¹⁰¹

A földművelés technikai eljárásának változása világosan tükrözi tehát azt a folyamatot, amely a technikai munkamegosztás következtében növekvő piac ellátása, a nagyobbodó földesúri terhek kielégítése és a lakosság számának növekedése (új területek betelepítése) következtében új próbatétel elé állítja a termelést. Mindezeket pedig a 14. században már a technika tökéletesedése is nagymértékben lehetővé tette. A különböző növénytakarók eltérő adottságai azonban nemcsak a talaj előkészítésével szemben lépnek fel más-más igényekkel, hanem mint látni fogjuk, a föld művelési rendszerét és a határhasználat birtoklási alakulását is eltérő módon befolyásolják.

⁹⁸ 1342: Kismenestől hatalmaskodás során „duos equos et quator boves ipsorum in uno aratro abstulisset”. (Zalai O. I. 390) 1392: Peechi Tamás Pál nevű familiárisánál „unum aratrum cum sex bobus ac duobus equis cuiusdam iobagionis dicti Egidii in possessione sua Malomsuk vocata commorantis auferendo”. (Zsigmond-kori O. 405.)

⁹⁹ A tridenti Adlerturm 15. század elejéről származó freskói az e korban közkedvelt kalendáriumokhoz hasonlóan az egyes hónapok mezőgazdasági munkáit ábrázolják. Bennünket közelebből az április és szeptember hónapok megszemélyesítése érdekel, mert a szántást és vetést örökítik meg. Az eke itt is a szokásos négyes fogatolású, melyből kettő ökor, kettő pedig ló. A szántásnál segédkezik még egy úgynevezett ostoros is, akinek – amint a képen is jól látjuk – az volt a feladata, hogy a lovak mellett haladva, kantárszáron vezesse őket, s ezáltal mintegy egyenletesebb járásukat biztosítsa. Kezéből nem hiányzik a hosszú ostor sem, mellyel hátrafelé csapva, éppen az ökröket biztatja. (Képe: Handbuch der Kunstwissenschaft. Berlin, 1917. II. 256–257).

¹⁰⁰ 1366: Bencenc birtokon (Valkó) II. András korában még erdő volt. Most 61 népes telep van rajta (O. L. Dl. 5451. F. N. A.). 1360-ban bukkan fel először Lok birtok. Hat évvel később elhatározzák, hogy ebbe az erdőbe jobbágyokat telepítenek. *Jakó Zs.:* 1940. 363.

¹⁰¹ 1372: Kuchyn és Harthmanhele erdők (Sáros) 1363-ban már „silve seu possessiones”-ként szerepelnek. (Dl. 2396. Má. E.) Visna és Orgona (Kőrös m.) birtokokon 50 hold erdő van, egyelőre 42 jobbágytelket számlál, de irtás után 120 telekre kiegészíthető. Strezna és Blaynica birtokokon 57 jobbágy, 6 pusztatelek van. Irtás után 100 jobbágyra kiegészíthető. (O. L. Dl. 5517. F. N. A.)

A föld művelési rendszere

A mezőgazdasági technika fejlődése a 14. században a föld művelési rendszerének tökéletesedését is maga után vonta. A mesterséges talajjavítást még nem ismerő mezőgazdasági technika ugyanis azzal a hátránnyal jár, hogy a művelésbe vont földek rövid idő alatt kimerülnek, művelésükkel fel kell hagyni, és újat kell helyettük keresni, majd hosszabb vagy rövidebb pihentetés után lehet csak újra művelni. Aszerint, hogy a váltás rendszeres-e, vagy sem, két típusról, a vad és szabályozott talajváltásról beszélhetünk. Az előbbinél a váltás semmilyen rendszert nem mutat, az utóbbinál viszont mind a művelési, mind a pihentetési időben előre meghatározott rend nyilvánul meg.

A feltört földek mennyiségének a növekedése azonban a 14. században már olyan kialakult rendszert mutat, amelynél a talajváltás vad formája legfeljebb csak alárendelten érvényesül a felvidéki erdővidékek szabad foglalású földjein, amilyenek a „láz” és *exstirpatitia* földek. Velük szemben – mint látni fogjuk – nemcsak a szabad foglalás, hanem megművelés közben is érvényesül a szabad használat joga. A szántóföldek e típusával szemben az ország régi megtelepülésű mezősegi tájain találjuk azokat a földeket, melyeknek a művelése századunkra már a rendszeres, azaz szabályozott váltás nyomait viseli magán.

Feladatunk, hogy a korabeli források meglehetősen szűkszavú megjelöléseiből belül vegyük vizsgálat alá a terminológiát; vagyis hogy a szabályozottan váltó mezőgazdasági rendszer főbb vonásait, a meghatározott ideig művelt és pihentetett föld gyakorlatát vessük össze a korabeli művelt, teljesen műveletlen és éppen nem művelt földek fogalmi meghatározásával.

A művelés számára legalkalmasabb, tehát vagy közvetlenül művelés alatt álló, vagy már előbb művelés alatt állt földek négy elnevezés alatt fordulnak elő a 14. század elején a forrásokban: *terra arabilis*ok, közönséges *terrak*, *terra fimata*¹⁰² és *terra campestris*-ek.¹⁰³ Ezek legtöbbször egy határon belül együtt is előfordulnak, ami nemcsak minőségbeli különbségükre vall – például trágyázott és nem trágyázott földek –, hanem már valamilyen rendszerre is mutat művelésükben.

¹⁰² 1314: A szentkirálysabadjai nemesek és a veszprémi káptalan „terra”-i között „1 iug. in loco kuestelek ... in terris fimatis prope villam; 1 iug. ibidem” (Veszprémi Regeszták 40); 1325: Lovas birtokon „terra fimata” (Veszprémi kpt. Veszpr. Oppid. 16. F. N. A.); 1326: apácák földjének határjárásában „terra fimata” (O. L. Dl. 31069. K. L. B.); 1344: „terra fimata” (Pest m.) (Dl. 32698); 1361: Devecser határában „terra fimata” (O. L. Dl. 5091. F. N. A.); 1371: Bruck (Pozsony m.) határában „terre fimate” (O. L. Dl. 5954. F. N. A.); 1371: Kara (Borsod m.) határában „terre fimate”. (O. L. Dl. 5911. F. N. A.)

¹⁰³ 1314: A szentkirálysabadjai nemesek visszaadják a veszprémi káptalannak: „terras ipsius ecclesie sessionales campestris in territorio eiusdem ville Zabadi mixtim cum terris suis habitis, simul cum feneto ad 2 falcastra sufficienti et usu dolabri.” (Veszpr. Kpt. magán lt. Szentkirálysabadja 2.)

A 14. század elején a *terra arabilis*ok mellett a művelt földeket gyakran csak *terra*-knak nevezik. Vannak úgynevezett *terra fimata*k és közösleges *terrak*.¹⁰⁴ Megkülönböztetésüket azonban nagyon megnehezíti az, hogy mint a határ egyaránt értékes földjeit tartják számon mindkettőt. A *terra fimata*kban különösen termékenységüket hangsúlyozzák, de a *terrak*at is elég értékesnek találják ahhoz, hogy birtokeladásoknál, illetve becsléseknél, az előbbiektől függetlenül, külön felsorolják. Felsorolásuk legtöbbször darabszám, vagy nagyság szerint történik,¹⁰⁵ ami e korban leginkább a szántóföldeknél szokásos. A határ különböző pontjain fekvő, különböző minőségű, de már egyaránt művelésbe vont földeket kell tehát látnunk bennük. Elnevezésük alapján ugyanis gondolhatnánk arra, hogy közülük egyik, a „trágyázott”, a művelésre éppen alkalmassá vált föld, míg a másik, amelyikre a kor frisstörésű földjeinél annyira szembetűnő trágyázottság már nem jellemző, termőerejének fogytán van; esetleg még művelik ugyan, de talán már teljesen fel is hagytak vele. A rendelkezésre álló adatokból azonban mindezt nem lehet pontosan eldönteni, megkülönböztetésükből csak arra következtethetünk, hogy a kétféle föld valamilyen művelési kapcsolatban van egymással. E földek egyik csoportjánál a trágyázottság erős kihangsúlyozása ugyanis arra mutat, hogy itt valószínűleg olyan művelési rendszerrel állunk szemben, melynek fő sajátága, hogy az állattal előzetesen megjárattott földet veszik esetenként művelésbe. Minthogy a legelők egyes darabjai különböző időkben válnak feltörésre alkalmassá, így váltakozva is merülnek ki. Az ilyen határ tehát tarka foltokban mutatja a meghatározott rendszer szerint művelésbe vont, illetve kimerülő földek elváló csoportjait. Ez a magyarázata, hogy a 14. század eleji adatok a közösleges *terrak* mellett a *terra fimata*k „egymás utáni rendje”-ről, illetve „sorai”-ről beszélnek.¹⁰⁶

¹⁰⁴ 1314: A szentkirályszabadjai nemesek és a veszprémi káptalan vitássá vált földjei közt szerepelnek többek között: „unum iuger terre sessionalis in medio eiusdem ville Zabadi circa sessionem Prentel ... unum iuger in loco Kuestelek in terris fimatis prope villam Zabadi ... item aliud iuger ibidem in eodem loco.” (Veszpr. Kpt. magán lt. Szentkirályszabadja 2.)

¹⁰⁵ A szentkirályszabadjai nemesek és a veszprémi káptalan közti perben vitás „terra = 103 ½ hold; Ebből 1 hold sessionalis föld, a többi a falu határa különböző helyén (1, 1, 1, 3, 3, 2, 4, 4, 2, 2, 1). 1, ½ kender (8, 1, 3, 4, 45, 2, 3, 4, 3, 1, 1, 2) összesen 25 darabban fekszik; 2 darabban „terra fimata” (Veszprémi Regeszták. 40.); 1304: Vámosi birtokon 229 hold eladott „terra” (4, 6, 25, 10, 20, 8, 4, 1, 5, 7, 3, 3, 5, 8, 4, 7, 6, 3, 4, 5, 15, 9, 10, 10, 4, 6, 3, 4, 3, 3, 3) 33 darabban. Ebből 4 „terra fimata”. (Veszpr. Kpt. magán lt. Vámos 3.)

¹⁰⁶ 1304: Vámosi János vámosi birtokrészét eladja. A több darabban fekvő „terra”-k közül több a trágyázott földek között van: „item in ordine terre fimate ante predictum locum Wrskw inter terras Sampsonis et Tome predictorum 5 jugera ... preterea in loco Teluk vocato 7 jugera ... item in loco Wyteluk 3 jugera ... item in loco Kwesteluk 4 jugera ...” (Veszpr. Kpt. magán lt. Vámos 3.)

Még inkább hangsúlyozza e művelésbeli kapcsolatot a másik megkülönböztetés, a *terra fimata et campestris* földek csoportjáé.¹⁰⁷ E néven a szántók a 14. század elejétől kezdve bukkannak fel rendszeresen forrásainkban, de már előbb is nyomuk van,¹⁰⁸ míg a 15. században végképp eltűnnek. A két különböző minőségű földnek nem véletlen, hanem következetes szembeállítására ismételten sürgeti tehát, hogy mindkettőt közelebbről is megvizsgáljuk.

Mit jelent az egyik és mit a másik? A *terra fimataban* olyan földet látunk, amelyik minden bizonnyal egy előzetes folyamat eredményeképp éppen trágyázott, míg a *terra campestrisben* ezzel ellentétben olyan füves állapotát emelik ki, amely minden művelésben már kimerült földnek természetes sajátága, mind a művelést közvetlen megelőző, mind az azt követő helyzetében. E meghatározásban két olyan állapot szembeállításáról van tehát szó, amelyik közül az egyik, a *terra fimata* állapota – tudjuk – nem lehet maradandó, legfeljebb időnként azzá válhat, ha közben *campestrisszé*, vagyis legeltetésre alkalmassá vált, viszont a legelőül szolgáló *terra campestrisnek* is egy idő után *fimata*vá, vagyis művelésre alkalmassá kell válnia.

Ha ezt a meghatározást a talajváltás kezdeti fokát mutató, csak *terranak* nevezett földekkel hasonlítjuk össze, rögtön szembeötlik a döntő különbség. A magára hagyott, művelés alatt nem álló, de minden bizonnyal éppúgy füvesedő *terraval* szemben a *terra campestrisben* éppen a füvesedést emelik ki, tehát itt még egy további hasznosítási folyamat – esetleg kaszálás, de minden bizonnyal legeltetés – válik láthatóvá már a névadásnál is.

A *terra fimata*val szembeállított *terra campestris*t azonban semmi esetre sem szabad általában füvelő kaszálónak vagy legelőnek tekintenünk – amely szintén beletartozik a földközösségbe és belőle időnként művelésre fognak be –, hanem olyan meghatározott rendszer szerint általában művelésre kiosztott földnek, amelyet esetenként az előbbihez hasonlóan ugyancsak kaszálnak illetve legeltetnek. Erre vall közvetve az is, hogy az állandó legelőket és kaszálókat mindig külön megemlítik a *terra campestris*ek mellett a határ rendes tartozékai között.¹⁰⁹ De nem

¹⁰⁷ 1313: Jutun (Somogy m.) birtokon „terre fimate et campestres” (O. L. Dl. Tallian cs. lt. 10. F. N. A.); 1325: Kökényes (Zala m.) birtokon „terre fimate et campestres” (O. L. Dl. Tallian cs. lt. 16. F. N. A.); Puruzlo (Bihar m.) birtokon „terre fimate et campestres” (Károlyi okl. I. 167); 1349: Selyemziketh (Somogy m.) birtokon „terra fimata et campestris” (Anjou okm. V. 262); 1353: (Somogy) „terra fimata et campestris” (Esterházy cs. lt. Rep. 45. A. 5. F. E.); 1367: Sáp (Pozsony m.) „Terra fimata et campestris” (O. L. Dl. 5522. F. N. A.).

¹⁰⁸ 1240-ben a Pannonhalmi egyház saját kezelésű földjeinél hallunk olyan földekről, melyeket „citra et ultra pontem habet Ecclesia ... terras in duobus locis; ex citra parte 70 jugera fimata preter pascua et nemora communia cum nobilibus ... et ultra cum civilibus de Zala et cum populis monasterii Sancti Guthardi preter pascua et nemora et campestris habet 300 jugera arabilia et fenetum ad 13 jugera.” *Pannonhalmi* 1902. I. 779.

¹⁰⁹ 1309: Leez (Borsod m.) felosztásakor a „terra campestris” a földesurak és jobbágyok közt közös használatra marad „simulcum pascuis gregum” (Dl. 1731. Má. E.).

jelenthet a *terra campestris* általában műveletlen vagy teljesen magára hagyott és már elvadult földet sem, mindkettőre ugyanis már megvan ekkor a megkülönböztető elnevezés a *terra inculta*¹¹⁰ és a „parlag”¹¹¹ szavak fogalmában. Ezt az elgondolásunkat alátámasztja az is, hogy a *terra campestris*¹¹² összetételben is, és gyaníthatólag részint a szántás céljából használt, illetve éppen művelt földet, részint a pihentetett és füvesedő határdarabot jelenti.

E feltevésünket támogatja két egészen döntő adat is. Midőn 1336-ban a zalai Szöllős községben fekvő egyik részbirtokon megosztóznak,¹¹³ a kérdéses *sessiok* szántóföld-tartozékait a *terra fimata et campestris*ek között találjuk. Ezek a nyilas osztásnál közismert fűcsíkokkal vannak egymástól elválasztva. A minden bizonynyal több fordulóban fekvő *terra fimata et campestris*ek mellett, mint velük nem azonos földeket, ez alkalommal is külön megemlítik a kaszálókat, illetve réteket. E földek hovatarozása felől még kevesebb kétséget hagy egy másik, ugyancsak zalai adat, amely olyan telek eladományozásáról szól, amelynél, a hozzá tartozó 20 hold szántóföldből 12 hold a „trágyázott és mezőségi földek” között, 8 hold pedig az „irtások” között fekszik.¹¹⁴ Az irtásokról mint szabadfoglalású földekről tudjuk, hogy sem művelési, sem nyomáskényszer alá nem estek. A kétféle földkategória

¹¹⁰ 1319: (Veszprém-Zala m.) Egy holdnyi felerészben meg nem művelt föld eladása 1 márkáért (Dl. 40383, Tzsa. K. L. B.) 1322: (Pilis m.) 10 holdnyi „inculta terra” (Dl. 2070; Má. E.); 1390: „in quibusdam terris arabilibus protunc incultis dictis” (Dl. 7618) 1317: műveletlen föld (Berzeviczy cs. lt.).

¹¹¹ 1317: Tövises parlag” (Abaúj-Zemplén m.) (Perényi cs. lt. 18.) 1320: Hanva határjárásakor „in uno parlag” (Anjou O. I. 559.) 1384: Nagyudvarnok Barrabás (Pozsony m.) határában „particula terre Zelesparlag” (Pókatelki Kondé cs. lt. R. 26; Má. E.) Jelentésváltozatai a horvát-szerb nyelvben „prielog” = műveletlen föld, a szlovák nyelvben „prelog” = Aufgelassener Acker, az ukrán nyelvben „perelich” = néhány évig nem művelt föld. *Kniezsa I.*:1950.115.

¹¹² 1370: A Báthoriak osztályakor szerepel Kolth birtok négy részre osztásakor „terra usualis”, mely közös a jobbággyokkal (Dl. 1694; Má. E.) 1373: „Terra usualis” ugyancsak a Báthori osztálykor, mely továbbra is közös marad az úr és jobbággyok között. (Dl. 31106) 1383: (Csanád m.) a falvakat felszabtják, de közös marad az erdő, valamint a „terra usualis et campestris”, a legelő és a kaszáló. (Esterházy cs. lt. Rep. 45. A. 9; F. E.) A vetés alatt lévő földnek „terra arabilis usualis” elnevezése, a pihentetett ugarral szemben, még a háromnyomásos örökszántó rendszernek is terminus technikus. 1418-ban Kisrozvágyi Tamás fia Mihály elzalogosítja egy kisorzvágyi jobbággy telkét „cum duodecim terre arabilibus usualis in tribus calcaturis, sex videlicet in terris Sabulosis et totidem sex in terris nigris.” (Sztáray O. II. 199.)

¹¹³ 1336: Pócz nembeli Lukács Szöllős (Zala m.) birtokon fekvő részbirtokából a nőágot kielégíti, magának megtart 4 sessiot „cum terris arabilibus fimatis et campestribus per erbas adiacentibus cum fenilis seu pratis”. (Zalai O. I. 321.)

¹¹⁴ 1395: (Zala m.) Karmacs Mihály fia Miklós leányának és Karmacs Péter fia Imrének adja „medietatem sessionis seu curie ipsorum proprie a parte septemtrionali habitam in qua propriam facerent residenciam et unam aliam sessionem integram” ... és 20 „jugera terrarum arabilium in locys infra declaratis, 12 videlicet jugere in locys fimatis et cam-

szembeállítása világosan utal tehát arra, hogy a *terra fimata et campestris*ben olyan meghatározott rendszer szerint művelés alatt álló és váltó földrészt kell keresnünk, amely a szabadfoglalásban használt földtől lényegében különbözik.

További kérdés azonban, hogy milyen művelési rendszert kell keresnünk e meghatározások mögött. Ennek eldöntését nagymértékben megkönnyíti a következő adat: 1383-ban Szabadi Pál Veszprém megyei Szentkirályszabadján fekvő részbirtokába beiktatják Henczai György fiait. Az átadott két jobbágytelekhez tartozó 20 holdnyi *terra fimatata*, valamint a mintegy 32 darabból álló kb. 258 holdnyi szántót, továbbá több kaszálót és egy liget felét a gyümölcsfákkal együtt elhatárolják a másokétól, míg a plébániatemplomot, az erdőt, a legelőt és a *terra campestriseket* továbbra is közös használatban hagyják.¹¹⁵ Az utóbbiaknak a legelőkhöz és erdőkhöz hasonló elbírálása, vagyis kevesebb értéket hajtó közös használata csakis olyan huzamosabb ideig egyfolytában heverő földre vonatkozhat, amilyen a jól ismert parlag,¹¹⁶ ahol a közös használat a legelőkhöz hasonlóan még később sem ütközik akadályba. Csupán emellett a földhasználat mellett lehetséges ugyanis, hogy a szántásra szánt fordulót több éven keresztül megszakítás nélkül vessék, s azalatt – vagy esetleg még tovább is – a határ többi része felszántatlanul pihenjen, esetleg kaszálják, vagy helyenként közösen legeltessék. Ezt a használatot alátámasztja az is, hogy az említett okleveles adatok legnagyobb része éppen Veszprém és Zala megyék területéről való, ahol az osztó földközösség is a legtovább tartotta magát éppen a számára igen kedvező parlagrendszer hosszú fennmaradása miatt. Ez az állattenyésztés számára kedvező földművelési rendszer helyenként például a földből Alföldön még a 19. század elején is élt.¹¹⁷

A felsorolt adatok – ha a pihentetési idő tartama felől kétséget is hagynak – elég egyöntetűen bizonyítják, hogy a *terra fimata et campestris* olyan hivatalosan elfogadott mezőgazdasági műszava volt a korabeli földművelési rendszernek,¹¹⁸

pestribus ac octo in exstirpationibus existentium situata ac fenilia” (Zsigmond-kori O. I. 3807.)

¹¹⁵ Veszprémi Regeszták. 309.

¹¹⁶ A mezőgazdasági szakirodalomban az ugar a háromnyomásos vagy kétnyomásos gazdálkodásban a harmadévenként pihentetett szántóföldet jelenti, a parlag pedig a több éven keresztül nem művelt, elhanyagolt földet.

¹¹⁷ Kisújszállás: „Egy évtized előtt ... nagyon szokásos volt nálunk parlagolással műveltetni a vetőföldeket, mely szerint a kungazda földjének csak egyharmadát szántotta; tengeri után búza-árpával változtatva mindaddig, míg nem a föld-erő fogytával, vad zabosodás mutatkozott. Feltörte akkor másik harmadrész földjét, elhagyva amazt, mely az első évben mindjárt sok vadzab szénát, aztán jó perje mezőt szolgáltatott. Ez eljárás mellett mindig bőven volt egy-két igája, juha, marhája számára erőt adó takarmánya; búzából pedig mindig erőteljes jó földbe vetvén azt, 12–20 magot is aratott.” (M. G. 1859. 527.) Tálasi István szíves közlése.

¹¹⁸ A Nyitra megyei Keresztur birtok eladományozásánál a tartalékok a szokásos formula szerint vannak felsorolva: „terris scilicet arabilibus, fimatis et campestribus, fenetis,

amely valamilyen általánosan ismert gazdasági eljárásból alakult ki, valószínűleg éppen az oklevelekben, s így élt elszórva már a 13. században, általában pedig a 14. század elejétől végéig.¹¹⁹ Egyelőre nyitott kérdés marad azonban, hogy a *terra fimata et campestris* definícióval erősen rokon hangzású *terra usualis et campestris*¹²⁰ fogalom vajon az előbbihez teljesen hasonló típust takar-e, vagy annak inkább egy örökszántóval¹²¹ összekapcsolt formáját mutatja. Éppen a terminológia alapján gondolhatnánk ugyanis arra, hogy ennél a művelésre szánt földnek csak egy részét „használták”, illetve szántották az ebben a korban már közismert két, vagy három nyomás szerint több éven keresztül is, azalatt a többi részét felszántatlanul hagyták s az füvesedett. Majd egy bizonyos periódus után a *terra usualis* az előbbi *terra campestris* valamelyik részébe költözött át, s azt kezdték ugar-eljárással művelni. Megerősítené azt a feltevést az is, hogy a 14. század végén a parlag tiszta típusára jellemző *terra fimata et campestris* definíciónak nyomavész az oklevelekben, a *terra usualis* viszont még a 15. században is általános kifejezés,¹²² sőt jellemző az is, hogy a nyomásos rendszerben tartott földekkel szemben ezeket is közös használatú terráknak mondják a *terra campestris* 14. századi meghatározásához hasonlóan. A keleti országrészekben (Szabolcs, Zemplén, Szatmár megyékben) fordulnak elő,¹²³ ahol az „osztó”-földközösség még a 14. század végén sem szűnik meg, viszont a háromnyomás már igen elterjedt. Ez az állattenyésztés érdekeit ugyancsak jól szolgáló földművelési rendszer egyes nagy területbősséggel vagy feltűnően rossz

silvis, nemoribus, aquis, aquarumque decursibus, molendinibus iobagionibus sessionibus ...” (Dl. 41616. K. L. B.)

¹¹⁹ A felhozott bizonyítékok meggyőznek arról is, hogy a „terra campestris” semmi esetre sem jelenthetett egy teljesen magárahagyott, elvadulás határán álló földet, mint a sokban rokonhangzású „sessio campestrális”, azaz a külső mezőhöz gyepesedő pusztatelek. V. ö. Szabó I.: 1938. 11. 15. Szabó István az idézett munkájában a „terra campestris usualis”-ban ugyancsak mezőt, éspedig művelés alatt álló földet lát, nem pedig mezőségi jobbágytelket, amint azt Wenzel igyekszik kimutatni.

¹²⁰ 1383: (Csanád) A falvakat felosztják, de közös marad a „terra arabilis et campestris”, a kaszáló és legelő is. (Esterházy cs. lt. Rep. 47. 1. 9.); 1383: (Baranya) A határ három részből áll: 1. vizes völgy, melyben egy patak és kaszáló van, 2. belsőség, 3. „terra arabilis usualis et campestris”. (Esterházy cs. lt. Rep. 45. Á. 9.)

¹²¹ „Nyomásos rendszer mellett a szántóföldet állandóan művelik, még azt a részét is felszántják, amely ugaron marad.” Ezzel a szemléltető fogalmi meghatározással a magyar irodalomban Molnár Eriknél találkozunk először. Molnár E.: 1949. 10.

¹²² 1427: (Vasvári kpt.) A possessiókat két részre osztják, de „alias terras eorum usualis et puteum communiter usui eorum permittentes” (Dl. 43718. K. B.); 1498: Egyik fél megengedi, hogy „universae et qualibet pecudes et pecora totalium possessionum .. semper in liberis campis et terris usualibus communibus ... uti frui et depasci communiter possint”. (Dl. 65176, Becsky cs. lt.)

¹²³ De elszórtan megtalálhatók még Baranya, Csanád, Borsod, Abaúj megyékben is, vagyis ahol a szántóföldi közösség a 14. században még nem szűnik meg.

talajjal rendelkező területeinken még a 19. században is élt.¹²⁴ Az adatok eddigi szórványos előfordulásából azonban nem állapítható meg, vajon külső körülmények által is befolyásolt hosszú ideig élő különleges földművelési rendszert kell-e bennük látnunk egyes vidékeinken, vagy mindenütt a tiszta örökszántó rendszert általában megelőző kezdeti művelési szakaszul kell őket elfogadnunk.

A 14. század közepére azonban döntő átalakulás következik be a föld művelési rendszerében. E fejlődés középpontjában a pihentetési idő erőteljes lerövidítése és a pihentetett föld gondozása áll. A változást visszatükrözi az is, hogy erre a földművelési rendszerre jellemző „nyomás”¹²⁵ és „ugar”¹²⁶ az országnak már gazdaságilag elütő jellegű részein keletkezik. Közelebről megfoghatjuk a változást, ha a pihentetett földnek korán kialakult népnyelvi megjelölését, az „ugar”-t és latin megfelelőjét, a *novalist* vizsgáljuk meg. Az ugar megvan a környező szláv nyelvekben is, és egyaránt jelenti a háromnyomásos gazdálkodásban egy-egy évet pihenő földet, a felszántott, de be nem vetett földet és a csak a jövőben művelés alá vonandó földet.¹²⁷ Nálunk is találunk mindhárom jelentéskörre analógiát. Az elsővel pontosan egyezik két már említett zempléni adat, melyek ugarrendszer szerint művelés alá fordítandó „láz”-akat állítanak szembe a közönséges eljárás szerint feltört földekkel.¹²⁸ Egy a század közepéről való szatmári adat pedig már az ugarföld többszöri megszántását jelzi.¹²⁹

Az, hogy az ugarban valóban talajgondozásos pihentetést kell látnunk az elvadásulás képét mutató parlaggal szemben, épp az ugar jelentése is bizonyítja, mely égetéssel,¹³⁰ tehát a gyomnövények irtásának és a trágyázásnak bizonyos fajtájával függ össze. A gyomnövények, tövisek, bokrok felégetése ugyanis nemcsak a megtisztítás eszköze volt, hanem a föld ásványtartalmának növelését is szolgálta. Kniezsa István úgy véli, hogy az ugar eredetileg valószínűleg éppen azt a földet jelentette, amelyet szántás céljára szereztek a fák kivágásával és elégetésével. A föl-

¹²⁴ Érsekújvár (Pozsony m.) határában három osztályú földet tartanak számon a 19. század közepén. „A harmadik osztályú földek egy része rozssal, árpával, bökönnnyel vettetett. Ezeknek egy része is minden harmadik évben rendes ugar, egy része pedig évről évre vettetik” (Pesty Frigyes gyűjtése).

¹²⁵ 1367: (Ung m.) „*Calcatus pecorum pecudum wlgo nomas*” (Kende cs. lt. F. E.).

¹²⁶ 1358: Megerősítik Nagymihályi Lőrinc fiát Györgyöt a neki átadott Tóth Mihály possessio felső részében elhelyezkedő sessio birtokában minden kaszállóval, réttel és három nyomásban fekvő földdel „*viginti quatuor iugera terrarum videlicet octo in ea parte in qua in vere aratura per jobagiones ipsius Ladislai et filiorum eorum predictorum inciperet exerceri et alia octo in illa parte in qua estate pro novello wlgariter wgar araturas faciunt et iterum octo jugera terrarum in tali parte in qua in autumpno similiter arare procurarent.*” (Sztáray O. I. 280).

¹²⁷ Kniezsa I.: 1950. 115.

¹²⁸ Lásd A föld feltörésének különféle módjai című fejezet 57. jegyzetét.

¹²⁹ Az „ugar”, „ugar”, *goreti* = égni ige származéka.

¹³⁰ Lásd a 126. jegyzetet.

det ugyanis sokszor még akkor is így trágyázták meg, ha nem volt már rajta erdő, hanem máshonnan kellett a fát odahordani.¹³¹ Mindez tehát a gyomnövények irtásának már bizonyos módját tükrözi vissza, ami az ugarszántásnak is egyik legfontosabb feladata.¹³² A másik, a föld ásványtartalmának a mesterséges emelése. Népünk a 16. századig ugyanis nem ismert más földjavítási eljárást, mint az ugaron legelő állattal való telkesítést. A sarlóval való aratás következtében ugyanis jóval kevesebb trágya kellett, mert az így nyert magas tarló következtében az elkorhadt gabonaszárak nagy része is visszakerült a földbe. Nyáron a nap sütötte, a tarlón legelő jószág pedig jól összetaposta, és a következő évben már mint értékes foszfát anyag került az állati trágyával együtt a friss ugarszántásba.

Nem véletlen tehát, hogy a mezőgazdasági technika fejlődésében beállt döntő változás a nyomásos rendszer pihentetési periódusa műszavaként a talajgondozással összefüggő „ugar”-t és nem a „parlag”-ot fogadta el, amennyiben a parlag eredeti jelentésében is elsősorban még csak a megművelés folyamatának egyik földről a másik földre való áttételét jelzi,¹³³ ami a legszembeötlőbb az előző, pusztán talajváltó művelési rendszernél.

Kérdés azonban, mi volt a vetésforgók közti pihentetés időtartama és hogy folyt a pihentetés alatti időszakban a föld gondozása. E problémát ugyancsak az említett 1357-es szatmári adat világítja meg: Nagymihályi Jákó fia László átad Nagymihályi Györgynek Tótmihály nevű *possessio*ban egy *sessiot* minden tartozékával: 24 hold szántófölddel, melyből „nyolc abban a részben fekszik, amelyben nyáron ugarszántásokat végeznek, és nyolc azon a részen, amelyben ősszel a szántásról gondoskodni kellett”.¹³⁴ A szántás menetének és az egyes növények talajszükségletének összehasonlításából megállapíthatjuk az egyes fordulók művelési menetét is. Az első részben ugyanis, ahol elsőnek kezdik tavasszal a szántást – a sürgősség miatt – csakis vetés alá való talajelőkészítésről lehetett szó, míg abban a részben, amelynek szántásáról még ősszel gondoskodni kellett, csakis ugarszántást, nem pedig vetés alá valót végezhettek. Az őszi vetemények ugyanis az ugart kívánják meg, az ez évben pihent és gondozott ugar pedig – mint láttuk – nem itt, hanem a közbenső részben volt, ahol az adat szerint még a nyári évszak folyamán többrendbeli szántást végeztek a tavaszi vetések elvégzése után. Így még ez év

¹³¹ Kniezsa I.: 1950. 115.

¹³² 1358: „pro novello wgar araturas faciunt” kifejezés a sarjadzást elősegítő ugarszántásról beszél. A második szántást népünk általában keverő szántásnak nevezi, hogy a gyom könnyebben kinőjjön.

¹³³ A szláv nyelvekben a háromnyomásos gazdálkodásban egy-egy évig pihentetett földet „per” =át prepozíció és a „tétel, tevés” jelentésű „log” főnév összetételéből keletkezett *perlog*-nak nevezték. Kniezsa I.: 1950. 115. Kniezsa István idézett munkájában feltételezi, hogy a megkülönböztetés az ugar és parlag között éppen a magyarban alakult ki.

¹³⁴ Lásd a 126. jegyzetet.

őszén alkalmassá vált a föld a bevetésre. A számítás helyességét bizonyítja: így lehetségessé vált hogy még ebben a gazdasági évben tavaszt arathassanak a tavaszi mezőben, az előző év folyamán elvetett őszt pedig abban a részben, amelyet ez év őszen már a következő tavaszi alá ugaroltak.

Az adat az évi szántások mennyiségét is mutatja: a kérdéses év leforgása alatt elvégeztek ugyanis egy tavaszi szántást közvetlenül vetés alá, többrendbeli – valószínűleg egy tavaszvégi és nyárvégi – ugarolást az őszi alá, valamint egy őszi ugarolást a tavaszi alá. Amennyiben őszt vetettek, még közvetlen vetés alá is fel kellett szántani. Mindezekből kiderül, hogy őszi vetés előtt ötnegyed évet, tavaszi előtt pedig háromnegyed évet pihent a föld. Az előző év végén az ugar tarlóban pihent, és csak a vetés évében nyert többszöri szántással rendszeres gondozást. Az őszi háromszori szántásával és valószínűleg többszöri meglegeltetésével szemben a tavaszi csak egyet vagy legfeljebb kettőt kapott. De pótolta az egyszeri szántás kiesését az őszi megmunkálása, téli alapos fagyasztása és talajmállasztása.¹³⁵

Előnye ennek az örökszántó rendszernek a parlag-pihentetésű talajváltó rendszerrel szemben, hogy benne nem következnek gabonaneműek éveken keresztül egymás után, mint az előbbinél, tehát az elgazosodás veszélye kevésbé fenyeget. Hátránya viszont, hogy az ugaron a fűképződés jóval gyengébb, mint a parlagon, tehát az állattenyésztés szempontjából csökkent értékű.¹³⁶

Az adatok azt mutatják, hogy a *terra fimata et campestris* kifejezéssel megjelölt parlagrendszer, mely a szabályozott talajváltó rendszernek egyik igen fejlett formája, a Dunántúl mezősségi tájain alakult ki, ahol a hosszú parlagpihentetést a kevésbé elvaduló növénytakaró nem zárta ki. A 14. század második negyedében azonban már a Dunántúllal érintkező és az Alfölddel határos területeken is nyomai mutatkoznak.¹³⁷ Felbukkanásával azonban nem tűnik el egyszerre közvetlen előzménye, amit a kevésbé rendszeres talajváltás fogalmával jelölhetnénk meg, mert a *terra fimata vulgo telek* és a *terra exstirpationibus* mutatkozó, frissen művelés alá fogott földek mind a Dunántúl, mind a Felvidék erdővidékein még az örök-

¹³⁵ A kétnyomásos rendszerre e korból nálunk nem rendelkezünk adattal. Pedig előnye ennek a rendszernek a háromnyomásossal szemben, hogy az állattenyésztés szempontjából sokkal kedvezőbb. Ennél ugyanis a föld fele egész évben lelelőül szolgál. A háromnyomásossal szemben az őszi változatlanul ötnegyed évet, a tavaszi ellenben hétnegyed évet pihen. Marc Bloch megjegyzi, hogy a két- és háromnyomásos rendszer két nagy típusra osztja Európát. A kétfordulós uralkodik a déli területen, a hármas az északon. Kialakulására valószínűleg a klíma is hatással volt. Bloch, M.: 1931. 33–35.

¹³⁶ Az újabb időkben is voltak gazdák, akik földjüket hagyták begyepesedni, mert nem volt rétjük. Az ilyen föld kaszálónak, lelelőnek igen jó volt, mert a szántóföld vegyes növényzetet hajt ki. Hátránya azonban, hogy egyes szántóföldi vadnövények, mint például a vadlóhere, igen soványítják a talajt.

¹³⁷ Somogyban 4, Veszprémben 6, Zalában 16, Baranyában 2, Pest-Pilisben 2, Vasban 1, Tolnában 2, Pozsonyban 1, Nyitrában 1, Szabolcsban 1, Beregben 1, Biharban 1 adattal rendelkezünk eddig a „terra fimata et campestris”-re.

szántó rendszer időszaka alatt felbukkannak. További fejlődésre mutat, hogy a 14. század közepén helyenként – elsősorban nem mezőségi, hanem kevesebb termőtalajjal rendelkező tájainkon – már a jóval gazdaságosabb örökszántó rendszer jelei mutatkoznak egyelőre azonban még csak elszigetelten a Dunántúl egyes részein¹³⁸ és az ország keleti megyéiben,¹³⁹ ahol azonban inkább egy parlaggal kapcsolt formája divatos. Az örökszántónak itt is inkább a 15. század elején való jelentkezése¹⁴⁰ azonban arra vall, hogy nagyobb méretű kialakulása a 14. század végén következett be.

Mindkét földművelési rendszernek, mind a tiszta örökszántó, mind a parlaggal kapcsolt nyomásos rendszernek előnye, hogy a mezőgazdasági technika fejlődésével a munka termelékenysége is növekszik. Ez egyrészt a pihentetési idő és terület erőteljes leszűkítésében,¹⁴¹ másrészt az ugar művelésében is egyre nagyobb igény nyel lép fel. A jobb megmunkálás következtében az elvetett mag nem vész oda, hogy mint eddig, legfeljebb csak magát vagy kétszeresét adja vissza, hanem a gázosodás eredményes kiküszöbölésével a föld lényegesen több és jobb magot ad. Így a gabonának, mint fontos közszükségleti cikknek, most már nemcsak mennyiségi, hanem minőségi termelése is lehetővé válik, s ezzel a hús, a hal, a bor mezőgazdasági termelvények mellett a gabona is kezd fontos árucikké válni.

A határhasználat jogi rendszere

„Valamennyi, vagy csaknem valamennyi nép őstörténetében – írja *Engels* – két természetszerűleg keletkezett tényező uralkodik: a nép rokonság szerint való tagozódása és a föld köztulajdona.”¹⁴² A nemzeti földközösség felbomlásával ez a falusi földközösségen belül nyer szervezeti formát. A földhasználat jogi rendszerén belül a 14. században két típus választható szét. Egyik az ideiglenes, vagyis közös, másik az állandó, illetve egyéni jellegű földhasználat.¹⁴³ E két kategória azonban

¹³⁸ Ezt a rendszert sejteti a németújvári királyi uradalom 1355-ből származó urbárium is: „Minden telek tavasszal, nyáron, ősszel egy ekét küld szántásra és vetésre”. *Molnár E.*: 1949. 10.

¹³⁹ Lásd a 126. jegyzetet.

¹⁴⁰ 1425: Nagymihályi Ödön fia Chemernyeben egy nemesi kúriát átadnak a hozzátartozó földekkel együtt „nec non in tribus calcaturis nyomas dictis in qualibet calcatura viginti jugera terre arabilis usualia, ac prata ad dictam curiam” (Sztáray O. II. 249.). Lásd még a 112. jegyzetet.

¹⁴¹ Mind a két-, mind a háromnyomásnál elsősorban a pihentetési időt csökkentik, a háromnyomásnál ezenkívül a pihentetett területet is.

¹⁴² *Engels, F.*: 1949. 153.

¹⁴³ Előbbinél a szántásra, vetésre és kaszálásra mindig más és más földdarabot, szántóföldet és rétet osztottak ki, utóbbinál pedig állandóan ugyanazt a szántó- és rétterületet birtokolták.

nem téveszthető össze a határhasználat gazdasági rendszerének nagyjából hasonló fogalmaival, bár azokkal szoros összefüggésben van. A két típus mindegyikének megvan ugyanis a sajátos gazdasági rendszere is. Míg az előbbi, a földközösségi típus, inkább a parlagtartó szabályozott talajváltó rendszerben vagy annak parlaggal kapcsolt örökszántó változatában jelentkezik, addig az utóbbi, az állandó jellegű földhasználat a tiszta örökszántó rendszerrel együtt lép fel.

Mindkét típusal mint sajátos határhasználati formával foglalkozunk. Azt vizsgáljuk, hogy milyen kapcsolatban vannak a földműveléssel. Így nem térünk ki például a legelők és erdők közös használatára, sem a földközösség politikai szerepére. A két birtoklási formán belül azonban változatok, illetve fokozatok vannak. A közös határhasználatnak két típusa van: az egyiknél a szántóföldeket mindig újból kiosztják a jogosultak között, és azok csak átmeneti időre jelentenek birtoklást. Közvetlenül bizonyítják ezt a 14. században nagyszámban előforduló „füvönosztás”, „fűkötél”, *mixtim* és *herbaliter* nyilas osztásra mutató kifejezések.¹⁴⁴ A másik típus a nyilas osztás mellett mellérendelten vagy alárendelten érvényesülő szabad foglalás joga.¹⁴⁵ Ide tartoznak az erdei irtásföldek és azok a rétből elhódított szántóföldek, amelyekre vonatkozólag elfoglalójának bekertelési joga volt. Az előbbivel a magasabb erdős hegyvidéket kivéve az országnak csaknem valamennyi sík, ekkor már mezősi vidékén, de főként a Dunántúlon találkozunk. Az utóbbi leginkább az északi hegyvidéki részeken általános.

A földhasználat jogi rendszerének második típusa az állandó birtoklás. Ez részben átmeneti, részben tiszta típusban jelentkezik. Az átmenetinél a szántóföldek egy része már kezdetben az illető egyéni használatába megy át, és csak a távoli részek maradnak közösek. Az utóbbira, a tiszta típusra, az jellemző, hogy minden szántóföld rögtön zárt, megrogzött birtokláson alapuló határhasználati formát mutat. Mindkettővel az ország északi erdős, és északkeleti mocsaras erdővidékén

¹⁴⁴ 1329: Veszprém megyében Ajka birtokon „quia tota terra nobilium de Ayka cum divisionibus vulgariter fyukutel nuncupatis” (Anjou O. IV. 147.); 1329: Hektor comes fiai négy részre osztják birtokukat, ennek során fellép a „fyukutel”-lel való osztás. (O. L. Dl. 4990. Rummy cs. lt. K. L. B.); 1332: Paloznuk: „Terras suas empticias in eadem Paloznuk et alias ipsum contingentes vulgariter fyukutel divisas.” (Veszprémi Regeszták. 100.); 1365: Ajka: „Terra mixta cum aliis” (O. L. Dl. Thaly cs. lt. F. N. A.); 1365: „Demptis quibusdam terris arabilibus mixtim et herbaliter in predicta terra” (Veszprém 107. Füred 6.); Zala megyében 1329: „Eadem particularis possessio Rolandi sic divisa cum divisione vulgariter fyukutel dicta” (Zalai O. I. 217.); 1336: Szöllős birtokon „cum 75 terris arabilibus fimatis et campestribus” (Zalai O. I. 321.); Somogy megyében, 1382: Szakácsi pálos kolostor birtoka a határon kívül 12 hold szántó, 2 kaszás rét „mixtim cum terris nobilium de Zakách.” (O. L. Dl. 6899. Má. E.)

¹⁴⁵ Ez kapcsolt típus. Lényege az, hogy a településhez közel eső és jobb földeket felosztják, a határ többi részéből mindenki kénye-kedve szerint foglalhat magának. Előfeltétele tehát a földművelés szempontjából értéktelenebb földek, erdők, legelők nagy bősége.

találkozunk, de egyes jelek arra mutatnak, hogy a Dunántúl és Erdély bizonyos részei már ekkor ezt az átmeneti típust képviselik.

A két típus, a földközösségi és az egyéni használat elterjedési zónája és kialakulási ideje közti különbség azonban azt mutatja, hogy a határhasználat jogi formáját nagy mértékben megszabja az is, hogy a föld első művelés alá vétele erőteljes irtási eljárást követelt-e vagy nem, s vajon az közös vagy egyéni munka eredményeképpen valósult-e meg? A föld közös használatának a kialakulására ugyanis a korai időkben erősen hatással volt az, hogy a földművelés mezősségi tájainkon elsősorban a falu közös állattartása következtében, tehát inkább társas munka eredményeképpen indult meg. Ily módon tehát mindenki művelési jogot szerzett a határ éppen művelésre kijelölt vagy felfogott helyén. Későbbi erdei irtásoknál viszont az „irtó” egyéni munkájaképpen, saját személyében nyert művelési jogot egy meghatározott földdarabhoz.

A szántóföld közös birtoklásából természetszerűleg következik még, hogy a művelés is csak meghatározott közösségi formákon belül történhetett. Ennek a birtoklási rendszernek a földművelés szempontjából lényege az, hogy a szükségletek növekedése következtében mindig újabb és újabb területeket vonnak a termelésbe, és tesznek ezáltal az egyes falutársak ideiglenes birtokává. Művelés szempontjából egyesek jobb, mások kevésbé értékes földeknek bizonyulnak. Fontos tehát, hogy mindegyik fajtából mindenkit egyaránt részesítsenek. A föld művelési rendszeréből következik azonban, hogy bizonyos időn túl tovább művelni semmilyen földet nem lehet, így senki sem maradhat huzamosabb ideig birtokában az éppen használt földjének, hanem csak addig, amíg a következő újraosztással ismét kap helyette mást. Szükséges tehát, hogy a művelés alatt álló földet valamilyen elv szerint rendszeresen kiosszák a jogosultak között. A kiosztásra kerülő területet tehát az igénylők számának megfelelően¹⁴⁶ egyenlő szélességű parcellákra osztják el a közösség tagjai között, hosszában a föld változatlan marad.¹⁴⁷ Az egyes parcellákat barázdákkal, többnyire keskeny fűcsíkokkal választják el, az osztás pedig sorshúzással történik¹⁴⁸ és igazodik a talajváltás rendszeréhez, ahhoz, hogy a váltás hány évenként történik. A föld legmagasabb művelési időtartamát – már művelés alatt levő erdei talajnál 8–10 évet, mezősséginél 6 évet, rosszabbnál 3-at – véve alapul, a kiosztás is átlago-

¹⁴⁶ Jól szemlélteti ezt a következő, egészen korai adat is: 1197: „unus quisque istorum sortem habet cum villanis et si numerus ipsorum creuerit, crescunt sortes.” *Tagányi K.*:1950. 65.

¹⁴⁷ Ez a szokás a föld állandó használatra történő kiosztásakor is megmarad. 1342: (Zala m.) „terram autem eorum quam dixerunt adiacere inter terras nobilium de Kweskut ... cum funiculo 47 ulnas continente, que terra usque pratum ibidem in tribus diverticulis adiacet in latitudine mensurando” (Zalai O. I. 402.).

¹⁴⁸ Az igényjogosultság alapja nálunk – úgy látszik – az állandóan osztódó mansio, curia, sessio, telek volt. Hasonló állapotokkal találkozunk Németországban és Angliában is. *Engels, F.*: 1949. I.; *Tagányi K.*: 1950. I. és *Curwen, E. C.*: 1946. 71.

san 3–6–8 évenként történhetett.¹⁴⁹ Az egyes parcellák felmérésére kötele¹⁵⁰ használtak, amely a vessző¹⁵¹ mellett a földközösség megszűnése után is általános mérőeszköz volt.¹⁵² Kezdetben egy-egy alapparcella meglehetősen kicsiny lehetett, de ahogy a feltört szántóföldek nagysága nőtt, vagyis ahogy a földművelés kiterjedt, az is fokozatosan kitágult. Ez a magyarázata az egy telekhez tartozó parcellák eltérő nagyságának, amit sem az eltérő, sem a változó vagyoni erők – például igaerő – arányában történő osztás nem magyaráz meg kielégítően.

A különböző minőségű földekből álló birtokállomány nagy szétदारaboltságára¹⁵³ és a parcellák szétszórtságára jellemző a 14. században, hogy gyakori a 20–25, sőt 30 tagban fekvő szántóföld.¹⁵⁴ Egy 5–18 holdas birtok például gyakran 7–18 darab-ból tevődik össze.¹⁵⁵ A szántóföldeknek ez a feltűnően magas darabszáma még akkor is jellemző marad, amikor már elévül az újraosztás szokása és a szántóföldek tulajdonosuk állandó használatába mennek át.¹⁵⁶

¹⁴⁹ Összehasonlításlás lásd Tagányi munkáját, aki Debrecenből közöl ilyen 7 évenkénti osztásra újabkori adatokat: *Tagányi K.*: 1950. 5. 28. és Engelse, aki a Mosel és Hochwald vidékéről említ ugyancsak újabkori analógiákat. *Engels, F.*: 1949. 156.

¹⁵⁰ 1345: Magyar határában egy területet megosztanak. Ennek során felosztásra kerül 600 hold legelő. Ennek egyharmadát kapja az egyik fél, „cum ligatura mensurando” – a másik peres fél két harmadot kap – „similiter cum fune mensurando”. (Anjou O. IV. 530.); 1349: Nyitra megyében ugyancsak a kötél szerepel mint a telekmérték egysége. (O. L. Bossányi cs. lt. N. 1.)

¹⁵¹ 1363: Szepes megyében vesszővel mérik a földet. O. L. Dl. Tzsa. 41545. K. L. B.) A vessző az angol földközösségben is általános mérőeszköznek látszik. Itt 1 acre, egy ekével egy nap leforgása alatt felszántható terület, mely kb. 1 hold; hossza 40, szélessége 4 bot. A bot olyan vessző, amivel az állatot szántás közben nógatják. *Curwen, E. C.*: 1946. 72.

¹⁵² Szepességben az állandó telekegységet kifejező laneust vesszővel mérik. Lásd a 99. jegyzetet.

¹⁵³ 1326: Zobody-i Anaas lánya Zobody-i örökölt földjéből hét helyen 13 hold szántót adományoz a veszprémi káptalannak. (Veszprémi Regeszták. 73.); 1332: Veszprém városban egy birtokosnak a telekhez tartozó földjei sok tagban fekszenek. (Veszprémi Regeszták. 101-102.); 1361: Békásmegyeren (Pest m.) a föld sok tagban fekszik. (O. L. Dl. 5072. F. N. A.); 1368: Pomázon (Pest m.) a földek sok darabban vannak. (O. L. Dl. 5654. F. N. A.); 1372: (Pest m.) Óbudai Nikus földjei 4 tagban fekszenek. (O. L. Dl. 6010. F. N. A.)

¹⁵⁴ 1304: Vámos (Veszprém m.) birtokon szerepel 229 hold eladott föld 33 tagban. (O. L. Veszprémi kpt. magán lt. Vámos. 3.)

¹⁵⁵ 1309: A Veszprémi egyház Pál nevű ábrahám jobbágyának 5 hold földet ad (1, 1, 1, 2) 4 tagban. (O. L. Veszpr. Kpt. magán lt. Ábrahám, 5. F. N. A.); 1372: Szentkirályszabadjai Pál sessiojához tartozó 13 hold föld 4 tagból áll (5, 3, 3, 2). (O. L. Dl. 6009.); 1336: A Póc nembeli Lukács Szöllősen fekvő birtokából a nőágot kielégíti, visszatart magának 4 „integra curia”-t „cum 75 terris arabilibus fimatis et campestribus” (Zalai O. I. 321.). Egyre kb. 18 db. jut.

¹⁵⁶ 1369: Zerdahelyi János fia elzálogosítja Zerdahelyi curiájához tartozó 3,5 hold földjét „quibus unum (iuger) ante terram Gywmelech vocatam, unum iuger in terra Budaer... alterum vero dimidium iuger in terra Rokara” van. (O. L. Dl. 50092.)

Az egyes parcellák nagysága, ahol megállapítható, kb. 1–2–3–4 hold,¹⁵⁷ de előfordulnak az egy holdon aluli, például félholdas nagyságok is.¹⁵⁸ A parcelláknak ez a viszonylagosan kis terjedelme messze túlélte a földközösség idejét. Bár a 14. századi parcellanagyságok a földközösségnek már bomló állapotát mutatják – a többszöri osztozások, telekeladások ugyanis meglehetősen megnyirbálták az eredeti nagyságokat – még így is következtetni tudunk rá. Minthogy a 14. században rendkívül gyakori az egy- és kétholdas parcellanagyság, sőt egyes kisbirtokon belül ezek vannak túlsúlyban – azt hisszük, nem tévedünk, ha az angliai állapotokhoz hasonlóan, mi is az igaerő arányában történő részesedést vesszük alapul. Így a két ökörről való részesedésnél az egy holdas parcellanagysággal számolunk, vagyis egy napi szántással,¹⁵⁹ az egy ökörről való részesedésnél már két holdat, négy pár esetben pedig annak kétszeresét jelenti. A *per iugera seu per erbas* kifejezés valószínűleg ugyanilyen egyholdas darabra vonatkozik.¹⁶⁰ Ezzel teljesen megegyezik egy Zalából való adat, mely egy egész kúria tartozékában 18 darab gyepel elválasztott földet említ.¹⁶¹ Ha darabjukat egy holdjával számítjuk, ez a mennyiség kb. megfelel a Zalában a parasztság között ekkor általános 18 holdnyi birtokállománynak.¹⁶²

A szántóföldek bővülésével – a lakosság növekedése ellenére is – együtt járt helyenként az alapparcellák megnövekedése. A 14. században ez a kérdés tehát már többszörös bonyolultságban jelentkezik. Az egyes parcellák nagyságának kiszámítását azonban igen megnehezíti, hogy a 14. században még mindig inkább darabszám szerint, és nem pontos területmérték szerint felsorolva szerepelnek. Ilyen felsorolás még a 15. század elején, a háromnyomásos gazdasági rendszer igen fejlett szakaszában is előfordul,¹⁶³ különösen az ország keleti részén, ahol az „osztó” földközösség a legtovább tartotta magát.

A földnek ez a darabonként való nyilvántartása azonban éppen olyan jellegzetes ismérve a földközösségeknek,¹⁶⁴ mint amilyen jellegzetes gazdasági meghatározója

¹⁵⁷ 1326: A pestújvári apácák 85 holdnyi részbirtoka 2-3 holdnyi darabokból tevődik össze. (O. L. Dl. 31069. K. L. B.); 1326: Békásmegyeren a budai apácák földjei 1, 2, 4, 7 holdas parcellákból állnak és elszórva fekszenek. (O. L. Dl. 29999. F. N. A.)

¹⁵⁸ 1325: 4 hold föld 7 helyről tevődik össze. (1, 0,5, 0,5, 0,5, 0,5, 0,5, 0,5) (O. L. Pozsonyi kpt. C. 14. I. 6. Nr. 1. Má. E.)

¹⁵⁹ Curwen munkájában találhatunk rá analógiát. Curwen, E. C.: 1946. 72.

¹⁶⁰ Tagányi K.: 1950. 52. Angliában a falu határa három fordulóból áll. Minden dűlő egyenlő 1 vagy ½ acres szalagokból áll. Ezek igen hosszú, keskeny csíkok. A földjét mindenki szétszórtan kapja. Vinogradoff, P.: 1905. 97.

¹⁶¹ Lásd a 155. jegyzetet.

¹⁶² Lásd a következő fejezetet.

¹⁶³ 1418: Kiszrosvágyi Tamás fia, Mihály, nővérének elzálogosítja egy jobbágytelkét „cum duodecim terre usualis in tribus calcaturis, videlicet in pratis seu fenilibus...” (Zemplén m.) (Sztáray O. II. 199.)

¹⁶⁴ 1567: Papi (Bereg m.) „az ki vetés alá Szt. Mihály napban 5 földet vészen, alapjában ad 10 dénárt. Az ki pedig 3 földet veszen fel, ad 5 dénárt.” Tagányi K.: 1950. 21.

a talajváltásból következő művelési kényszer. Ez írja elő pontosan, melyik fordulóba mit vessenek, melyik maradjon parlagon vagy ugaron. Ezt a megszorítást az is szükségessé teszi, hogy művelés céljából saját, darabonként külön fekvő földjére mindenki csak a másikén keresztül mehet, miután állandó szántóutak ekkor még nemigen vannak.¹⁶⁵ Egyszerre kell tehát történnie a szántásnak-vetésnek, egy időben a föld felszabadulásának; hiszen a tarló, éppúgy mint az ugar, ismét az egész közösségé lesz, és a falu jószágállománya megy rá. A földművelés rendszerének a kényszerén és az utak hiányán kívül tehát a földek nagy szétदारoltsága is megköveteli, hogy az egyes műveletek egyidejűleg a határnak csupán egy meghatározott részére korlátozódjanak. Az állandó parasztbirtok rendszerének a kialakulása – mint látni fogjuk – megszünteti ugyan az újraosztás szokását, de a művelési kényszert éppen a földművelés rendszere és a földek nagy szétदारoltsága következtében továbbra is kénytelen fenntartani. Ez a kényszerű művelési mód tehát a határhasználat formájára még hosszú ideig jellemző marad.

A tiszta földközösségi birtoklási formának, éppúgy mint az átmeneti jellegűnek, az állandó kiosztásra kerülő földek használatán kívül van egy másik birtokbavételi módja is, ez az ún. szabadfoglalás. A földközösség virágzása idején, akárcsak felbomlása során, sok helyütt megtalálható ez a határhasználati forma, részben mint a periodikus újraosztás, részben mint az állandó birtoklás kísérő jelensége. Előfeltétele a közösség szempontjából értéktelenebb földek, rétek, erdők nagy bősége, ahol szabadon lehet földet fogni.¹⁶⁶ Így ezt az országnak elsősorban a keleti, északkeleti, valamint északnyugati, erdővel borított tájain kell a legnagyobb számban keresni.

Mindenekelőtt azokat a főként Ungból, Beregből, Ugocsából, Abaújból, Nógrádból, Nyitrából való „láz”-akat¹⁶⁷ kell itt megvizsgáljunk, melyek nagy része, mint kaszálásra alkalmas, természetes erdei irtás¹⁶⁸ szántásra¹⁶⁹ is a legkönnyebben átalakítható. A kérdés vizsgálatát bonyolulttá teszi azonban az, hogy a „láz”-akkal kapcsolatban a legtöbb esetben csak a *terra* kifejezés szerepel, s így nem dönthető el, hogy már valóban szántásos művelés alá fordított földek voltak-e – bár mint a *terra fimatek* esetében is láttuk – a *terrakban* ekkor nemcsak szántásra alkalmas földeket kell látnunk, hanem gyakran már szántott földeket is. Talán éppen ezzel

¹⁶⁵ 18 hold szántó átengedése a hozzávezető út biztosításával. (Zemplén m.) (O. L. Kende cs. lt. F. E.)

¹⁶⁶ A király megengedi Királyháza, Nagyszász, Ardó, Veréce ugocsai községek lakóinak, hogy erdőt irthatnak, az irtáson szánthatnak, vethetnek. *Szabó* I.: 1932. 46.; 1348: A király megengedi Németmárkfa lakosainak, hogy a király Rába nevű erdejében a kaszálókat, szántókat szabadon használhassák. (Anjou O. V. 235.)

¹⁶⁷ 1295: Gönyü határában „inter duas terras que Laz vocaretur.” (Hazai O. VIII, 289.); Dobrony (Bereg m.) határában „Campus Poharylazmezey” (O. L. Dl. 2219, 2226. Má. E.)

¹⁶⁸ 1379: Szentvid (Nyitra m.) határában „penes pratum vulgariter Laaz... pratum Kathe-rethe” (O. L. Dl. 6617.)

¹⁶⁹ Lásd az 1337-es brutfalvi adatot a 27. jegyzetből.

a fogalmi meghatározással kívánják kifejezni, hogy azok, a *terra arabilis*nak nevezett örökszántóföldekkel ellentétben csak ideiglenes szántók, melyek, ha kimerülnek, elhagyják őket, és helyettük másikat fognak.

Bár ebben a korban egyetlen adatból sem mutatható ki, hogy körülkerítettnek volnának, okunk van bennük mégis ilyen kerített szántóföldeket keresni. Azokon a területeken ugyanis, ahol nagy számban fordulnak elő, a határban sűrűn bukkannak kerítések, gyepek nyomaira már e században is.¹⁷⁰

Kerítettségüket bizonyítja az is, hogy a Felvidéken, például Nyitrában, Pozsonyban, ahol a lázak ugyancsak sűrűk, az egyes telkek állandó szántófldtartozékain kívül gyakran szerepelnek külön gabonakertek is.¹⁷¹ Szabad foglaláson alapuló egyéni birtoklásra s így közvetve kerítettségre mutat a lázak személyneves összetétele is.¹⁷² Az Északkeleti-Felvidéken, ahol a legsűrűbben mutatkoznak a nyomok, egészen a legújabb ideig éltek ezek a körülkerített szántó-lázak és az erdőből felfogott kaszáló-lázak.¹⁷³ A 14. századi forrásokban különféle megjelölések alatt való felbukkanásuk azonban, mivel nem minden esetben szerepelnek következetesen láz néven, valószínűleg nem annyira formai különbözőségeikre utal, mint inkább arra, hogy a „láz”-at, ezt a népnyelvi formát, inkább ott őrizték meg, ahol a lakosság maga adott nevet ezeknek az irtott vagy további irtásra alkalmas részeknek, és így ezek – határjárások esetén – ilyen néven kerültek az oklevélbe, ahol ellenben csupán az oklevélírónak volt szüksége érthető köznyelvű meghatározásokra, ott inkább kertnek írták be őket.

¹⁷⁰ 1355: Poss, Bruchfalva határa „inde currendo venit ad terram arabilem ... ab hinc ad dictam plagam currendo venit ad indaginem vulgo Gepew vocatas”. (Anjou O. I. 221.)

¹⁷¹ 1357: (Pozsony vm.) „locus sessionalis cum ortibus olerum et frugum” (Pozsonyi kpt. orsz. Lt. 2. 14. A. 12 nr. 3. Má. E.); 1373: (Nyitra m.) „Sepes ortorum jobagionum ipsorum circa segetes eorundem positas concre,asset” (O. L. Sándor-Metternich cs. Lt. B. f. 1. Nr. 11. d. és 11. c. Má. E.); 1393: Thordemez-i László rátörve Gyimes-i Forgach (dictus) János Chitar nevű birtokára s itt „sepes segetum iobagionum suorum primo pectoribus equorum confrangendo tandemque per famulos suos ad terram trahi et omnia destrui et aboliri fecisset”. (Zsigmond-kori O. I. 331.)

¹⁷² 1360: „ad unum láz Czenkelaza vocatum” (O. L. Dl. 4966); 1381: Döge (Szabolcs m.) határában „inde vadit ad unum Zigeth Botlaza”. (Zichy O. IV, 202.)

¹⁷³ 1802: Bartháza (Bereg m.) határjárásában szerepelnek a következő helyek: „A fonsi oldalról a Galata pataknál egy lázz, rekesztetett ... A gyepon kívül a derceniek által irtott föld az erdő szélén ... a derceni föld szélén a rekeszen kívül.” (A Bereg megyére vonatkozó újkori adatokat 1942-ben gyűjtöttem, amikor módomban volt a Bereg megyei Levéltárat átnézni.); Ugyancsak a 18. századból: „A cserlenoiak a maguk határjokat az ignóczi Mezőről tett kigyepülésekkel mutatni akarják ... A határ megy Kurta Alexa lázának - melyet az Ignécziek el is akartak hányni – melyet Joó Mihály, Ignóczi földes úr jobbágya Kozisa irtott ki ...” (Bereg Megyei Lt.)

A szabadfoglalású földek kerítettségé a birtoklás külső kifejezésén kívül¹⁷⁴ egyben védelmül is szolgál a kártevő betolakodókkal szemben. Réti lázaknál és kerteknél a legelésző nyáj,¹⁷⁵ erdei irtásszántóknál pedig a kártékony vadak ellen. A kerítések anyaga gyúlékony, legtöbbször olyan, mint a környezetük. Erdei irtáskerteknél kivágott szálfákból készítene kerítést, réti kerteknél viszont igen gyakori a sövénykerítés.¹⁷⁶ Minthogy ezeket időnként széthányják,¹⁷⁷ legjobban az olyan könnyű szerkezet felel meg, amilyen a sövény.

A gabonatermesztésre felfogott kertek nem tévesztendő össze az ebben a korban nagymértékben szereplő kertekkel, melyek rendeltetése az, hogy az állandóul kiosztott szántókba be nem kerülő kapásveteményeknek a határban helyet adjanak. Azokon az északkeleti és északnyugati helyeken ugyanis, ahol az irtáskertek is megvannak, mellettük, ugyanazon a határon belül a külön kertek is szerepelnek.¹⁷⁸

Az északkeleti és északnyugati megyék irtásos vidékein a szántóföldeknek külön kertekben való elhelyezkedése a határhasználatnak egy jellegzetes jogi és gazdasági típusát mutatja be. Ahhoz ugyanis, hogy erdei irtásföldet rendszeres talajváltással művelni lehessen, az alkalmi szántószükségletet jóval meghaladó földmennyiséget kell egyszerre az erdőtől megtisztítani. Ez pedig a legfeljebb néhányadmagával települő kiscsalád gazdasági erejét jóval meghaladná.¹⁷⁹ Emellett az erdővel közvetlenül érintkező szántóföld a pihenés éve alatt könnyen erdővé változik vissza.¹⁸⁰ Az újracsatolás tehát az állandó kényszerű foglalás mellett csak nagyon alárendelten érvényesülhet, ami abban is visszatükröződik, hogy ezeken az irtásos helyeken (ahol már az állandó parasztbirtok rendszere is kifejlődött, és így az egy telekhez tartozó szántóföld nagyságáról számszerű adatokkal is ren-

¹⁷⁴ Jól szemlélteti a szabadfoglalású földek rekesztésének szükségességét a következő 18. századi adat: „az mely darab föld az Hetei Jándi és Fejércse felől való határon esik, az szintén a Fejércsei rekeszekig ... Ez utóbbi észak felé Nemes Kosik Ferencé. Eredetileg a község közös nyomásföldje volt, de Kosik Ferenc berekeszti, hogy különösen magáénak tekinthesse és használhassa”. (Bereg Megyei Lt.)

¹⁷⁵ Lásd a 31. jegyzetet.

¹⁷⁶ 1405: „Ortumque suum in superficie porcionis sue possessionari Kysfalud vocate habitum succidi et devastari facere asservissent.” (Soproni O. I, 568.)

¹⁷⁷ A földek felrekesztésére és felszabadítására ugyancsak az újabb időkben kapunk analógiát. Borzsova (Bereg vm.) helység 1793-as törvényei kimondják: „Observálja pedig a Gondviselő azt a rendtet, hogy Szent Mihály nap előtt a mezőkbe való minden helyen az Gyepüket bevágassa... minden ember Szent György napjára udvara, kertye rekeszeit berekessze.” (Bereg Megyei Lt.)

¹⁷⁸ 1337: Wynna Poss. (Ung m.) Kochik és Mike hospesek közös kertje (Sztáray O. I, 132.); 1379: Helmec (Ung m.) „in orto Benedicti unam arborem” (O. L. Dl. Fgy. Lelesz orsz. Lt. Met. Ung. nr. 58.)

¹⁷⁹ 1326: Dobsina (Gömör m.) melletti erdőben Radislaus Miklós fia erdőt irtott, „pro sola sua sessione.” (O. L. Dl. 2389. Má. E.)

¹⁸⁰ 1340: „particulam terre nostris expensis noviter arbustis exstirpatam sive mundatam” (Fejér O. IX/1. 230.); 1380: Zatuk birtokon „permissorum novelle” (O. L. Dl. 6751.)

delkezünk) meglehetősen szűkös területet számítanak egy belsőséghez az állandóan művelés alatt levő földekből. Pozsonyban például egy jobbágytelekre 18 hold szántó jut és még külön gabona- és kapásnövényeket tartalmazó kertek.¹⁸¹ Nyitrában 20 hold szántó tartozik a telekhez és annyi irtás, amennyi megművelhető.¹⁸² A kettő mennyisége nagyjából egyezik.

A szabad foglalás erdei irtásterületeken azért uralkodóvá lehetett, mert az erdőhatár a település kis számához képest állandóan lehetővé tette az újabb szabad foglalásokat; sőt nemcsak a belső lakosság szükségletét tudta ellátni, hanem arra is elegendő volt, hogy más községbeliek is foglaljanak belőle. Így tudjuk, hogy például a garamszentbenedeki apát Bars megyei kevezicsi birtokán a távolabb, Sikván lakó jobbágyok is műveltek földet.¹⁸³ De arra is van példa, hogy Gömör megye földjén Borsod megyei jobbágyok szántottak.¹⁸⁴

A földművelés nagyobb arányú térhódítása következtében azonban már ezeken a településeken belül is találkozunk a rendszeres talajváltás nyomaival.¹⁸⁵ Ha ugyanis az elhagyott szabadfoglalású kerteket nem lepi be teljesen az erdő, a szükségleteknek megfelelően nyomásba veszik őket, amint azt egy 1337-es zempléni és Ung megyei „láz”-adat is szépen szemlélteti.¹⁸⁶

Erre a gazdasági rendszerre jellemző tehát, hogy a földek ideiglenes birtokbavételével e korban még inkább a szabad foglalás joga dominál. A nyilas-osztás sajátos műszavaival e korból e vidékről nem is rendelkezünk, holott a földek általában *ad communem usum* vannak rendelve. Könnyen kínálkozik tehát az a feltevés, hogy az újraosztás a talajváltásnak olyan rendszeres formáját kívánja meg – a pihentetési és művelési periódusnak ugyanazon a határdarabon belül váltakozva kell egymást követnie –, amilyennel a 13. században a Dunántúlon már az örök-szántót közvetlenül megelőző parlagtartó talajváltásnál is számolnunk kell. Ahogy ez az előfeltétel azonban még nincs adva, így az északeleti, északnyugati erdős hegyvidéken, ahol a váltásnak inkább egy rendszertelenebb formája szokásos, mely kizárja, illetve feleslegessé teszi a periodikus kiosztást, ott a közös földekből mindenki tetszés szerint, szükségletéhez képest annyit foglalhat, amennyit éppen meg tud művelni a rendes telekbeli tartozék mellett.¹⁸⁷ Hosszú emberöltők munkája szükséges hozzá, hogy ezeket a szabad foglalás jogán birtokba vett irtásföldeket

¹⁸¹ 1357: (O. L. Pozsonyi kpt. 14 f. 12. Nr. 3. Má. E.)

¹⁸² 1360: (O. L. Ocskay cs. lt.)

¹⁸³ 1352: (O. L. Dl. 4287. F. N. A.)

¹⁸⁴ 1366: (O. L. Dl. 5483. F. N. A.)

¹⁸⁵ Ezt mutatja a „terra fimata et campestris” felbukkanása. Például 1337: Ztana (Zemplén m.) határában „terra campestris” a Zochugó folyó innenső oldalán. (Sztáray O. I. 152.)

¹⁸⁶ 1337: „quandam particulam terre in novalia, iam conversam et convertendam vulgo Laaz vocatam”. (Sztáray O. I. 132.)

¹⁸⁷ 1360: Nyitrában például annyi irtás van a rendes telekbeli tartozék mellett, amennyi megművelhető. (O. L. Ocskay cs. lt.)

fokozatosan, határukat állandóan tágítva, rendszeres művelés alá vonják, s hogy rájuk, mint elsősorban értékes földekre most már az egész közösség igényt tartson, és rajtuk az újraosztás szokását gyakorolja. A növényzóna fokozatos átváltoztatásával függ tehát össze, hogy a periodikus osztás éppen a keleti megyékben maradt fenn a legtovább – mint ahogyan később is kezdődött –, ott ahol a növénytakaró kezdeti adottsága az átalakulásnak ezt a formáját a legtovább hordozta.

A teljes földközösségben élő falvak mellett azonban már a 14. század elején találkozunk olyan kialakult formát mutató típusal is, ahol a lakóhelyen kívül a szántóföldek nagy része sem tartozott már a közösséghez, hanem – úgy látszik – a parasztok állandó birtoka volt.

Ezek, ellentétben a szabadfoglalású irtásföldekkel, nem a határ távolabbi pontjain vannak, hanem éppen a lakótelepek közvetlen folytatásában. Ilyenek főként az északkeleti megyékben gyakoriak: 1337-ben az ungi Sztrána falu határában olvasunk olyan szántóföldekről, amelyek „a lakóhelyek kertjei végében fekszenek és közönségesen *tornuk*nak nevezik” őket.¹⁸⁸ 1337-ben Ztára (Ung megyei) falu határában találkozunk „a Kis-utca (Perechen) kertje, vagy kertjei mögött lévő szántóföldekkel, melyeket közönségesen *tornuk*nak neveznek”.¹⁸⁹ 1337-ben Szentkirály gömöri községnél szintén említenek „kertek mögött fekvő szántóföldeket”, melyeket ugyancsak *tornuk*nak mondanak.¹⁹⁰

A szántóföldek kert mögötti elhelyezkedése azonban más, főként északi megyékre is jellemző. 1352-ben Disznós (Hont megyei) birtokon találkozunk „kertek mögött fekvő földek”-kel, melyek itt „a község szokása szerint” vannak.¹⁹¹ 1326-ból pedig Sánkon találunk „sessiok mögött fekvő szántóföldek”-et.¹⁹² 1336-ból a Zemplén megyei Nagymihály tótmihályi részéből,¹⁹³ majd 1349-ből a szabolicsai vajai¹⁹⁴ birtokról vannak olyan nyomaink, amelyekben szintén ilyen kertek mögött fekvő szántóföldeket gyaníthatunk. Ennek a típusnak mutatkoznak halvány jelei Zala egyes részein is.¹⁹⁵

¹⁸⁸ „terras arabiles retro ortos eorundem locorum sessionalium adiacentes vulgo *tornuk*”. (Sztáray O. I. 132.)

¹⁸⁹ „terris arabilibus retro ortus dicte parve platee Pereche existentibus que vulgo *tornuk* vocaretur”. (Sztáray O. I. 137.)

¹⁹⁰ „cum terris, arabilibus retro ortos eorundem adiacentibus que vulgo *tornuk* dicuntur”. (Anjou O. III. 329.)

¹⁹¹ „Sessiones cum terris retro ortum secundum consuetudinem eiusdem possessionis habitis”. (O. L. Garamszentbenedeki kv. 2. 6. 36. F. N. A.)

¹⁹² „retro sessionem terra arabilis”. (O. L. Egri kpt. Dl. 2352.)

¹⁹³ „particulam terre retro ortum prescripti magistri Laurentii”. (Sztáray O. I, 11.)

¹⁹⁴ A vajai birtokból egy rész kihasítása, határjárással: szántóföldek, „retro ortum Nicolai” vannak. (O. L. Vay cs. lt. 229. Má. E.)

¹⁹⁵ 1342-ben Rumi Doroslo unokái megosztóznak több zalai birtokon. Azzun possessio határában vannak olyan telkek, „quolibet sessiones retro hortum habent terram”. (Zalai O. I. 402.)

A szántóföldek kert mögötti elhelyezkedésén kívül különös figyelmet érdemel az elnevezésük is. A felsorolt eseteknél ugyanis a *tornuk*, *taronuk*, *toronuk* név kimondottan szántóföldek megnevezésére vonatkozik. Ha helyenként még kétségeink lennének eziránt, a következő két adat teljesen eloszlatja ezeket: 1343-ban az Ung megyei Csicsér falu felosztásánál több helyen is olvassuk: „*Quasdam terras arabiles taronuk vocatas retro hortus eiusdem villae sollummodo existentes*”,¹⁹⁶ majd 1351-ben egy másik esetben ismét: „*terras arabiles taronuk vocatas*”.¹⁹⁷ Ezek az adatok már félreérthetetlenül mutatják, hogy nem *taronuk*nak nevezett kertekről, hanem *taronuk*-nak nevezett szántókról van szó.

Csupán egyetlen adatunk van, amely ennek a jelentésnek az első pillanatra ellentmond: 1358-ban a Nagymihály possessio Tótmihály nevű részében szerepel egy „Iwanilese” nevű *sessio*, minden külső tartozékával, réttel, erdővel és 24 hold nyomásfölddel, amely – úgy látszik – a *tanorok*nak nevezett kert mögött következik.¹⁹⁸ A *tanorok*nak ennél az egy adatnál határozottan kertre vonatkoztatott értelmezése azonban – mint látni fogjuk – az előbbi jelentésnek cseppet sem mond ellent.

Megvizsgálva a szláv szónak mai napig is vitatott két különböző származását: a szláv *trnik*= tövis,¹⁹⁹ és az ugyancsak szláv *trava* fűből,²⁰⁰ azt látjuk, hogy a két etimológiailag eltérő jelentéscsoport voltaképpen ugyanazon összefüggésbe illeszthető bele. Az etimológia eldöntését azonban mindmáig nagyon megnehezítette, hogy a *tanorok* az élő néprajzi anyagban is két különböző fogalomra vonatkoztatva maradt fenn. Egyik jelentése: olyan kaszáló-rét, kisebb vagy nagyobb szénatermő hely, melyet valaki a falun kívül, a legelésre vonatkozóan is kirekesztő jussal birtokol és szüntelen elkerítve tart.²⁰¹ A másik jelentés: olyan tüskés anyagból rakott kerítésféle, mely megvolt már a kert mögötti falukerítés formájában is.²⁰² Egyes helyeken az állatok őrzésére emelt kerített helynek, magának a karámnak, illetve az akolnak is ez lett a neve.²⁰³ Nem kétséges tehát, hogy a szó eredetileg csak magát a tüskés anyagból rakott kerítésfélét jelenthette, és csupán utóbb ment át ez a jelentés a származékára, a bekerített, állandó kirekesztő jussal bírt helyre,²⁰⁴ melyet tulajdonosa akár a rétből birtokolt, mint állandó kaszálót, akár

¹⁹⁶ Anjou O. IV. 331.

¹⁹⁷ Poss-Noghazar határjárásában szerepel. (Károlyi O. I. 203.)

¹⁹⁸ Lásd az 53. jegyzetet, ugyanerre vonatkoztatva. 1358: „*secundum quod tenderet retro ortum qui thoronok vocaretur cuius situs tenderet.*” (Sztáray O. I. 280.)

¹⁹⁹ *Simonyi Zs.*: 1901. 249.

²⁰⁰ *Asbóth János*, FUF, Band II, Heft. 1-2. 45.

²⁰¹ Küküllő megyében a faluban levő füves kertet is tanoroknak hívják.

²⁰² „Megvolt a töviskerítés tanorok képében – írja Györffy István – már a török világ előtti falvak körül is, mint kert mögötti kerítés”. *Györffy I.*: 1926. 114.

²⁰³ *Tálasi I.*: 1936. 116.

²⁰⁴ Hasonló jelentésváltozással találkozunk a kertnél is. Először csak kerítést jelent, utóbb magát a bekerített helyet is.

a szántóföldből, mint állandó birtokot. Ez dönti el – mint látni fogjuk – a *tanoruk* szántóföldek kérdését is.

Midőn 1343-ban csicseri Orosz Jakab fiai, Domokos és Miklós megosztóznak az Ung megyei Csicsér nevű birtokukon, az egy útvonal két oldalán elhelyezkedő egy-egy házsort és a hozzájuk tartozó külsőségeket úgy különítik el, hogy a határjeleket, melyekkel mind „a két rész lakott helyeit” mind az „azok kertjei mellett fekvő, *tanorok*nak nevezett szántóföldeket” akarják kölcsönösen elhatárolni, az említett utca közepén rakják le.²⁰⁵ Így az északi házsor Miklósnak, a déli pedig Domokosnak jut. „Mint hogy Domokos az ő részére jutott, saját és jobbágysági telkei mögött fekvő tanorok nevű szántóföldeket”, „melyek a település egész hosszúságában” megvannak, az egykori határjelekig „teljesen birtokolni tudja”,²⁰⁶ Miklós és jobbágysági viszont a kertjeik végében fekvő földeket bizonyos akadályok miatt teljesen nem bírhatták,²⁰⁷ Domokos „mintegy kiegyenlítésül”,²⁰⁸ át kell hogy engedjen egy darabot az ő részére jutott szántóföldek végéből Miklósnak, illetve jobbágyságainak. A telkeken és ezek végében fekvő szántóföldeken kívül minden külső tartozék: folyók, utak, rétek, legelők, más belső és külső szántóföldek ugyanakkor saját és jobbágyságik között továbbra is közös használatban maradnak.²⁰⁹

Összehasonlítva ezt az osztozást más egykorú birtokosztásokkal, a különbség szembeötlő. A közös úri birtoklás megszűntetésének megvolt ugyanis a maga sorrendje. Először a jobbágytelkeken osztoznak meg, ez a teljes földközösség jogát még nem érinti; hiszen az összes külső haszonvételek, szántók, rétek, legelők a jobbágyok és uraik közös használatában maradnak.²¹⁰ Ennél az adatnál viszont feltűnő,

²⁰⁵ „*Mete autem quibus dicte due partes ipsius ville Checher quod loca sessionalia et quedam terras arabiles taronuk vocatas retro hortos eiusdem ville solummodo existentes ab invicem distinguerentur*”. (Anjou O. I. IV. 331.)

²⁰⁶ „*et quia terre arabiles retro hortos jobagionum ipsius J. Dominici ... que vulgo in illis partibus ut premissum est, toronuk dicuntur, in longitudine earundem usque ad quedam signa metalia ibique perfecte et plenarie haberentur*”. (Anjou O. IV. 331.)

²⁰⁷ „*propter quedam impedimenta sic plenarie habere nequivissent*”. (Anjou O. IV. 331.)

²⁰⁸ „*in porcione sua pro ad equacione defectus ipsarum terrarum arabilium*”. (Anjou O. IV. 331.)

²⁰⁹ „*alias terras arabiles extrinsecas et intrinsecas, fluvios, vias parta molendina facta et fienda et alia loca pro pascuis pecorum et pecudum ... tam pro ipsius quam pro jobagionibus suis ad communem usum reliquissent*”. (Anjou O. IV. 331.)

²¹⁰ 1350: Non birtokon megosztóznak, „locus sessionalis” felosztása: „utilitates extraneae” (közös külsőségek) (Bihar m.) (O. L. Tzsa. 41996. K. L. B.); 1327: (Bihar m.) Telkeken megosztóznak, de szántó, erdő, rét közös marad. (O. L. Dl. 28897. F. N. A.); 1375: Balázstelek (Küküllő m.) birtokon megosztóznak, azonban csak a telkek vannak felosztva, a szántó, rét, és minden más közös marad. (O. L. Dl. 28923. F. N. A.); 1343: Ung, Sáros, Szabolcs, Bereg megyei birtokokon megosztóznak, szántó, rét közös a jobbágyokkal (O. L. Dl. 31444.); 1375: Egyezség földesurak között: jobbágyság mint ... „temporibus patrum suorum” továbbra is erdőt, rétet, földet közösen használhatják. (O. L. Leleszi kv. Vay cs. lt. 493. Má. E.)

hogy a szántóföldek egy részét, melyek a telkek közvetlen folytatásában vannak, már az osztozás előtt állandó határjelekkel különítik el az összes többi közös földektől. Később, mikor a birtok megosztására is sor kerül, azok közvetlenül osztoznak a belső lakott helyek sorsában és szorosan kapcsolódva hozzájuk a telkek állandó kiszakított külső tartozékaiként tűnnek fel. Ez a szoros kapcsolat az 1337-es ungi, gömöri, sőt az 1352-es honti és az 1342-es zalai adatoknál is kimutatható.²¹¹

Kérdés azonban, hogy a szántóföldek kialakulása hogyan következett be? A 14. század elején már gyakran találkozunk velük az említett vidékeken, sőt esetenként mint az illető községre hagyományosan jellemzőt emelik ki a telekkel egy végben fekvő elhelyezkedésüket.²¹² Gondolhatnánk, hogy ezek esetleg utólagos egyéni irtások – az ilyenek száma a 14. században hatalmasan megnövekszik. Megtisztított földek mindig az irtók birtokában maradnak. Így megmagyarázható volna ez esetben is egyéni használatuk. Az 1343-as csicseri adat azonban – úgy látszik – éppen azt mutatja, hogy az egyik fél jobbágyainak *toronok*-szántói valamilyen, az irtásnál fellépő természetes akadály miatt, a másokéhoz viszonyítva nem bizonyult elegendőnek. Tehát vagy teljesen hiányoznak, vagy kisebb terjedelműek voltak. Így arra kell gondolnunk, hogy a határban közelükben amúgy is szereplő erdő vagy mocsár állta útját ezen az oldalon a szántóföldek további kiterjesztésének. Megerősítené ezt a feltevést, hogy a közvetlenül kertek mögött kezdődő erdők, vagy mocsarak ebben az időben meglehetősen gyakoriak a keleti vidékeken.²¹³ Egy másik Ung megyei község, Voján határának leírásából ugyanis kiderül, hogy itt is megvannak a közösen használt úgynevezett belső és külső szántóföldek, de a csicseri esettel ellentétben, teljesen hiányoznak a kert mögötti szántók. Az erdő itt közvetlenül a kertek aljában kezdődik.²¹⁴ A településsel közvetlenül érintkező erdő és a több részletben fekvő külső és belső szántóföld más, erdőben keletkezett irtás-községnél is igen gyakori.²¹⁵

²¹¹ 1342-ben, midőn Rumi Boroszló unokái birtokukon megosztóznak, a telkek végében fekvő földeket minden mérés nélkül szakítják ki, csupán a távolabbiakat mérik ki kötéllal: „quilibet sessiones retro hortum habent terram ad diverticulum unius iugeris ad latitudinem cuiuslibet ipsius sessionis, terram autem eorum quam dixerunt adiacere inter terras nobilium de Kweskut ... cum funiculo 47 ulnas continente que terre usque pratum ibidem in tribus diverticulis adiacet in latitudine mensurando, terra 12 funiculorum et dimidii a parte meridionali” Györgyé lesz. (Zalai O. I. 402.)

²¹² 1425: Csemernyében (Hont m.) „cum quibusdam terris arabilibus retro ortos dicte curie existentibus tharonok vocatis ad eandem ab antiquo et de consuetudine spectantibus”. (Sztáray O. II. 249.)

²¹³ 1374: Erdőgyarak (Bihar m.) „retro ortum circa paludem Pentektawa”. *Jakó Zs.*: 1940. 21.

²¹⁴ 1343-as Csicseri osztozásánál szereplő Vojan községnél a meták mindenütt „in angulacione extensionis hortorum iuxta silvam esset”. (Anjou O. IV. 333.)

²¹⁵ 1320-ban Csepe ugocsai község úgy szerepel mint „possessio silvatica”. *Szabó I.*: 1932. 30.; 1347: Mikepércs (Bihar m.) „silvam ... iuxta villam habitam”. (Anjou O. V, 107.); 1334: A teleknek kijelölt földet minden oldalról erdő vette körül. *Jakó Zs.*: 1940. 10.

A *tanorok*-szántók korai irtásból való keletkezését azonban kizárja az is, hogy ebben az esetben rájuk, mint a településhez legközelebb eső, a művelés szempontjából legértékesebb földekre, feltétlenül igényt tartott volna az egész közösség, ahogyan a belső szántók is – mint láttuk – mindig közösek maradtak. A szabad foglалás joga így csak a távoli, kisebb hasznú földeknél nem ütközött korlátokba.

Közelebb visz a megoldáshoz, ha ennek a határhasználatnak a területi elhelyezkedését vizsgáljuk meg. Csak ott találkozunk ugyanis ezzel a határhasználati formával, ahol a földrajzi körülmények már a letelepedésnél kényszerítőleg hatottak, és a falu határostól kijelölt helyét vagy erdő vagy mocsár vette körül. Így szántóföld-területül elsősorban a településsel közvetlenül érintkező, meglehetősen szűk terjedelmű, de irtásra külön nem szoruló részek kínálóztak. Itt tehát mindegyik telek közvetlenül a hozzá tartozó szántóföldben folytatódott egészen addig, amíg valamilyen természetes akadály, erdő vagy mocsár nem állta útját a terjeszkedésnek. Minthogy a telkekkel közvetlenül érintkező szántóföldek igen kis terjedelműek voltak ahhoz, hogy a művelést rajtuk váltogatni lehetett volna, az újraosztás gyakorlati szükségessége lehetetlenné vált, s mindegyik földdarab művelőjének állandó használatába ment át. Csak a környező, megműveletlen és a körülményesen hozzáférhető helyek maradtak a közösség birtokában, ahol vagy közös erővel irthattak, vagy mindenki szabadon foglalhatott földet, az újraosztás szokását pedig a földek nagyobb terjedelme miatt szabadon gyakorolhatták. Hasonló típusról beszél Engels Németország szűk völgyeiben, lápos, mocsarak közt fekvő fennsíkjain.²¹⁶

A *tanorok*-szántó fenti feltevészerű származtatását megerősítené még, hogy a telkekkel összefüggő szántóföldek mindvégig kívül estek az „osztó” földközösség jogán és velük szemben sem a periodikus újraosztás, sem a művelési kényszer nem érvényesült. A nyomásos földhasználat rendszerén kívül eső helyzetüket végig megtartották.

További tisztázandó kérdés a határhasználat szempontjából az, hogy mennyiben felelnek meg ezek a szántók a *tanorok*-fogalom valódi értelmének és mennyiben voltak valóban kerítettek. Az 1343-as csicseri határjárásban erre nézve – azonkívül, hogy a határ többi részéből állandó határjelekkel voltak elválasztva – nem találunk semmit. Többet tudunk meg abból a nagymihályi adatból, amelynél a nyomásföld és a *tanorok*-szántó együtt fordul elő. Nem lehet ugyan ez esetben pontosan eldönteni, hogy a három nyomásba tartozó föld, mely a *tanorok*nak nevezett kert után, annak mintegy mentében, hosszában helyezkedett el, vajon a telkek végében fekvő veteményeskert, *ortus* töviskerítése után következett-e, vagy az annak végében elhelyezkedő és sövényvel körülkerített *tanorok*-szántókat övez-

²¹⁶ Berg vidékén, Westfália mocsarak közt fekvő fennsíkjain, Odenwaldban és az Alpések csaknem valamennyi völgyében a falvak telkeit a hozzá tartozó föld vette körül. Engels F.: 1949. 158.

te.²¹⁷ Minthogy 70 évvel később, ugyancsak Szatmár megyében még teljesen tisztán fordul elő a nyomáson kívül fekvő *tanorok*-szántó,²¹⁸ így itt is inkább az utóbbira kell gondolnunk: a telek végében fekvő, de már külső kerítéssel is ellátott *tanorok*-szántókra.

A két *tanorok*-típus – a kerítetlen és kerített – egymásnak nem mond ellent. Sőt, az utóbbi az előbbihez szorosan kapcsolódó formai továbbfejlődést mutat és mint a közvetlenül érintkező nyomásföldek is jelzik, a határ további bővülésével van szoros kapcsolatban. A kerítésnek ugyanis kettős a gyakorlati jelentősége: egyik a kizárólagos tulajdonjog elismertetése, olyan esetben például, ha valaki egy nagyobb területből használatra, szántásra, kaszálásra kiszakított kisebb területet bír kirekesztő jussal. (Ez az értelme az ugyancsak *tanorok* jelentésű füves kerteknek is.) A kerítés másik jelentősége, hogy területét a kártékony betolakodók ellen védi.²¹⁹

Könnyen elképzelhető, hogy valaki a telke végében fekvő szántóföldjét valami módon már kezdetben körülkeríti, s így a határ többi részétől elhatárolja. De itt nem az ilyen magánbirtoklás elismertetéséről van szó – ami például a szabadfoglalásra annyira jellemző –, hanem az újraosztás lehetőségének kizáródása következtében az egyéni használatra való átmenet lassú folyamatáról. Az ilyen birtokot pedig, mint a csicseri adat is mutatja, elég állandó határjelekkel a határ többi közös haszonvételeitől elválasztani, egymás szomszédsága felé pedig barázdákkal megjelölni. Sokkal fontosabb azonban ezeket a szántóföldeket a település felől védelmezni. Hiszen a kertalja már a szántóföldeken folytatódik, így termés idején a mezőre szabaduló, szertebarangoló jószág nagy kárt tenne bennük, vagy időnként megfordítva, a szántóföldekre hajtott jószág a veteményes és csűrőskertekben felhalmzott gabonaneműeket dézsmálhatná meg erősen. Mindkét esetben szükséges tehát, hogy elsősorban a falu felől védjék. Külső kerítés alkalmazását viszont még sokáig feleslegessé teszi, hogy – mint tudjuk – művelés alatt nem álló mocsár vagy erdő a közvetlen folytatásuk, ezek felől pedig teljesen felesleges elhatárolni őket.

A század közepén, mint a tótmihályi adatnál láttuk,²²⁰ a földművelés fejlődésének hatalmas arányú megindulása következtében, most már e szántó folytatásában fekvő földeket is művelés alá vonják és nyomásba veszik. A kinek-kinek egyéni birtoktestét jelentő telek mögötti szántók továbbra is megőrizték

²¹⁷ Lásd az 58. jegyzetet.

²¹⁸ 1425: Nagymihályi Ödön fiai Csemernyében egy nemesi curiát adnak „cum quibusdam terris arabilibus retro ortos dicte curie existentibus Tharnok vocatis ... nec non in tribus calcaturis viginti jugera terre arabilibus usualia”. (Sztáray O. II. 249.)

²¹⁹ A keleti megyékben, ahol a szabadfoglalású és a nyomásban lévő földek a legújabb időkig váltogatták egymást, főként a nyomás felől védik őket. Kitűnik ez a következő adatból is: 1807: a márokpapi (Bereg m.) bírák panaszosan fedezik fel, hogy „Lipcsey Józsefnek nyomás Mezeyek közepén minden kertezet és gypü nélkül lévén bizonyos kaszálója, a marháknak abban való óhatatlan bejárása miatt a sok bírságolás és tetemes húzások által fellette terhelettek, orvoslást kérnek”. (Bereg Megyei Lt.)

²²⁰ Lásd az 58. jegyzetet.

helyzetüket azzal, hogy kis terjedelmüknél fogva rajtuk a váltás intézményesen kiküszöbölhető volt, s velük szemben semmilyen, a közösség által szabályozott vetési kényszert nem kellett alkalmazni.²²¹ De most nemcsak jogilag kellett őket a falu többi szántóföldjétől elkülöníteni – erre a határjelek továbbra is elegendők lettek volna –, hanem a velük közvetlenül érintkező földek használatában bekövetkezett változás folytán külső kerítés megvonása is szükségessé vált. Minthogy az érintkező földekre ugar és tarló felszabadulás idején az egész közösség állatállománya ráment, elsősorban a határok biztosítása vált szükségessé a nyájak ellen. Mind a falu, mind a külső részük felé elsőrendű anyagul szolgált erre a *tmik*, vagyis tüske. Így lett másodlagosan *tanorok*, illetve *toronok* a neve az eleinte valójában még csak a falu felől védett, illetve elkerített földnek. (Nem véletlen tehát, hogy *tanorok*nak nevezik hasonló anyagánál fogva az Alföldről ismert állati karámtípust is,²²² s valószínűleg ilyen kerítésféle él szántóföldkerítés értelemben Pozsony megyében is a legújabb időkig.)²²³

Leszámítva a Hont és Ung megyei adatokat, ahol a szántóföldek a falu kerítése mögött szerepelnek, általában mint a falu kertjei mögött fekvő földek találhatóak meg. Így arra kell gondolnunk, hogy esetleg már ekkor két külön típus állt egymással szemben: egy teljesen körülkerített falutípus és egy olyan, mely csupán a szántóföldek felől volt elkerítve, s onnan kinek-kinek kapuja nyílt a saját szántóföldjére. Talán erre mutat Zsigmondnak az 1411. évi dekrétuma is, mely a portaadókiivetésekkel kapcsolatban megszabja, hogy arra a jobbágyra, akinek a telke előlfekvő részében kis kapuja vagy nagy ajtaja van, hátul pedig nagy kapuja, hasonló adót kell kivetni, mint egy kapura.²²⁴ Ez a rendelkezés azt mutatja, hogy – legalábbis az ország egyes részein – ezek a hátsó kijáratok már akkor is általánosak lehettek.

²²¹ Csak annyiban érvényesült velük szemben művelési kényszer, hogy az egymás után következett veteményeket valamiképpen szabályozni kellett. Azon a vidéken, ahol ez a szántóföldtípus a legújabb időkig elterjedt volt, vagy őszi és tavaszi, vagy kapás és gabonaneműek következtek egymás után. Így ugyanis a föld egy félévet mindig pihenhetett közben.

²²² Készítésük ma is gyakori. Az Alföldön például úgy készül a belőlük csinált kerítés, hogy árkot ásnak, a belső oldalán sáncot hánynak és a karók közé szorított tüskés gallyakat arra állítják. *Tálasí I.*: 1936. 114.

²²³ Szentandrás (Pozsony m.) falu egykori leírásában olvassuk: „A Rába mellett a vízáradások ellen a szántóföldeket még a múlt században is hosszú árkokkal kerítették körül, a kidobott földet pedig magasra hányták fel. A vidékiek midőn ezt látták, azt kérdezték, tán árok?” *Pesthy Frigyes* helynévgyűjtése. Igen szemléltető népnyelvi magyarázata a tanorok néven ismert kerítésnek.

²²⁴ 1411: „ubi vero aliquem jobagionem ab anteriori parte curiae suae parvam portam seu sepium a retro vero magnam portam habere conspexerint, huius modi curie similiter pro una porta dicere teneantur”. (Magyar törvénytár, 1000-1526. törvénycikkek. 243.)

Bár telkekkel egybefüggő szántóföld-adatokkal ebben a korban Bihar és Pozsony megyéből nem rendelkezünk, falukerítések,²²⁵ udvar mögötti kertek²²⁶ felbukkanása mégis arra figyelmeztet, hogy mögöttük is valószínűleg hasonló használati formát kell sejtenuünk: annyival inkább, mert azoknál a településeknél, ahol ilyen kerítettség mutatkozik, a legutóbbi ideig hasonló határhasználati formával van dolgunk. Ezzel az utóbb említett és nálunk valószínűleg igen korán kifejlődött típussal függ össze épp a keleti és erdélyi megyékben az a múlt század végéig élő szokás, hogy a falvakat tuskés anyagból készült sövényvel kerítették körül, és egy-egy forgalmasabb helyén kijárást hagytak a mezőre.²²⁷ Ezeknek a kapuknak a rendeltetése az volt, hogy rajtuk a rakományt beszállítsák, az állatot a legelőre hajtják; valószínűleg ezzel a szokással függ össze a Bihar megyéből 1373-ból fennmaradt „Csordanyomó” utca elnevezés is.²²⁸ Mint igen tanulságos dolgot kell megemlítenünk azt is, hogy a mezőre vezető kapuk Székelyföldön *tanorok*-kapuk, az erdélyi románok között pedig a név pontos megfelelőjeként *porta tanarii*²²⁹ néven maradtak fenn a legújabb időkig.

A telkekkel összefüggő szántóföldeknek mind kezdeti, mind továbbfejlődött formája megőrizte jellegzetességét napjainkig. Erdélyben ugyanis nemcsak telekvégi elhelyezkedésük gyakori,²³⁰ hanem ott, ahol közvetlenül nyomással érintkeznek, mind külső végük, mind a faluból a mezőre vezető kijárójuk árokkal és tuskés, élő

²²⁵ Fakofalva (Pozsony m.): „retro ortum cuiusdem ville” (Pokatelki Kondé cs. lt. R. 14. Má. E.); 1374: Erdőgyarak (Bihar m.) határában „retro ortum”. *Jakó Zs.*: 1940. 21.

²²⁶ Pozsony mellett említik a Duna mellett Vereknye birtokot, itt „retro ortos ipsorum populorum”-ról olvasunk. (Pozsonyi kpt. O. L. Met. C. 9. f. Nr. 2. Má. E.)

²²⁷ „A tiszaháti falvaknak sajátos képet ad az, hogy körül vannak kerítve – írja Györffy István. – Kerítésük tövisse sövényből készült s a faluból kimenetelre kapukat hagynak. Román vagy szerb vidékeken most is akadhatunk még ilyen kerítésekre”. Györffy I.: 1926. 114.

²²⁸ 1373: Bánk (Bihar m.) földrajzi nevei közt szerepel „Csordanyomó uta”. *Jakó Zs.*: 1940. 206.

²²⁹ Ilyen néven ismeretes Szolnok-Doboka, Csík, Udvarhely, Háromszék, Hunyad megyék és a Fekete-Körös románsága között, valamint Moldvában is. *Gunda B.*: 1941. 239.

²³⁰ A kolozsvári Hóstátban általános típus, hogy az udvar, konyhakert, szántóföld és rét egyvégben következik egészen az erdőig. Csak a két konyhakert volt a szomszédok felől elkerítve. A kertben télen lészka állott, melyben a juhokat tartották. A ház előtt szérű volt. A terménybehordás hátulról történt. A szántóföldön felváltva kukoricát, búzát termeltek. (Kovács László közlése.) Bereg megyében, Bulcsu községben is ismert volt e típus. Az egyvégben fekvő udvart, szérűs-, gyümölcsös- és veteményeskertet sövénykerítés választotta el a hozzá csatlakozó szántótól. De Kolozs megyében is találkoztunk e formával. Például Középlakon ház, csűr, veteményeskert és szántóföld ugyancsak egymás után helyezkedett el. Pusztaiújlakon és Örvenden (Bihar m.) a szántók szintén a kert végében folytatódtak, a szántók alatt hegy feküdt. Telegden (Bihar m.) ez szintén általános típus volt. *Gáborján Alice* közlése.

sövénykerítéssel szegett.²³¹ Így arra kell gondolnunk, hogy a *tanorok*-kerítésekben – már kezdetben is – elsősorban ilyen élősvévényeket (galagonya, csipkebokor) kell látnunk. Ezek ugyanis – nem gyúlékony és igen tartós kerítések – anyagukkal generációkon keresztül állandók maradhattak. E kerítések tartós anyaga és egész szerkezeti sajátossága első pillanatra elválaszthatóvá teszi őket az ebben a korban ugyancsak nagy számban szereplő ideiglenes rekesztésektől, kerítésektől. Ez is bizonyítja, hogy már az első időtől kezdve nem annyira jogi, mint inkább védelmi rendeltetésűk volt. Ez pedig egyenes bizonyíték a nem szabad foglaláson alapuló határhasználati forma keletkezésének külső körülményeire is.

A szerkezeti sajátosságok és a feltűnő újkori analógiák egyaránt arra vallanak, hogy itt olyan, valószínűleg már a 14. század előtt kialakult határhasználati, települési formával állunk szemben, mely több évszázadon keresztül megőrizte mind régi formai sajátosságát, mind birtoklason, később pedig művelési kényszeren kívül álló gazdasági hasznosítását.

A telekkel közvetlenül érintkező szántóföldek egyéni használatán kívül azonban a 14. században egy másik oldalról is támadás éri a földközösséget: egyes helyeken ugyanis ekkorra már teljesen kialakult formát mutat az állandó földbirtoklás rendszere, ami azt jelenti, hogy a jogosult most már nemcsak a lakóhelyeknek, vagy legfeljebb a velük érintkező csekély terjedelmű szántóföldeknek válik állandó birtokosává, hanem a határban bárhol található szántóföldjét sem ideiglenesen birtokolja, hanem megszakítás nélküli használójuk lesz.

Ahogy az eddig felbukkanó adatok mutatják, ennek a folyamatnak a kezdetei szorosan összefüggnek az északnyugati felvidék, Szepes, Trencsén, Liptó megye erdei irtásközösségeinek korábbi megtelepítésével. Formájuk azt mutatja, hogy olyan, kizárólag egyéni birtokokból álló új típusú településeket kell bennük keresnünk, melyekben a földközösség megszűnése nem bomlási folyamat eredménye, hanem e települések keletkezése folytán előálló szükségszerű határhasználati forma. Az adatok tanúsága alapján ugyanis kimutatható róluk, hogy használóik – a lakóhellyel érintkező szántóföldek esetével ellentétben – hosszú, előzetes irtásos munka eredményeképpen jutottak az első szántóföldek birtokába. Ez állapítható meg a következő adatokból is: Botyz comes 1279-ben a Szepességben fekvő Csetena nevű erdejét Gotthcalcus metzdorfi bírónak, valamint két társának adja oly feltétellel, hogy „azt kiirtsák és itt falut telepítsenek”.²³² A kiváltság értelmében a telepesek 16 évig szabadságot élveznek, majd „a megkívánt hosszúságú és

²³¹ Telegden a kert mögött folytatódó szántóföld kívülről is kerített, s nyomásföldben folytatódik. De nemcsak a nyomásföld felől voltak elkerítve e kert mögötti földek, hanem a faluból kivezető forgalmas síkátorok felől is tüskés élősvévény védte őket. Kb. 2 méter magas kerítések voltak ezek és kívülről árokban folytatódtak. *Gáborján* Alice közlése.

²³² „ut ipsam extirpent, et in agros fertiles transmutent, ibide populos convocent et villam et villas pro sua possibilitate more Theutonico aedificent”. (Fejér O. V/2. 599.)

szélességű termékeny szántóföldek minden egyes *laneusa* után” egy fertő ezüstöt fizetnek.²³³ A meglehetősen hosszú adómentesség, majd a termékeny földek kihangsúlyozása²³⁴ a föld termőképessé tételének folyamatát szemlélteti, melyben azonnal észrevehető a hosszú, irtásos művellet. Az adójárulék gazdasági egységenként, vagyis telkenként való kivetésének akkori általános szokása a „megfelelő hosszú és széles földek” *laneusa*iban – a földközösség nyílrészesedéséhez hasonlóan – egy birtokos teljes szántóföldállományát sejteti.²³⁵

Megerősíti ezt az is, hogy fél évszázaddal később Pozsony megyében a *laneus* már félremagyarázhatatlanul szántóföld-egység értelemben bukkan fel.²³⁶ Igen feltűnő azonban ennél a típusnál, hogy a belső telekkel egyértelmű *laneus* már a 13. század végén szántóföld értelemben, a lakóhely állandó határbeli tartozékát is jelenti. Ez pedig – szemben a kötéllel – valószínűleg nemcsak a feudális jogviszony kihangsúlyozásával függ össze, hanem más típusú földhasználati formára is utal.

Az említett adatból nem dönthető azonban el, hogy e *laneus*ok mögött több vagy csupán egyetlen „kellő hosszúságú és szélességű” föld keresendő-e, pedig ez nagymértékben meghatározná e földhasználat jogi formáját. Közelebb visz a kérdéshez, ha e településtípusok keletkezésének egyes fázisait kísérik végig. Az 1279-es csetenai adatból világosan megállapítható, hogy az erdőt még a telepések megérkezése előtt telekegységekbe mérik fel. Ez mutatkozik meg abból a rendelkezésből is, hogy: „ha még fennmarad valami föld, ahova falu nem tudna települni, akkor azzal 12 *laneus*ig Gotthcalcus, valamint utódai szabadon rendelkezhetnek, úgyhogy a kellő hosszúságú és szélességű földek minden *laneusa* után egy fertőt fizetnek”.²³⁷ Vagyis az erdő irtása a meghatározott telekkereteknek megfelelően utólagos jogukká válik.

A belső telkeknek ez az előzetes felmérése más esetekben is megmutatkozik. 1295-ben, mikor a sólyomkői erdő betelepítésével kapcsolatban intézkednek,²³⁸

²³³ „de quolibet laneo agrorum fertilium debitam longitudinem latitudinemque continencium unum fertonem puri argenti solvere tenebuntur”. (Fejér O. V/2. 500.)

²³⁴ A soltészek közül „quolibet ipsorum centum viginti jugera agrorum fertilium mensura Scepusiensis pro sue aratro libere debeat possidere”. (Fejér O. V/2. 599.)

²³⁵ Hasonló fogalmakkal találkozunk Liptóban is. 1343-ban Liptói Bogomir utódai a Vasychi soltészszágot Lenchnamnak adják. A telepések „de singulis laneis terre” fizetnek fertőt. (Hazai O. VII. 395.)

²³⁶ „de laneo terre arabilis et vinea” járó szolgáltatás. (Pozsonyi kpt. O. L. cap. 15. H. f. I. Nr. 5. és 15. Má. E.)

²³⁷ „in qua villa locari non posset ... de duodecim laneis et ultra ... liberam habeant facultatem, ita tamen de quolibet laneo agrorum fertilium debitam longitudinem et latitudinem continencium” fizetnek. (Fejér O. V/2. 599.)

²³⁸ 1295: Jordanus comes és Elias magister „silvam retro Sólyomkő existentem ad usum ipsius Vernari sufficientem aliorum.” (Fejér O. V/1. 574.)

egy *laneus* terjedelmét 12 vesszőben, egy vesszőét pedig 16 rőfben és egy araszban állapítják meg.²³⁹ Ez a mérték ennél a településtípusnál a Szepességben – úgy látszik – később is meglehetősen általános. 1322-ben a toporicai soltész eladja Krig villában fekvő egy *laneus*-át, illetve *mansum*-át és 3 vesszőjét.²⁴⁰ A terjedelem nélkül említett *laneus*, valamint a vesszőben kifejezett külön földterület, mely a 12 vesszőnyi *laneus*-nak pontosan negyedével azonos, arra mutat, hogy a belsőségekkel egyértelmű *laneus*-nak a Szepességben olyan mindenki által ismert szélessége és esetleg gyakorlatban kialakult hosszúsága volt, melynek – ha nem az egészéről van szó – csupán szélességét kellett megadni. A telkek helyének előzetes megállapítása²⁴¹ azonban egyszersmind a határhasználat jogi formáját is eléggé megszabja, szemben az ebben a korban ugyancsak gyakori magános betelepülésekkel, ahol minden előzetes kijelölés nélkül tetszés szerinti helyen és mennyiségben irhattak földet.²⁴² A földközösségnek ez az utóbbi formája azonban a zárt falutípussal sehogy nem egyeztethető össze: mint alárendelt kisajátítási forma ugyanis mindenkor ott használatos, ahol a lakosság földigénye kezdetben irtás nélkül is kielégíthető, s csupán a távoli értéktelen földek irthatók szabadon. Ahol e korban a teljesen szabad irtás előfordul, ott azt a lakosság külön jogául említik meg.²⁴³ Az 1279-es csetenai és az 1295-ös sólyomkői oklevél sem tesz említést erről, noha az erdők közös használatával kapcsolatban a lakosság vadászatának és halászatának joga szerepel,²⁴⁴ s ez feltétlenül a közös birtoklás kizáródására mutat. Hogy a szabadfoglalás elve itt nem érvényesül, azt megerősíti különben a szántóföldek kellő hosszúságának és szélességének erős hangsúlyozása is. Ez részben a Szepességben akkor már meghatározott mérték meglétére²⁴⁵ és e földek kimért s egyben kiosztott voltára is utal. Ebből viszont az következik, hogy valószínűleg olyan több

²³⁹ „Laneus autem tenet duodecim virgas et quolibet virgarum habebit sedecim ulnas et unum palmam et sic mensurando habebunt suos laneos”. (Fejér O. VI/1. 157.)

²⁴⁰ „Unum laneum seu mansum et tres virgas ... in villa Crig habita”. (O. L. Dl. Tzsa. 40410. Má. E.)

²⁴¹ Hegyvidéki településeknél ez az előzetes felmérés még később is általános. *Kőszeghy S.*: 1894. 331–443.

²⁴² 1317: (Szepesség) „Josef in terra Caak vocata in pristina sessione cum suis jobagionibus iuxta libitum sue voluntatis non poterat habitare relicto loco pristive sessionis, circa fluvium Zoluuk qui separet terram ipsius Josef a terra eiusdem magistri Ioannis, assumpsisset sibi laneus habitatione”. (O. L. Bossányi cs. It.); 1326: Dobsina melletti erdőben Ladislaus fia Miklós „pro sola sessione sua” erdőt irtott. (O. L. Dl. 2389. Má. E.)

²⁴³ Lásd a 26. és 47. jegyzeteket.

²⁴⁴ „in pascuis vero et venacionibus et piscatura liberam habeant facultatem”. (Fejér O.V/2. 559.)

²⁴⁵ 1326: Fridmannvágása (Szepes m.) határjárásában szerepel „in longitudine unius mesure in illis partibus vulgariter (olvashatatlan) vocate”, a víztől kezdve mérték annak mindkét felén. (O. L. Bossányi cs. It.); 1326: Lomnic (Szepes m.) birtok határait járják be „in latitudine duorum iugerum secundum mesure villarum predictarum”. (O. L. Bossányi cs. It.)

darabban fekvő szántóföldet kell keresnünk e vizsgált falutípuson belül, melyeket a falutársak érdekeinek szem előtt tartásával, a szántónak a faluhoz közel vagy attól távoli fekvésének figyelembevételével osztottak ki, s azok valószínűleg már kezdetben egyéni használatba mentek át. A földek ideiglenes használata ugyanis, amennyiben nem a szabadfoglalás elvén épül fel, az újraosztás gyakorlatát kellene, hogy alkalmazza. Ez pedig azon kívül, hogy már kezdetben a megtisztított földek nagy bőségét kívánná meg, hosszú parlagpihentetéssel is járna, s az irtások gyakori cserjésedését vonná maga után. Ennek megfelelően periodikus újraosztással e korban csak mezősegi, vagy mezőseggé alakított tájakon találkozunk, ahol a kiosztás mögött már hosszú művelési folyamat áll. A növénytakaró és a nehéz megmunkálás adottságaival magyarázható tehát az a másutt sem ismeretlen szokás, hogy az erdei irtások a lakosok „örökös” birtokaivá válnak.²⁴⁶

E határhasználati formával kapcsolatban egyéni birtoklásra mutat az állandó földhasználat rendszerének a kialakulása is. Igen jól visszatükröződik ez a következő két adatban: 1376-ban bejárják a trencsényi Pusztaneporoz birtokot. Miután megállapítják a földek termékenységét és minőségét, kiemelnek belőlük 8 *lêhennek* nevezett *laneust*, amelyeket – egy negyedét és két folyórészt leszámítva – négy ekényire becsülnék. Ennek a birtoknak a felébe, vagyis 3 egész és 7/8-ba, az összes tartozékkal együtt beiktatják az új tulajdonost.²⁴⁷ Tekintve e *laneusok* nagyságát (kb. 60 holdat), eleve kizártnak kell tartanunk, hogy csak lakóhelyül szolgáltak volna. Az egész birtokegység – lakóhely és szántó – kiemelése és ilyen módon való elidegenítése azonban, az egykori általános szokástól eltérően, a lakóhelyek állandó, megrögződött határbeli tartozékait is sejteti e *laneusok* mögött. A két, a *laneusokkal* minden valószínűség szerint egy helyen fekvő patak kiemelése (a közös haszonvételű vizekkel szemben) szintén ezen szántó magánbirtoklását jelzi. A földeknek nem időszakos, hanem egy személy által való állandó használatát még szembeötlőbben fejezi ki a következő, korábbi Szepes megyei adat: 1329-ben Szepes Comes megbízza Lökei Miklóst a Lubló várához tartozó Esau, vagy másképpen Jarembina nevű faluban fekvő 60 curia, illetve *laneus* betelepítésével.

A telepések kiváltságából kiderül, hogy azok, akik nemrégén pusztává lett *sessioba* szállnak, minthogy sem újabb házat nem kell építeniök, sem szántóföldet irtaniök, két évig mentesek maradnak minden szolgáltatás alól. Azok ellenben, akik már régen elpusztult curiát kapnak és akiknek így az építkezésen kívül a szán-

²⁴⁶ 1355: A király az ugocsai Nyaláb várához tartozó községek lakóinak megengedi: „si qui ex ipsis terras silvestres pro terris arabilibus extirpaverint easdem perpetuo possideant et disponant de eisdem quo eorum placuerint voluntati”. (Anjou O. VI. 409.)

²⁴⁷ 1376: „exceptis octo laneis vulgariter lehen dictis absque uno quartali in eadem repertis et duabus aquis seu fluviis Scinnauizy, et Zucepatata nuncupatis ad euatuor aratra estimassent” ... felébe „4 videlicet laneos integros minus dimidietate unius quartalis prenominati” végzik el a beiktatást. (O. L. Bossányi cs. lt. A. 89.)

tőföldeket is újból kell megtisztítaniuk és kiirtaniuk: 14 évig nem fizetnek semmit,²⁴⁸ akárcsak a teljesen friss telepések. Az utóbbi kategóriából világosan kiderül tehát, hogy egy *sessio* elnéptelenedésével a hozzá tartozó szántóföld is pusztává lesz. Minthogy régi gazdája már nem műveli, másnak pedig nincs szüksége rá, hamarosan benövi az erdő. De a kérdéses adatból kitűnik az is, hogy 1329-ben, amikor az új telepítés történik, minden egyes birtok úgy él a köztudatban, mint amelynek telkéhez a határban meghatározott földdarab tartozik. Ez pedig azt mutatja, hogy az egyéni birtokká válás már jóval előbb megtörtént. Ennek megfelelően az új telepések a földeket mint elődjeik teljesen kialakult birtokát veszik ismét használatba, és a zárt birtokkeret jogainak megfelelően végzik el újból azok egyéni kiirtását és megtisztítását.

A zárt falukeret határában fekvő szántóföld használati formája mellett azonban valószínűleg már ebben a korban számolnunk kell itt egy másik határhasználati típussal is. Ennek lényege, hogy szántóföldjét mindenki saját lakóhelye mellett irtja, és mint egyéni birtokát használja.²⁴⁹ A földhasználatnak ez a voltaképpen szabad foglaláson alapuló rendje, mint uralkodó földelsajátítási forma, csakis olyan elszórt egyéni telkekből álló települések mellett jöhetett létre, mint amelyeneket a korabeli adatok is sejtetnek bennük. Egyik típusát azok a magános *curiák* jelentik, melyek valamilyen csoportos településből váltak ki s attól messze fekszenek. Gyakoriságukat mutatja, hogy például Pozsony megyében a különálló nemesi *curiá*hoz tartozó szántóföldek felosztása felől intézkednek.²⁵⁰ Ide tartozik az a második típus is, amellyel ugyancsak a Szepességben találkozunk. E falvakra az jellemző, hogy az erdőben nagy területen fekvő, szétszórt, úgynevezett *hofok* laza halmazaként mutatják be őket forrásaink.²⁵¹

Mindkét felvidéki típus erősen különbözik azonban az általános országos gyakorlattól: az előbbi zárt falutípus azért, mert benne az újraosztás már kezdetben

²⁴⁸ „in territorio ipsius possessionis seu ville Esau vocate sexaginta curias Laan vocatas vulgariter constituendi habeat facultatem addentes ... in domibus seu aedificiis paratis descenderint habentes terras arabiles puras et extirpatas, in vacua sessione descenderint aedificia de novo construxerint et terras usui ipsorum sufficientes in silvis de novo extirpare laboraverint”. (Fejér O. VIII/6. 112.)

²⁴⁹ Ez a határhasználati forma egyes felvidéki megyékben ma is kimutatható. Például Bajmóczapáti községről olvassuk: „Legelője kiserdőjén kívül nincs. Barmát ki-ki tulajdon telkén legelteti. Erdeje kinek-kinek saját telkén vagyon. Kertek a házak mellett léteznek”. *Pesthy Frigyes helynév gyűjtése*.

²⁵⁰ 1360: Különálló nemesi curia és a hozzátartozó szántóföldek külön osztály alá esnek. (O. L. Dl. 48388. F. E.)

²⁵¹ 1326: (Szepes m.) Rikolf fia Kokos mester Polyán András fiainak „de silva sua circa fluvium Dunajecz et versus alpes adiacenti exceptis terris sive silvis que de metis magistri Ioannis iuxta continentiam sui privilegii dinoscuntur contineri 100 mansiones et vulgari theuthonico, hub vocatas ipsius et eorum heredibus... possidendas dedisset”. (Fejér O. VIII/5. 166.)

sem gyakorolható, az irtás hamarosan parlaggá változó természete következtében, az utóbbi pedig azért, mert a telkek szétszórtsága miatt már a letelepedéskor olyan szabadfoglaláson alapuló határhasználati forma alakulhatott ki rajta, mely nem ütközött senkinek művelési érdekébe, így következképpen mindenki teljesen egyénileg használhatta a telkével egybefüggő szántóföldjét. A 14. század elején e vidéken mindkettő már kialakult, kész formát mutat, amely minden bizonnyal már előbb is létrejött. Megmutatkozik ez a falvak idegen jog szerint való telepítésében is. E falvaknak *more scultetorum* vagy *more theutonico*²⁵² való telepítése azonban minden bizonnyal nemcsak új joggal, hanem új típusú határhasználati formával is párosul. Emögött pedig nem kell feltétlenül németeket sejtenuk, hanem hasonló jog szerint települt magyar vagy szláv elemeket is.²⁵³

További feleletre váró kérdés marad, hogy ezek az elszórt udvarokból vagy zártan kapcsolódó egyéni birtokokból álló települések milyen összefüggésben vannak a főként keleten található, bizonyos mértékben ugyancsak egyéni használaton nyugvó *tanorok*-szántók zárt falutípusával. Az máris bizonyosra vehető, hogy a határhasználat jogi formájában egyik lényeges változást jelenti. A másik változás a Dunántúl egyes vidékeire jellemző, ahol a 14. században már megszűnik a periodikus osztás szokása, és a teleknek a határban szétszórt parcellái állandó helyhez rögzítődnek.

Erre az új típusú határhasználati formára jellemző még az a megváltozott jogi gyakorlat, mely nyilvántartásuk módjában is megmutatkozik. A helyhez nem rögződött birtokoknál a telek tartozékai csupán általánosságban, minden területi meghatározás nélkül, legfeljebb darabszám szerint felsorolva szerepeltek; hiszen tudjuk, nagyságuknak és darabszámuknak – éppen a változó nagyságú terület újraosztása és az esetenként eltérő részesedési arány következtében – állandó ingadozást kellett mutatnia. Azok a dunántúli és a Dunántúl közeléből származó elszórt adatok ellenben, melyek egy-egy lakótelek külső tartozékát holdszám szerint is megadják,²⁵⁴ már minden kétséget kizáróan e tartozékok állandósulását mutatják.²⁵⁵ A külső tartozékok határozottabb rögzítésére mutat még, hogy az állandó

²⁵² Lásd a 92. és 18. jegyzeteket.

²⁵³ 1292: „Nos hominibus libere condicionis hospitibus jobagionibus nostris Hungaris et Slavis et non Theutonicis super terram nostram Nempty vocatam”. (*Knauz*, N.: Monumenta ecclesiae Strigoniensis, Esztergomi főegyház okmánytára. II. 314.)

²⁵⁴ 1338: Somogy m. (O. L. Dl. 3112. F. N.); 1355: Zala m. (Veszprémi kpt. magán lt. Gyulakeszi 10); 1374: Zala m. (O. L. Dl. 6223. F. N. A.); 1344: Sopron m. (O. L. Dl. 3711.); 1342: Pozsony m. (Pozsonyi kpt. O. L. C. 14. f. 17. Nr. 25. Má. E.); 1351: Pozsony m. (Pozsonyi kpt. O. L. C. 14. f. 17. Nr. 41. Má. E.); 1357: Pozsony m. (Pozsonyi kpt. O. L. C. 14. F. 12. Má. E.); 1367: Pozsony m. (O. L. Dl. 5605.); 1360: Nyitra m. (O. L. Dl. 3828.); 1367: Körös m. (O. L. Dl. 5567. F. N. A.); 1382: Hunyad m. (O. L. Dl. 2943. F. N. A.)

²⁵⁵ Az új birtoklási állapotba való átmenet ismertetőjelére már Tagányi is rámutatott, midőn felhívta a figyelmet, hogy a hold- és kaszaaljbán megadott szántó-és réttartozékokban ilyen állandó földhasználatot kell látnunk. *Tagányi K.*: 1950. 33.

jellegű használatot jelző belső *sessiok*, telkek – ha egyelőre még határozatlanul is – a külső földekre vonatkoztatva is megjelennek.²⁵⁶ Ennek eredményeképpen a határban egyre gyakoribbá válik a „telek”²⁵⁷, „ülés” és az állandó birtokos személyére²⁵⁸ vonatkozó elnevezés. A határ állandó felmérése következtében így most már nem darabszám szerint tartják nyilván őket, hanem mint az állandó határokkal kihalított telek tagjait. Ezek egyelőre – úgy látszik – még mindig keskeny fűcsíkokkal vannak egymástól elválasztva.²⁵⁹

Ha az állandó parasztbirtok rendszerének területét vizsgáljuk, lehetetlen észre nem vennünk, hogy kialakulásának folyamata a Dunántúl mezőgazdaságilag legtermékenyebb vidékén (Pozsony, Sopron, Vas, Győr, kisebb mértékben Somogy megyében) következik be először, nem számítva itt az ekkor települt irtásközségeket, főleg Szepes, Nyitra, Hunyad, Körös megyék területén. Az említett dunántúli részeken a földművelés nagy fellendülése,²⁶⁰ és a mezőgazdasági termékek kedvező értékesítési lehetősége²⁶¹ ugyanis elsőnek indítja a termelőket a vetésterületek kiterjesztésére, a nagy kiterjedésű parlag felszámolására, és a sokkal termékenyebb örökszántó rendszer behozatalára. Megmutatkozik ez a folyamat, ha a földművelési rendszerének alakulását vesszük alapos vizsgálat alá. Kiderül, hogy a földközösségre jellemző periodikus újraosztás kezdetben – úgy látszik – parlagolós alakjában, vagy a parlagnak nyomással egybekapcsolt formájában jelentkezik. Mindkettőre jellemző, hogy a művelés szempontjából számba jöhető földeknek még nagy bőségét kívánják meg. A század elejétől kezdve azonban a földesúri kihalítások növekedése, az allodiumoknak épp a Dunántúlon való legnagyobb sűrűsége azt mutatja, hogy a foglalás még elsősorban az időszakosan

²⁵⁶ 1343: (Pozsony m.) birtokrész „tam intra villam, quam extra ipsam sessio” fele. (Pozsonyi kpt. O. L. C. 14. f. 4. Nr. 5. Má. E.); 1388: (Győr m.) Fanchka-i Dávid fia Mihály Egunuar fia Mihály fia Miklós fia Mihály diákot osztályos testvérévé fogadja, és átadja neki „rectam et equalem dimidiatem premissa possessionis sue totalis Fanchka vocate in ordine sessionum interiore” minden tartozékával. (Zsigmond-kori O. L. 72.)

²⁵⁷ 1322: „jobbágy teluk terra”. (O. L. Dl. 2124.); 1348: „cum quondam particulam terre dezmas telke vocate”. (Lelesz Acta. 1/50.)

²⁵⁸ 1341: Heves m. Egy földrész neve „Tagadó felde”, mert egy Tagadó nevű jobbágy művelte. (O. L. Dl. 57076. F. E.)

²⁵⁹ 1389: „fýutelek”. (M. O. Sz. 281.)

²⁶⁰ Már a 13. században a rendszeres talajváltás nyomai mutatkoznak.

²⁶¹ Az 1365-ös esztergomi vámtarifája a várost mint igen forgalmas agrárpiaccal rendelkezőt mutatja be. Az állat- és gabonaneműek mellett kender, len, olaj és széna is szerepel. (Fejér O. IX/3. 478.); 1373: I. Lajos megengedi a pozsonyi polgároknak, hogy a Duna folyón Pozsony városból Komáromba, Esztergomba, Visegrádra, Budára szállíthassanak „quellibet victualis, puta tricitum, siliginem, avenam, vinum, foenum, et alia queque victualium genera in navibus seu carinis ducere valeat”. Ezeket vám nélkül szállíthatják. (Fejér O. IX/4. 572.)

kiosztásra kerülő parlagok rovására történik. Hozzájárul ehhez, hogy a közös úri birtoklás felszámolása nyomán – ez századunkban veszi kezdetét – nemcsak a földközösség rendül meg erősen, hanem egyes helyeken az urak az elnéptelenedett közös földeket maguknak foglalják le, s a feudális járulékok növelésére esetleg újabb jobbággyokkal telepítik be.²⁶² Itt teljesen kizárttá válik a jobbágy új földfoglalásának lehetősége, a föld leszűkülése pedig természetszerűleg ismét a parlag megszüntetéséhez vezet. A tiszta nyomásos örökszántó rendszer kialakulása nem zárja ki ugyan a periodikus kiosztást, de előbb-utóbb teljesen feleslegessé teszi, és a földek állandóbb jellegű művelése, valamint birtoklása válik lehetségessé és szükségessé.²⁶³ A földművelés fellendülése és az intenzív termelés tehát, mely éppen a Dunántúlon a legerősebb, közvetve a régi rendszerű birtoklás felszámolását is elősegíti. Igaza van tehát Molnár Eriknek, amikor az állandó parasztbirtok rendszerének kialakulását egyes helyeken a földművelés rendszerében beállott változással hozza kapcsolatba.²⁶⁴

Rá kell azonban mutatnunk az idegen népek hatására is. Ahol ugyanis az új telekegység, a *laneus* kifejlődött – Szepes, Trencsén, Pozsony, Sopron, Vas, Győr megyék –, ott csaknem mindenütt német telepésekkel is találkozunk.²⁶⁵ A *laneus lehen*²⁶⁶ nevének kívül bizonyítja ezt az is, hogy a föld mértékeként ezen a vidéken

²⁶² 1382: Tetétlen és Berend birtokokon felosztják a „terra usualis”-t a jobbággyok között. Tehát éppen csak a művelés alatt lévő területet osztják fel, a parlag közös marad. Ebből a „communis terra”-ból kap a fél annyi teleknek való területet, amennyit a másik félnek átengedett. (O. L. Dl. 6964. Má. E.)

²⁶³ Ez a folyamat újabkori anyagon is kimutatható. A földközösség ott él a legtovább, ahol a föld nagy bősége lehetővé tesz egy kevésbé intenzív művelési formát, amilyen a parlag.

²⁶⁴ Molnár Erik így ír: „A nyomásos rendszer mellett azonban a szántóföldet állandóan művelik, még azt a részét is felszántják, mely ugaron marad. S a földek időszakos újraosztása itt már a többtermelés érdekébe ütközik. Az ezt előmozdító befektetésre, mint a föld megtrágyázására, csak annak állandó birtokosa hajlandó, kit a föld állandó birtoklása biztosít afelől, hogy a befektetésnek maga látja hasznát”. Molnár E.: 1949. 10. Az e században olyan sűrűn felbukkanó „terra fimata” megnevezés ne tévesszen meg azonban bennünket, mert – mint láttuk – ez még nem tekinthető mesterséges trágyázásnak. Olyan parlagföldek ezek, melyeket az egész község nyája legelt, és így lettek trágyázottá.

²⁶⁵ „A lehen egyértelmű az ülés szóval – írja Takáts Sándor – s nemcsak jobbágytelket, de nemesi sessiot is jelentett. A lehen szót a megletelepedett német lakosság hozta magával.” Takáts S.: 1908. 244-263, 325-342.

²⁶⁶ 1292: (Vas m.) „tres mansos quod vulgo Lehun dicitur”. (Hazai O. VI, 387.); 1329: (Szepes m.) „in villa Esau ... 60 curias leen vocatas”. (Fejér, VIII/112.); 1337: (Sopron m.) „wlgo lehen” (O. L. Dl. 3069. F. N. A.); 1344: (Sopron m.) „feudum seu laneum” (O. L. Dl. 3711. F. N. A.); 1379: (Pozsony m.) „fundus seu laneus”. (Pozsonyi kpt. O. L. C. 1. f. 14. Nr.); 1376: (Trencsén m.) 8 „lehen”-nek nevezett laneus”. (O. L. Bossányi cs. lt. A. 89.); 1339: 6 „laneos sive lihynos”. (Fejér, VIII/6, 169.); 1380: 2 „sessio lehen dicte”. (Dl. Tzsa. 42350. K. L. B.)

már ebben a korban fellép a bevetett mag űrmértéke, a *metz* is.²⁶⁷ A határhasználat jogi rendszerében beállott változás azonban – ha az idegen telepesek hoztak is ösztönzést²⁶⁸ – mindezen túlmenőleg egyenes következménye a mezőgazdaság rendszerében beálló változásnak.

Molnár Erik határozott érdeme tehát, hogy egyrészt a kettőnek kapcsolatára, másrészt a földhasználat gazdasági és jogi rendszerének a különbségére rámutat,²⁶⁹ és ezzel lehetővé teszi, hogy a kettőjük közt fennálló kapcsolatokat szem előtt tartva, tiszta kategóriákkal dolgozhassunk. A nem pontos elválasztás és helyenként a fogalmakat összezavaró szemlélet volt ugyanis az oka, hogy egyes kutatók erre vonatkozó, sokszor helyes megfigyeléseiket nem tudták kellőképp kamatoztatni. A kettőnek tudatosan külön értékelése nem található meg például elég határozottan Tagányinál sem, akinek pedig kétségtelen érdeme, hogy észreveszi mindkettőnek főbb alaki sajátosságait: „korunkban általános a törekvés – írja –, hogy a földbirtok tulajdona mentől korlátlanabbá és személytelenebbé váljék. A magyar földbirtoknál ez az elv a legnagyobb közvetlenséggel jogilag az ősiség eltörlésében, gazdaságilag pedig a tagosításban jutott érvényre.”²⁷⁰ Bár önkéntelenül kimondja, hogy itt voltaképpen kettős, jogi és gazdasági alakulásról van szó, megállapításait mégsem aknázza ki kellőképpen, és bizonyos irányban homályos marad. Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy ez a fogalmi zavar szinte napjainkig kísért a köztudatban, s hogy ennek nyomán olyan megfogalmazások láttak napvilágot a régi irodalomban, melyek például a hazánk területén ma is fennálló nyomásos rendszert az egykori földközösség maradványának tekintették.²⁷¹

²⁶⁷ 1368: „mensura terre vulgariter Meech dicta”. (DI. 35239.); 1378: „viginti mesures terre vulgariter Metz vocatas”. (Zichy O. IV. 84.); 1440: „unam mensuram tricitii Jau-reiensem meetz vocatem”. (M. O. Sz. 624.); 1466: „cum mensura cuius comitatus nostri Posoniensis vulgariter Meetz”. (M. O. Sz. 624.)

²⁶⁸ Szilézia, Brandenburg holland frank, szász telepesekkel való betelepítésével kapcsolatban hasonlókat ír Engels: „Az embereket a 12–15. században urasági földekre, falvakba telepítették le, mégpedig német jog szerint. Mindegyik kapott házat, telket, a többiekkel teljesen egyenlő nagyságú, ősi szokás szerint sorshúzással kijelölt részt a falu földjéből. S erdő-és legelőhasználati jogot és többnyire a földesúri erdőben. Mindez örökölhető volt.” Engels, F.: 1949. 165.

²⁶⁹ „A földközösség tulajdoni rendszer – írja Molnár Erik – s a tulajdoni rendszer elsajátítási rendszer. Az elsajátítási rendszer pedig a földművelés, a termelő munka rendszerétől fogalmilag független”. Molnár E.: 1949. bevezető előszavában.

²⁷⁰ Tagányi K.: 1950. 15.

²⁷¹ A Magyarság Néprajza című nagy összefoglaló munkában a következő beállításban találkozunk a földközösséggel: „Az egykori földközösség maradványa hazánkban az Alföld törökdúlta vidékeit kivéve még ma is igen sok helyen élő nyomásos gazdálkodás”. E megfogalmazás, az első pillanatban látszik, azon a téves szemléleten alapszik, hogy a szerző a földhasználat jogi formáját keveri össze a földművelés rendszerével. De ez a megállapítás már azért is téves, mert a nyomásos örökszántó rendszer a földközösségnek nem maradványa, s azzal semmi tartalmi kapcsolatban nincsen. A régebbi irodalom zavarosságára vet

A különböző birtoklási rendszerek főbb formai sajátosságai egyben azt is jelzik, hogy a föld művelés alá vételének lehetőségei, például a növénytakaró eltérő irtási adottságai befolyással vannak a birtoklási rendszer alakulására is. De egyúttal arra is figyelmeztetnek, hogy a földművelés technikája, rendszere és a határhasználat jogi formája elválaszthatatlan kérdések egymástól. Elég a telekkel közvetlenül érintkező tanorok, szántóföldek kérdésére utalnunk, mely mint széles területen ismert forma hosszú idők óta foglalkoztatta mind a magyar, mind a külföldi etnográfusokat is, akik hol a gyeűkapuk védelmi berendezkedésének másodlagos alkalmazását,²⁷² hol a földművelő és állattenyésztő „életforma” szorosabb kapcsolatát látták a probléma mögött. A földhasználat jogi és gazdasági rendszerének nem szerves összefüggésükben való vizsgálata, valamint a korabeli adatok nem ismerése következtében azonban a kérdés nem juthatott nyugvópontra.²⁷³ A földművelési rendszerének ismertetett formái és a különböző birtoklási rendszerek vizsgálata világosan mutatja tehát, hogy csak a kettőnek együttes történeti fejlődésében való szemlélete hozhat újabb eredményeket.

A paraszti gazdaság szántóföld tartozéka és az eketársulás kérdése

A határhasználat tárgyalása során szólanunk kell a jobbágy birtokviszonyainak alakulásáról is. Vizsgálunk kell művelés alatt álló földjének nagyságát és a megmunkáláshoz szükséges legfőbb munkaeszközének, az ekének e korban sajátos birtoklási körülményeit. A 14. század elején az adózó jobbágycsaládnak megfelelő mansio, valamint az általa lakott *fundus iobagionis* (*locus sessionalis, curia, sessio, telek, laneus*) jelenti azt az egységet, mely után részben a közös földből, részben a véglegesen kiosztott határból részesedés járt – függetlenül attól, hány kiscsalád lakott a kérdéses funduson.

Egy-egy birtokállomány nagysága alapján azonban a 14. század folyamán a birtokrészesedési nagyságot igen nehéz megállapítani. Nem dönthető el ugyanis minden esetben pontosan, hogy a *locus sessionalis*ok, azaz a lakóhelyek, amelyek mel-

fényt még a következő idézet is: „A földbirtoklás másik ősi módja az egyéni birtoklás, az első foglalásból ered. Az Alföldnek a török világ után visszaszivárgó lakossága vagy új telepesei a tágabb határokat többnyire első foglalással vették birtokukba. A földközösség miatt a nyomásos rendszer és művelési kényszer itt nem fejlődött ki.” *Magyarság Néprajza* II.² 153. A szerző hibája, hogy ismét a földhasználat jogi formájának egyes kategóriáit téveszti össze, és a szabad foglalást, mely a földközösségbe tartozik, egyéni birtoklási módnak tekinti. Így nem csodálkozhatunk, hogy a tények összefüggéseit sem ismeri fel helyesen.

²⁷² Györffy I.:1913. 213–495.

²⁷³ Azok közül, akik e kérdést érintették, ki kell emelnünk Gunda Bélát, aki a telekkel egybefüggő szántóföld egyik típusát, az ún. láncudvaros vagyis kettősudvaros településformát vizsgálva, létrejöttének mély történelmi és földrajzi gyökereit sejtí. *Gunda B.*: 1941. 241.

lett a hozzájuk tartozó szántókat megadják, az eredeti részesedési egységet jelentik-e (egy telken ekkor már gyakran két család lakik),²⁷⁴ vagy az eredeti sessioból, annak osztódása során előáll újabb nagyságokat. Az előbbi esetben ugyanis az eredeti részesedési arányok területi ingadozását kell feltételeznünk, ellenben az utóbbi mögött a feudális kizsákmányolás erősödésére bekövetkező elszegényedési folyamat állhat.

A megoldás legközvetlenebb útjának látszik, ha a földközösségi részesedést összehasonlítjuk a jobbágytelekegység földtartozékával. A 13. század folyamán a legáltalánosabb részesedés az egy kötél, mely az eke alá számított területnek kb. a felét teszi ki, tehát 55–60–75 holdat. Ahol a 14. század folyamán egy egész egységet jelentő telek földmennyiségéről van tudomásunk, ott az szintén kb. a fenti mennyiségnek felel meg.²⁷⁵

A 13. század második felétől kezdve azonban – úgy látszik – az eredeti egység-teleken belül nagy osztódás indul meg, ami a szántóföldek részesedési arányában is változást von maga után. Zalában, ahol a 14. század elején még tiszta, bontatlan földközösségi állapotokkal találkozunk, már a közös földekből csak 18 darab szántóföld járt egy egész fundus után.²⁷⁶ A földek nagy szétdaraboltságát és egy-egy parcella kis terjedelmét tekintve, a *fundus jobagionis* aligha lehetett több 18 holdnál. Megerősíti ezt egy ugyancsak Zalából származó másik hasonló korú adat is, mely 1338-ban a Récsce birtokhoz tartozó 112 hold szántó terjedelmét úgy határozza meg, mint amely kb. 6 *mansiora* elegendő²⁷⁷ – egy telekre tehát ugyancsak 18 holdat számít. Ez a nagyság kis ingadozásokkal Zalában e korban másutt

²⁷⁴ 1346: Sebtulban (Váradai püspökség területe) birtokrész „Cum uno loco sessionali, in quo duo jobagiones existent”. (O. L. Dl. 7204. Má. E.); Nagymihályban (Zemplén m.) 1337 óta az egyik helyen ott, ahol egy iparos élt 2 féltelek alakult. 1367-ben az egyik félhelyen levő házban a pellifex fia élt, a régi házban az iparos özvegye. (Dl. Dessewffy cs. lt. 44. sz. K. L. B.)

²⁷⁵ 1367: (Pozsony) az óbudai apácák laneusaihoz tartozik 48 hold szántó. (O. L. Dl. 6458. Má. E.); 1367: (Pozsony) Egyházas-magyar birtokon az óbudai apácáknak 4 db fél laneusuk van. Mindegyikhez 48 hold szántó tartozik. (O. L. Dl. 5605. F. N. A.); 1362: Keselyűkő (Nyitra m.) várhoz tartozott két aratrumnyi királyi föld, 5 „mansiones seu curias in se continens”, a számítások szerint mindegyikhez 48 hold tartozott. (Sándor-Mettermich cs. lt. B. f. Nr. 1. Má. E.); 1362: 2 ekén 5 mansio mindegyikhez szintén 48 hold tartozik. (Majthényi cs. lt. A. Nr. 61. F. E.); 1367: Mon (Bihar m.) birtokon „locus curiae seu sessio” kijelölése 4 eke-alja földdel együtt. 10 „sessio seu locus mansionis” számára. A számítások szerint mindegyikhez 48 hold szántó tartozott. (Vay cs. lt. 418. Má. E.); 1387: A Veszprémvölgyi apácák szigetfői birtokán 1 sessiohoz 70 hold szántó tartozik. (Dl. 6868. Má. E.)

²⁷⁶ 1336: 4 „integros fundos pro hospitibus locis sessionalibus cum 75 terris arabilibus” (Zalai O. I. 327.)

²⁷⁷ O. L. Dl. 3118-3119.

is általános.²⁷⁸ Ha e részesedés 18 holdját a nyílrészesedéssel és az ugyancsak gazdasági egységet jelölő *mansiok*kal egybevetjük, azt látjuk, hogy a 18 holdnyi terület a kb. 70 holdas, sok helyütt még fennálló egészenyilas részesedés egynegyedének felel meg.

Ugyancsak hasonlóan csökkenő részesedést mutat 1336-ban Frankló, más néven Sarud birtokon egy *sessio*hoz tartozó szántó föld harminckét holdas nagysága,²⁷⁹ ami a fenti számítások szerint a 70 holdas átlagnak megközelítőleg a felével egyenlő. Ezzel közel azonos a Somogyból²⁸⁰ és Nyitrából²⁸¹ ismeretes 40 holdas szántó-tartozék és a Szepes megyében felbukkanó 30 holdas²⁸² kúria-járulék is.

Ez a területcsökkenés erősen összefügg az eredeti részek feldarabolódásával. Nyitrában például a fent említett negyvenholdas telektartozék mellett annak fele, vagyis 20 hold is szerepel.²⁸³ Határozottan megerősíti ezt egy 1357-es pozsonyi adat, mely egy lakótelekhez mint kültartozékot²⁸⁴ 18 hold szántót említ és a gyümölcsfélék negyedrészt.

Épp a fenti megyékben, tehát Zalában, Veszprémben, valamint Sopron és Pozsonyban azonban gyakori ekkortájt egy sokkal alacsonyabb, 12–13,²⁸⁵ sőt 7 holdas²⁸⁶ kategória, ami – tekintettel az eredeti egységek e korban szokásos osztódási arányát, a negyedet – valószínűleg úgy jött létre, hogy az egynyilas részesedésnél már kezdetben kellett egy sokkal alacsonyabb, fél, sőt negyed-részesedésnek is lennie. Ez talán jobban megfelelt egy család kisebb művelési képességének.

²⁷⁸ Felkeszi birtokon egy részbirtok állománya 6 curia 95 hold szántóval. Egyre tehát kb. 16 holdat számolhatunk. (Zalai O. I. 367.)

²⁷⁹ O. L. Dl. 5088.

²⁸⁰ 1338: (Somogy m.) jobbágy kezén 40 hold szántó. (O. L. Dl. 3172. F. N. A.)

²⁸¹ 1382: (Nyitra m.) egy telek tartozéka 40 hold szántó. (O. L. Bossányi cs. lt. 101. N. 101. F. E.)

²⁸² 1399: A szepesi káptalan előtt Hymfalu-i Desewfi Tamás elcseréli Primfalu-i szerzett birtokrészét, egy curiát 30 hold szántófölddel és tartozékaival. (O. L. Görgy cs. lt.)

²⁸³ 1320: Egy telek tartozéka 20 hold szántó. (O. L. Ocskay lt.); 1367: Streza Plavnica (Körös m.) birtokon 57 jobbágy és 6 pusztateleke van. Irtás után 100 jobbágyra kiegészíthető, egyre 20 holdat számítva. (O. L. Dl. 5517. F. N. A.); 1382: Szentkirályon (Hunyad m.) egy jobbágytelekhez 20 hold szántó és 3 hold rét tartozik. (O. L. Dl. 29438. F. N. A.)

²⁸⁴ *Locus sessionalis „cum ortibus olerum et frugum cum quarti parte arborum fructiferorum”* és 18 hold szántó. (Pozsonyi kpt. O. L. C. 14. f. 12. Me. 3. Má. E.)

²⁸⁵ 1355: Keszi birtokon egy telekhez 12 hold föld tartozik. (Veszprémi kpt. magán lt. Gyulakeszi 10. F. N. A.); 1374: Magyarrokolyán birtokon (Zala m.) egy telekhez 12 hold szántó és egyéb haszonvételek tartoznak. (O. L. Dl. 6223. F. N. A.); 1351: (Pozsony m.) 12 hold szántó „cum loco sessionali”. (Pozsonyi kpt. O. L. C. 14. f. 17. Nr. 41. Má. E.); 1344: Stimpfenprunban „feudum” vagy „laneum” 12 hold szántóval. (O. L. Dl. 3711. F. N. A.)

²⁸⁶ 1342: Érseki jobbágy 9 hold szántója és *sessio*ja van. (Pozsonyi kpt. O. L. C. 14. f. 17. Nr. 25. Má. E.) 1352: Fél curia tartozéka 5 hold szántó. (Anjou O. V, 586.)

A 13. században például míg a parasztság legfelsőbb rétegének kb. 60–70 holdhoz, addig az alacsonyabb rétegnek (*servusok*, udvarnokok) csak 10 holdhoz van joguk a közös földből.²⁸⁷ Ez az alacsonyabb részesedés külföldön is megtalálható. Az angol földközösségnél a közös földekből például a két ökörrrel rendelkező gazdának 30 holdhoz volt joga; aki csak egy ökörrrel rendelkezett, annak a feléhez.²⁸⁸

Gondolhatunk földrajzi körülmények által befolyásolt területi eltérésekre is. Nagyon valószínűnek látszik ugyanis, hogy különösen irtásos községeknél már kezdetben sokkal alacsonyabb kategóriák voltak. Ezt részben az irtás nagy munkaigénye, részben a szántók egyedül lehetséges hasznosítása magyarázza. Hosszú parlamenti vitét ugyanis az irtás nem enged meg. Megerősíti ezt egy Szepesből származó adat: 1352-ben Mátyásfalvi Miklós fiai eladnak egy fél kúriát a hozzá tartozó öt hold földdel.²⁸⁹ Itt nemesi kúriáról van szó, a jobbágy telke után még ennél is kisebb terület jár. Valószínűleg a földek kisebb mennyiségével és a munka nagyobb termelékenységével magyarázható, hogy a földek értéke ebben a korban a Szepességben a legnagyobb. Területi elkülönülésre mutat a zalai, pozsonyi, soproni, zempléni, szatmári e korban átlag 12 holdas²⁹⁰ részesedések feltűnő egyezése is; Szatmáron nemesi kúria tartozékában is csupán 24 holdat találunk. Ezt a kis területet az utóbbi helyeken, részben a távoli helyeken fogott irtások kertjei, részben pedig a telekkel érintkező szántóföldek bizonyos mértékben még növelték.

Ezek a területi eltérések és az eredeti telkek osztódása ebben a században tehát már meglehetősen vegyes gazdasági képet nyújtanak a jobbágyságról. Ahogy azon-

²⁸⁷ 1309: Szöllösi Dénes Szőlösön a veszprémi egyházra hagyja Budur *servust* feleségével mint torlókat; hogy ezt teljesíthessék, ad nekik 10 h. földet, rétet és 1 h. szőlőt. (Veszprémi Regeszták. 32.)

²⁸⁸ Angliában 1 *carucate*-t vagy *sullung*-ot – mely egy ekefogat egy évi munkáját jelentette és kb. 120 holdat tett ki – Észak-Angliában 8 *bovates*-re, vagy ökörrjárásra, délen 4 *virgate*-re osztották fel. Ez azt jelentette, hogy északon minden földközösségi tag a közös szántóból 15 holdat kapott, ha két ökörrrel rendelkezett, 30 holdat. Délen ugyancsak minden kétökrös gazda 30 holdat, ha ellenben egy ökre volt, akkor csak a felét kapta. Ha nem volt ökre – ez esetben úgy dolgozott mint egy munkás – csak 5 *acre*-t kapott. Curwen, E. C.: 1946. 72. E fenti mennyiségnek mindig csak a fele állt művelés alatt, tehát egyszeri osztásra voltaképpen csak 15, ill. 7 hold föld műveléséhez nyertek jogot. Ez kb. megfelel a mi viszonyainknak is. (Vö. a zalai 16-18 darab földdel.) A *virgate* és a *bovates* a régi *hide* felosztásából származik, amely a nehéz ekéhez szükséges 8 ökör utáni földmennyiség egysége volt. Ez az osztódás a nép növekedése és a családok elkülönülése folytán állt elő. De továbbra is megmaradt a *hide* az egység. Eköré csoportosul 4 *virgate* és 8 *bovates*. Vinogradoff, P.: 1905. 42.

²⁸⁹ Anjou O. V. 586.

²⁹⁰ 1357: Nagymihályon egy nemesi kúria tartozékában 24 hold föld van. Tudjuk, a paraszti telek nagysága ennek kb. felével egyenlő. (Zichy O. IV, 18.) A *mansus* nagysága a föld termékenységéből és a helyi körülményektől függ külföldön is. Franciaországban például e korban 3-5-15 hektár, vagyis 7,5, 12,5, 37,5 hold föld tartozik egy-egy telekhez. Grand, R.: 1950. 74.

ban az adatokból megállapítható, a birtokkategóriák nagysága a földközösségi birtoklásnál és az állandó parasztbirtokoknál kb. egyforma. Ez valószínűleg azzal függ össze, hogy a föld állandó használatú kiosztása alkalmával minden egyes *sessio* annyit kapott a földből, mint amennyi sorshúzással is megillette.²⁹¹ De nemcsak mennyiségileg volt meg az azonosság, hanem a telekhez tartozó szántóföldek megosztása is – akárcsak előbb – fekvésük, nagyságuk szerint történt.²⁹² A részesedési arányoknak a földközösségi birtoklásban való csökkenése tehát világosan szemlélteti azt a folyamatot, hogy a földeket a nagycsaládok felosztása során az önálló gazdasági keretekre törekvő kiscsaládok igényeinek megfelelően osztották ki. A jobbágytelekegység kialakulásával – ahogy előbb a „nyíl” – most a „telek” lett az a részesedési kategória, amely meghatározta, ki hányadrészével rendelkezik azoknak. Ez a határban éppúgy megszabta a birtoklás arányát, ahogyan megszabta az adózás mértékét is. A 14. században egyre gyakoribb tehát, hogy csupán a jogot, vagyis a telekkategóriát nevezik meg,²⁹³ s ezzel határozzák meg a birtok nagyságát. Olyan jogi forma ez, amely még évszázadok múlva is általánosan él parasztságunk körében.

Bár a lakosság szaporodásával a részesedési arány is romlik, a föld művelési rendszerének megváltozása – a parlagrendszer felszámolása – mégis erősen csökkenti a paraszti művelés alatt álló szántóföldek zsugorodásának mértékét. Hiszen az előbbi gazdasági rendszernél az egy-egy jobbágy családra eső földmennyiség tekintélyes része állandóan parlagon hevert, s csak egészen kis hányadát osztották ki művelés céljából. A telekegységek kialakulásával tehát voltaképpen továbbra is az addig művelt résznek a birtokosává váltak. Így a szántóföldön való földközösség megszűnése jogaiban erősen, de gazdasági hatásában (legalábbis eleinte) kevésbé érintette a parasztságot. A közös haszonvételek – mint az erdőirtás – joga helyenként ugyanis továbbra is megilleti.

E kérdésekkel szorosan kapcsolódó probléma a paraszti igaerőé. A 14. századi források a szántást olyan több ember, több jobbágy jelenlétében történő műveletként mutatják be, amelynél az emberek ottléte feltehetően a közös szántásra utal. Ilyen közös művelés jeleit kell látnunk a következő két, 14. századi adatban: Horváti János macsói bán, Harsány várnagya, több jobbággal Töttös László bolyai birtokára tör, s ez alkalommal egy ekét elvisz és azokat a jobbágyokat, akik a kér-

²⁹¹ 1368: Joseph Machkasa-n (Szolnok-Doboka m.) *cuique residuarum sessionum seu mansionum sorte posita cederent*". (Dl. 27142.)

²⁹² 1330: Nyitra m. (O. L. Moteschiczky cs. lt. 8. F. E.)

²⁹³ 1338: Büdöskúton (Sopron m.) 9 db fél léhen van. (O. L. Dl. 3153. F. N. A.); 1359: Majád (Sopron m.) birtokon fél laneusok vannak. (O. L. Dl. 4848. F. N. A.); 1345: (Pozsony m.) „*unum integrum laneum sc. Curiam Petri de Schondorf dicti*". (Pozsonyi kpt. O. L. C. 14. f. 16. Nr. 18.); 1373: Cselesztő, Kiliti (Pozsony m.) birtokokon egész laneusok vannak. (Batthyány cs. köpcsényi lt. C. 2. f. 1. Litt. F. F. N. A.)

déses ekénél voltak, megsebesítetteti.²⁹⁴ 1370-ben egy jobbágy ekéjét viszik el két lóval és egy ökörrel.²⁹⁵ Ez utóbbi esetben a szám szerint említett állatmennyiség egymagában semmi esetre sem felelhet meg egy teljes ekefogat igaerő-számának.

Mi indokolja meg a közös munkaművelet szükségességét még a 14. században is, mikor pedig nemcsak a földek határbeli használata válik az ország egyes részein állandóvá, hanem a földrészesedési arány is hovatovább állandósul. Feleletet kapunk a problémára, ha a munkaeszköz és igaerő birtoklásának kérdését vizsgáljuk meg.

Az ekeadományozások nagy száma²⁹⁶ a korai időktől kezdve azt mutatja, hogy a 8 ökörről vontatott, úgynevezett nehéz eke nem tartozik a közönséges és gyakori munkaeszközök közé. Ez vezetett bennünket arra, hogy az eddig kizárólag területmértékül elfogadott *aratrum* adatainkat a legelső időktől kezdve vizsgálat alá vegyük, s következőképpen minden esetben ne területmértéket fogadjunk el bennünk, hanem magát a megmunkáláshoz szükséges munkaeszközt, az ekét.²⁹⁷ Nagyon gyakran esik ugyanis szó olyan *aratrum* eladományozásáról, amelyhez – nem lehet véletlen – ugyanannyi vonójószág (8–10 ökör) tartozik, mint amennyit később, a 14. század folyamán, a hatalmaskodások során egy-egy ekével elvisznek. A meghatározott igaerővel történő ekeadományozások mellett más olyan *aratrum* adataink is vannak, melyeknél az ekéhez számított földmennyiség külön szerepel. 1270-ben Ziduth faluban a pannonhalmi egyháznak egy ekéje és négy ekéhez számított földje van.²⁹⁸ Az egy birtokos kezén, egy falu határára belül fekvő négy és egy ekényi földmennyiség szétválasztását csak az okolhatja meg, hogy az előbbiben az egyház a saját ekéjét, utóbbiban pedig olyan, az egyház tulajdonát képező földet

²⁹⁴ 1378: „Unum aratrum cum decem bobus jobagionum suorum auferi fecisset et quosdam ex jobagionibus eiusdem, qui cum predicto aratro extitissent” megsebesítette. (Zichy O. IV, 50.)

²⁹⁵ Dl. 5889.

²⁹⁶ 1186: Hoda két birtokát a pannonhalmi egyháznak adja. Nyulason „Unum aratrum cum octo bobus et duobus manicipiis”, Sebuson „terram cum octo bobus et duobus manicipiis”. *Pannonhalmi* 1902. I, 611.; 1075: „in supradictis vero terris ... quod voluerit abbas cum aratris ponat”. (Mon. Str. I, 59.); 1212: „cum uno aratro scilicet cum bobus ad unum aratrum”. (Hazai O. VI, 9.)

²⁹⁷ Az ekeföld és eke közti különbséget már Wenzel is felismerte. „Eredetileg az aratrum szó – írja – az egy igába fogott ökröket jelentette s ezen értelemben használtatott e szó nálunk még a 12. században is. Azonban már a 11. században egyszersmind azon földtér is aratrumnak neveztetett, melynek felszántására az így egy igába fogott ökrök használtatnak, s az utóbbinak terjedelme az ököriga és a földtér közti vonatkoztatás szerint határozott meg, míg végre maga a földtér lett magában álló és határozott mértéknek fogalmává”. Wenzel I. G.:1887. 170. Ezzel a szétválasztással irodalmunkban más szerzőnél is találkozunk. Erdélyi így ír róla: „Megkülönböztették tehát a földekét és ekeföldet, mely földegység volt és az ökörekét, amellyel szántottak”. *Pannonhalmi* 1902. I. 224.

²⁹⁸ *Pannonhalmi* 1902. I, 784.

kell látnunk, amelyet részben saját, részben idegen munkaeszkőzzel, vagyis a parasztságával műveltek meg.

A munkaeszköz közös birtoklására vet fényt, ha az eke és ekeföld szerves kapcsolatát vizsgáljuk meg. Igen korai az a jelenség, hogy az egy településhez tartozó szántóföld mennyiségét nem konkrét mértékegységben, hanem bizonyos számú ekékben fejezik ki, például *terra ad 4–5–8–12 aratra*. Ez a szokás a talajváltásos földhasználat korából veszi eredetét, mikor az egyes települések még meglehetősen nagy földbőséggel rendelkeztek. Voltaképpen az illető közösség ekék száma által meghatározott, illetve korlátozott művelési képességét fejezték ki: azt a területet, amelyet a kérdéses ekékkel egy év leforgása alatt meg kellett és valóban meg is lehetett művelni. Ez a földnagyság pedig, az eke évi reális szántási képességét tekintve, minden bizonnyal jóval alulmaradt az általánosan számított 120–150 kisholdon. Az eke után számított területet a valóságban tehát nem úgy kell értelmeznünk, hogy az eke ezt valóban teljesen felszántotta, hanem sokkal inkább egy olyan művelési kapacitást kell benne keresnünk, mely egy eke egy napi egyholdas átlagát és körülbelül két hónapi őszi és egy hónapi tavaszi szántási időt véve alapul, kb. 60–70 holdat tehetett ki.²⁹⁹ Ez pedig a talajváltásos művelés mellett, aszerint, hogy melyik rész került kiosztásra, a határnak más és más pontjára esett. A parlagot is számításba véve, egy *aratrumra* a közös határból e mennyiségnek a kétszerese számítható. Mikor az eke után való földet elvont területmértékben fejezik ki, 110–120–150 kisholdnak számítják, ami kb. megfelel ennek a megállapított művelési képességnek.³⁰⁰ Egy birtokos vagy birtok, ekék számában kifejezett művelési képességét még világosabban fejezik ki az *ad usum aratri*, vagy *ad culturam aratri*-szerű körülíró kifejezések.³⁰¹ De ennek megfelelően értelmezhető az a szokás is, hogy egy birtokos nyílföldjét hasonló meghatározással eke-részben vagy egész ekében határozzák meg. Egy 13. századi adat például egy birtokos *ad dimidium aratrum* (vagyis fél ekéhez számított) *jus unius funiculi* (azaz egy kötélnyi) jogáról

²⁹⁹ Ami két egész nyílnak felel meg, egyre kb. 30–40 hold szántóföldet számítva. Egy nyolcökrös eke művelési kapacitása szántóföldben kifejezve külföldön is kb. ennyi volt. Angliában a hide, melyet egy nyolcökrös fogattal meg lehetett művelni, 60 hold szántóföldből állott, ennyit osztottak ki esetenként alája. Normandiában egy ekeföld ugyancsak 60 hold szántóból állott. St. Bertinben 50 hold, Bourgozneban 40 hold szántó tartozott hozzá. *Grand, R.*: 1950. 79.

³⁰⁰ Hasonló elgondoláson alapul Angliában a hide, melyet Észak-Dániában *carucate*-nak, Kentben *sullung*-nak ismernek. Ez akkora terület volt, melyet egy év alatt egy ekével és 8-as ökröfogattal meg lehetett művelni. „Ez nem volt meghatározott mérték – írja Curwen –, hanem egy körülbelüli meghatározás, mely teljes mértékben különböző tényektől függött”. De mikor területmérték lett, Angliában is 120 holddal számították. *Curwen, E. C.*: 1946. 71.

³⁰¹ 1227: „in remissionem omnium peccatorum suorum terras suas ad culturam unius aratri”. *Pannonhalmi* 1902. I. 414.

beszél egy falu határán belül.³⁰² A földesúr nyílföldjét szokás még a 14. század folyamán is *terra ad proprium aratrum* vagy *ad propria aratranak* (saját eke alá való földnek) nevezni.³⁰³

A munkaeszköz és a hozzákapcsolódó ekeföld viszonyát fejezi ki az *aratrumok*, vagyis az eke után való földek területi és időbeli ingadozása is, amit a technika fejlettségi foka által meghatározott változó termelési kapacitás magyaráz. Valószínűleg e változó művelési képességgel kell értelmeznünk a következő adatot is. Egy község határán belül olyan egész és fél eke után való földről van szó, melynél az előbbit 150 holdra, az utóbbit pedig 50 holdra becsülik.³⁰⁴ Ez utóbbi kb. megfelel az akkori egész jobbágytelek – mely mint látni fogjuk, kb. fél ekefogattal dolgozik – művelési képességének. Az örökszántásos talajművelés ugyanis a többszöri szántással, ugargondozással a munkaeszköz erejét többszörösen igénybe veszi, s a jobbágyot az állatállomány által meghatározott fél ekefogat birtoklása a legjobb esetben is csak 30–40, legfeljebb 50 hold megművelésre teszi képessé. Ezzel szemben az egész ekefogat nemcsak azért gazdaságosabb, mert a termelési képessége nagyobb, hanem azért is, mert az egyes művelés, önálló munkabeosztás következtében – tekintet nélkül a többiek igaerejére – az ekefogat termelési képessége is a maximális hozamig fokozható.

Az eke és az általa tényleg elvégezhető reális munka adja tehát az alapot, melyből kiindulva az egy település meghatározott számú munkaeszköze és az adózók, tehát a külön gazdálkodó családok száma közötti összefüggést a munkaeszközök birtoklásának szempontjából megvizsgáljuk. A földközösség virágzása idején, a 13. században fejlett gazdasági rendszert mutató Dunántúlon, például a pannonhalmi apátság egyes népeinél ez az arány igen eltérő. Vénéken, ahol a század közepén 6 név szerint felsorolt nagycsalád lakik, akik a rokonsággal együtt 70 *mansiot*, vagyis adózó kiscsaládot jelentenek, a nagycsaládok földjét 25 ekére számítják,³⁰⁵ tehát kb. két kiscsalád birtokol egy ekét. Az akkori parasztság felsőbb

³⁰² Tagányi K.: 1950. 59.

³⁰³ 1329: Gömör és Borsod megyei birtokok felosztása „terrae ad propria aratra pertinentes”. (O. L. Dl. 2535. Má. E.); 1345: Harakyan Demeter és rokonai felosztják birtokukat. Harakyanban mindegyik fél kap az atyja háza mellett 4-4 „loca sessionum”-t „terram ad aratrum ipsorum pertinentem”-et pedig felosztják. Almag (Gömör m.) birtokból fejenként 2 „loca curiarum”-t kapnak „terram ad aratrum ipsorum pertinentem”-et 4 részre osztják. (Anjou O. IV. 340.); 1349: Gutor (Pozsony m.) birtokon gyümölcsös, „terra ad proprium aratrum”, legelő, bírságpénz felosztva. (Batthyány cs. Körmendi lt. Acta Antiqua Alm. 5. Lad. 6 sz.); 1390; Marzaly-i István fia testvérévé fogadja Byzei Tamás fia Pétert s átengedi neki a Marosi és Petendi birtokot és a petendi „ad proprium aratrum” tartozó földet. (O. L. Dl. 7570. Má. E.)

³⁰⁴ 1345: Dalmad (Hont m.) (Dl. Tzsa. 40977. K. L. B.)

³⁰⁵ Pannonhalmi: 1902. I. 779.

rétegeinél általában két vagy három család rendelkezik egy ekével.³⁰⁶ Az alsóbb néprétegeknél, például az egyházi udvarnokoknál, *servusok*nál, akiket az egyház majorsági földjeinek művelésére is köteleztek, ez az arány jóval alacsonyabb, és előfordul az is, hogy jóval több családra jut egy eke.³⁰⁷ Ezek közösen dolgoznak vele,³⁰⁸ és közösen gondoskodnak fenntartásáról. Ezt a közös birtoklási viszonyt igen szemléltető módon tükrözi vissza egy 1231-ből származó főúri végrendelet, mely többek között egy ekét (8 ökörrel) és két szolgacsaládöt hagy az általa alapított templomra. Az ekéről külön pontban hagyja meg, hogy két vasa közül a hosszút a papnak, a másikat, a laposat a szolgáknak kell szolgáltatniok³⁰⁹ (valószínűleg beszerezni). Ebből közvetve az eke közös használatára következtethetünk.

A nyolc igaerővel vontatott ekék, úgy látszik, hogy a 14. században sem képeztek minden gazdaság külön tulajdonát, hanem többen rendelkeztek eggyel. 1343-ban például két zalai kismemes panaszt emelt amiatt, hogy két lovukat, négy ökrüket egy eke mellől erőszakosan elvitték.³¹⁰ Majd Töttös László Dusi birtokáról két jobbágnak ugyancsak egy ekéjét viszik el 10 ökörrel.³¹¹ 1360-ban az újlaki királynői jobbágyok a veszprémi káptalan két görgetegi jobbágyát vitték ekéjükkel (vagyis egy ekével) és 8 ökörrel együtt hatalmasul Újlakra.³¹² 1399-ben pedig Bellyei Domokos fia, Miklós, emelt panaszt amiatt, hogy Monostori Berzeth az ő s

³⁰⁶ 1240: Megyeren 10 mansio lovas jobbágy és „terra ad 5 aratra” van, 2 emberre jut egy eke. *Pannonhalmi*: 1902. I. 784.; Predium Méhesben 12 mansio jobbágy és „terra ad 4 aratra” van, 3 emberre egy eke jut., *Pannonhalmi*: 1902. I. 782.; 2 Ság prediumban 20 mansio jobbágy és „terra ad X aratra” van, tehát 2 emberhez tartozik 1 eke. *Pannonhalmi*: 1902. I. 774.; A számítások szerint egy ekének évente legfeljebb 50-60 holdat kellett megművelnie.

³⁰⁷ 1240: Predium Ásványtón 15 mansio servus és „terra ad 3 aratra”. Minden öt emberre jut egy eke. (*Pannonhalmi*: 1902. I. 782.; Elcsen lakik 20 mansio servus és „terra ad 2 aratra” van. Tehát minden 10 emberre jut egy eke. *Pannonhalmi*: 1902. I. 787.

³⁰⁸ 1240-ben újból szabályozzák a pannonhalmi egyház népeinek kötelességét, melyet előzőleg 1226-ban állapítottak meg. Az udvarnokok könnyítései között az azelőtti közös szántás elengedése szerepel: „item comunem araturam que vulgariter eneu dicitur, facere non debent, nec ratione illius arature aliquid solvere abbati vel ecclesie teneantur”. *Pannonhalmi*: 1902. I. 790.

³⁰⁹ 1231: Gugh comes capella S. Nicolai-t alapítja és ráhagyja „unum aratrum cum octo bobus et duobus servis ... in super una minus quadraginta oves ... de septem capris ... et 4 porcis, et tribus equis ... divideretur equaliter, ita tamen quod in duobus ferris quibus aratrum indiget, uno sacerdos videlicet longo ferro, et altero servi ministrare tenentur”. (Fejér O. VII/1. 226-228.)

³¹⁰ 1342: „Dicit nobis Nicolaus filius Michaelis de Wors sua et Pauli filii Myske proximi sui de eadem queulose, quod Anthonius de Myske et Paulus ... iudex nobilium ... ad pro sessionem ipsorum Pezze vocatam ... veniendo ... 2 equos et 4 boves ipsorum in uno aratro abstulissent”. (Zalai O. I. 390.)

³¹¹ „Unum aratrum cum decem bobus Johannis filij Mathey et Petri filij Bench jobagionum eiusdem magistri Ladislai afferi”. (Zichy O. IV. 226.)

³¹² Veszprémi Regeszták, 211.

Mathuchynai Demeter fia, László, felesége Bellye nevű birtokára törve tíz ökrüket ekéjükből elvitte.³¹³

Az ekének a parasztság közt való ritkaságára vet fényt a következő robot-kivetés is: 1396-ban a Jeruzsálemi Lovagrend falvaiban élő lakosok kötelező szolgálatait állapítják meg, s ez alkalommal nem *mansion*ként, vagyis közösen gazdálkodó családonként, vetik ki a szántás mennyiségét, hanem ekék számában, kimondván, hogy minden eke évente 3 napot köteles szántani.³¹⁴ Nagyon valószínűnek látszik ugyanis, éppen az ekék nem önálló birtoklása következtében, hogy a nehezen realizálható, telkenkénti robot helyett, az eketársulás elvének és módozatának megfelelően, maga az eke adta a kivetés alapját. A szolgáltatás telkek, vagy telekhányadok szerinti kirovásának akkor általános szokását figyelembe véve, teljesen el kell vetnünk azt a lehetőséget, hogy az *aratrum*ban földmennyiséget, és ne eke után való szolgáltatást lássunk.

Valószínű azonban, hogy az eke közös birtoklásának aránya nemcsak területenként és koronként változott, hanem egy faluközösségen belül sem volt mindig egyforma. Lehetett olyan eset, mikor két-három jobbágy birtokolt egy ekét, de olyan is előfordulhatott, hogy egy jobbágnak magának volt külön ekéje. Az adatok gyér számát és általában egy birtokos részjogosultságát tekintve, az utóbbi meglehetősen ritkán fordulhatott elő, mert hiszen amelyik birtokon belül ilyen előfordult, arra külön utalás történt.³¹⁵ Általában azonban a tulajdonosok minden közelebbi megnevezése nélkül beszélnek a jobbágyok ekéjéről, illetve ekéiről.³¹⁶ Ez pedig a 14. század végén is a közös szántás erőteljes meglétét bizonyítja.³¹⁷

Amint a szórványosan előkerült adatok mutatják, az eketársulás szokása a középkor folyamán még később is általános.³¹⁸ Erre vet fényt az a Zsigmond korá-

³¹³ „de proprio aratro ipsorum”. (Zsigmond-kori O. I. 686.)

³¹⁴ 1396: „Annuitam de uno aratro tribus diebus arare debeant”. (Zsigmond-kori O. I. 4455.)

³¹⁵ Vaazló (Abaúj m.) birtokon egy jobbágnak vasekéje van. (O. L. Dl. 6034/6035. F. N. A.)

³¹⁶ 1378: Bars és Csütörtökhely polgárainak kérésére a megye lefoglalja a Forgáchok jobbágyainak ekéjét a lovakkal együtt. (Bars m.) (O. L. Dl. 6561. Má. E.); 1370: az egregi jobbágyok 3 ekéjéből elviszik a lovakat. (O. L. Dl. 5889. F. N. A.); 1424: Darócz Thyboldh fia László panaszát igaznak találták, hogy Saly Tamás fia László és jobbágyai nádasdi jobbágyaikat szántás közben megtámadták és ekéjükkel három napig fogságban tartották. (Proc. Tab. 4-2281. „Anyagi kultúránk a 15. században” munkaközösség Adattárából, Pataki János gyűjtése.)

³¹⁷ Lásd 155. és 156. jegyzeteket.

³¹⁸ 1471: Rozgonyi Renold tárnokmester megszabja a Sáros megyei Makowicza és Ladmér urbáriumát. „Integrum aratrum habens” jobbágy 2 forintot, félekés 1 forintot, akinek ez sincs, félforintot fizet, fele-fele részben Szt. György és Szt. Mihály napján. Egy eke tartozik ősszel 2 köblöt, tavasszal ugyancsak 2 köblöt vetni az ő magjával. (O. L. Dl. 17161. Az adat az „Anyagi kultúránk a 15. században” kutatói munkaközösség Adattárából való. *Fekete Nagy Antal* gyűjtése.); 1524: Registrum super pertinenciis castelli Znyner lakóinak kötelessége: „singuli coloni aratra habentes tempore veris seminant avenam

ból származó adat is, mely úri osztozkodó felek között támadt peres ügyben szakértőként a falu jobbágyainak bevonását javasolja, minthogy ők az ekefelosztás módozataiban különösen járatosak. Az adatból megtudjuk még, hogy az eke közös kiállításában való részvétel az ökrök száma és az eke vasa arányában történik. Ezek képezik az alapot a termelvények, illetve az elvégzett munka után járó részesedéshez is.³¹⁹ A munka után járó részesedést nálunk is minden bizonnyal ugyanaz a szokásjog szabályozta, ami e korban más népeknél is kialakította és szükségessé tette a közös művelést. Igen tanulságos e szempontból az angol törvényeket tanulmányozni. Ilyen az 1429-ben feljegyzett walesi „Triaden”, amely több pontban foglalkozik az ekeközösség tagjainak jogaival és kötelességeivel. E szövetség lényege, hogy mindenki – tehetségéhez képest – beadja a szántáshoz szükséges dolgokat, ki ökröket, ki vasakat, ki pedig egyebeket. A szántó és a hajtó kötelessége, hogy mindezeket gondosan megőrizze és jól felhasználja, mintha csak a sajátja volna. A szövetséget csak egyetlen alkalomra kötik, ha a szántást bevégezték, mindenki hazaviszi a dolgait. Az ekeközösség tartozik 12 *erw*, azaz 12 hold földet megmunkálni. A 12 *erw* a munkához szükséges 12 eszköz számából adódik. Ebből az első szántóföld a szántóé, a második a vasaké, a harmadik a barázdán lépdelő ökröké, a negyedik a pázsiton haladó ökröké, az ötödik pedig a hajtóé.³²⁰ Az ilyen módon közösen felszántott föld neve *Ploughboten Cyvar*, a szövetségé pedig *Cyvar*. Valamiféle megkülönböztető megjelölés az eketársulásra vonatkozóan valószínűleg nálunk is megvolt a középkor folyamán. Azokat ugyanis, akik közösen szántottak, cimboráknak nevezték. A cimborá szó ilyen vonatkozásban legkorábban egy 16. század eleji oklevelünkben jön elő, de valószínűleg már előbb is élt.³²¹

cum semine domini duo jugera avene ... singuli coloni aratra habentes in autumno cum semine domini terrestres seminant duo jugera frugis et siliginis”. (A fenti munkaközösség anyagából. *Zákonyi Mihály* gyűjtése.)

³¹⁹ 1424: Leustachius de Hethye a saját és felesége nevében és Dereske-i Benedek fia János és felesége nevében egyezsége lépnek „super frugibus seu bladis in villa Ozko procreatis et seminatis, de quibus ipse Johannes de Dereske suam consortem medietatem earundem habere debere referebat, prefato Leustachio solum unum bovem consortem ipsius Johannis in aratro habuisse referente ... in octavo die ... si fieri poterit ... coram rusticis sive populis in villa Ozko commorantibus, quibus dispositio dicti aratri nota esse dicebatur proponere et huiusmodi contraversiam humaniter disponere et cuilibet parti secundum numerum animalium sive boum ac ferramenti suam partem in frugibus restituere et rectificare astricti sint.” (A fenti munkaközösség anyagából. *Kumorovitz L. Bernát* gyűjtése.)

³²⁰ Ancient law of Wales. I, 315. Közli: *Seebohm*, Fr.: 1883. 120.

³²¹ 1509: Bars megye szolgabírája a garamszentbenedeki apát kérésére kiszállt „ad possessionem Thayna, ad videndum et audiendum iudicium et iustitiam inter nobilem Andream de Joka ab una, et quendam Vanyo, iobagionem ipsius domini abbatis fiendam tunc ibidem nonnulli nobiles et ignobiles pro tribunali iudicio consedissent”, ahol először a nemes majd a jobbágy adta elő jelentését egymás kölcsönös meggyalázásáról, amikor a nemes „in territorio possessionis sue Joka arasset et avenas seminasset”. E gyaláz-

Az eke közös birtoklásának körülményei – amint a magyarországi adatokból is látszik – teljesen megfelelnek a korabeli európai viszonyoknak. Az angol és francia mezőgazdasági rendszerről tudjuk, hogy nem volt minden földközösségi tagnak külön ekéje.³²² Például Írországból kapunk utalásokat arra vonatkozólag, hogy sokan a szabadok közül már korán annyira elszegényedtek, hogy fogó igaerejük folytán az ekének csak a negyedrészt tudták kiállítani, mások meg a felét. Csak egészen kevesen voltak, akik egész ekével rendelkeztek. Egy ilyen ekébe ugyanis nyolc, ritkábban négy ökröt fogtak, de még így is csak nehezen birkóztak meg a nehéz megmunkálású friss feltörésekkel. E kényszerű okok magyarázzák tehát, hogy Anglia e részeiben a közös szántás a középkor folyamán ugyancsak meghonosodott.³²³ De halvány emlékei mutatkoznak – ha nem is nehézekéhez kötötten – keletebbre is. Az eke különös értékére, tehát ritkaságára vall ugyanis az a 11–13. századi lengyelországi és galíciai szokás is, mely az állami füst- és fuvaradó mellett külön ekeadót említ.³²⁴ Összevetve ezt az 1396-os ekealapban megadott robotkivetési szokásunkkal, Grekov állítása látszik megerősödni, aki a galíciai *ralo* adóban kizárólag ekeadót és nem földadót lát.³²⁵

Közös ekebirtoklásról az újabb időkben is tudomásunk van. A 17–18. századi conspirációkból és urbáriumokból minden kétséget kizárólag megállapíthatjuk, hogy az ekeközösség ekkor még nálunk is javában virágzott. A régi faeke kiszorulásával azonban ez a szokás is lassan kiveszett, és így a nép emlékezetében sem maradt nyoma. Azokon a helyeken azonban, ahol a nehézeke még a múlt század-

kodásnál csak egy tanú volt, „qui fuit particeps vel socius ad arandum ipsius Andree, qui vulgo dicitur cimborá”, aki szerint a nemes másnap karddal és szekerével indult a jobbagy után, ami csak a cimborá figyelmeztetésére kerülte el a halált. (O. L. Dl. 21.924. „Anyagi kultúránk a 15. században” kutató munkaközösség Adattárából. *Oswald Arisztid* gyűjtése.)

³²² Az angol mezőgazdasági rendszer kooperatív rendszer volt – írja Curwen – nem volt minden parasztnak a maga ekéje és fogata, mint a modern gazdálkodónak. Az egyiknek ekéje volt, a másiknak egy-két ökre, amelyből közösen állítottak össze fogatot. *Curwen*, E. C.: 1946.71. Ezt állapítja meg *Grand* is a francia mezőgazdaságról: „A paraszt néha egyedül dolgozik családtagjaival – írja –, néha ha nagy munkáról van szó, a szomszédokkal. A kölcsönös segítség a munka leggyakoribb formája”. Az eketársulás formáját tükrözi a következő 13. századi adata: „Omnes illi, qui associabunt equos ad carucam”. *Grand*, R.: 1950. 276.

³²³ *Meitzen*, A.:1895. I. 212.

³²⁴ *Grekov*, B. D.:1949. 520.

³²⁵ A „ralo” vagy „plug”(eke) a Ruszkaja Pravda idején az adófizetés alapja. Perényi József Grekov munkáját ismertetve ebben a közismert aratrum mértékegységet, vagyis az egy ekével felszántható földmennyiséget igyekszik kimutatni, teljesen elvetve a munkaeszköz, az eke után fizetett adó lehetőségét. A szerzőt az téveszthette meg, mint egyes régebbi írókat, hogy az aratrumban kritika nélkül minden esetben területmértéket lát, és meg sem kísérli, hogy az adókivetési alapot képező ekére vonatkoztassa azt. *Perényi J.*: 1949. 333.

ban is használatban volt, például a délszlávoknál, egészen általános szokás volt, hogy a szántáshoz összeálltak. A *pregan*ak nevezett ekeközösség a Balkánon mindenütt megtalálható azokon a helyeken, ahol a nehéz megmunkálású földek feltöréséhez a család nem rendelkezett elég igavonó jószággal: így Boszniában, Hercegovinában, Szerbiában, de ismeretes Bulgáriában is. Az utóbbi helyről az eketársulásnak két formáját jegyezték fel. Az egyik a *preznaci*. Ehhez előre megállapított feltételek között akkor álltak össze, ha parlagot akartak feltörni. Ilyenkor többen szövetkeztek és a közös munka feltételeit együttesen fedezték. Egy ilyen társaság legkevesebb öt pár ökörral kellett, hogy rendelkezzen. Mindenki köteles volt saját magát és ökreit élelmezni és minden pár ökörhöz egy hajtót is állítani, aki 12–15 éves fiú is lehetett. Ha az ökrök nem is voltak egyforma erősek, akkor is egyenlő értékűeknek kellett őket tekinteni, és köztük nem volt szabad különbséget tenni.

A friss feltörésű földet négy éven keresztül közös tulajdonban hagyták, s eközben kukoricával vetették. Ez idő eltelte után az így megmunkált földet egymás között felosztották, és mindenki saját részét művelte. Minden ökrös gazdát előre megállapított rész illetett meg a közös szántásból. Az ekére minden tizedik rész jutott, vagyis az a közösségi tag, aki az ekét is adta a társuláshoz, minden tíz nap után egy egész napot magának szánthatott. Ha a parlagot már rendes művelésbe vették, és megmunkálásához nem volt szükséges többé 4 és 5 pár ökör, hanem kettő is elegendő volt, akkor az eketársulás új formája, a *sprega* állt elő. Ez esetben ugyanis minden közösségi tag rögtön az ő saját földjét munkálta, és pedig egyik nap az egyikét, a másikon a másikat. Mindez addig tarott, míg mindkét társ összes földjét meg nem munkálták.³²⁶

Megtalálható ez a szokás az északi szlávoknál is. Egyes orosz kormányzósági területeken a múlt század 50–60-as éveiben még általános volt, hogy egész közösségek ilyen ekeközösségekben éltek. A szövetség a következő elemekből adódott: 1. munkaerőből, mely a szántó emberből és a hajtókból állt, 2. gazdasági eszközökből, vagyis nehézkekből, ekekapából és boronából és 3. igavonó jószágokból. A közös munkában való részesedés egész Oroszországban egyformán történt. Minthogy a nehézkeibe rendes körülmények között három, néha négy, sőt gyakran öt vagy hat ökröt is befogtak, a részesedés is ezek arányában történt. A leggyakrabban munkában levő három pár ökörré háromnapi szántás jutott, a szántóra a negyedik, az eketulajdonosra az ötödik, a hajtót pedig félnapi szántás illette meg, de rendszeren csupán kosztjával elégítették ki.³²⁷ Közös ekebirtoklásról itt a legújabb korból is tudomásunk van. Például Grekov közléséből a kazakokról tudjuk, hogy még a legutóbbi időkben is élt az a szokásuk, hogy két-három földműves együttesen vett egy ekét, de emlékeznek olyan időre is, amikor gyakran 10 gazda

³²⁶ Kadlec, K.:1904. 64-67.

³²⁷ Kadlec, K.:1904. 67-69.

is összeállt és közösen szántott; amelyik szántani tudott, ment az eke után, a másik vetett, a harmadik volt a hajtó.³²⁸ Ugyancsak ismerünk olyan forrást is, amely négy ember munkájáról számol be. Egy az ekét tartja, a másik az állatot vezeti, a harmadik hajtja, a negyedik pedig az ásóval a nagy rögöket vágja szét.³²⁹

A közös szántás szokását a középkorban is a nehézekéhez szükséges betanított igaerőnek a parasztgazdaságon belüli korlátozott mennyisége magyarázza. Már a 12. században azt látjuk, hogy ezeket az *aratrum*okat (ekéket) mindig a hozzájuk szükséges nyolc-tíz ökörel együtt adják. Egy család ugyanakkor három-négy ökörel rendelkezik.³³⁰ A négy igaerő még a 13. században is a legáltalánosabb a paraszt-ság akkori felsőbb rétegénél. Alig bírt volna tehát egy szegény parasztcsalád egy ekét egymagában kiállítani. Így a föld közös használatához hasonlóan az eke közös fenntartására is kényszerült. Az eke közös birtoklását azonban a 14. században is erősen megsabta a jobbágy korlátozott állatállománya. Egy paraszt ugyanis ekkor átlagosan öt-hét nagyjószággal rendelkezett,³³¹ közülük kettő vagy négy ökör volt, egy tehén, kettő növendék állat. Ritka volt az a jobbágy, akinek magának volt hat-nyolc ökre.³³² Annál gyakoribb volt azonban – főleg később –, hogy csak két, vagy ennél is kevesebb ökörel rendelkeztek, s hogy a szegénynek ökre egyáltalán nem volt, csak tehene.³³³ Különösen a gazdaságuk fenntartásában más segítségére szoruló özvegyeknél, árváknál volt gyakori ez az eset.³³⁴ A természetes szaporulatot ugyanis ritkán lehet az állatállomány növekedéséhez számítani, mert bizonyos hányad a kivénhedt igaerő kicserélésére kellett,³³⁵ más hányaduk pedig a földes-úrnak ment állandó hússzolgáltatásra. A lóállományból pedig alig számítható ebben

³²⁸ Grekov, B. D.: 1949. 49-51.

³²⁹ Heyne, M.: 1901. II. 44.

³³⁰ 1152: A pannonhalmi egyháznak ajándékoztnak két szolgacsaládot 8 ökörel, 10 tehénnel, 100 juhval. *Mohnár* E.: 1949. 200.

³³¹ 1380.: Egy jobbágy titkon „cum septem pecoribus” Drugethhez költözik. (O. L. Dl. 7207. Má. E.); 1367: Egyházaslipolcra (Sáros m.) egy jobbágyot elhurcolnak, egytől négy ökröt elvisznek. (O. L. Dl. 5530. F. N. E.); 1380: Egy jobbágy állatállománya 14 marha, 15 ló. (Eszterházy cs. lt. Rep. 32. E. 287. F. E.)

³³² 1387: (Nyitra m.) egy jobbágynek 8 ökre van. (Bossányi cs. lt. N. 102. F. E.); 1381: Kér (Szatmár m.) a molnárnak 8 ökre, 2 lova van. *Maksay* F.: 1940. 8.

³³³ 1365: (Nógrád m.) András kálnai jobbágynek állatállományát adó nem teljesítése miatt letiltják. Az állatállomány áll 3 disznóból, 1 tehénből. (Várdai cs. lt. F. N. A.)

³³⁴ 1307: Apáti (Szatmár m.) egy özvegynek 4 tehene van. *Maksay* F.: 1949. 8.; 1370: Magyar János árvájának egy tehene borjastól képezi teljes állatállományát. (Károlyi O. I, 314.)

³³⁵ Az igaerő pótlásának fontosságára mutat a már említett 1231-es végrendeletnek az a pontja is, amely az egyházra hagyott öt tehén további használata felől intézkedik – „quinque vaccas de quarum vitulis unus ommitteretur annuatim in reintegrationem et damnum aratri si quod fierit contingente”. (Fejér O. VII/1. 226-28.)

a korban egy jobbágyra egy-egy darabnál több,³³⁶ s ezt is teljes mértékben igénybe vették a közlekedésre és a nagytávú fuvarszolgáltatásra. A legérzékenyebb veszteségek a hatalmaskodások következtében ugyancsak állatállományában érték a parasztságot.³³⁷ Ez pedig nemcsak a termelésben bénította meg teljesen – szántani nem tudott –, hanem a paraszt igaereje elvesztése következtében a faluközösségből is gyakran kivált, és más birtokra költözött át,³³⁸ ott remélve könnyítést. Így erősen indokolt, hogy az állatállomány hiányában küszködő jobbágy mezőgazdasági munkái során is úgy segített magán, ahogyan tudott.

Ezek a kényszerű okok magyarázzák tehát, hogy a közös szántás szokása – mindenütt, ahol ez a nehéz eketípus használatban volt – az egész középkorban végig fennmaradt. De míg a 13. században parasztságunk legtekintélyesebb rétegének – az igaerő arányában – még a fél ekefogat után számított egy kötélynyi joga volt a legáltalánosabb a földközösségi részesedésnél,³³⁹ addig a 14–15. században – állatállománya csökkentése folytán – már tetemesre növekszik azoknak a száma, akik másod- vagy harmadmagukkal kénytelenek szántani.³⁴⁰ Sőt – ahogy az erre vonatkozó szórványosan felbukkanó adatokból sejteni lehet – a jobbágyág legsó rétegének, a zselléreknek igaereje még ezen is jóval alulmaradt.³⁴¹

Az ekék parasztságunk közti ritkaságát azonban valószínűleg erősen befolyásolta az eke vasalkatrészének költséges volta is. Azt látjuk – még a 13. században

³³⁶ Jobbágy kezén lóról alig hallunk, de ahol előfordul, száma ott sem igen haladja meg az egyet, legfeljebb kettőt – de leginkább a parasztság legfelsőbb rétegénél.

³³⁷ 1394: A pécsi püspök emberei hatalmaskodást követnek el Töttös László laki birtoka ellen és „septuaginta boves nec non decem et novem equos jobbationum depelli fecisset”. (Zichy O. IV, 552.)

³³⁸ 1383: A jobbágy két ökrének elvétele miatt a jobbágy elköltözik. (O. L. Dl. 7015. Má. E.)

³³⁹ Lásd a 163. jegyzetet.

³⁴⁰ 1453: Ujlaki Miklós erdélyi vajda a Rahowcza várhoz tartozó falvak lakóinak kérésére szabályozza régi szolgáltatásait: „Item qui ex eis habent aratra per se singuli talium domino eorum naturali teneantur ire sex diebus arrare pro avena, duobus diebus pro tritico new vgnark dicto ... duobus diebus seminare ... Item qui duo vel tres insimul arrant, illi tenentur ire duodecim dietas sicut fuit mos antiquis temporibus. Item qui animalia per se ad unum aratrum habent illi ad seminandum teneantur avenam dare cubulum unum. Qui vero animalia tantum duo vel tria habent aut citra illi etiam similiter teneantur ad seminandum dare de avena cubulum unum”. (Adattár. Zákányi Mihály gyűjtése.) Írországban és Walesben, ahol az ekeközösség a középkorban szintén igen virágzott, ugyancsak hasonló állapotokkal találkozunk. Sokan a szabadok közül csak egy részét bírják az ekének. Pl. egy egész tekintélyes osztály az ekeberendezésnek csak a negyedével rendelkezik, egy ökörrrel és egy rúddal. A másik osztály az ekéhez szükséges dolgoknak csupán a felét bírja, csak a harmadik a legfelsőbb réteg rendelkezik egy egész ekével. Meitzen, A.:1895. I. 215.

³⁴¹ 1316: Kolozsváriaknak adott Károly Róbert-féle kiváltságban szerepelnek: „Singuli Hospitum ... aratra habentes ... Hospites per se domos et non aratra habentes”. Jakab E.:1870. 38.

is –, hogy az eke közös fenntartásánál külön rendelkeznek a vasak beszerzését, illetve szolgáltatását illetőleg.³⁴² Mint különleges értéket, nagyszámú pénzérmével együtt földbe rejtik őket.³⁴³ Hatalmaskodásoknál a 14–15. században egészen gyakori, hogy csak az eke vasát viszik el, az ekét magát ott hagyják.³⁴⁴ Sőt ilyen eset során arra is volt példa, hogy az eke vasát visszatartják, s csak az értéktelenebb fa-alkatrészeket szolgáltatják tulajdonosuknak vissza.³⁴⁵ Az ökörrrel való részvétel mellett ugyanis az eke vasa volt az a másik fontos kellék, mely ugyancsak döntően számításba jött az eketársulásnál.³⁴⁶

Az ekéhez szükséges igaerőnek a paraszti gazdaságon belüli kis száma és a vasnak nagy értéke azonban nemcsak ekefogatainak számát szabta meg erősen, hanem nagymértékben megszorította földterjeszkedési lehetőségét is. Így az ekefogatok – legalábbis a szegény parasztság körében – nem bírtak számbelileg annyira növekedni, mint ahogyan azt a rendelkezésre álló irtásföldek pótlásával lecsökkenő birtokállománya kiegészítése megkövetelte volna. A föld gondos megművelése, többszöri megszántása e században ugyanis már többszörösen igénybe vette régi igaerejét. Így az új technikai követelményeknek éppen csak eleget tudott tenni, s még ha akart volna, sem bírt volna többet megművelni. A mezőgazdasági technika fejlődése azonban a föld művelési rendszerének átalakulása következtében a föld leszűkülése ellenére sem hozott kevesebb terméseredményt, mint amivel az előző időkben egy jóval nagyobb területen gazdálkodó parasztcsalád rendelkezett. Ez is magyarázza, hogy a parasztság ebben a korban helyenként már a gabona-neműekkel is árutermelőként jelentkezik. Így alakulnak ki tehát már a 14. században nyugaton, például Pozsony és Sopron környékének, az Alföld keleti perem-

³⁴² 1231: Gugh comes végrendelete. Lásd a 169. jegyzetet.

³⁴³ 1933-ban Zemendorfban kiástak két ekevasat nagy mennyiségű pénzérmével együtt. Közli: *Dworschak, F.: 1934. III/2.*

³⁴⁴ 1372: Hatalmaskodás során „alium iobagionem ... de Waazlou in facie eiusdem possessionis arantem ... reperientes ... et ab eodem ferrum aratri sui et palium ac securim suos abstulissent”. (O. L. Dl. 6034.); 1504: Belhewk-i Dragffy György panasolta, hogy Bathor-i György, István és András emberei „...vomera unius aratri cuiusdam Martini Toth iobagionis dicti exponentis ... in prescriptis terris arabilibus reperta recipi et auferri fecissent” a művelésben megakadályozták. (O. L. Dl. 21309. „Anyagi kultúránk a 14. században” munkaközösség Adattárából. *Oswald Arisztid gyűjtése.*); 1376-ban a kalocsai káptalan jelenti a királynak, hogy egy hatalmaskodási ügyben a vizsgálatot teljesítette és megállapította, hogy „feria sexta proxima ante festum pentecostem cuius nunc proxima adveniret revolutio annualis prefatum Johannem filium Nicolai ad dictam possessionem Crako destinando viginti quatuor boves Jobagionum in eadem Crako residencium et quinque palia ac quatuor ferra aratrorum eorundem Jobagionum auferri fecissent”. (Zichy O. III, 623.)

³⁴⁵ 1360: Az újlaki királynői jobbágyság a veszprémi kpt. gurgetegi két jobbágyság ekéjükkel és 8 ökörrrel Újlakra vitték, majd „aratro et bobus restituitis, ferreamentis autem aratri retentis” elengedték. (Veszprémi kpt. magánlt. Újlak. F. N. A.)

³⁴⁶ Lásd a 178. jegyzetet.

vidéken pedig Szabolcs és Szatmár síkterületeinek gabonatermő vidékei, melyeknek gazdag parasztsága nemcsak a közeli városok piacain jelenik meg feleslegével, hanem, mint a nyugat-dunántúliak, a távolabb fekvő nagyobb városok – például Esztergom, Pest és Buda – piacait is ellátják értékes gabonájukkal. A szabad termelvények értékesítése tehát megnyitja az utat a város felé is, melynek világlátott polgársága már ekkor javában a felemelkedés útját járja. A városlátott falusi ember ismeretei bővülnek, s ezzel az élet igényesebbé és kényelmesebbé tételének új korszaka kezdődik parasztságunk történetében.

Irodalom

ACSÁDY Ignác

1895 A magyar gazdaságtörténet feladatai. *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle*, 2. 137–158. Budapest.

BELÉNYESY Márta

1948 *Adatok a tanyakialakulás kérdéséhez*. Budapest.

BITNICZ Lajos

1819 A Vas és Zala vármegyei tótokról. *Tudományos Gyűjtemény*, III. 59–74.

BLOCH, Marc

Les caractères originaux de l'histoire rurale française. Oslo–Leipzig–London.

CURWEN, Eliot Cecil

1946 *Plough and pasture*. London.

CSÁNKI Dezső

1890 *Magyarország történelmi földrajza*. Budapest.

DOMANOVSKY Sándor (szerk.)

1930 *Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez*. Budapest.

DWORSCHAK, Fritz

1934 Der Münzfund von Zemendorf. In: *Burgenländische Heimatblätter* vol. 3. 25–34.

ENGELS Frigyes

1949 *A német parasztháborúk*. Szikra, Budapest.

Fleta

1760 Kiadta: David Houard: *Anciennes loix des françois conservées dans les coutumes engloises recueillies par Littleton*, Rouen.

GRAND, Roger

1950 *L'agriculture au moyen âge de la fin de l'Empire romain au XVIe siècle*. Paris.

GREKOV, Borisz Dimitrievics

1949. *A parasztság története Oroszországban a legrégibb időktől a 17. századig*. Moszkva.

GUNDA Béla

1941 Telekformák, települések és gazdálkodás kapcsolatai a Lápos felső völgyében. *Földrajzi Közlemények* 4. Kny.

GYÖRFFY István

1913 A Fekete-Körös-völgyi magyarság. *Földrajzi Közlemények*, XLI. 451–552.

1926 Az alföldi kertes városok. *Néprajzi Értesítő*, XVIII. 105–136.

HEYNE, Moritz

1901 *Fünf Bücher deutscher Hausaltertümer von den ältesten geschichtlichen Zeiten bis zum XVI. Jahrhundert*. II. Leipzig.

HRABOVSKY Dávid

1827 Néhány levelek Balaton és Balaton-mellékéről. *Tudományos Gyűjtemény*, X. 82–104.

JAKAB Elek

1870 *Oklevéltár Kolozsvár története I. kötetéhez*. Buda.

JAKÓ Zsigmond

1940 *Bihar megye a török pusztítása előtt*. Budapest.

KADLEC, Karel

1904 Über die Arbeitsgenossenschaften im slawischen Recht. *Zeitschrift für Vergleichende Rechtswissenschaft*. XVII. 64–67.

KNIEZSA István

1950 Szláv jövevényszavaink a gazdasági élet köréből. *Parlag-ugar. Magyar Nyelv*, 46. 113–119.

KOVÁCS László

1937 *A Néprajzi Múzeum magyar ekéi*. Budapest.

KŐSZEGHY Sándor (közli)

1894 Lipcsei Zsigmond orosz telepesei Máramarosban, 1646. *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* 331–343.

KUMOROVITZ L. Bernát

1953 *Veszprémi Regeszták*. Budapest.

LÁSZLÓ Gyula

Székely faeke a 15. századból. *Ethnographia* LXII. 157–159. Budapest.

MAKSAY Ferenc

1940 *A középkori Szatmár megye*. Budapest.

MARX, Karl

1948 *A tőke*. I. Budapest.

MEITZEN, August

1895 *Siedelung und Agrarwesen der Westgermanen und Ostgermanen, der Kelten, Römer, Finnen und Slawen*. Berlin.

MOLNÁR Erik

1949 *A magyar társadalom története az Árpádoktól Mohácsig*. Budapest.

Pannonhalmi

1902 *Szent Benedek Rend története*. ERDÉLYI László (szerk.) Budapest.

- SCHMELLER, Johann Andreas
 1872–77 *Die Egerten-Wirtschaft*. I.² Bayr. Wb. München.
- SEEBOHM, Frederic
 1883 *The English Village Community*. London.
- SIMONYI Zsigmond
 1901 Még egy leszámolás a nyelvújítással. *Magyar Nyelvőr*. XXX. 209–215.
- SINKOVICS István.
 1939–1942 Mezőgazdasági viszonyok. In: DOMANOVSKY Sándor (szerk.): *Magyar Művelődéstörténet*. II. 141–159. Budapest.
- SZABÓ István
 1932 *Ugocsa megye*. Budapest.
 1938 Hanyatló jobbágyság a középkor végén. *Századok*. 10–59. Budapest.
- TAGÁNYI Károly
 é. n. *A földközösség története Magyarországon*. Molnár Erik előszavával. Budapest.
- TAKÁTS Sándor
 1908 A magyar lehen és a holden. *Századok*. 244–263, 325–342.
- TÁLASI István
 1936 *A Kiskunság népi állattartása*. Budapest.
- SZTÁLIN, JOSZIF V.
 1950 *Marxizmus és nyelvtudomány. A nyelvtudomány néhány fontos kérdéséhez*. Budapest.
- VIKÁR Béla
 1935 *Kalevala, a finnek nemzeti hősköteménye*. La Fontaine Irodalmi Társaság, Budapest.
- VINOGRADOFF, Paul
 1905 *The growth of the manor*. London 1905.
- WELLMANN Imre
 1937 Mezőgazdaságtörténetünk új útjai. In: BAKÁCS István (szerk.): *Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére*. Budapest. Kny.
- WENZEL Gusztáv
 1887 *Magyarország mezőgazdaságának története*. Budapest.

A földművelés Magyarországon a 14. században¹

Néhány év óta nemcsak marxista, hanem polgári oldalról is egyre határozottabban jelentkezik az igény egy olyan újfajta történettudomány iránt, amely a hétköznapiok küzdelmes életét vetíti elénk, hogy a sokrétű munkatevékenységek rekonstruálása által az embert a történelem cselekvő hőseként mutassa be.

Ennek az irányzatnak kibontakozását hosszú ideig hátráltatta a magáról a történelemtudományról s a történeti folyamat mozgató rugóiról alkotott helytelen felfogás, mely szinte teljesen figyelmen kívül hagyta a történelem reális alapját, s csak a kiemelkedő állami és politikai akciókat s általában az elméleti harcokat vizsgálta. A 19. század végén a természettudományos evolucionizmus ugyan már érezte hatását azokban a kultúrtörténeti munkákban, amelyek a természeti jelenségekhez hasonlóan társadalmi organizmusról beszéltek, és a „Kulturgeschichte”-t mint a természet történetének legmagasabb kibontakozását értékelték. Ezeknek a munkáknak a szerzői azonban csaknem kivétel nélkül megelégedtek az „életszokások” egyszerű leírásával, és figyelmüket főként a szellemi élet jelenségeire korlátozták. Az anyagi kultúra fontos kérdései szerves összefüggésben alig nyertek megoldást, leszámítva a kor szemléletmódjának megfelelő „hálás” témákat, mint például a viselet és fegyverzet kérdéseit. Az a történelemlétfelfogás, mely nem ismert anyagi érdekeken alapuló osztályharcot, egyáltalán nem ismerte el az anyagi érdekek történelemaalakító jelentőségét sem, s így a termelés csak mellékesen, a kultúrtörténet alárendelt elemeként kapott helyet e munkákban. De sem ezek nem találtak

¹ A tanulmány eredeti megjelenése: A földművelés Magyarországon a 14. században. In: Századok 1956. XC. 4–6. 517–555. (Szerkesztő)

Az itt közölt dolgozat egy fejezete csupán egy nagyobb agrártechnikai tanulmánynak, mely részletesen vizsgálja Magyarország 14. századi mezőgazdasági termelésének kérdéseit. Az anyaggyűjtés részben a 14. századi parasztságtörténeti munkaközösség keretén belül készült. Saját anyagomon kívül felhasználtam még Fekete Nagy Antal (F. N. A.), Fügedi Erik (F. E.), Kumorovitz L. Bernát (K. L. B.) és Mályusz Elemér (Má. E.) gyűjtését. Valamint az „Anyagi kultúránk a 15. században” c. munkaközösség kéziratos adattárát is („15. századi anyagi kultúránk” adattára), Belényesy Károly (B. K.), Fekete Nagy Antal (F. N. A.), Kumorovitz L. Bernát, Lőrincze Lajosné (L. Lné), Muzsnai Lászlóné (M. Lné), Oszwald Arisztid (O. A.), Pataki János (P. J.) és Zákonyi Mihály (Z. M.) gyűjtéseit. Munkájukért ez úton is köszönetet mondok. Saját néprajzi megfigyeléseimen kívül agrotechnikai kérdésekben különösen hasznos segítséget nyújtottak Belényesy Károly szóbeli közlései.

utat hozzánk, sem a század elejének már jóval sikerültebb kezdeményezései. Művelődéstörténeti irányunk szinte teljesen beírta a felépítmény jellegű kérdések vizsgálatával, leszámítva egyes, az anyagi kultúra köréből vett szemelvényeket Tagányi Károly, Radvánszky Béla vagy Takáts Sándor munkáiban. Az anyagi kultúra problémáit is felülelő első igényes összefoglalás az 1940-es években jelent meg erősen a szellemi történet stílusában. A gazdaságtörténet pedig, amely legalábbis a termelés alapvetően fontos kérdéseit megoldhatta volna, – a kezdeti nekilendülés után – történetkutatásunknak szinte a mai napig elhanyagolt területe maradt, éppen mert a régebbi korszakokra nézve a történettudomány egyéb ágainak, a néprajznak és régészetnek bevonása nélkül komoly eredményeket nem is mutatott fel.

De ha történettudományunk figyelme szórványosan ki is terjedt ezekre a művelődéstörténeti kérdésekre, jobbára csak a műveltség magasabb szintjén álló, vezető osztályok életét vizsgálta, s teljesen figyelmen kívül hagyta a társadalom fejlődésében – és éppen a termelés területén – alapvető szerepet játszó nagy tömegeket, így például a parasztságot. Ehhez a problémához, célját tekintve, még a néprajz áll a legközelebb, mert azt tekintette feladatának, hogy a mából kiindulva, főként fokra visszafelé haladva a régebbi korok maradványait keresse meg a parasztság még élő kultúrájában.

Amilyen lassan ismerték fel a téma fontosságát az egyes történeti tudományok, éppen olyan sokáig késlekedett a kutatás eredményeket ígérő módszerének kibontakozása is. Hiba volt például, hogy a kultúrtörténet – Tagányit leszámítva – nem igyekezett kapcsolatot teremteni az élő néprajzzal, és adatait kizárólag homályos történeti források, vagy sokszor bizonytalan rendeltetésű tárgyi emlékek szolgáltatták. De ugyanez a hiba, ha nem is ilyen nagy mértékben néprajztudományunkra is jellemző volt. Bár a néprajz főként a népi gazdálkodás és település kutatása terén számos problémát történetileg is megvizsgált, megállapításai a jelenségek eredetének és korának meghatározása szempontjából több ponton helyesbítésre szorulnak.

Következményeiben súlyos módszertani hibának bizonyult ugyanis, hogy az újkorból szórványosan előkerült történeti adatok mellett nem próbálta szólásra bírni a középkor gazdag forrásanyagát. Ennek felkutatása helyett megelégedett üres általánosításokkal, esetleg távoli és nem is azonos szinten levő kultúrákat vetett egybe pusztán formai hasonlóságok alapján, hogy a történeti eredet és átvétel kérdését megvilágítsa, vagy pedig különböző korokból származó adatokat ragadott ki a maguk történeti és társadalmi környezetéből és sokszor látszathasonlóságok alapján mondta ki történeti azonosságukat. Éppen mert a történeti adatokat nem a gazdasági és társadalmi fejlődés egészéből kiindulva vizsgálta, sokszor a fejlődés menetét is elferdítve rekonstruálta. Módszere abból a szemléletből adódott, amely az egyes korszakok intézményeinek, társadalmi formáinak, kulturális jelenségeinek változatlan továbbélését hirdette, és megkísérelte azokat a múltba is visszavetíteni. Bár azzal, hogy a mából kiindulva az emberi

műveltség legalsóbb szintjéig kívánt eljutni, történeti igénynek adta tanújelét, mégsem juthatott el az igazi történetiség fokára; oda csak akkor ért el, mikor az összehasonlító néprajzi anyag mellé más szilárd tényanyagot is keresett. Így találta meg a műveltség alacsonyabb szintjén élő és legnagyobbbrészt írástalan kultúrájú népekkel foglalkozó etnológia az ősrégészet és a nyelvtudomány által szolgáltatott bizonyítékokat, és így találta meg a fejlődés magasabb fokára eljutott népet – a magyar népet is – vizsgáló etnográfia az írásos forrásokat. A néprajz addig nagyon is bizonytalan historikuma így hatalmas segítséget nyert. A látszólag holt tárgy és írás megszólaltatására egyszersmind az egész emberiség történelmét is megvilágította. A korábban önállóan fejlődő történeti tudományok egymásra találását nem kis mértékben befolyásolta az a felismerés, hogy a tegnaptól a ma felé haladó úgynevezett művelődéstörténet sovány egykorú tényanyaga csupán az élő kultúrák évezredes vagy évszázados, még élő örökségének megismerése fényében válhat értelmezhetővé.

A történeti igénynek a hazai néprajztudományban egyre szélesebb körben való jelentkezése is azt bizonyítja, hogy ma már az etnográfia a jelenségeket mélyen értelmező és a maguk történeti valóságában felismerő, rendszerező tudománnyá vált, amely a társadalmat a maga teljességében kutatja. Nem elégszik meg tehát azzal, hogy az egyes kulturális jelenségeket társadalmi organizmusukból kiszakítottan vizsgálja, hanem az anyagi és szellemi kultúra egyéb jelenségeivel összhangban, teljes életfolyamatukban igyekszik megragadni őket. Ez a vizsgálati módszer az egyetlen biztosítéka annak, hogy egy-egy kiragadott jelenség, mely az emberiség fejlődésében hatalmas időhatárt képes megérni, a fejlődés folyamatában valóban a maga helyére kerüljön, és hogy a jelenségek a keletkezés, virágzás, elmúlás szakaszaiban a fejlődésnek ne csupán merev kategóriái legyenek, hanem olyan eszközök, melyek segítségével az ember a megváltozott feltételek között mindig újból és újból újratermetheti magasabb fokon a maga életét. Az egyes kulturális jelenségeknek ugyanis a különböző korszakokban nemcsak tipikus formai jegyük, hanem meghatározott tartalmi jelentésük is van, e kettő vonatkozásai pedig csak az élet teljességét szem előtt tartó kutatásban ragadhatók meg. Ma már világos előttünk, hogy a népi kultúra bármelyik jelenségének korát vagy eredetét kutatva, eredményt csak úgy érhetünk el, ha meghatározzuk azokat a műveltség szinteket, amelyekbe beletartoznak, és amelyeket a társadalom fejlődése során sajátos helyi feltételei között kialakított és történetileg egymásra rétegzett.

A néprajz ma már új úton halad, azon az úton, amelynek célja népünk, közelebről parasztságunk történetileg változó arcának korszakonkénti feltárása azzal a végső céllal, hogy mindezekből levonhatók legyenek az etnológiai következtetések is, melyekkel az egyetemes emberi fejlődés törvényszerűségei megismerhetőkké válnak. A kulturális jelenségek feltárásában ugyanis a szorosabban vett történettudomány által nyújtott eszközök ma már nem elegendők. Itt éppen a néprajz juthat rendkívül nagy szerephez azért, hogy egyszerre képes a múltba

és a jelenbe tekinteni, s ha következetesen alkalmazott történeti módszerrel él, mindenkor a fejlődés alapvető törvényszerűségeit tudja feltárni. Éppen napjainkban mutatkozik meg világosan, hogy a társadalmi tudományok teljességre törekvő integrálódása egyszersmind igen fejlett módszertani differenciálódást is jelent az egyes történeti tudományok számára speciális problémák vizsgálatánál. Ez megmutatkozik a néprajzban is, melynek a ma kulturális jelenségeit kutató iránya mellett szükségszerűen kialakult az elmúlt korok kulturális életét vizsgáló történeti ága. Rá kell erre mutatnunk, mert e megújulás nemcsak a néprajzon belül vált szükségszerűvé, hanem egész történettudományunk is választút elé került a korszerű igényeknek megfelelő művelődéstörténet oly régóta áhított kibontakoztatása tekintetében.

Az anyagi kultúra kutatása terén ránk váró feladatok tették szükségessé, hogy bevezetőben érintsük e módszertani kérdéseket. Annál is inkább, mert az elmúlt években történettudományunk körében is egyre sürgetőbben jelentkezett az igény technikatörténeti és kultúrtörténeti problémák megoldására. A mélyebb elméleti átgondolás hiánya és a konkrét tényanyag hiányos ismerete okozhatta csak, hogy olyan témák, mint a termelőerők és termelési viszonyok, valamint a politikai felépítmény dialektikus kölcsönhatásának kimutatása a történeti munkákban alig nyertek megoldást. De még kevesebb helyet kapott bennük az életigények növekedésének vizsgálata, amely pedig az anyagi kultúra olyan területein is, mint a lakás, ruházat és táplálkozás, igen határozott módon lett volna megragadható.

Az előző kutatások hiányosságai is arra készítetnek, hogy a régi korok parasztsága életmódjának vizsgálatát egy fontos részprobléma, az agrotechnika területén elvégezzük, kulturális fejlődésünknek egy olyan fontos szakaszában, mint a 14. század. Tanulmányunk tárgya az első pillanatban talán túlságosan szűk körűnek tűnik. Meg kell azonban gondolnunk, hogy parasztságunk fejlődésében a 14. század az egyik döntő határvonal. Erre mutat a földművelés erőteljes terhodítása az ország csaknem egész területén, a szántóterület megnövekedése és a művelés technikájának lényeges javulása. Mindezek együttevén a termelés minőségi és mennyiségi fokozódását eredményezik. Az árutermelés emelkedésén kívül a 14. század folyamán némely vidékeken a termesztett növények fajában is lényeges változások állapíthatók meg. Bár célunk a kor mezőgazdasági életében alapot jelentő paraszti gazdaság szintjének megrajzolása, helyenként – ahol a források engedik – az úri és paraszti gazdálkodás közti különbséget is igyekszünk megállapítani. De szeretnénk bizonyítani azt is, hogy parasztságunk mezőgazdasági élete a középkorban megközelítőleg egy színvonalon volt Nyugat-Európáéval. Mindenekelőtt arra kell feleletet keresnünk, hogy megvoltak-e nálunk is már a feudalizmusban a kapitalizmus kibontakozásának előfeltételei ugyanúgy, mint nyugaton. Erre a kérdésre éppen mezőgazdasági termelésünk 14–15. századi vizsgálata deríthet fényt. Egyéb kutatásaink ugyanis azt mutatják, hogy a fejlődés tendenciái ekkor még a nyugattal voltak azonosak. Történeti

kutatásaink elsőrendű feladatai közé tartozik annak a felderítése, éppen parasztságunk kulturális életének vizsgálata alapján, hogy a későbbi eltolódás mikor és milyen körülmények hatására következett be.

E problémák megoldásában főleg azért vár fontos feladat a néprajztudományra, mert történettudományunk az elmúlt évek során nem fordított kellő figyelmet anyagszerű feltárásukra és megoldásukra. Nem véletlen ugyanis, hogy a történeti munkákból teljesen hiányzik a technika története és olyan általános megállapítások, mint „a termelőerők fejlődése” vagy „a termelés fokozódása” helyettesítik a gazdasági fejlődést jellemző konkrét adatokat. A történettudomány visszahúzódása következtében népünk anyagi műveltségének tényszerű feltárása különösen fontos feladatot ró mindazon szaktudományokra, melyek akár a tárgyi anyag feltárásával, mint a régészet, akár az írott anyag életszerű értelmezésével, mint a néprajz, közvetlenebb bepillantást nyújthatnak egyes korok anyagi és szellemi életébe. A forrásanyag kiválasztásában lehetőség szerint teljességre törekedtünk; a felhasznált adatok zömét okleveles adatokból merítettük, mert ezek bizonyultak a legpozitívabb forráscsoportoknak. A leírás teljesebbé tételére felhasználtuk azonban az írott források más fajtáit is, így a kódexeket és krónikákat, s a kalendáriumok ábrázolásainak közlésével pedig megpróbáltuk még szemléletesebben megéleveníteni a középkor mindennapi életét.

A középkori növénytermelés alapvető kérdéseit vizsgálva szembetűnik a főbb munkáknak és munkafázisoknak a természeti év által szigorúan megszabott ritmusa. Ez a meghatározottság nagyobb fokú, mint például korunk mezőgazdaságában, mivel a középkorban az ember sokkal inkább volt kénytelen elismerni a természeti körülmények uralmát, mint ma. A természeti év menete írta elő számára, hogy melyik időszakban mit a legelőnyösebb tenni: mikor jó vetni, mikor kell aratni, és mikor kell csépelni. A növénytermelés rendjét erőteljesen szabályozta egy további körülmény is, ami a talajművelés, trágyázás stb. viszonylagos fejletlenségéből következett: az a törekvés, hogy minden növény a számára legmegfelelőbb helyet találja meg a határban, vagyis a növényeknek a környezettel szemben támasztott igényei (talajjal, nedvességgel, napsütéssel szemben) minél teljesebben kielégüljenek. A középkori növénytermesztés legfőbb jellegzetességei közé tartozik tehát, hogy a társadalmi-gazdasági fejlettségnek megfelelően a természet adta termelési előfeltételek igen nagy mértékben érvényesülnek, és rányomják bélyegüket a termelés egész képére. Hiba lenne azonban észre nem vennünk, hogy van még egy tényező, mely megszabja a középkori földművelés menetét, és ez a sok évszázados termelési tapasztalaton alapuló *hagyomány*. Ez az a legközvetlenebb erő, mely újból és újból érvényre juttatja a korábbi tapasztalatokat és a tapasztalatok alapján kialakult eljárásokat a társadalom életében; ez biztosítja az egész középkoron keresztül a természeti év ritmusához, a lokális éghajlati, talaj-, stb. viszonyokhoz való igazodást és annak megszilárdult formák között való fennmaradását.

A számításba jövő növényeket többféle módon osztályozhatjuk. Ha rendelkezésük szerint különböztetünk meg csoportokat, önként adódik négy kategória:

1. alapvető táplálékul szolgáló növények (kenyér- és takarmánymagvak),
2. főzeléket és zsiradékot szolgáltató növények,
3. táplálékot kiegészítő gyümölcsfélék és szőlő,
4. ipari növények.

Ha viszont a talaj előkészítése során igénybevett munkaeszközöket választjuk a felosztás alapelveül, akkor ekés és kapás növényeket különböztetünk meg. E felosztás értelmében az ekés növények közé sorolandók azok a szántóföldi külső keretekben termelt kapás növények is, amelyeknél a talaj tulajdonképpen feltörésének eszköze az eke, és a kapa csak a termelőművelet közbeeső mozzanatában kerül alkalmazásra.

Kimaradnak ebből a csoportból a vadon termő, de egyúttal termesztett gyümölcs- és szőlőfélék, melyek művelése során a talaj felszíni sajátságai következtében az eke csak nehezen lehetne alkalmazható. Minthogy ezeket főképp erdős hegyoldalak irtásain termelték, így okunk van feltenni, hogy művelésükben már kezdetben a kapa vagy az ásó vált uralkodó munkaeszközzé.

Dolgozatunkban az ekés művelés növényeivel foglalkozunk, részben azért, mert ezek szolgáltatják a legnélkülözhetetlenebb táplálékot, és mert művelésükben ez a kor jelentős előrehaladást mutat. A 14. században ugyanis a dűlőkben elrendezett szántóföldek már huzamos és rendszeres előzetes művelés képét mutatják, és ebből következtethetünk a munkaeszközök minőségére is. A hosszú egyenes barázdák egymásmellettségéből csakis nehézekére gondolhatunk, még ha a források egyébként nem is szólnának az alkalmazott munkaeszköz formájáról. Ezzel az ekével tudniillik – mint látni fogjuk – kizárólag igen hosszú párhuzamos vonalakban lehet haladni.² A mezőgazdaság alapvető eszköze, az eke minden valószínűség szerint már a 11–12. század fordulóján a magyarság kezén is azonos Nyugat-Európa legfejlettebb típusával, az úgynevezett nehézekével. Erre az ekére jellemző az egyélű laposvas mellett a függőleges vas (csoroszllya), mely nemcsak a földet hasítja, hanem egyúttal segít a növényzet és a trágya beszántásában is. Bár a 14. század magyar anyagából sem ábrázolás, sem tárgyi emlék nem maradt fenn, abból, hogy már a 12. század eleji okleveles adatokban szereplő ekék 8–10 ökrös fogatolásban jelentkeznek, csak ilyen nehézeke-típusra következtethetünk. Az úgynevezett nehéz-

² Curwen a korai idők mezőgazdasági rendszerét archeológiai bizonyítékok alapján próbálja meghatározni a mocsarakban megőrződött, ún. lynchet formációk segítségével. Különböző formájú és nagyságú területeket határoz meg ily módon: egy ovális, egy szabályos négyzetet és egy kissé hosszúkás téglalap formát. Az előzőről kimutatja, hogy kapával való művelés folytán állt elő. Az utóbbi kettőben az eke nyomait fedezi fel. *Curwen, E. C.*:1946. 54–55.

ekék középkori elterjedtségét Magyarországon az okleveles adatok mellett két hiteles tárgyi bizonyíték is alátámasztja: közülük az egyik a 14. századnál korábbi, a másik pedig későbbi. Az előbbi a 13. században földbe rejtett burgenlandi kincslelet két aszimmetrikus ekevassal, a másik egy 15. századból ránk maradt címerábrázolás, melyen az egyélű ekevason kívül az eke szerkezete is jól kivehető.³

Az eke típusán kívül, sajnos, semmi olyan adattal nem rendelkezünk az egész középkorból, ami a szántás technikáját közvetlenül is megvilágítaná. Csupán közvetett támpontjaink vannak. A szántás menete azonban jól rekonstruálható az egyes parcellák nagysága és formája alapján.

A korabeli nehézkekével egy nap alatt felszántható terület nagyjából megegyezik a holddal.⁴ Ennek középkori méretét vizsgálva feltűnik, hogy ez nálunk is meglehetősen hosszú és viszonylag keskeny, téglalap alakú föld volt: hosszúsága 72, szélessége pedig változóan 7–8–9–12 ölnek felelt meg.⁵ A méreteknek ez az aránya erős egyezést mutat a hasonló ekét használó más európai népekével. Az angoloknál 1 *acre* hosszúsága 40, szélessége pedig 4 bot;⁶ germánok szántófölddarabjainak hossza hasonló elgondolás alapján 30–60, szélessége pedig 2–4 vessző.⁷ E méretek erősen eltérnek a más eketípust használó rómaiakétól, ahol a iugerum méretarányai – viszonyítva az előzőkhöz – közelebb állnak a négyzethez: hosszúsága 240, szélessége pedig 120 láb.⁸ A hold magyarországi (és nyugati) méretaránya a korabeli nehézkeke legésszerűbb kihasználási módjából adódik.⁹ Az arányta-

³ Erre az eketípusra vonatkozólag az okleveles és tárgyi anyag ismertetése megtalálható „A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a 14. században” című dolgozatomban. *Belényesy M.*: 1954. 387–415., ahol a föld feltörésének különféle módjai mellett e típus részletes leírását is adom. (Képmelléklet 1–2. kép)

⁴ Az egy nap alatt felszántható terület neve iugerum, mely a iugumból származik. A németben hasonló elgondolás alapján Joch, az angolban acre a neve, mely ugyancsak egy eke egy napi munkáját jelenti.

⁵ 1350: 1 hold szélessége 12, hosszúsága 72 amplexus (Pozsony) (Dl. 6867: Má. E.); 1358: egy Zemplén megyei birtokperben 1 holdat 62 amplexussal számoltak, de a felperes 72 ölet akar országbírói rendelet szerint: „regali mensura iuxta antiquam regni consuetudinem videlicet quodlibet iuger terrae cum 72 in longitudine et 12 amplexibus in latitudine mensurantur”. (Anjou O. VIII. 202.)

⁶ *Curwen, E. C.*: 1946. 71. 1 acret 33 fordulóval lehet megmunkálni, ha szűkebb barázdát csinálnak, 36 fordulóval. Mikor 1 acre meg van művelve, 72 barázda van rajta. *Grand, R.*: 1950. 277.

⁷ *Meitzen, A.*: 1895. I. 277.

⁸ *Meitzen, A.*: 1895. II. 561.

⁹ A rómaiak és germánok szántóföld-mértékeinek különbsége az eszköz különbségével függ össze. A római eke tulajdonképpen kapa volt, mely a földet csupán feltúrta, anélkül, hogy kifordította volna. Amellett a két bemélyített vonal közt széles földköz szántatlan is maradt. A föld tökéletesebb fellazítása tehát csupán hosszanti és keresztirányú szántás mellett volt megvalósítható. Ezért a rómaiak a szántó eke alá széles, lapos ágyat hagytak, hogy a barázdák mindkét irányban egyaránt növekedhessenek. *Beulen, H.*:

lanul hosszú barázda lehetővé teszi ugyanis, hogy a szántónak ne kelljen az ekét a barázdából lépten-nyomon fáradságosan kivetnie. Amellett nyolc ökör egyfolytában minden pihenő nélkül végig tud szántani ekkora barázdát bármilyen nehéz talajon, és rövidebb időre is van szüksége, hogy a barázdavégi fordulók pihenőjében régi erejét ismételten visszanyerje. A számításba vett terület tehát rövidebb idő alatt és kevesebb vesződéssel szántható fel.

Ennek a szántásmódnak a sajátosságát szépen megvilágítja két kb. azonos jelentésű szavunk, a „dülől”¹⁰ és „ödölő”.¹¹ Egy 1343-ban felbukkant adatból csak annyit tudunk meg róluk, hogy a valószínűleg keskeny földcsíkokkal elválasztott, végükkel érintkező szántóföldeket nevezik dülőlöknek.¹² Ezt a fenti jelentést teljesen megerősíti egy néhány évvel későbbi adat, azzal a különbséggel, hogy az így elválasztott földek közti térségben még valamilyen megfordulást is hangsúlyoz.¹³ Ugyancsak a fenti sajátosságra utal egy 1358-as oklevél *reversiones terrarum Ewdeleu* kifejezése is.¹⁴ Amint a 14. századi adatok mutatják, ennek a szónak tehát ekkor már kettős értelme van. Egyfelől azt a szántóföld-darabot jelenti, amely egy másikra merőlegesen fekszik, mintegy „rádól” arra, másfelől arra a két darab közötti elválasztó földdarabra vonatkozik, ahol az eke fordul.¹⁵ Ezek a kifejezések tehát olyan folytonos művelés jelei, melynek következtében a szántóföldeknek mesterséges arculata kezd határozottá és állandóvá válni a kultúrtájon belül. Ezt a jellemzővé váló formát a szántóeke haladási útja határozza meg.

Gondoljunk a dülőlök fent leírt képére, a forrásokból kihámozható sajátosságaira és vessük egybe az egynapi szántásnak megfelelő föld méretével. Így kialakulnak annak a szántási módnak a körvonalai, amely mai napig is gyakorlatban van, s amely az általánosan használt kerülőeke sajátosságaiból következik. Ez ugyanis a földet mindig csupán egyik oldalra képes fordítani, ha tehát az egyik hosszanti vonal mentén már végig haladt, annak mentén nem mehet megint végig, mert ismételten az első barázdába szántana bele. Két mód van ennek elkerülésére. Az

1904. 10. A germánok szántóföld-mértékének különbsége ugyancsak az eszköz különbözőségével függött össze. A nehéz, fordító eke ugyanis teljesen feleslegessé tette a föld mindkét irányú fellazítását. A barázdák egyirányú növekedése pedig leginkább olyan hosszú és keskeny földcsík mellett volt megvalósítható, mint amelyet a hold méretei mutatnak a hasonló ekét használó népeknél.

¹⁰ 1254, 1368: „Hinc itur duo jugera, que vulgo dulew vocatur”. (M. O. Sz. 162); 1342: „Terra Ryviddulew vocata”. (M. O. Sz. 722.)

¹¹ 1367: „Juxta quandam viam kwzēpwdeleu vocatam” (M. O. Sz. 722.); 1367: Kisvata (Pozsony m.) birtokon „Feleudeleu” szántó. (O. L. Dl. 5597/5606, F. N. A.)

¹² „inter arabiles terras partium utrarumque finibus se contingentes vulgariter Edeleu dictas”. (Dl 6854. Má. E.)

¹³ 1351: „per spacium terrarum duas reversiones, quod vulgariter Ewdeleu diceretur”. (M. O. Sz. 721.)

¹⁴ O. L. Dl. 4208.

¹⁵ 1344: „Ad duas revolutiones aratri qui vulgo dicuntur Felddeleu.” (M. O. Sz. 267).

egyik az volna, hogy a földet mind a négy oldala mentén, hosszában és keresztben szántják, a közepe felé haladó csigavonalhoz hasonlóan. Ez azonban nem volt lehetséges, mert a nehézekéhez e korban használt 8–10 ökör a föld közepe felé egyre kevésbé tudott volna fordulni a terület folytonos szűkülése következtében. Ugyanakkor a sarkok műveletlenül maradtak volna, s ezek művelése alakjuk miatt legfeljebb kapával lett volna lehetséges. Az eke négyszeri kivetése és beállítása is túlságosan igénybe vette volna a szántóember erejét.

A korabeli földek feltűnően hosszú és keskeny volta már magában is elárulja, hogy nem erről van szó. A dűlő fent ismertetett jelentése, a végükkel érintkező földek közti térség, valamint a földek „visszatérésének” erős hangsúlyozása alapján a szántás úgy mehetett végbe, hogy a barázda végére jutó ekét a föld végén kivetették és a végükkel érintkező földek között külön e célra meghagyott földsávon, a dűlőn fordulót végeztek,¹⁶ majd a megszántandó terület másik hosszanti vonala mentén alulról felfelé ismét szántást kezdtek.¹⁷ Így a szántás gyakorlati művelete valóban az előrehaladás és visszatérés képzetét keltette és ezt vitték át a folytonos művelés alatt álló szántóföldre, a dűlőre.

A hosszanti irányban való szántást bizonyítja még az is, hogy osztozkodáskor a földet hosszanti irányban választják szét részekre. Ezzel ugyanis a parcellák szélessége csökkent, tehát az ekének kisebb utat kellett megtenni kihasználatlanul, s így a szántás produktivitása még csak fokozódott.¹⁸ A megosztásnak ezt a módját abból is megállapíthatjuk, hogy a birtok-, illetve földadományozások során a 14. században csupán a föld szélességét határozzák meg, mert a föld mérete csak keresztirányban módosulhat, illetve szorulhat új felmérésre, hosszanti irányban ellenben változatlan marad. Ezek a hosszanti barázdák nálunk még később is jellegzetesek maradnak a határ külső képére. Bertrandon de la Brocquière, a 15. században itt járt francia utazó is említi, aki a sík földek művelési sajátosságának

¹⁶ Ezt a művelési folyamatot érzékelteti a dűlőnek sokféle még ma is meglevő jelentése. „A dűlő a dől ige származéka – írja Bárczi Géza –, eredeti jelentése úgy látszik, a szántóföld vége, az a hely, ahol az út van, azaz egyesek szerint ahol az eke szántáskor kiforog, kidől a földből... A dűlő egyesek szerint a szántóföld út felől való része, mikor az eke a dűlőre jut, a barázda felé jár.” Bárczi G.: 1941. 56. Egyik alakja az „ödöllő”. A népnyelvben leginkább a Székelyföldről ismerős. Jelentése körülbelül megfelel a dűlő jelentésének.

¹⁷ Lásd Képmelléklet 7a kép.

¹⁸ 1377: Soproni Enyud átad unokanővéreinek egy fundus curie-t. Tartozik hozzá kert, 4 kapás rét és 2 db szántóföld. Az egyik szélessége 5, a másiké 8 hold (Dl. 6405. Má. E.); 1394: Kiegészés birtokügyben „in latitudine quinque iugerum terrarum usualis mensurae” (Dl. 42504.); 1326: A savniki ciszterci monostor és annak apátja Viderniki Pakucnak a hegyen levő földjét, amelyet az előbbi apáttól nyert, egy másik földdarabbal elcseréli „particulam unam terre nostre sitam inter terram curie mostre et terram iobagionum nostrorum de Vedrenich longitudinem suam extendentem a strata publica usque ad metas illorum de Bethleem latitudinem vero octoginta trium ulnarum mensuratarum, quamquidem terram dicto Packucz contulimus”. (Anjou O. II. 239–40.)

tulajdonítja: „A rónaság okozza azt, hogy csodálatosan hosszú barázdákat szántanak.”¹⁹ Neki ez már szokatlan volt, minthogy Nyugat-Európa egy részében ekkor már más eketípust használtak, amelyek jobban megfelelt a rövidebb és szélesebb parcella. Ilyen helyeken, például egyes német adatok szerint már keresztirányban osztják meg a földeket.

A hosszanti szántásmódra világitanak rá bizonyos külföldi ábrázolások is, melyek a szántás egy-egy jelenetét örökítették meg. Feltűnnek rajtuk azok a domború, párhuzamos sorok, melyekkel minden bizonnyal a szántóeke haladási irányát kívánták érzékeltetni.²⁰ A párhuzamos barázdákban való megmunkálás elterjedtségét bizonyítja továbbá, hogy a „vonal” értelmű barázda szónak, a latin *riga* nak a hasonló ekét alkalmazó népek forrásaiban (franciáknál, angoloknál) van már egy másik értelme is a 12. század elején: jelenti magát a felszántott földdarabot is, valószínűleg éppen a művelet külső képe alapján.²¹ Ennek a szántásnak azonban megvan az a hátránya, hogy mialatt az eke szélről befelé halad, a föld szélén halmozódik a talaj. Ezt a másodszori szántásnál úgy szokták eltüntetni, hogy most már fordítva, belülről kifelé haladnak az ekével.²² Így elkerülhető lesz, hogy a földek feltöltődése nagyobb arányokat öltön. Ez a szántásmód azonban csupán egy irányban lazította a talajt, nem úgy, mintha keresztben is szántották volna, tehát közvetve fokozta a talaj nagymértékű kihasználását.²³

A szántási technikára vonatkozó támpontjainknál jóval világosabb utalásokat tartalmaznak a források a művelet egyes időpontjaira nézve. Azok a 14. és 15. századi adatok, melyek a munkában levő ekével kapcsolatban számolnak be valamilyen hatalmaskodásról, a szántás és vetés munkáját dátumszerű pontossággal rögzítik; a dátumok áttekintése alapján az ekével való munkák négy „idényéről” beszélhetünk: egy téli-tavaszi eleji, egy tavasz végi-nyári eleji, egy nyári és végül egy őszi szántási évadról.

A munka menetéből és a szántás egyes időpontjaiból arra következtethetünk, hogy az eke még télen sem pihent: ha az időjárás engedte, decemberben is kint szántott és sokszor már a január, de még inkább a február első szárazabb napjai a határba hajtották. Tapasztalati megfigyelés, hogy a télen felszántott föld több nedvességet tud a tavaszi vetemények számára tárolni, amellet a fagy jóval porha-

¹⁹ *Szamota I.*: 1891. 95.

²⁰ A 11. századi angolszász kalendárium igen szemléletes módon örökíti meg ezt a szántási módot. *Parmentier*, A.: 1896. 147.

²¹ A „riga” dúlló értelme mutatkozik meg a következő adatban, 1117: *unam carrucam terrae ad omnes rigas donavit*”. *Grand*, R.: 1950. 270.

²² Lásd Képmelléklet 7b kép.

²³ Minthogy a földet ily módon állása szerint szántották, vagyis a föld természetes lejtését követték, a föld színe állandóan kopott, illetve az alj felé lehordódott. Így ez a szántási mód hegyvidéken nem volt alkalmazható, mert az amúgy is csekély termőtalaj teljesen lekopott volna. Itt tehát vagy kapával kellett művelni, vagy már azonnal a keresztben való szántást kellett bevezetni.

nyósabbá is teszi; ez vezethetett arra, hogy az őszi vetés végeztével rögtön hozzá-
lássanak a mélyszántáshoz. Különösen jól bevált ez akkor, ha például erdei irtást
akartak feltörni, hogy tavasszal bevehessék. Ez a magyarázata annak, hogy miért
találjuk a 14. században oly gyakran még decemberben is a határban a szántó eké-
jét,²⁴ anélkül, hogy rögtön vetnének utána. A december eleje és közepe enyhébb
éghajlatával ugyanis sokszor alkalmasabb volt a szántásra, mint például a jóval
fagyosabb január. A téli szántást a középkorban indokolta népünknel az a körül-
mény is, hogy egy ekéhez elegendő igaereje nem lévén, másokkal volt kénytelen
összefogni, ami a munka menetét igen meglasztotta. Tavasz munkája végzését
rövidítette meg tehát akkor, ha kedvező időjárás mellett már télen elkezdte a szán-
tást és így tavasszal, mihelyt az idő engedte, rögtön hozzáláthatott földje beveté-
séhez. A tavaszi szántás korai elkezdését a növénytermesztés más gyakorlati okai
is megkövetelték. Ebben a korban külföldön is hasznosnak tartották például, hogy
a tavaszi vetemények a lehetőségekhez képest már korán a földbe jussanak. Egy
13. századi híres angol forrás például a tavaszi vetemények számára – ezek közé
sorolja a búzát, árpát, zabot, borsót, babot és lencsét – a korai fagyos időt ajánlja,
mert ha a föld száraz, annyira megkeményszik, hogy később a gabonaművek alig
tudnának kicsírázni; úgy kell tehát őket elvetni, hogy még a téli nedvességből táp-
lálkozhassanak.²⁵ Sokkal régebbi gyakorlatra utal az a 11. századi angolszász kalen-
dárium, mely a különböző mezőgazdasági munkálatok képével jelzett hónapok
között²⁶ – valószínűleg nem véletlen módon – éppen a januárt szimbolizálja szán-
tással. Ez a népünknel is minden bizonnyal meglevő szokás alkalmasint az egész
középkoron keresztül tovább élt: ezt sejtetik a 16. század közepéről is felbukkanó
adatok, melyekből a tavaszi szántás januári időpontjára is következtethetünk.²⁷

²⁴ 1382: Szekcsői Herceg Péter Töttös több helységében hatalmaskodik. A leírásból meg-
tudjuk, hogy „in feria sexta proxima post festum beati Nicolai confessoris similiter in
anno proxime preterito (december 13.) quandam silvam... incendi et anichilari et pera-
rari fecisset” (Zichy O. IV. 226.); 1395: december 20-án Mikcs mester özvegyének és
lányának hegyesi várnagya 23 jobbággal Mindszentkál birtokra tört s Demeter veszp-
rémi püspök Satormal erdejében elhurcoltatta a jobbágyokat, elvéve a náluk levő ökrö-
ket, szekereket, ekéket (Zs. O. I. 4227.); A pécsváradai konvent jelentést ad Töttös László
és a cikádori apát között fennforgó hatalmaskodási ügyről: „feria secunda proxima
ante festum nativitatis domini (december 20.), cuius nunc revolutio annualis similiter
preterisset, idem abbas Johanne dicto Saska patre suo cum suis famulis et complicitibus
ad possessionem prennotati magistri Ladislai prefixam, ... silvasque et terras ipsius ma-
gistri Ladislai ad dictam Crakow omnis iure pertinentes de die in diem succidi et perarari
faceret incessanter” (Zichy O. III. 486–87).

²⁵ Grand, R.: 1950. 279.

²⁶ Parmentier, A.: 1896. 170.

²⁷ Nádasi gazdatisztje 1559. január 24-én urának írt levelében már a tavaszi szántás
megkezdéséről számol be. Komáromy A.: 1911. III. 458.

Azonban a tavaszi munkák ideje országonként és azokon belül vidékenként változó volt az időjárástól és a talajviszonyoktól függően. Ezzel is magyarázható, hogy a különböző hónapokat jelző középkori munkaábrázolások a január mellett gyakran a februárt vagy a márciust és az áprilist foglalták le a tavaszi szántás és vetés bemutatására.²⁸ Ez a meglehetősen tágas időhatár nálunk is fellelhető a középkorban. Az 1579-ben, Nagyszombatban nyomtatott kalendárium a februárt foglalja le a vetés számára.²⁹ Sok okleveles adatot ismerünk azonban, melyekből nálunk is márciusi, sőt egészen kései, áprilisi szántásokra,³⁰ vetésekre következtethetünk. Ez a kései szántás és vetés különösen gyakori lehetett a frisstörésű földeknél, melyek a nedvességet sokkal tovább tudják tartani; vethettek tehát beléjük márciusban, sőt májusban is olyan rövidebb tenyészidejű tavaszi veteményt, mint a középkorban népünknel is közkedvelt kölest.³¹ Amint egy 1500-as adat közvetve mutatja, a tavaszi szántás és vetés időpontja körülbelül április végén, Szent Györggyel zárult.³² Azon túl már az ugarolás évadja kezdődött. A produktívabb ugarrendszer behozatalával ugyanis, mely parasztságunk körében kb. a 14. században vált általánossá, szükségessé válik a pihenő föld többszöri megszántása is a legeltetés mellett. Egy 1357-es adat szerint az eke a tavaszi fordulóban kezd,

²⁸ Az egyik osztrák kalendárium a szántás időpontját márciusra rögzíti: Ambraser Sammlung N. 103. *Schultz*, A.:1892. A trienti Adlerturm freskói 1420 tájáról ugancsak az egyes mezőgazdasági munkálatok időpontjait rögzítik. Itt a tavaszi szántás és vetés az április hónapot szimbolizálja. *Handbuch der Kunstwissenschaft*. II. *Burger-Schmitz-Beth*:1912. 256–57. Képmelléklet 6.a kép.

²⁹ A jelenet igen elevenen örökíti meg a vetés minden mozzanatát. Az előre felszántott földet párhuzamos vonalak jelzik. A barázdák irányában egyenletes léptekkel vető ember halad és sima mozdulatokkal szórja a szántóföldre a magot a vállára akasztott átalvetőből. (Széchényi Könyvtár, Kézirattár R. M. K. 1/159.) Lásd Képmelléklet 9. kép.

³⁰ 1382: A vasvári káptalan megállapítása szerint Rátolti Gyula társaival április 26-án a püspökségnek eddig zavartalanul birtokolt Kál nevű birtokából s ottani kaszálójából egy részt erőszakosan elfoglalt és felszántott. (Veszprémi Regeszták. 295.)

³¹ 1522: Podar Zlakolczy Máttyás panasolja, hogy Hathalomi Lázár jobbágyaival Podar birtokhoz (Veszprém m.) tartozó Homok nevű földjét március 25-e körül felszántatta, s belé kölest vettetett. (Vépi Erdőfy f. 77 sz. 4128–27/41–153.) Ugyanez évben Hathalomi is vádolja Podar Zlakoczy Jánost s jobbágyait, hogy mikor a Dalka birtokhoz tartozó Homok nevű helyet köles alá akarta szántani, május 1. körül, megtámadták őket, s „aratraque eorum in partes dissecassent”. (Festetich 2504/a VII. B. 53, „Anyagi kultúránk a 15. században” Adattára. O. A.)

³² 1503: Péter szerdahelyi pálos perjel levele népeihez: „Cum in estate in medio vestri fuimus nos rogastis, quod vos in antiquis iuribus et consuetudinibus servaremus. Dionisius vero Polg conquiritur, quod Petrus Weg ipsum de terris, quas ipse iam arasset et seminare deberet, extra terras ipsum prohiberet, ut non seminaret contra consuetudinem. Videatis ergo, quod si primo debet prohibere, vel in festo S. Georgii prohibere debuit, quod si in festo S. Georgii debuit et non prohibuit, extunc ipse P. Wég sustinebit. Dionisius autem optinebit et seminabit”. (O. L. Dl. 21206, „Anyagi kultúránk a 15. században” Adattára. O. A.)

majd nyáron többszöri ugarszántást végez a másik darabban, végül összel gondoskodik a harmadik forduló felszántásáról.³³

A szántások egymástól élesen elváló időpontjaiból jól következtethetünk az ugarszántások mennyiségére és hozzávetőleges időhatáraitra. Az első kb. április végétől május-júniusig tartott;³⁴ a második az aratás előtti és utáni időre, július és augusztus hónapokra esett,³⁵ amint a nyári nagy munkák engedték; végül a harmadik és legfontosabb, mely egyben már az ugar őszi vetését is előkészítette, a nyári nagy munkák ideje után az egész szeptembert és az azt követő melegebb hónapokat kitöltötte.³⁶

³³ Sztáray O. I. 280.

³⁴ Miskei Antal Őrsi Miklóson és Pálon hatalmaskodik, „sabbato proximo ante festum beati Georgii martiris proxime preterito (április 20.) equos et quatuors boves ipsorum in uno aratro abstulissent” (Zalai O. I. 390.); 1360: Újlak falu és népei 1357. május 23-án Görgetegi Kozma Mártont és fiát Györgyöt szántás közben elfogták ekéikkel és nyolc ökörrrel (Veszprémi Regeszták, 211.); 1392: június 2-án Pécsi Miklós Pál nevű famulusával „unum aratrum cum sex bobus ac duobus equis cuiusdam jobbagonis dicti Egidii in possessionem Malumsuc (Győr m.) commorantis auferendo et fruges suas in facie eiusdem possessionis sue Malomsuc seminatas metere... fecisset” (Zsigmond-kori O. I. 3707.); 1360: Eszenyi János ellen bizonyos hatalmaskodás miatt létrejött egyességet megerősítik „feria sexta proxima post festum sancti regis Ladislai in anno proxime elapso preterita (június 27.) predictus Martinus filius Stephani serviens ipsius Johannis filij Thome in terra possessionis sue Aswan vocata, cum suo aratro araret et ipsi filij Ladislai ac Nicolaus filius eiusdem Thome eundem Martinum cum suo aratro ab eadem terra... exire seu recedere coarcarent” (Zichy O. III. 178–79.); a pécsi káptalan jelenti, hogy Töttös László mester részére a Szekcsői Herceg Péter által elkövetett hatalmaskodásokat megvizsgáltatta: „Magister Petrus filius Petri dicti Herchegh de Zegchi feria quinta proxima post festum penthecostes proxime preteritum (június 9.) ... plures particulas terre arabiles dicti magistri Ladislai in vicinitate et commetanetate possessionis (Geech) ipsius magistri Petri existentes per jobagiones suos faceret potencialiter occupari et perarari”. (Zichy O. III. 577)

³⁵ 1372. június 4-én hatalmaskodás során „alium jobbagonem de Waaslou in facie eiusdem possessionis arantem reperientes ... et ab eodem ferrum aratri sui... abstulissent” (Dl. 6034.); 1378: A pécsi káptalan jelenti a királynak, hogy János macsói bán emberei által Töttös Lászlónak Bólya nevű birtokán elkövetett hatalmaskodását megvizsgáltatta: „in vigilia festi beati Ipoliti martiris (augusztus 13.) in eodem anno ad annotatem possessionem ipsius magistri Ladislai Boya vocatam destinando unum aratrum cum decem bobus jobagionum suorum auferri fecisset et quosdam ex jobagionibus eiusdem, qui cum predicto aratro protunc extitissent, graviter vulnerari fecisset” (Zichy O. IV. 49–50).

³⁶ 1378: szeptember 10-én Bors és Csütörtökhely polgárai panaszoik, hogy Forgách János „quandam terre particulam potentialiter uteretur ... et nunc de presentí quidem jobbagiones ipsius... ararent” kérve, hogy „ad premissa videnda et ipsium aratrum cum equis ipsum aratrum trahentibus ad iuris tramitem recipiendi niteremur” (Dl. 6561.); 1370: szeptember 11-én az esztergomi érsek sarlói officinálisa cinkosaival a sági egyház egegi földjére menve „de tribus aratris in campo arantibus jobbagionem eiusdem tres equos bonos recepisset” (Dl. 5889.); 1510: Felfalui László özvegye jobbágyaival Szent Mihály

Az ugar háromszori gondos szántása és legeltetése erős egyezést mutat ebben a korban az igen fejlett angol mezőgazdasági rendszer pihentetett földjének gondozásával. Első ugarolásra az angolok is az áprilist tartották a legalkalmasabbnak, mert a föld az eke után nyílik; másodszor ugarolni szerintük Szent János után, tehát június 24-e táján a legjobb, mikor már a por felemelkedik az eke után, vagyis mikor már jól pergett; végül harmadszor valószínűleg szeptemberben, mikor a föld megülepedett és nincs nagyon kiszívve.³⁷ A többszöri szántás nemcsak a gyomtól tisztította meg a földet azáltal, hogy a gyomnövények gyökereit széttépte, és az esetleg még ki nem kelt gyommagvak kisarjadását még a bevetés előtt elősegítette, de porhanyósította is a földet, és így a talaj nedvességtárolását előmozdította. Ezt a szántás mélységének szabályozásával még fokozni is lehetett. Ily hatást kívánnak tehát a középkorban is elérni, mikor az ugar első megmunkálásánál a legnagyobb mélységet ajánlják, hogy a föld minél több nedvességet tudjon magába felszívni; a másodiknál már a sekélyebb szántás előnyeit dicsérik, nehogy az eke túlságosan felszínre hozza a még meg nem porhanyósodott nyers talajt; végül a harmadiknál ismét legalább két ujjnyival mélyebben kell szántani, hogy száradjon a felszín.³⁸ A vetés előtt ugyanis nem jó a túl nedves talaj, mert a föld nem porlik eléggé, nagy rögökbe áll össze, és a mag nem takaródik be kellőképpen; ha pedig nagy eső után bevetett földre nagy szárazság jön, annyira becserepesedik a talaj, hogy a mag nem képes kikelni. A háromszor gondosan megmunkált föld viszont szárazság idején is még mindig tartalmaz annyi nedvességet, hogy a mag ki tudjon kelni benne. Ezen a természeti jelenségen alapszik tehát a 19. századi öregeknek az a megfigyelésük, hogy „búzáat porba, zabot sárba a legjobb vetni”. Ez utóbbi szokást valószínűleg az

ünnepe (szeptember 29.) körül „quandam terram arabilem ipsius exponentis ... in territorio possessionis Hasnos appellate ... frugibus seminari fecisset” (Fényképmásolat a Vay cs. berkeszi lt-ból. 1534.); 1380: „Johannes filius Chato officinalis domini Valentini episcopi Quinqueecclesiensis in Monach constitutus feria secunda proxime ante festum beati Michaelis Archangeli (szeptember 26.), cuius proxime advenerit revolutio annuallis, ad possessionem suam Lak vocatam veniendo quatuor aratra jobagionum suorum de eadem Lak potencialiter abstulisset” (Zichy O. IV. 151.); 1444: „Ladislau de Nyar et Nicolaus de Magasi castellani de Zalavar per magnificos Emericum et Johannem filios Nicolai vaivode ac Stephani et Georgii filiorum Dionisii bani de Marcali in dicta Zalavar constituti, ex voluntate et permissione eorundem dominorum ipsorum sabbato proximo ante festum nativitatis Virginis Gloriose proxime preteritum (szeptember 6.) missis et destinatis quibusdam familiaribus ipsorum ad oppidum Ketzél prefatorum Ladislai et Pethew, abinde duodecim boves et quatuor equos de aratro ipsorum proprio auferri et recipi fecissent” (Zalai O. II. 523.); 1383: „Magister Nicolaus dictus Zambo feria secunda proxima post festum nativitatis Beate Virginis (szeptember 14.) in possessione ipsius magistri Ladislai Cracho vocata... terras arabiles intra metas dicte possessionis... existentes perarari et seminari... fecisset” (Zichy O. IV. 247.).

³⁷ Grand, R.: 1950. 271.

³⁸ Grand, R.: 1950. 271.

magyarázza, hogy a zab a búzánál nehezebben csírázik, ezért is kell tehát igen korán, még nedves földbe vetni.

A harmadik szántás és őszi vetés szeptember körüli terminusa kapcsán tehát ugyanazt a gondos megfigyelésen alapuló hagyományt állapíthatjuk meg, mint a tavaszi vetemények esetében. A meglehetősen hosszú tenyészidejű őszi gabonaművek korai elvetésével vált lehetségessé ugyanis, hogy kedvező időjárás mellett az elvetett mag szeptemberben kikeljen, és még ősszel annyira bokrosodjék, hogy a téli túl nedves időjárás valamint a szárazabb fagyok ne tehessenek nagyobb kárt benne. Az ősziek korai elvetését az igen fejlett technikával rendelkező angolok is ajánlják azzal a megokolással, hogy a gyökereknek még a téli fagy beállta előtt idejük legyen a nedvességet felszívni.³⁹

Más éghajlat alatt azonban az őszi vetés ideje is eltérő volt. Míg tehát egyik legkorábbi hazai kalendáriumunkban a helyi viszonyoknak megfelelően a szeptember jelképezi a vetést,⁴⁰ addig például az amiensi és chartresi székesegyház domborművein, Franciaország éghajlatának megfelelően, az októbert és a novembert szimbolizálják ezzel a művelettel.⁴¹

Az eke munkájával van kapcsolatban a vetés menete. Az előző idők archaikus gyakorlata, mely szerint a magot felszántatlan földbe szórták és csupán utólag fordították be sekélyen ekével, a 14. században szórványosan minden bizonnyal megvolt még, de nagy általánosságban már nem volt jellemző; helyette a szántás utáni vetés terjedhetett el, melynek betakarását borona végezte. Az archaikus vetési mód kiszorulására mutat, hogy a mélyszántásra alkalmas nehézekék – legalábbis az ország sík részén – ekkorra már jobbágyságunk körében is általánosan elterjedtek. A talaj gondos megmunkálása, többszöri felszántása szintén ezt a vetési módot bizonyítja.

Igen kevés azonban az, amit az okleveles adatokból a vetés módjáról megállapíthatunk. Munkamenetét nem írták le, járulékos szerszámait a magtartó zsák kivételével nem említik. A források némaságából így arra következtethetünk, hogy a vetés alá előkészített föld más megmunkálást nem igen kaphatott, mint hogy gondosan felszántották. Ezen felül legfeljebb a nagyobb göröngyöket verték szét

³⁹ *Grand, R.*: 1950. 258.

⁴⁰ 1579-ben, Nagyszombaton nyomtatott kalendáriumunk az okleveles adatokkal egybehangzóan ugyancsak a szeptembert foglalja le a vetés számára. A jelenet életszerűen eleveníti meg a művelet lefolyását: elől egy kétlovas eke szánt, az eke mögött, haladásával ellentétes irányban egy vető férfi halad. Baloldalán tarisznya függ. Bal lábával kilép, mialatt enyhén oldalra fordulva jobb kezével szórja a magot. (Széchényi Könyvtár. Kézirattár. R. M. K. 1/159.) Lásd Képmelléklet 10. kép.

⁴¹ *Grand, R.*: 1950.278. Az öregek ma is azt tartják, hogy az őszi búzának két nyarat kell a földben megérni: vetéskor egy meleg szeptembert és októbert, s a rákövetkezendő nyarat aratáskor.

fabunkóval, erre a középkorban külföldről,⁴² az újkorban pedig nálunk is vannak példák. A vetés kézzel történő módja is kizárta az előzetes megboronálást, mely a friss barázdát szétronította volna. A kézzel való vetésre vonatkozó legkorábbi ábrázolásaink 15–16. századi kalendáriumainkban maradtak fenn.⁴³ Ezek az ábrázolások erősen egyeznek a 14. századtól kezdve már meglehetősen nagy bőséggel rendelkezésre álló külföldi ábrázolások hasonló jeleneteivel, ezért feltehetjük, hogy nálunk is korábbi az a gyakorlat, melyet megőriztek.⁴⁴ A magvető itt is a vállára akasztott kendőből vagy átalvetőből szórja a magot, mialatt a barázdák irányában lassan előrehalad, s miközben jobb lábával lép előre, balra fordul, ballal lépve pedig jobbra fordulva szórja a magot.

Az elhintett mag betakarásához e korban valószínűleg még mindig egészen kezdetleges szerkezetű ág- illetve túskeboronákat használtak. Valószínűleg szerkezetükből adódó csekély értékükkel magyarázható, hogy a források csak a 15. század végétől kezdve tesznek említést róluk, míg viszont a hatalmaskodások tárgyában íródott oklevelek sűrűn értesítenek ekéknek, sőt szekereknek szántás közben történt elviteléről (tudniillik szekerekben szállították ki a vetőmagot és ekéket). Ezek a boronák a mag befedésére sokkal célszerűbbek voltak, a barázdákba jobban besimultak, mint a nagyfogú faboronák, melyeknek külföldön a 14. századtól már több típusa is kialakult. A tuskéből készült borona, mint igen alkalmas és kedvelt forma még hosszú ideig él népünk körében.

A szántás és vetés eddig leírt menetét a források több család közös műveleteként tárják elénk. Nagy mértékben jellemző a korra még az is, hogy némelykor a szántás és vetés mint ugyanazon munkafázis közvetlenül egymást követő, el nem választott mozzanatai tűnnek elénk. Kivétel nélkül általánosnak mondható ez az őszi vetésnél; itt tehát a magot rögtön az eke után, a frissen szántott földbe szórták el.⁴⁵ Azok az adatok ellenben, melyek januártól májusig mutatják be a határban

⁴² Egy külföldi középkori forrás a szántás jelenetét örökíti meg. Ebben négy ember vesz részt: az egyik az ekét tartja, a másik az állatot vezeti, a harmadik hajtja, a negyedik pedig egy ásóval a nagy rögöket vágja szét. *Heyne, M.*: 1901. II. 44.

⁴³ A nagyszombati kalendárium szeptemberi vetési időpontja teljesen egyezik a Széchenyi Könyvtárban őrzött 15. századi külföldi kalendáriumokéval. Számos hónap ábrázolása közül különös elevenességgel tűnik ki a szeptember vetés-jelenete. A kép a hagyományos műveletből a magvető embernek azt a mozdulatát örökíti meg, mikor a bal lábával előre lép, jobb kezével pedig kivesz egy félmarék magot, majd a másik oldalra fordulva lassan eldobja, illetve elszórja azt. A munka elevenességét élethűen fokozza a föld szélén álló telezsák gabona is. (Széchenyi Könyvtár. Kézirattár. R. M. K. C. L. M. ae. 396.) Lásd Képmelléklet 8. kép.

⁴⁴ 14–15. századi külföldi ábrázolások is gyakran örökítik meg ezt a jelenetet a kalendáriumokon és a Biblia magvető-ábrázolásain.

⁴⁵ Lásd a 35. jegyzetet és a következő adatot: 1525: A turóci konvent jelenti a királynak, hogy megvizsgálta a Podmaniczky Mihály jobbágysai által Marsowszky György és János Trencsén megyei Jablonov nevű birtokán elkövetett hatalmaskodási ügyét, ahol „dictas

az ekét, a szeptemberi időponttól eltérően mindig csak szántásról beszélnek és sohasem szántással egybekapcsolt vetésről.⁴⁶ A nagyszombati kalendárium is igen tanulságos példát szolgáltat erre vonatkozólag. Míg a szeptembert megszemélyesítő képen az eke mellett a vető embert is ott látjuk, addig a tavaszi munkálatokat megindító február középpontjában egyedül a vető ember áll, amint éppen szórja a magot a jó előre felszántott földbe.⁴⁷ Az őszi és tavaszi vetés eltérő munkamene-
nete nem véletlen. Az őszi gabonaneműeknél a mag azonnali elvetése azért is szükséges volt, mert az előzetes boronálást nem kapott föld a hosszú állás alatt erősen kiszáradt volna, így a föld elsimítása és a mag egyenletes betakarása a tük-
kés boronákkal nem lett volna lehetséges. Tavasszal viszont – különösen a korai szántásoknál – a talaj még erősen lágy, így a friss barázda nem omlik eléggé, tehát legalább pár napot pihennie kell, hogy a szél átjárja, a nap megsüsse, hogy aztán a borona annál könnyebben megporhanyósíthassa, és a magvakat egyenletesen betakarhassa.

A szántás és vetés fenti összekapcsolását azonban még más körülmények is indokolják. Egyik a földek szétszórtsága és az egyes parcellák igen kicsiny terje-
delme. (Nem ritka eset, hogy egy 5 holdas föld 7 tagból tevődik össze, egy közepes birtok pedig 15–18 parcellából is áll.) Nagy szerepet játszik itt a szántóföldek nehéz megközelíthetősége. Az egymástól elkülönített és sokszor igen távol fekvő földek gyors művelését ugyanis erősen gátolta, hogy a dűlők a legtöbbször nem voltak utakkal elválasztva, és így az egymás mellett fekvő parcellákat legfeljebb csak egy-
máson keresztül lehetett megközelíteni. Mindez megkívánta tehát a soros művelést, vagyis hogy egy-egy tábla szántása-vetése, valamint megboronálása teljes befeje-
zést nyerjen, még mielőtt a szomszédos táblán megkezdődnének a munkák. A föld ilyen módon való művelése az újabb időkben is szokásos volt, főleg olyan kisebb mennyiségben termelt növényfajtáknál, mint a kender, ahol egy tagban egymás mellett több kisebb parcella fekszik, és egyetlen birtokosnak sincs a felszántáshoz és beboronáláshoz elegendő saját igaereje.⁴⁸

A középkorban a munkaidő gondos kihasználása mellett még a munkaerővel való takarékoság is erősen számításba jött. Az eke és az állatállomány korlátozott

*terras arabiles, prefatosque jobagiones eorundem actorum protunc ut premittitur, in eisdem terris in eodem loco Lwczky existentes et arantes, ibique eosdem jobagiones pre-
fatorum actorum diversis verberum et vulnerum plagis affici, aratraque ipsorum in mi-
nutassimas partes dirumpi et disseccari, frugesque illas, quas iidem jobagiones ad semi-
nandum illo duxissent, ex saccis et aliis attinentiis in terram ejici ... fecerit"* (Podmaniczky O. II. 322).

⁴⁶ Lásd a 33. és 34. jegyzeteket.

⁴⁷ Lásd a nagyszombati kalendárium képeit.

⁴⁸ A kenderföldek megmunkálása nálunk a legutóbbi időkben is úgy történt, hogy akinek sok földje volt, kiadott belőle egy vagy fél vékásat, ennek fejében a bérlőnek néhány napot kellett dolgoznia. Ha az egészét felszántották, akkor egymás után elvetették a kis parcellákat. Miután a vetéssel készen voltak, az egészet egyszerre boronálták meg.

száma ugyanis egy-egy parcellán más parcellatulajdonosok és családtagjaik közreműködését is megkívánta. Nyolcas fogatolású eke esetében csak magához a négy pár ökör hajtásához legkevesebb két ember volt szükséges,⁴⁹ a harmadik szántott. Tekintve a két ökörrel való részvétel gyakoriságát, a szántó személyén és egy családtagján kívül tehát még legalább másik három család ugyanilyen arányú részvétele volt szükséges,⁵⁰ akik részint a szántásban, részint a vetésben segítettek. Ha tehát valaki már felszántotta a maga földjét, saját személyében kiválhatott a szántás munkálataiból – valamelyik jelenlevő családtagjára bízva még továbbra is munkában levő ökrei hajtását – és hozzáláthatott saját földje bevetéséhez; ezalatt a fogat többi társtulajdonosainak sorra nem került fiatalabb családtagjai a vetésnél segédkeztek, mint vetőmaghordók. A szántásnak a vetéshez viszonyított lassúsága lehetővé tette azonban azt is, hogy egy-egy táblára egyszerre több ekét is rábocsásanak és csak egy ember vessen utánuk. A művelet ily módon való összekapcsolását – több az eke, mint a vető ember – az a körülmény is magyarázza, hogy egy ember egy nap alatt több eke után is vethet. Az olyan kisterjedelmű parcellák esetében, mint ezek a földek voltak, egyszerre szánthatták fel az egész táblát és egyszerre vethették is be, majd egységesen boronálhatták. Minden egyes parcellát külön beboronálni lehetetlen volt a szántáshoz nagymértékben igénybe vett paraszti gazdaság korlátozott állatállománya miatt, viszont könnyűszerrel elvégezhették, ha az ekefogatból felszabadult igaerőt vették e munkához igénybe.

⁴⁹ 1378: Horváti János macsói bán várnagya több jobbággal Töttös László bolyai birtokára tört s ez alkalommal „unum aratrum cum decem bobus jobagionum suorum auferi fecisset et quosdam ex jobagionibus, qui cum predicto aratro extitissent”, megsebesítettek (Zichy O. IV. 50.); 1339: „Feria quarta proxima post festum pasce domini a nobilibus conprovincialibus, et aliis libere conditionis hominibus, a quibus decuit, scire potuisset, premissa diligenti et fideli inquisitione scivisset, quod sabbato proximo post festum beati Michaelis Archangeli, autumnalis, qui nunc secunda adveniet revolutio annualis, magister Wezeus filii Emerici de Bechey, per jobagiones suos de Iwanusy unum aratrum Johannis filii Nicolai de Farkaslyuk potencialiter persecari et destrui et duos famulos suos tunc cum ipso aratro existentes, enormiter verberari” (Zichy O. I. 564).

⁵⁰ Parasztságunk mindennapi munkájában mind a háztáján, mind kinn a határban a kölcsönös segítségnyújtás a munka leggyakoribb formája. A földesurával, sőt a természettel is nagymértékben függő viszonyban levő paraszt körülményei között ez elsősorban a kényszerűség következménye volt. Mindennapi kenyere előteremtéséhez szükséges munkaeszköze, az eke – mint láttuk – meglehetősen sok vonóerőt igényelt, s parasztságunk legfelsőbb rétege is alig rendelkezett 3–4 ökörnél többel még a 12. és 13. században is. Alig bírta volna tehát a szegény parasztcsalád az ekét egymagában kiállítani. Így a föld közös használatához hasonlóan az eke közös kiállítására is kényszerült. A közös szántás szokása jobbágyságunk között az egész középkorban végig fennmaradt, annyiival is inkább, mert a jobbágy helyzetének romlásával a parasztgazdaság állatállománya is folyton csökkent, így a 14. században jobbágyságunk alsó rétege már legfeljebb 1–2 ökörrel társulhatott a közös szántáshoz. A munkatársulásra vonatkozóan lásd bővebben: *Bélelyes M.: 1955. 57–97.*

Egy eke által egy nap alatt felszántható földterületnek, vagyis egy hold földnek „köblös föld” volt a neve, és ez is mutatja, egy holdba ekkor már kb. egy köből magot vethettek.⁵¹ Az egy köből mag tehát már ritkább vetést és így közvetve jobb művelést mutat.⁵² A vetést a gyomtól nem tisztították, amint a búzáról és konkolyról szóló bibliai hasonlat 15. századi magyar fogalmazványa is példázza. Sarlós aratásnál erre nem is volt szükség. Sarlóval ugyanis a gabonát jóval a töve fölött, a szár felső részén vágják le, ezáltal nemcsak magas tarló maradt, hanem így a gyomokat is jobban ki tudták kerülni, és vagy a tarlón hagyták, hogy aratás után a tarlóra vert jószág rögtön legelőt találjon, vagy levágták s külön nyalábokba kötve a helyszínen megégették.⁵³

Amint a korabeli hatalmaskodások bőséges oklevélanyaga mutatja, az aratás meglehetősen széles időhatárt ölel fel, s az ugarszántásokkal együtt majdnem az egész nyarat kitöltötte. Az őszi gabonaneműek korábbi beérése következtében mindig ezekkel kezdődött, és Péter-Pál előtt egy héttel, de legkésőbb Péter-Pálkor indult meg.⁵⁴ A július eleji ugarszántások azt mutatják, hogy az őszi levágása

⁵¹ 1346: „terram usui uni aratro sufficientem Cwbleus feld vocatam” (Soproni O. I. 192).

⁵² Molnár Erik kimutatja azt, hogy egy magyar holdba két pozsonyi mérő, vagyis 125 l gabonát vetettek el még a 13. században is. A sűrű vetést azért kell feltételeznünk, mert a kikelő növény csak ily módon tud fölébe kerekedni a gaznak. *Molnár E.*: 1949. 195. A 14. században az egy holdba vetett egy köből mag már a ritkább vetést, s így közvetve már a jobb művelést mutatja. Újabbán is egy kis holdba búzából 75–80 kg-ot, zabból 55–60-at, árpából pedig 60–65 kg-ot számítanak.

⁵³ „In illo tempore dixit Ihesus discipulis suis parabolam hanc: Simile est regnum caelorum homini, qui seminavit semen bonum in agro suo, cum autem dormirent, venit inimicus homo, et supereminavit zizania in medio tritici, et abiit. Cum autem crevisset herba, et fructum fecisset, tunc apparuerunt et zizania. Accedentes autem servi patris familias dixerunt ei: Domine nonne bonum semen seminasti in agro tuo? Et quis ausus est supereminare, unde ergo habet zizania? Et ait illis: inimicus homo fecit. Servi autem dixerunt: vis, imus, et colligimus ea? Et ait: Non, ne forte colligentes zizania, eradicetis cum eis simul et triticum. Sinite utraque crescere usque ad messem, et in tempore messis dicam messoribus: Colligite primum zizania, et alligate ea in fasciculis, (manipulos vel in cumulos) ad comburendum, triticum autem congregate in orreum neum.” (Sermones dominicales. I. 297–98.)

⁵⁴ 1374: „Jacobus niger de Mysleu et Nicolaus officiales magistri Johannis dicti Treutul de Monach unacum Petro rufo, Nicolao dicto Fodor... universis jobagionibus de Monach, de Narad, de Kulked et de Hiymushaz episcopi ecclesie Quinqueecclesiensis feria quinta proxima ante festum nativitatis beati Johannis baptiste proxime preteritum (június 23.) ad possessiones magistri Ladislai filij Tuteus Laymer, Moysa et Locha vocatas veniendo, feneta ipsius magistri defalcari et asportari ... fecissent ... et die dominico proximo post festum beatorum Petri et Pauli apostolorum similiter proxime preteritum ... una cum jobagionibus ad dictam possessionem ipsius magistri Ladislai Moysa veniendo fruges jobagionum eiusdem magistri Ladislai ad quadraginta currus sufficientes potencialiter asportari fecissent” (Zichy O. III. 580.); 1379: „Paulus filius Nicolai filij Gerolch de Bergendye feria quinta proxima post festum beatorum Petri et Pauli apostolorum pro-

ekkorra már megtörtént, és soron következhetnek a tavaszi vetemények. Így július közepére sok helyütt már a zab is kepékben állott.⁵⁵ Azonban a zab sokkal lassúbb érése következtében gyakran megtörtént, hogy július végén még learatatlan volt.⁵⁶ A két gabonafajta érési ideje közti eltolódás néha olyan nagy volt, hogy nem volt ritka eset az augusztusi aratás sem.⁵⁷ Az aratás időpontjának alakulását ugyanis nagymértékben befolyásolta egyfelől a föld termékenysége, másfelől az éghajlati adottság. Ennek megfelelően a középkori kedvelt naptárábrázolások is hol a júliust, hol pedig az augusztust ábrázolják vele.⁵⁸ A Nagyszombati Kalendárium tanúsága szerint ez az időpont nálunk az augusztus volt.⁵⁹ Az aratásnak ez a későre tolódása, amint írott forrásainkból is megállapíthatjuk, cseppet sem szokatlan gyakorlat népünknel a középkor folyamán.

Az aratás elhúzódsát az eltérő éghajlati adottságokon, tehát a növények különböző beérési idején kívül valószínűleg nem kis mértékben befolyásolta még, hogy a vetés levágása legfőképpen sarlóval történt, ami igen szaporátlan munka. Egyes hatalmaskodások esetében elvétve kaszáról is hallunk, főként a jóval rövidebb szalmájú tavasziaknál, így az árpánál, zabnál és kölesnél.⁶⁰ E rendkívüli ese-

xime preteritum (jún. 30.) et alys diebus subsequentibus ad possessionem ipsius magistri Ladislai Kayand vocatam potencialiter cum suis coplicibus veniendo quinquaginta capecias frugum jobagionum ipsius magistri Ladislai ... metere ...et deferre fecisset” (Zichy O. IV. 114–15).

⁵⁵ 1370: A fehérvári keresztés konvent jelenti a királynak, hogy megvizsgálta Segvári János mester és fia, László embereivel a veszprémi püspök vámosi jobbágysai ellen elkövetett hatalmaskodásait. Így 1368-ban a püspök egy vámosi jobbágyának két holdon termett s már kepékbe rakott s ugyanazon év júl. 23-án egy másik jobbágyának két kepe zabját vitette el. (Veszprémi Regeszták. 261.)

⁵⁶ Segesvári Tamás fenti hatalmaskodásai között szerepel még a következő is: 1369. júl. 29-én erőszakkal lekaszáltatta és elvitette a veszprémi püspök két vámosi jobbágya öt hold földön termett zabját, 1370. július 29-én pedig két vámosi püspöki jobbágyának két holdnyi zabját kaszáltatta le. (Veszprémi Regeszták. 261.)

⁵⁷ 1436: „Petrus litteratus filius Johannis de Harast” és felesége panaszojják: „quod cum quidam jobagiones... Valentini prepositi (de Saagh) in possessionem eiusdem Alsopalotha residentes ... II° festi ... Bartholomei ... in metione frugum per ipsos in terra ... Petri Pribel, alio nomine Priblok vocata seminatarum extitissent, tunc Thomas, Freno, Michael ... jobagiones Demetri et Stephani filiorum Dacho, ac Augustini et Simonis de Palatha... parancsukra az aratókat usque domum erorundem Petri et domini secuti fuissent”. (Dl. 12983. „Anyagi kultúránk a 15. században” Adattára. K. L. B.)

⁵⁸ Az amiens-i és chartres-i katedrális domborművein a július hónapot szimbolizálják az aratással *Parmentier*, A.: 1896. 170., a trienti Adlerturm freskóin pedig az augusztust találjuk az aratás megszemélyesítőjeként. *Handbuch der Kunstwissenschaft*: 1912. II. 256–57.

⁵⁹ Lásd a nagyszombati kalendárium augusztus-ábrázolását. Lásd Képmelléklet 15. kép.

⁶⁰ Lásd az 55. jegyzetet és még a következő adatot: 1524: Monyorokereki Erdődy Péter panaszojjta, hogy az elmúlt augusztus 15-e körül Mária királyné korponai jobbágyai fegyveres kézzel „ac quam pluribus falcastris” az ő Hont megyei Csábrág várához tartozó Devicse nevű birtokára törtek „ad quasadam terras arabiles in loco Serewa vocato, quas

tek is azonban legfeljebb arra utalnak, hogy népünk ekkorra már ismerte a kaszának, mint a sarlónál gyorsabb aratóeszköznek az előnyeit.

A régészeti leletek bizonyossága szerint hazánkban az egész középkoron keresztül a sarlónak főként az a típusa honos, melynél a penge vagy egyenesen, vagy kisebb töréssel a nyéltől kiindulva egy darabig egyenesen halad, s csak a penge felső végénél hajlik meg erősebben, mintegy derékszöget alkotva a nyél irányára. A sarló íves görbülete mechanikai okok következtében jött létre. Megvizsgálva Árpád-kori és 14., sőt 15. századi sarlóinkat, szinte kivétel nélkül mindegyiknél feltűnő a pengének a nyélnél tapasztalható lapos görbülete és kb. fele táján az él széles ívű behajlása.⁶¹ De igen jellemző ezekre a darabokra az is, hogy a penge és nyél között keletkező tölcészerű kiöblösödés feltűnően csekély. Ennek megvan az a hátránya, hogy nagyobb csomó gabonát egyszerre nem foghat közre, tehát hatékonysága az aratás szempontjából jóval kisebb, mint annak a másik típusnak, melynél a görbület már rögtön a penge első felére esik s e kiöblösödés következtében a közrefogott gabonacsomót jobban képes összeszorítani, tehát általa az arató egyszerre több markot is levághat. Középkori sarlóink formája is sejteti azt a kevésbé produktív aratási módot, melyet egyes korabeli kalendáriumábrázolások és domborművek őriztek meg számunkra: az arató bal kezével megfog egy maroknyi gabonát, kevéssel a kalász alatt a sarlóval levágja, majd a levágott kalászokat – anélkül, hogy a markában nagyobb csomót gyűjtene össze – háta mögé a földre helyezi.⁶² Ezeken a középkori aratásábrázolásokon gyakran szemünkbe ötlük a

iobagiones dicti domini Petri Erdewdy avenis, ordeis aliisque diversis bladis atque leguminibus illo anno seminassent, ibique huiusmodi avenas, ordea et alia blada seminata defalcassent”. (Dl. 72446. „Anyagi kultúránk a 15. században” Adattára. O. A.)

⁶¹ Ez a típus jön elő a 11. századi sorokpolányi temető leletanyaga között. (Lásd Képmelléklet 11. kép.) De gyakori minden bizonnyal az ugyancsak e korból származó szórványleletek között is. A sarlók hossza a nyélnyúlványon kívül eléri a 32 cm-t. A penge végére eső íves görbület különösen szembeötlő akkor, ha a nyélnyúlványt meghosszabbítjuk, általa és a penge végső hajlata között keletkező szög majdnem derékszöget képez. E sarlóforma a 15–16. századi faluásatásaink szegényes tárgyi felszerelése között is felbukkan, így a Kecskemét környéki és a Túrkeve határába beolvadt Móricfalu házainak gazdasági eszközei között. (Lásd Képmelléklet 12. kép.) E darabokra szinte kivétel nélkül jellemző, hogy a nyélnél tapasztalható íves görbület még a fenti típusnál is csekélyebb. Pengéjük hosszan elnyúlik, és a felső harmadukban vagy tompa vagy derékszögben megtörik. Hosszuk az előbbihez hasonló, vagy alig haladja meg a 32 cm-t. Szabó K.: 1938. 122.; Méri I.: 1954. 2., 3. ábra.

⁶² Igen elevenen örökíti meg ezt a műveletet a Széchényi Könyvtár már többször idézett 15. századi kalendáriumának július-ábrázolása. Az előtérben merev testtartással egy arató áll. Bal kezében pár szál gabonát fog s körülbelül a mell irányának megfelelő magasságban, jóval a töve felett, a jobb kezében fogott sarlóval maga felé kanyarítja. A levágott gabonamarkokat apró csomócska jelzi a háta mögött, a háttérben kérébe kötött gabonarakás látszik. (Széchényi Könyvtár. Kézirattár. C. L. M. ae. 396.) Lásd Képmelléklet 13. kép.

magas tarló is,⁶³ melyet vagy otthagynak, vagy utólag kaszával levágnak és takarmánynak vagy aljzáshoz használnak fel. Ez az aratási mód több szempontból is hasznos: egyrészt gyorsabb, másrészt a gabona így könnyebben szárad és könnyebben is csépelhető. Az aratásnak ezt a módját a középkorban valószínűleg népünk is ismerte. A tatárok elől menekülő Rogerius tudósít arról, hogy az ellenség távozása hírére a bihari lakosság, miután éppen aratás ideje volt, a gabonaneműeket együttesen összegyűjtötte és azt, valamint a szalmát és a szénát csűrjeibe hordta.⁶⁴ Az ínséges idők rendkívüli gyakorlata szintén arra mutat, hogy ez az aratási mód sokkal szaporább lehetett. Amint egyes egyházi népek kötelező robotszolgáltatása (még az előző századból) mutatja, közepes arató egy nap alatt átlagosan egy kepet tudott levágni, kérébe kötni és csomókba rakni.⁶⁵ A 14. században azonban már olyan fejlett munkatársulást kell ebben a munkamódban keresnünk, ahol több arató mögött külön kötöző haladt, hogy a földre helyezett markokat kérébe kösse. Például a Nagyszombati Kalendárium szerint egy ilyen munkatársulás négy tagból

⁶³ A 14. századi Velislav biblia egyik képén féltérdeplő helyzetben két arató látszik, bal markukban egy-egy csomó gabonát fognak s körülbelül a szár közepe táján a sarlóval éppen maguk felé kanyarítani igyekeznek. *Graus, F.: 1953. 13. ábra.* Az oseki kalendárium aratásképe szintén magas tarló látszik. Az arató mögött a földön a levágott gabonaszálak fekszenek. *Graus, F.: 1953. 14. ábra.* A magas tarló a korabeli német ábrázolásokról sem hiányzik. Lásd Képmelléklet 14. kép.

⁶⁴ „Ceperunt aliquos per silvas latitantes et eosdem sub hac voce miserunt, quod quisquis vellet, ad fidem eorum se dare, securus reditus infra certum terminum ad propria venire daretur ei. Quorum verbis, cum homines iam propter victualium penuriam morerentur totaliter crediderunt et sic omnes, qui remanserant, ad domos proprias sunt reversi. Et cum silve magne essent, erat adhuc populus infinitus, qui latitabat, ita, quod ad tres dietas terra facta est populosa et quelibet villa elegit sibi regem de Tartaris, quem optavit. Quo facto cum essent tempora messium, fruges unanimiter collegerunt et eas ac stramina et fenum et alia ad horrea congregabant”. (Rogerii Carmen Miserabile. Scriptores. II. 581.)

⁶⁵ 1233-ban viszály támad a pannonhalmi apátság és népei között a szolgáltatások dolgában, így a régi súlyos terhekre való tekintettel újból meghatározzák azokat: „Nec compellat eos metere arundines, neque V capecias sed teneantur per singulas mansiones et non in capita una die metere et una die colligere et una die portare.” *Pannonhalmi 1902. 720.* Az új gyakorlat, úgy látszik, mégsem lép azonnal érvénybe, mert 1240-ben ismét megállapítják a pannonhalmi apátság népeinek kötelezettségeit: „item una queque mansio debet metere monasterio duas capecias, una die fenum colligere et una die portare” *Pannonhalmi 1902. 772.* Egy másik, ugyancsak ez időből származó egyesség azt valószínűsíti, hogy egy telek a két kepet egy nap alatt tudta levágni „item omnes populi tam udwornici quam et alii tenentur colligere fenum, quilibet eorum una die, similiter et una die portare fenum et una die metere” *Pannonhalmi 1902. 791.* Egy 14. századi adatból úgy tűnik, hogy e két kepet két arató tudta egy nap alatt learatni. Ezt láthatjuk például a németújvári uradalom 1355. évi urbáriumából, mely szerint szénagyűjtéskor két embert kell egy napra telkenként állítani, a szénát saját szekeren és lóval behordani, és aratásra telkenként ugyancsak két aratót kell küldeni. *Wenzel, G.: 1887. 290–291.*

állott: három aratóból és egy kötözőből.⁶⁶ Ezek – amint egy 1339-ből való adat is sejteti – kb. egy holdat tudtak levágni, kérébe kötni és képebe rakni.⁶⁷

A kérébe kötött és csomóba rakott gabona mértékegysége országosan a kepe volt, mely területenként valószínűleg kisebb eltéréseket mutatott. Ez tűnik ki Zsigmond 1411. évi dekrétumából is, mely szerint annak a gazdának, akinek a gabonája kirovás alá kerül, a szokásos eskütétel mellett kell vallomást tennie arra vonatkozóan is, hogy hány és mekkora képeje volt abban az évben.⁶⁸ A kepe magtartalma valószínűleg a 18–19. századi sarlóval aratott gabonakereszt átlagos szemozomával egyezett.

A talaj gondos előkészítése, a mag elvetése és learatása után soron következő legfontosabb feladat a szálás gabona összehordása és kicséplése volt. Az a szokás, hogy a gabonát magasan vágják le, hogy a gyomnövényekkel ne keveredjék, nemcsak a száradási és szemnyerési időt rövidítette meg erősen, hanem így az eső sem tehetett olyan nagy kárt a csomóba rakott gabonaneműekben. A nyári nagy munkálatok, de különösképpen az aratás hosszú elhúzódása következtében ugyanis a gabona hordási ideje annyira elnyúlt, hogy július, sőt legtöbbször augusztus végén is képekben állott a mezőn,⁶⁹ kitéve ezáltal nemcsak az időjárás viszontagságainak,

⁶⁶ A fenti mezőgazdasági munkát igen életszerűen érzékelteti a rajzoló azáltal, hogy az aratókat déli pihenő közben ábrázolja. A kis csoport a kép előterében ül, középen étellel megrakott nagy kerek tál, mellette megszelt kenyér. E körül helyezkednek el a delelő aratók, két férfi és egy nő. Pihenő állásukból az látszik, mintha az étkezést éppen befejezték volna: az egyik magasra tartott kancsóból iszik, a másik pedig kényelmesen végigheveredik az ülőhelyül szolgáló gabonakévé. Körülöttük a földön két sarló hever. A csoport negyedik tagja a háttérben arat (Széchényi Könyvtár. Kézirattár. R. M. K. 1/159.). Ezt a fejlett munkatársulási formát örökíti meg egy 14. századi angol kódex illusztrátora is. (Lásd Képmelléklet 16. kép.) Az előtérben erősen meghajló testtartásban két arató halad, a harmadik nő csipőre tett kézzel pihenőállásban szemléli a munkát. A három arató mögött egy kévekötő férfit láthatunk. Nagy csomó gabonát ölel magához, és éppen lehelyezni igyekszik a földön szétterített gabonakötélre. Hartley, D. –H. Elliot, M.: 1928. 24. T. A Vencel-féle sarlóval arat, az általuk levágott gabonát nő köti kérébe. A képen a munkának éppen az a mozzanata látszik, amint utolsót igazít a kéve kötélén. Graus, F.: 1953. 15. ábra. Lásd Képmelléklet 17. kép.

⁶⁷ 1339: A vitás föld öt hold, de nem királyi mérték szerint, hanem úgy, hogy öt nap alatt lehet learatni. (Motesiczky cs. lt. 12.)

⁶⁸ 1411: „Item disposuimus etiam: quod dicatores decimarum, capecias seu acervos frugum secundum proprias eorum considerationes, et estimationes dicare non praesumant. Sed domesticus ille, cuius fruges dicantur, super hoc, juramento solito (tacto dominicae crucis signo) praestito, fateri teneatur; quot, et quantas illo anno capecias habuisset. Et super hoc, praedicti dicatores contentari teneantur”. (Articulus 5.) *Magyar Törvénytar* 1000–1526. évi törvénycikkek. 242.

⁶⁹ 1436: „Martinus et Georgius filii de Gench, Blasius filius Thome, Nicolaus filius Nicolai, Marcus et Stephanus de Gench” panaszojlik, hogy Kanizsai László özvegyének az embe-rei július 22-e körül „in possessione eorum Eghazasgench ... 200 capetias bladorum ... deportassent” (Dl. 12942. „Anyagi kultúránk a 15. században” Adattára. K. L. B.);

hanem annak is, hogy idegen betolakodók megdézsmálhassák. Igen sokszor tesznek panaszt amiatt, hogy a határból a jobbágyok kepeit hatalmasul elhordták,⁷⁰ másszor meg arról hallhatunk, hogy a határba hajtott jószág tett jelentős kárt a gabonarakásokban.⁷¹ A behordást igen hátráltatta, hogy a dézsmaszedés szerfelett nehézkes volt és hosszú időt vett igénybe. Mivel a visszaélések meggátlására a 14. században már több rendelet szabályozza a beszedés módját és idejét, a hordás időpontjára is következtethetünk. 1336 táján Erzsébet királyné felhatalmazza az eperjesieket, hogy Jakab napig (július 25.) várjanak gabonájuk behordásával, azután a tizedet kint hagyván szabadon rendelkezhetnek azzal. Ez a rendelet még a 15. században is érvényben van, mert midőn általános rendeletet hoznak a tizedszedésre, kimondják, hogy a jobbágy csak 12 napig köteles gabonát a mezőn hagyni, ha addig a decimátor nem jelenne meg, a falu bírása kiválasztja a termés tizedét, ez a tarlón marad, a jobbágy pedig sajátját elszállíthatja.⁷² E rendelkezések is megerősítik tehát azt a tényt, hogy július első heteiben legalább az őszi learatása

1511: Sokorodi István, a galgóci vár udvarbírája panasolja, hogy Szent Jakab ünnepe körül (július 25.) Majtényi János 9 és Majtényi Ráfael 21 jobbágyával” „certas fruges tritici et aliorum bladorum genera Valentini et Michaelis iobagionum prefati exponentis, in oppido Ozlany vocato, in com. Bars commorantium, in terris arabilibus ad curiam nobilitarem dicti exponentis in predicta possessione Chereuen habitam pertinentibus, seminataque metere habuissent, messeque fuissent et messas ad plures currus levare et asportari fecissent” (Dl. 73186. „Anyagi kultúránk a 15. században” Adattára. O. A.); Bagodi Benedek felesége, Orsolya panasolja, hogy a múlt év Szent István napja körül Niczki Ferenc és Dénes és Niczki László özvegye familiárisaival és néhány jobbágyával az ő niczki birtokrészükre törtek és „ducendas capatias frugum et bladorum”, melyek azon a birtokrészen termettek, „in toto in currus ipsorum levare et asportari fecissent”. (Ostffy cs. lt. „Anyagi kultúránk a 15. században” Adattára. O. A.)

⁷⁰ 1346: A fehérvári káptalan jelenti, hogy vizsgálatot tartott István vajda hatalmaskodási ügyében, aki szolgálival Györke Pál Szilágyi nevű birtokáról elvitte a gabonakepéket, egy rész szántót elfoglalt, szénáját pedig lekaszáltatta (Kállay O. I. 190.); 1367: Bebek István országbíró a pécsi püspök panaszára annak baranyi birtokán elkövetett hatalmaskodás miatt Töttös Lászlót esküre kötelezi, amennyiben „prenotati Nicolaus et Ladislaus filij Teuteus per Marek officialem ipsorum universas fruges Michaelis iobagionis predicti domini episcopi de Mohac anno tunc proxime preterito tempora messis ... ad possessionem ipsorum Lak vocatem deferri fecisset” (Zichy O. III. 329.); 1399: „Gregorius, Simon et Johannes familiares et iudices domini Detrici palatini per ipsum in villa Apor constituti” az ottani népekkel a múlt évben a nádor parancsára Elege birtokra törve jobbágyaiknak 17 kocsi gabonáját a szántóföldről elvitték. (Zsigmond-kori O. I. 6012.)

⁷¹ 1473: Július 25. körül „Georgius de Naghthewre et Michael de Hollos” más társaikkal és 14 nagytőrei jobbágyával „cum eorum gregibus et pecudibus quinquaginta capetias frugum in territorio possessionis Stephani litterati et Luce filiorum condam Emerici Farkas de Deresthyen vocate procreatos depascere, conculcarique et anichilari fecissent”. (Dl. 72698. „Anyagi kultúránk a 15. században” Adattára O. A.)

⁷² Mályusz E.: 1952. 324.

már a hidegebb vidékeken is megtörtént. Így aki csak tehetett, már július végén⁷³ hozzálátott a behordáshoz, hogy legalább részben tehermentesítse igáját augusztusra,⁷⁴ amikor a tavasziak learatása és az őszi behordása kerül sorra. De valószínűleg hozzájárult a hordás elhúzódasához az is, hogy nagyobb teher esetén a szekérbe legtöbbször 4–6 ökröt fogtak, ilyen nagy igaereje pedig nem lévén mindenkinek, a szántáshoz hasonlóan a többség legtöbbször a hordásnál is kölcsönös segítségre szorult.⁷⁵ Az összehordott gabonacsomókat vagy a csűrökben tárolták, vagy a szabad ég alatt asztagokban tartották. Egy ilyen asztagban 50–100–200 kepe is elfért.⁷⁶

A szemnyerés módját illetően a források meglehetősen bizonytalanságot hagynak. A latin *triturationis* ugyanis éppúgy jelöli az emberi erővel történő cséplést, mint az állat alkalmazásával végbemenő nyomtatást. A folyamat rekonstruálásához mégis rendelkezünk két biztos támponttal. Egyik a művelet időpontja, másik a szálás gabona raktározási módja. Az a körülmény, hogy e művelet helyenkint már augusztusban,⁷⁷ de legkésőbb szeptemberben⁷⁸ megindult, s – aszerint, hogy az őszi

⁷³ 1449: Simonyi György fia György panasolta, hogy Tordamezi János július 25. körül „centum capetias frugum de curia dicti Georgii de Simonyi ... deportasset”. (Simonyi cs. lt. „Anyagi kultúránk a 15. században” Adattára. O. A.)

⁷⁴ 1445: „Feria secunda proxima post festum ad vincula beati Petri apostoli proxime preteritum (augusztus 2.), quidam Gallus sartor in Mindzenth residens familiaris et iobagio, unacum aliis quadraginta iobagionis ipsorum exponencium necnon sex equis optimis cum frenis et sellis ac octodecim curris, quadraginta bobus et viginti equis equacilibus ipsos currus trahentibus Bathor Balashaza recione transduccionis et deportacionis bladorum prefati Galli sartoris accesisent, ibidemque versus propria prefatus Gallus sartor et annotati quadraginta iobagines cum bladeis (sic!) curribus bobus et equis ipsos currus trahentibus in libera via venire habuissent”, amikor Bothkai István özvegye familiárisaival őket megtámadta, szekereiket, ökreiket és lovaikat tőlük elrabolta. (Zalai O. II. 527.)

⁷⁵ 1390: „Ladislaus filiis Ladislai filij Theteus anno in presenti duodecim boves et unum currum Cosme et Johannis dicti Darabus jobagionum potencialiter ... auferri fecisset”. (Zichy O. IV. 422.)

⁷⁶ 1470: Csetneki András özvegye és fiai, jobbágyaikkal poss. Zalona-ról „tres boves ac unum acervum avene centrum capecias in se continentem” erőszakkal elvitetett. (Dl. 16991. „Anyagi kultúránk a 15. században” Adattára. P. J.)

⁷⁷ Az 1632-ben Kolozsvárott nyomtatott kalendárium hónapversei között az augusztusról a következőt olvashatjuk: „Most almát, körtvélyt, szilvát, diót és mogyorót szedj... Búzát cséplertess, mézet is ebbe keress” *Jakab E.*: 1881. 50.; a Széchényi Könyvtár 15. századi kalendáriuma az augusztus mezőgazdasági munkái közül, mint legjellemzőbbet ugyancsak a cséplést emeli ki. Az egyes hónapok jelenetei közül különös elevenességgel tűnik ki ez a munkaábrázolás. A kép azt a jelenetet örökíti meg, amint a cséplő ember magasba lendülő cséphadaróval éppen lesújtani készül a gabonarakásra. Lásd Képmelléklet 18. kép.

⁷⁸ Erre mutat, hogy a szemes gabonában járó bérösszeget egyes helyeken már szeptemberben meg kellett fizetni, hasonlóképpen a következő adat: 1502: Bódi Rátkay András és felesége szeptember közepe táján tiltotta Bódi Sárvári Andrást és feleségét „a tritulationis

szántási és vetési munkálatok hogyan engedték – az egész hidegebb évszakot kitöltötte,⁷⁹ sőt még a következő év tavaszára is átnyúlt,⁸⁰ elsősorban olyan szaporátlan munkafolyamatra enged következtetnünk, mint a cséplés, melynek produktivitása kb. 30%-kal alatta marad a nyomtatásénak. Minthogy a szem kiválasztása kizárólag emberi erővel történik, így az embernek nemcsak idejét, hanem erejét is meglehetősen igénybe veszi.⁸¹ Valószínű tehát, hogy ez a gazdasági év jó részét felőlelő munka kisebb-nagyobb megszakításokkal, apránként történt, és a vetőmag biztosításán kívül főként a mindenkori kenyérszükséglet fedezésére szolgált. De a cséplés uralkodó volta mellett bizonyít (legalább is parasztságunk körében) az a körülmény is, hogy a nyomtatásnál jóval radikálisabb, kevesebb szemvesztéssel jár, tehát a kisebb készlettel rendelkező paraszti gazdaság számára jóval kifizetőbb. Elterjedtségét bizonyítja, hogy a gazdasági év ciklusát annyi étellel megtöltő Nagyszombati Kalendáriumunk hónap-ábrázolásai között is megtalálhatjuk a cséplést, mint a november megszemélyesítőjét. A kép a fedett, csűrféle helyiségben álló cséplő embernek azt a mozdulatát ragadja meg, amint magasra lendülő cséphadaróval teljes erejéből éppen lesújtani készül a szétterített gabonarakásra.⁸² Az okleveles adatokból szintén megállapítható, hogy mindenütt, ahol a csűrös rendszer már e korban elterjedt (elsősorban tehát az Alföldet szegélyező csapadékosabb domb- és hegyvidéken), a cséplés novemberrel kezdődőleg főként a hidegebb őszi

one et tritulari factione frugum seu bladorum tam authummalium quam etiam vernalium ... intra metas possessionis Bewd”. (Dl. 86033. „Anyagi kultúránk a 15. században” Adattára. O. A.)

⁷⁹ 1498: Egervári László özvegye panasolja, hogy 3 évvel ezelőtt mindszentek körül Bereck püspök elküldte embereit „ad orrea prefate exponentis in possessione Egerwara et Gewsfalua in Castri Ferrei et Reznek in Zaladiensi comitatibus, ibique sex acervos bladii, videlicet tres tritici et tres siliginis prefate domine exponentis pro se ipso occupari et tritulari tritulataque ad castrum Egerwara asportari fecisset”. (Dl. 20788. „Anyagi kultúránk a 15. században” Adattára. O. A.)

⁸⁰ 1498: Vízkereszt ünnepe (január 6.) körül Bothkai Péter és Mihály elküldték embereiket Enyiczkei Buzlai Miklós özvegyének Abaúj vármegyei Litka nevű birtokára, „ibique medietates duorum acervorum, unius tritici continentem in se capetias octoginta, alterius vero ordei et avene ... in orto cuiusdam Petri Gaduay iudicis praedictae possessionis habitas ... omnino tritulari, tritulataque ... auferri fecisset” (Desseffy cs. lt. „Anyagi kultúránk a 15. században” Adattára. O. A.); 1497: Eszenyi Csapy Albert megengedi Semsey Jánosnak „certos fruges et blada ... in facie eiusdem portionis possessionaria ... locates et reposita ... infra festum pasce domini proxime venturum... ab ipso Johanne de Zempse tritulari facere et per se percipere”. (Dl. 85094. „Anyagi kultúránk a 15. században” Adattára. P. J.)

⁸¹ „Sexto res mundatur tribula cepel ut triticum ita anima tribulatione unde B. Gregorius dicit: quid fornax auro, lima ferro rezele et tribula grano: hoc facit tribulatio viro justo”. (Sermones Dominicales, I. 424.)

⁸² A kép tágas csűrféle helyiséget ábrázol, melynek előterében kendermunkálatok folynak, egyik fiókjában pedig a szokásos gabonacséplést láthatjuk. Lásd Képmelléklet 19. kép.

és téli hónapokat töltötte ki. A munka intenzitásának növekedésére jellemző, hogy már a középkorban olyan társas munkává válik, melyet egyszere 2, 4, sőt 8 ember is végezhet.⁸³

Cséplés után a szérűn visszamaradt szemet szórással tisztítják meg. Előbb azonban a töreket gereblyével leszedik és a szemet garmadába rakják, majd szórólapát segítségével különválasztják a pelyvától. A mag kiválasztásához szükséges gereblye és kas a csépléstől elválaszthatatlan eszközként szerepel a középkori cséplés-ábrázolásokon; maga a művelet pedig a kódexek kedvelt példázatai közé tartozik.⁸⁴

A rendelkezésünkre álló adatok alapján egyelőre nem dönthető el, hogy a cséplés mellett népünk ismerte-e és milyen mértékben alkalmazta a szem nyérésének más módját. Csupán egyetlen bizonytalan nyomunk van egy 15. századi kódexünkben, ahol a fordító a marhával történő *tritura* fogalmát a magyar „nyomás” kifejezéssel adta vissza,⁸⁵ de ez is inkább fordításnak látszik, mint népünk korabeli általános gyakorlatára mutató közismert szóhasználatnak.

Ugyanilyen kevésbé állapítható meg a nyomtatás elterjedtsége a rakodóhelyek különféle formáinak vizsgálata alapján, melyeknek pedig e korban már táji viszonylatban is jól körülhatárolható típusai mutatkoznak. A gabonaneműek növekvő mennyisége ugyanis a 14. századra már nemcsak a nemesi birtokot, de a nagyobb

⁸³ 1498: Csabai Kovács István panasolta, hogy Jolsvafői Thekes István november 19. körül fegyveres kézzel Petri Abaúj megyei birtokára tört és „in domum et curiam providi Francisci Choka dicti iudicis in possessione Pethry, abindeque quadraginta cubulos frugum et viginti novem cubulos avene tritulos, necnon duos acervos frugum et avene ipsius exponentis de orto prefati omnino recipi et asportari fecisset”. Az esettel kapcsolatosan tanúkat hallgatnak ki: „Homines de Zeen transiissent ad eundem Stephanum Thekes ad possessionem Petry ab eadem pecunia emere fruges et avenam”. Akkor látták, hogy „Stephanus Thekes potentia mediante fruges et avenas ipsius Stephani Kovach tritulari fecisset et educere tritulas faceret” (november 19.). Az egyik tanú „vidisset octo tritulatores et vidisse eundem Stephanum Thekes quatour equis portasse fruges et avenas”. (Dl. 83980. „Anyagi kultúránk a 15. században” adattára. O. A.)

⁸⁴ „Monda zyz zent Agatha azzon: En ezt gyettrelmekben wgyan gyenyerkedem, mynt ky yo hyrth halland. Awagy ky azt latangya kyt sok ydotewl foghwa kywant lathny, Awagy ky sok kenzet talál. Mert mykeppen az tyzta gabonat addegh az kasban nem tehetnek, myglen annak elette az ew pylwayabol yol ky nem tyztoytyyaak, Azonkeppen az en lel-kem sem mehet be az mennyey paradychomba, martyromsaghnak palmayawal myglen eressen meg nem gyettrend az en testemet.” (Érdy Cod. 216. Ny IV. 325; „Anyagi kultúránk a 15. században” Adattára. L. Lné.); „... Ki kedeg, iöüendö en vtannam erösb töllemtöl, kinec nem vagoc melto saruiat es viselnem, az kereztel tutöket scönt leleben es tüzben kinec zoro lapatta ö kezeben, es megtizteita ö zeröiet, es goit buziait ö uribe, a' poluavat kedeg egeti megalhatatlan tuzbe...” (Münch. Codex 18. Ny. 1. 918. „Anyagi kultúránk a 15. században” Adattára. L. Lné.)

⁸⁵ „...Ephraim vitula docta diligere trituram” – magyar fordításban így hangzik: – „Efferaim a boriutol taneitatott zèrètni a nomast”. (Bécsi Codex 195. Ny. I. 150. „Anyagi kultúránk a 15. században” Adattára. L. Lné.)

területen gazdálkodó parasztságot is az elé a probléma elé állítja, hogy jól védelmezett és megfelelő külön tárolóhelyről, belső csűrökről és rakodó kertekről, vagy esetleg külső szérűkről gondoskodik. A felbukkant adatok alapján e tárolóhelyről sok esetben igen nehéz képet adni. Nem dönthető el pontosan, hogy a *horreum* magánosan álló csűrűt vagy szérűt, illetve csűröskertet jelent-e. Azok a Nyitrából, Liptóból, Sárosból és Ungból, tehát a későbbi felvidéki csűrös területekről való adatok azonban, melyek nemesi curia tartozékként említenek *horreum*-okat, minden esetben kimutathatóan épületre is mutatnak. Megtudjuk ugyanis belőlük, hogy a *horreum* és istálló anyaga a házakhoz hasonlóan gyúlékony⁸⁶ és könnyen szétszedhető,⁸⁷ vagyis közönséges boronaépület, amelltt az is kiderül, hogy a csűrök a gabona elraktározására szolgáltak,⁸⁸ de a későbbi gyakorlathoz hasonlóan valószínűleg a cséplési munkálatokat is ott végezték.⁸⁹ Sőt ahol a telek tartozékai közt bukkannak fel, ott helyenként már több száz kepe befogadására szolgáló épületre gondolhatunk.⁹⁰ Az Ung megyei Csicsér falunál az is kitűnik, hogy a csűr, illetve istálló leginkább a lakótelkek végében helyezkedik el.⁹¹ A szántófölddel egybefüggő gazdasági udvaroknak ez a beosztása a megye parasztságának körében később is egészen általános. A csicserihez sokban hasonló elhelyezkedésűnek látszik a csűr a veszprémi Devecser egy jobbágytelkén is, amelynek udvara, kertje és csűrje a Kistorna nevű folyóig terjed.⁹² Itt az udvarok, kert és csűr fogalmai mögött legalább két (tehát egy lakó és egy hátsó gazdasági) udvart, valamint egy ezektől elkerített veteményes- és csűröskertet kell látnunk. A felsorolás alapján az is megállapítható, hogy mindezek egymás mögött helyezkednek el.⁹³

⁸⁶ 1330: (Nyitra) „oreum et stabulum comitis Matchie” famulusaival felgyújtja. (Dl. 2586; Má. E.)

⁸⁷ 1367: Liptó megyében egy nemesasszony elad „duas domos et unum aedificium orei, in quo se fruges conservare solent”. (Kubinyi lt. Árvaváralja f. l. nr. 12; Má. E.)

⁸⁸ Lásd a 84. jegyzetet.

⁸⁹ „A csűr – írja Takáts – a régi időkben nemcsak a gabona megőrzésére szolgáló épület volt, hanem bevett szokás szerint a magyar urak a cséplést nagyrészt a késő őszi időben végeztették, vagyis akkor, amikor nagyobb munka már nem igen akadt. Takáts S.: 1915. 219.

⁹⁰ 1342: márc. 13. Vaspeni Tamás ellen vizsgálat a Veszprémi István és fiának okozott 50 ft. kár ügyében: „fruges ipsorum trecentas capecias facientes in horreo concremasset”. (Zalai O. I. 388.)

⁹¹ Az 1343-as csicseri birtokosztálykor Jób kúriáján fiai úgy osztottak meg, hogy „pars eiusdem curiae, ubi domos habuisset” Miklósé, „alia vero pars ipsius curie in qua (comes Job) oreum habuisset et suas fruges conservasset” Domokosé (Anjou O. IV. 333.); 1398: Osztozás során az egyik fél átengedi a háza megett fekvő istálló fáját a másik félnek, aki azt szabadon elviheti bárhová. (Zsigmond-kori O. I. 5381.)

⁹² 1365: Jobbágy-sessio: „cuius curiae, ortus et oreum solum modo usque... fluvium Kistorne se extenderetur”. (Dl. 42228.)

⁹³ A csűröskerteknek ez az elhelyezkedése az újabb időkben is eléggé jellemző. Fogaras vidékén találkozzunk pl. a 17. században „a csűröskertből a szénáskertbe” vezető kapu le-

A Veszprémből,⁹⁴ Pozsonyból, Biharból és Somogyból származó adatok a fentihez hasonlóan ugyancsak kiemelten említik meg a jobbágytelek tartozékai között a csűrűt, a kertet, sőt Biharban még a gyümölcsöst is.⁹⁵ A csűrűk e hangsúlyozása ekkor még kicsiny számuk mellett valószínűleg elhelyezésmódjukkal is összefügg. Úgy látszik ugyanis, hogy már ebben a korban a belső csűrűknek két típusa különböztethető meg: 1. magán a gazdasági udvaron, annak mintegy végében álló különleges rendeltetésű épület és 2. a belső udvarhoz kapcsolódó külső szérű, illetve csűrűskert, amely még veteményes- és gyümölcsöskerttel is folytatódhatott.⁹⁶ Az előbbi tehát a gazdasági udvar tartozéka, akárcsak az istállók, az utóbbi pedig a lakóhelyhez szorosan kapcsolódó külön csűrűs-, illetve szérűskert.

Ezen tárolóhelyek országos elterjedtségének pontosabb megállapítását igen megnehezíti, hogy a „csűrű” szó e korban már kifejezetten „szérű” értelemben is előfordul.⁹⁷ Egyfelől érthetővé teszi ezt mindkettőjük azonos rendeltetése: a takarmány és gabona elraktározása, másfelől az, hogy a csűrű egyre inkább olyan univerzális épületté kezd válni, mely nemcsak az időjárás viszontagságai elől védi a tágas fiókjában elhelyezett szálás gabona- és takarmányfélét, hanem széles piaca fontos színtere lesz egyúttal a gabonaszem kiválasztásának. Ugyanígy viselkedik a honfoglalás előtti török „szérű” szavunk, mely kezdetben még csak a művelet színhelyét jelöli,⁹⁸ másodlagosan közeledik az eredetileg csupán építményt jelentő *horreum*hoz és „csűrű” értelemben magát a rakodóhelyet is kezdi jelölni. Valószínűleg ilyen külső szérűt szemléltet az az 1395-ből Bodrogbán felbukkanó adat, melyben egy határjárás során olyan vitás hely szerepel, mely az egyik fél szerint *orreumuatha in vulgo Vathazereyn*, a másik szerint pedig *locus vulgo Domb*, ahol a

írásával. Takáts S.: 1915. 222.

⁹⁴ 1378: A fehérvári káptalan jelentése szerint Keszői Miklósnak a fia atyja hozzájárulásával a veszprémi káptalan nagyberényi birtokán hatalmaskodott, miközben familiárisaival a falut megtámadta, úgyhogy lakói csak „in domibus... orreis, et ortis et aliis antrosis et anglois locis” elbújva találtak menedéket. (Veszprémi Regeszták. 281.)

⁹⁵ 1340: (Pozsony m.) „fundus curiae cum oreo et orto ac omnibus utilitatibus” (Pozsonyi kápt. Orsz. Lt. 14. f. 10. nr. lt. 26.); Kara (Somogy m.) „sessio cum orto et oreo” és 100 h. föld (Ta. Mérey cs. lt. 55.); 1382: (Bihar m.) curia tartozékában „ortus, oreum, pomerium”. (Dl. 6983.)

⁹⁶ Marosszéken a lakóház mögötti hátsó udvarban áll a csűrű, mellette a takarmány. Szolnok-Doboka megyében a kettős udvarból nyílik a veteményes-, szérűs- és gyümölcsöskert. *Gunda B.*: 1941.

⁹⁷ Prov. III. „dicitur: honora dominum de tua substantia et de primitiis omnium frugum tuarum de pauperibus: et implebuntur horrea tua (chwdredh) saturitate et uno torcularia redundabunt i. e. implebuntur” (Sermones dominicales. II. 502.); „Circa hoc evangelium quaeritur: ex quo fit mentio in eo de decimis, utrum decimae sint de praecepto? Respondetur, quod sunt de praecepto divino, unde Malach dicitur praeceptorie: inferte i. e. (date) omnem decimationem in horreum meum (chÿwr) ut sit cibus in domo mea”. (Sermones dominicales. II. 602.)

⁹⁸ Lásd a 84. jegyzetet.

szénát szokták összegyűjteni.⁹⁹ Tekintettel arra, hogy ekkor már csak emléke élt (locus) ennek az egykori rakodóhelynek, sem formája, sem pontos rendeltetése nem állapítható meg. Nem valószínű azonban, hogy csak a szénát gyűjtötték volna ott össze és nem egyéb terményeket is. Minthogy – a határjárás tanúsága szerint is – erősen vizenyős helyről van szó, ahonnan a szálas gabonát és szénát meglehetősen nehéz lett volna behordani, ezért a határban kellett tárolni; ehhez pedig elsőrendű rakodóhelyül kínálkozott a határnak egy emelkedettebb pontja. Ez a rakodótípus – amint más adat is mutatja – sík vidéken ebben a korban elég általános lehetett.¹⁰⁰ A *horreum*, illetve „szérű” fogalmának nem eléggé pontos körülhatárolhatósága következtében azonban egyelőre nem állapítható meg biztosan, hogy a termés csűrben állt-e, vagy csupán szabad ég alatt. Úgy látszik, hogy a csapadékban szegényebb Alföldön már ekkor sem csűrbe rakodtak, hanem a kevés gabonát asztagba rakva a szántóföldön hordták össze. Ott a helyszínen készítették szérút, és azon csépeltek, illetve nyomtatták el a gabonát. Sokszor még télen is ott állt az asztag, mert nem tudtak idejében végezni vele.¹⁰¹ Az Alföldre vonatkozó középkori forrásaink azonban felettébb hiányosak, s ezért nehéz eldönteni, hogy ez a rakodási mód erre a vidékre jellemzőnek mondható-e. Tekintettel a későbbi gyakorlatra, feltételezhető, hogy a szálasgabona tárolásmódja tekintetében az Alföld már a középkorban élesen elválik az őt körülhatároló domb- és hegyvidéktől, ahol a szálasgabona rakodását csűrök vagy belső rakodókeretek rendszere jellemezte.

Azonban nyomtatásra, vagyis állati erővel, szabad ég alatt végzett szemnyelésre nem következtethetünk biztosan. Ehhez túl kevés bizonyíték, hogy szérű szavunk ebben a korban szórványosan felbukkan, s hogy ugyancsak szórványosan előfordul az *area*, illetve *locus graminalis*¹⁰² név szintén szérű értelemben. Az újkor-

⁹⁹ 1395: „ad quendam locum” – mely egyesek szerint „oreumuata in vulgo vero Vathazereyn” – mások szerint „locus vulgo dictus Domb in quem foenum falcatum agregari consuerunt, fuisset”. (Zsigmond-kori O. I. 3909.)

¹⁰⁰ 1331: „Comes Byton, quendam particulam terre arabilis, viginti et sex iugera terre in se continentem, et unam sessionem cum loco orrei, in terra Laymer de comitatu Baranyensi, ipsium contingentes, quam quidem terre particulam cum sessione et loco orei annotatis, prenominati Philippus filius Emböl et Bytao filius eiusdem titulo empcionis dinoscuntur possedissee”. (Zichy O. I. 374.)

¹⁰¹ 1456: Az óbudai apácák ceglédi emberei december 6-a körül „nonnulas terras arabiles Ladislai et Georgii de Nyarasapath ... in comitatu Zolnok exteriori ... adiacentes” elfoglalták tőlük, „nonnuloseque cumulos milii cuiusdam Stephani parvi iobagionis dictorum exponentium ... in dictis terris arabilibus seminati et in eisdem terris in capetias sive cumulus congregati tempore in eodem asportassent”. (A communis inquisitionál még e kifejezés is szerepel: „ac nonnulose cumulos milii in facie dictorum terrarum arabilium procreati et in acervos ibidem redacti ... asportassent”. (DI. 15012. Anyagi kultúránk a 15. században” Adattára. O. A.)

¹⁰² 1324: A fehérvári káptalan előtt a Rátót-nembeli Reynoldus fia Miske ispán a veszprémi egyház földjeitől körülzárt mintegy 40 holdas vámosi birtokrészét „cum tribus areis et locis sessionalibus” eladja Henrik veszprémi püspöknek. (Veszprémi Regeszták. 67.)

ban tipikus nyomtatási területünk, a Duna-Tisza köze, a középkorban sajnos meglehetősen fehér terület. Könnyen kínálkozik azonban az a feltevés, hogy a nyomtatás és cséplés újkorban mutatkozó táji differenciálódása gazdasági kultúránk későbbi fejlődésének eredménye, és a nyomtatás ott fejlődött ki, ahol az újkorban nagyobb arányúvá vált a gabonatermelés.

Az aratás és szemnyerés alapvető vonásait vizsgálva, kézenfekvő a feltevés, hogy a talaj gondosabb előkészítésén kívül mezőgazdasági technikánkban, legalább is a munkaeszközök tekintetében, a 14. század nem hoz lényeges változást az előző századokkal szemben. Az eszközök egy része, mint az eke, a sarló és a kézi csép az előző századokban is használatos, sőt még évszázadok múlva is él népünk körében, és például a sarló esetében az azonos tárgyon belül lefolyó morfológiai-tipológiai változások minimálisak. Változás legfeljebb mennyiségi tekintetben következik be azáltal, hogy a társaságban végzett munkák jobb megszervezésével a munkák termelékenysége növekszik. Határozott fejlődés tapasztalható azonban a növénytermesztés rendszerében, amely a talaj gondosabb megmunkálása (többszöri szántása és szabályozott pihentetése) mellett a növények határbeli elhelyezkedésében is megmutatkozik. A termesztett növények fajtáit és azok határbeli elhelyezkedését ugyanis döntő módon befolyásolja a termelők azon törekvése, hogy a növényeknek a környezettel szemben támasztott igényei minél teljesebb mértékben kielégülést nyerjenek. A természetes igények kielégítésének vannak mozzanatai, mint például a termelői alkalmazkodás az adott éghajlati és talajviszonyokhoz, amelyek mint emberi tevékenységek passzív jellegűek, vannak azonban olyan, a társadalmi-technikai fejlettségből következő elemei is: munkaeszközök, művelési rendszer, stb., amelyek révén az ember aktíve fokozni tudja a kultúrnövények igényeinek kielégítődését.

A növények talajigényei, illetőleg az ezeknek megfelelő talajelőkészítő eljárások szerint a művelés alá kerülő földek a 14. század folyamán nagy általánosságban már három csoportba oszthatók. Első, kisebb csoportjuk: a még mindig friss törésű rét-, legelő-, erdei földek; a másodikba tartoznak a hosszú parlagpihentetés után ismét művelés alá vonható földek; végül a harmadik csoportba a már állandó ugarművelés alatt álló szántóföldeket sorolhatjuk. Aszerint, hogy a földművelés rendszere országosan milyen eltérést mutat,¹⁰³ – azaz örökszántó nyomásos, vagy parlagtartó nyomásos, esetleg vadtalajváltó rendszer-e – különbözik a legfontosabb ételmezt szolgáltató növények fajtája és mennyisége.

A csicseriek említett 1343-as osztozkodásakor szerepelnek Sárosban uo. „*loca graminalia*” nevű helyek (Anjou O. IV. 333). A Rumiak 1342-es birtokosztásakor Rumban „*locum aree ipsorum, in quo fruges tritulantur pro loco sessionario iidem filii assumpserunt ad numerum quatuor sessionum et medio prescriptarum Duruslai*” (Zalai O. I. 402. és lásd a 97. jegyzetet.)

¹⁰³ A földművelés rendszerének különböző típusaira és azok országos elterjedésére vonatkozókat lásd *Belényesy M.: 1954. 387–415.*

A friss gyep-törés mind réti és legelőtalajon, mind erdei talajon bizonyos szükségyszerű megkötöttséggel jár a művelésben. Hacsak nem tisztítják meg előzőleg a növényzettől (már a korábbi évszázadok során is uralkodónak bizonyult valamely eljárás, például az égetés vagy a kosaraztatás útján), a frissen feltört talaj csak igen nehezen művelhető, és termelőképessége is korlátozott. A teljesen friss gyep-törés ugyanis csak egyszer szántható, mert második szántásnál az eke már visszafordítja a gyepet. Olyan növények természetűek tehát benne, például köles, amelyek talajigénye gyengébb, és gyökérzetük köti a talajt. (A köles, ha ritkán is nő, elbokrosodik, bugája sok és nagyobb lesz, amellet nem használja úgy ki a talajt, mint az ugyancsak igénytelen és friss törést kedvelő zab. Utána búza, árpa, zab, még jól vethető.)¹⁰⁴ De jó a friss törés olyan igényesebb növények számára is, mint például az ugyancsak fontos táplálékot szolgáltató káposzta és tök,¹⁰⁵ melyek a fejlődés során állandó gondozást, kapálást igényelnek, és így a gyomnövények nem tudnak elhatalmasodni. A 14. század folyamán tehát a közvetlenül feltört réti vagy erdei földek nagy többségéből először kertek lesznek.¹⁰⁶ Az új növény-termesztésnek ilyen kapásokkal való bevetése gyepföldön a későbbi századok technikai eljárásai között is szerepel.¹⁰⁷

A földművelés rendszerének kronológiai és regionális eltérése a legfontosabb élelmet szolgáltató növények fajtáiban is megmutatkozik. Például az Alföld nagy részében, ahol még mindig túlsúlyban van az állattenyésztés, feltűnő, hogy a természetvénnyek között e korban is főként olyanok szerepelnek, melyek a friss földeket kedvelik. A jászokról, kunokról tudjuk, hogy az évenként meghatározott adót még a 15. században is főként zabban, árpában, lencsében, borsóban és kölesben kötelesek leróni:¹⁰⁸ tehát vagy olyan növényekben (mint a köles¹⁰⁹ és lencse),

¹⁰⁴ De szereti a friss földet a len és kender is. Az előbbi főként a friss parlagot, az utóbbi pedig a kövér, vizes, lápos helyeket kedveli. Sűrű növekedése miatt elnyomja a kinövő gyomot, árnyéka pedig nem engedi azt teljesen kifejlődni.

¹⁰⁵ 1394: Kezy Márton fia és 12 éves öccse kiegyeznek a veszprémi Sümegeben lakó János fia Bálinttal. Megengedik, hogy a „Halagus berek”-ben egy káposzta alá való kertet foglaljanak, olyan nagyságban, mint „unus jobbago integram sessionem habens ortum conservare pro caulibus consuevisset”. (Zsigmond-kori O. I. 3326.)

¹⁰⁶ 1352: Csomaközi Márton, Longa Péter és fiai kárpótolják Nagy Simon testvérüket egy birtokrészrel Várscsomaközben. Annyi jobbágyot adnak neki, amennyit akar, megengedvén, hogy „a parte planicei seu prati idem jobbagonis Simonis ortum sibi facere possint” éppúgy, mint Péter jobbágjai. (Károlyi O. I. 211.)

¹⁰⁷ Erdőirtás után még ma is szokásos, hogy a frissen irtott erdei talajba két évig csupán tengerit vetnek, ezzel mintegy bevezetve a művelést, aztán hét évig búzát természetnek egyfolytában.

¹⁰⁸ 1453-ban a magyar királyt illető jövedelemről készült kimutatásból kitűnik, hogy a kunok és jászok évente tartoznak adni jó és tiszta búzát 200 kg-ot, zabot 400 kilót, borsót, lencsét, kölest 500 kilót. *Gyárfás I.*: 1883. III. 629.

¹⁰⁹ A kölestermesztés alföldi jelentőségét mutatja még az 1456. évből származó adat. Lásd a 101. jegyzetet.

amelyek friss földbe is vethetők, vagy olyanokban (mint köles, árpa, zab), amelyek egymás után is még jól megteremnek. A köles mellett a lencse egészen a 18. század végéig igen kedvelt természetvény az Alföldön, ahol a gyeptörések egészen az újabb időkig igen magas arányszámot mutatnak.

Az ország mezőgazdaságilag fejlettebb vidékein döntő változást hoz azonban a 14. század folyamán a mezőgazdasági technika fejlődése, nevezetesen az ugar-eljárás bevezetése a természetés rendjében is. Azok az adatok, melyek arról beszélnek, hogy parlagpihentesítű földet ugar-eljárás szerint vesznek művelés alá, a nyomásos örökszántó pihentesített földjének gondozásához hasonló eljárásra vallanak. Itt valószínűleg egymás után többszöri szántással érik el azt, hogy most már ne csak köles természetésére legyen alkalmas a föld, hanem olyan igényesebb gabonafajtára is, mint amilyen a búza. A művelés technikájának ezzel a döntő átalakulásával így nemcsak a földhasználat rendszere, hanem a gabonatermesztés rendje is megváltozik, és a kenyérnövények fontosságában eltolódás következik be. A köles jelentősége alább száll, bár az előző időkben országosan széles körben elterjedt növény volt. Kivételez az Alföld, még ebben a korban is nagyrészt feltöretlen, a földművelés szempontjából elmaradt tájaival, valamint Erdély¹¹⁰ és a Felvidék, egyes pásztorkodó népesség által megszállt vidékeikkel.

A kölesnek, mint primitívebb mezőgazdasági kultúrák jellegzetes velejárájának szerepe közismert kultúrtörténeti tény. Tudjuk például, hogy a belső-ázsiai nomád népeknél a legközelebbi múltig jelentős kenyérgabonának számított.¹¹¹ Nálunk a Dráva-Száva vidékén, ahol a kölestermelés az újkorban is megtartotta jelentőségét, némely adatok tanúsága szerint a 14. században is nagy szerepet tölt be mind a rendes köles,¹¹² mind egyik fajtája, a borköles,¹¹³ de jellemzően nemcsak kenyér-, hanem kásamagvat szolgáltató gabona gyanánt. Az a tény, hogy a rendszeres vetemények közül az ország mezőgazdaságilag fejlettebb tájain a köles hiányzik, arra vall, hogy itt e korban már csak mint ínséggabona vagy mint utóvetemény játszott szerepet. Alkalmassá teszi erre az is, hogy tenyészideje rövid – mindössze két hónap –, és így hosszantartó tavaszi árvizek után még nyár derekán is könnyen elvethető. A szeszélyes folyók által veszélyeztetett vidékeken tehát minden bizonnyal még mindig nélkülözhetetlen tavaszi kenyérmagvat jelentett a köles, főként keleti megyéinkben, például Ungban, Zemplénben, Szatmárban, Szabolcsban, ahol gyakran olvasunk arról, hogy a határjárást, birtokbecslést éppen a hosz-

¹¹⁰ 1273: Kölesér (Bihar m.) *Jakó Zs.*: 1940. 284.; 1397: (Dés) Dengelegi Miklós egy holdnyi lelegeltetett kölesvetésért 3 köből kölest ad kárpótlásul. (Teleki O. I. 261.)

¹¹¹ A kazahoknál hasonló eljárással találkozunk. *Grekov, B. D.*: 1956. 60.

¹¹² A lippai (szlavóniai) polgárok panaszt emeltek a Dobra nemzetség tagja ellen, hogy a „Bagynagoricha” nevű birtokrészét elfoglalván, a kölest lekaszálta. (Zsigmond-kori O. I. 6346.)

¹¹³ 1328: „milii borkules vulgariter dicti” (Mon. Civ. Zagr. I. 131.)

szantartó árvizek miatt nem tudják megtartani.¹¹⁴ Igénytelensége és rövid tenyészideje következtében azonban arra is alkalmas, hogy a learatott gabona után a tarlóba vessék. Ez az eljárás újabb időkig szokásos, s a kölesen kívül más, kevésbé fontos, igénytelen gabonafajtákat is használtak erre, amilyenek kásanövényeink általában.

A köles alárendelt termelési szerepére mutat a 14. században, hogy az ország mezőgazdaságilag fejlettebb tájain, amilyenek a Dunántúl, a Kisalföld és az Alfölddel érintkező keleti megyék, helyette mint kenyérmag főként a búza és rozs használatos. Ezt bizonyítják a korabeli őrlési vámok: 1369-ben Miklós fia Péter, a veszprémi egyház keszői jobbágya Pótvásáron bérbe vesz egy malomhelyet, három évig fizet érte évi 40 köből gabonát búzában és rozsban, három év után 80 köből gabonát.¹¹⁵ 1375-ben Elefánti Mihály malmát pálosoknak adja; malmából addig évente 120 mérő búzát, rozsot kapott.¹¹⁶ 1380-ban budai polgárnak felhévízi malma után évi három garletta búza járt.¹¹⁷ A köles csökkent jelentőségére mutat az is, hogy helyette a *bladumnak* nevezett, valószínűleg köleshez vagy hajdinához hasonló kásaféle mellett¹¹⁸ egyre jobban előtérbe kerül az árpadara, mely ettől a kortól kezdve a piaci forgalomban egyre sűrűbben szerepel. Az 1365-i esztergomi vámtarifában felsorolt gabonafélék: búza, rozs, árpa, zab között is külön említik az árpadarát.¹¹⁹

Ebben a korban az árpa mellett megnövekszik a zab jelentősége is. Termesztése különösen a Dunántúl egyes forgalmasabb helyein ölt nagyobb méreteket:

¹¹⁴ 1335: márc. 29-én a határt, mivel „totum comitatum Ungh, in quo dictas possessiones existunt, innundatio aquarum cooperuisset” királyi menesurákban felmérni nem lehetett, tehát szemre becsülték meg (Anjou O. III. 154); 1344: (Zemplén m.) a birtokbecslést az árvíz miatt nem tudták megejteni (Kende cs. lt.; F. E.); 1389: Tyukod (Szatmár m.) „propter inundationem et copiositatem aquarum”. Maksay F.: 1940. 2.; 1371: (Szatmár m.) „per fluxum aque fore distractum”. Maksay F.: 1940. 2.; 1343: (Borsod m.) árvíz (Dl. 57079. Dancs cs. lt.; F. E.).

¹¹⁵ Nyitrai kpt. magán lt. Pótvására 32/33; F. N. A.

¹¹⁶ Dl. 6257; Má. E.

¹¹⁷ Dl. 6370; Má. E.

¹¹⁸ 1395: Prodivizi Mikes mester özvegye bevádolja Ördög Istvánt, hogy elfoglalta férje után visszamaradt javait. A több ezer kepe gabona és a köblökben számított zab mellett Szentersébeten szerepel „100 tina bladi” (Zsigmond-kori O. I. 4179). E másik adat világosabban jelzi a bladumnak a lisztőrleménnyel szembeállított voltát; 1349: Baka (Hont m.) szerepel „molendinum farine et bladi”, az utóbbi valószínűleg kásahántoló malom lehetett. Ezt erősíti meg egy 1395-ös Szolnok megyei adat: Moni Bartha fiai megegyeztek Moni István fiaival, hogy moni részirtokukat kettéosztják. A telkes helyeket elválasztó határ egy ároknál kezdődik, és „ad calcem porte orti bladorum annotati Domiani” megy. (Zsigmond-kori O. I. 4769.)

¹¹⁹ 1365: „Item de quolibet curru frumenti silliginis hordei evennae et brasii” (Fejér O. X/3. 478.) fizetett vám.

Somogyban,¹²⁰ Veszprémben,¹²¹ Tolnában,¹²² itt a természetben lerótt adótermékek között a búza és a rozs¹²³ mellett igen sűrűn szerepel a zab. De közönséges veteménynek látszik Vas,¹²⁴ Sopron, Pozsony környékén is. A pozsonyi polgárok 1374-ben engedélyt kapnak I. Lajostól, hogy Visegrádra, Komáromba, Budára¹²⁵ szállíthassanak ételmet, köztük búzát, rozsot, zabot. Ugyancsak sűrű előfordulásra mutat élénk piaci forgalma; az 1365-i esztergomi vámtarifán kívül az 1394-i soproni¹²⁶ vámszabályok is említik.

A termesztett növények fajtáiban és mennyiségében bekövetkezett eltolódás a termelvények szántóföldi elhelyezkedésének megváltozását is maga után vonja. Általánosnak látszik, hogy a mezőgazdaságilag fejlettebb vidékeken ekkor a határ tavaszi gabonanövények alá fenntartott fordulójából a kölest, mint kevésbé értékes kenyérmagvat kiszorítja az árpa vagy zab, de főként a tavaszi búza. Indokolttá teszi ezt az a tény is, hogy a friss feltörést kedvelő köles a nyomásban nem fizetődik ki annyira, mint a búza, árpa vagy zab, s ezért inkább külön termelik. A tavaszi és őszi vetemények arányát igen jól szemlélteti Károlyi László egyik Szatmárcsekén lakó jobbágya árvájának ingóságairól készült leltár, mely 60 köből búzát, 36 köből árpát és 13 kepe gabonát tartalmaz.¹²⁷ Ha feltételezzük, hogy három nyomásban

¹²⁰ 1333: A somogyi népek kötelessége, hogy „viginti lania duas pensas banalium aut unum pecus pascuale, duos cubulos avennae” adjanak az apátságának. (Anjou O. III. 317.)

¹²¹ 1378: A gymóti jobbágyok vásárvám megváltásaként egy véka zabot fizetnek (Veszprémi Regeszták, 281.); 1358: Felsőlendva (Veszprém m.) „singulos acones avennae singulos corchiones tritici de singulis integris sessionibus” M. O. Sz. 11) és l. az 52. jegyzetet.

¹²² 1360: A pannonhalmi konvent jelenti a királynak, hogy megvizsgálta Szili Demeter fiai hatalmaskodási ügyét, akik a püspök szanasi (Tolna m.) birtokán jobbágyokat helyeztek el, valamint a püspök egyik jobbágyának egy lovát, négy marháját megölték, két hold kenderjét és két hold zabját lelegeltették. (Veszprémi Regeszták. 210.)

¹²³ A Vas megyei lendvai Kont uradalom 1358. évi urbárium szabályozza a jobbágyterheket. Ezek a következők: egy egész telek után évenként census gyanánt 5 dénár penzát fizetnek, továbbá 3 akó gabonát Mária mennybemenetelének ünnepén, egyet búzából, egyet rozsból és egyet zabból. *Székelgy Gy.*: 1953. 291.; 1350-ben a dunántúli Szemercesmál nevű hegyen a szőlőtelepítést úgy engedélyezi a földesúr, hogy a nyolc kedvezményes év eltelte után öt köből bort, valamint egy kappanból, két kalácsból és egy köből zabból álló ajándékot fizetnek. *Székelgy Gy.*: 1953. 302.

¹²⁴ A németújvári (Vas m.) királyi uradalom 1355. évi urbárium terhei között szerepel: minden egész szőlő után hegyvámot kell fizetni, azaz két urna bort, egy quartale jó zabot és négy dénárt. *Székelgy Gy.*: 1953. 290.

¹²⁵ Fejér O. IX/4. 570.

¹²⁶ 1394: egy szekér búza vagy zab után 12 dénár fizetendő. *Házi J.*: 1921. 8.

¹²⁷ 1370: (Károlyi O. I. 314.)

termelt gabonaneműről van szó, ahogy ezen a vidéken ekkor szokásos,¹²⁸ vagy akár két nyomásban is, a búza kétszeres mennyisége mindenképpen őszi és tavaszi fordulóban való termelésre utal. Az árpa említése megerősíti feltevéssünket, ugyanakkor arra is utal, hogy az utóbbi a tavaszi búza mellett, vagy anélkül a kölest pótolja. Az árpát ekkor, úgy látszik, még nem igen vetették az ősziak között. Bizonyos mértékben ugyanis igényesebb, mint a búza és a vizet sem bírja úgy, az őszi és tavaszi fajta érési ideje között pedig alig van valami különbség. Az árpa előtérbe nyomulása a tavaszi magvak között valószínűleg elég korai jelenség, hiszen a középkorban nálunk is minden bizonnyal fontos kenyérnövény, amellettrészben belőle készítették a sört,¹²⁹ amely már az előző korban is kedvelt ital.

A növények nyomásbeli elhelyezkedése terén azonban országosan meglehetősen eltérések mutathatók ki. Keleten a tavaszi és őszi határ egyforma nagysága és a búzának az árpához viszonyított kétszeres mennyisége arra vall, hogy az őszi búza mellett a tavaszi búza igen jelentős volt. Ezt valószínűleg főképp a szélsőségesebb időjárással, az erőteljesebb fagyingadozásokkal magyarázhatjuk, mert ha az őszi vetés kifagy, a tavaszi mindig pótolja. A takarmánymagvak közül a zab hiánya viszont azt mutatja, hogy az utóbbit itt csak nagyon elvétve termeszthették. Ezzel szemben a Dunántúlon gyakrabban fordul elő, ott tehát a tavaszi árpa mellett a zab volt a legáltalánosabb termés, ami valószínűleg ennek a vidéknek a takarmányszükségletével magyarázható, de erre mutat a takarmánylednek¹³⁰ termesztése is. Mindez valószínűleg a nagyobb arányú lótenyésztéssel és a fejlett kereskedelmi élettel függ össze. Nagybirtokon a zab ebben a korban ugyancsak elterjedt takarmánynövény.¹³¹ A Felvidék magas hegyvidékein – a földművelés rendszerétől függetlenül a terméketlen talaj és a hidegebb éghajlat következtében – a gabona-

¹²⁸ 1358: Nagymihály (Zemplén m.) birtok Tótmihály nevű részében egy nemesi kúria tartozékában „24 iugera” van ... ebből 8 „in ea parte ... alia 8 in illa parte et iterum 8 in tali parte”. (Sztáray O. I. 280.)

¹²⁹ 1393: Zsigmond Bars megye hatóságát felszólítja, hogy tartson vizsgálatot Gimesi Forgách Péter panaszára, amely szerint egyik velcsici jobbágynak 18 méter árpáját, amelyet az egy mankóci jobbágnak átadott, hogy sört készítsen belőle, ennek földesura elvette. (Zsigmond-kori O. I. 3004.)

¹³⁰ A fehérvári konvent jelenti a királynak, hogy megvizsgálta Segesvári János hatalmaskodásait és megállapította, hogy 1370. július 29-én a püspök két vámosi jobbágynak, János fia Istvánnak és Lökösnek a kertjéből (in ortis) két holdon termett és „ad capetias congregates lentes” vittek el. (Veszprémi Regeszták. 261.)

¹³¹ 1395: Prodavizi Mikes özvegyének férjétől rámaradt ingóságai között Szentertszébeten „50 cubolos avennae et 100 capetias frugum”, Babócsa birtokon „600 capetias frugum”, Szentgyörgyváron „1000 capetias frugum 500 tinas avennae”, Prodavizen „1000 capetias frugum”, Suchycha birtokon „100 tinas avennae”, Sztruga birtokon „300 capetias frugum” találunk. (Zsigmond-kori O. I. 4179.)

magvak közül a rozs mellett a zab látszik a legfontosabbnak.¹³² Ez utóbbi a hüvelyesekkel együtt¹³³ itt már igen fontos néptáplálékot is jelenthetett.

Mindez azt jelzi, hogy a zab – leszámítva az északi magas vidékeket, ahol kenyér-növény – országosan nem szolgál emberi eledelül, legalábbis a 14. század folyamán. A malomvámokon és a kásafélék előfordulásán kívül bizonyítja ezt az is, hogy *fruges* (gabona) gyűjtőnév alatt főként a búzát, rozst és árpát foglalják össze: vagyis főként azokat, melyek emberi táplálékul szolgálnak. Ez a megkülönböztetés az újabb időkben is szokás, mert gabonán ma is búzát, főként pedig rozst, valamint keveréküket, a kétszerest értik.

A földművelés rendszerének megszilárdításával nemcsak a gabonanövények termesztési rendje, hanem más termelvények határbeli elhelyezkedése is állandó jelleget ölt. A legnagyobb mennyiségben szükséges kenyér- és takarmánymagvak mellett, melyek – mint láttuk – akkor már nagy általánosságban a nyomásba kerülnek, a művelési kényszeren kívül helyezkednek el a kender, borsó, lencse és az úgynevezett kapások. Itteni termesztésüket részben más igényük is megkívánja. De kisebb mennyiségük következtében is fontos, hogy a nyomást ne bontsák meg velük. Ellenkező esetben ugyanis annyira elhatalmasodnának ott, hogy nehéz volna kiirtani őket, és így igényesebb gabonafélék nem volnának utánuk vethetők. Nyomáson kívüli helyzetükre mutat, hogy a nyomásföldek mellett gyakran találkozzunk a határban teljesen műveletlen¹³⁴ vagy csak részben megművelt földekkel,¹³⁵ melyek éppen gazdaságilag legfejlettebb vidékeinken fordulnak elő, tehát a földművelés elhanyagolt állapotával nem hozhatók összefüggésbe. Inkább művelési, termesztési magyarázatot kell keresnünk, ez pedig a következő: a kenderföldről tudjuk, hogy már a 14. század elején a gabonatóblákon kívül esnek. 1309-ben Szőlősi Dénes 40 hold földet és egy hold kenderföldet hagy a

¹³² 1295: Súlyomkő birtokon (Szepes m.) minden laneus „unam gallinam, cubulum avennae et unum panem” ad (Fejér O. VI/1 574.); 1355: A Nyalábvárhoz tartozó Ugocsa megyei Nagyszász, Királyháza és Ardó birtokokon lakó jobbágyok szolgáltatása között „acones in avenna et tritici” szerepelnek (Anjou O. VI. 409.); 1399-ben az Ugróc várához tartozó Bazna falu (Trencsén m.) soltészlevele részletezi, hogy a soltész milyen jövedelmeket köteles beszolgáltatni a földesúrnak. Előírja a négy telek után élelemadó beadását, census fejében 24 aranyforint megfizetését 3 határnapon (István király, György vértanú és Mihály arkangyal ünnepén). E három napon ajándékkal is tartoznak. György napján 100 tojással és 12 sajttal, István király napján 12 csirkével és ugyanannyi kaláccsal, karácsony napján 10 köből búzával, 10 köből árpával és 10 köből zabbal. *Székelgy* Gy.: 1953. 301.

¹³³ A dubniczi évkönyv szerint I. Lajos, midőn 1352-ben vereséget szenvedve visszatért az országba, serege a Beszkidektől Munkácsig csak hüvelyes veteményekkel táplálkozott. (*Historiae Hungaricae Fontes Domestici*, Volumen III. *Chronicon Dubnicense*. 166.)

¹³⁴ 1322: (Pilis) 10 holdnyi „terra inculta” (Dl. 2070; Má. E.); 1384: „quoddam medium incultum inter iugera arabilia” (Pókatelki Kondé cs. lt. R. 26; Má. E.).

¹³⁵ 1319: 1 holdnyi felerészben meg nem művelt föld eladása 1 márkáért. (Dl. 40383; K. L. B.)

veszprémi egyházra,¹³⁶ 1314-ben Szentkirályszabadja határában a nemesek és a veszprémi káptalan *terrai* között egy tagban külön kenderföld fekszik.¹³⁷ Mind az említett adatok, mind a meglehetősen nagy számban szereplő „kenderföld” nevű *terrak*¹³⁸ azt bizonyítják, hogy a határnak ekkor már vannak állandóan kihalásított, kender alá szánt földjei is.

A fenti egyholdas kenderföldnek a 40 holdas birtokhoz számított aránya kb. megfelel az újabb kori nagyságoknak. Számításba véve az említett egyholdas kenderföldnek a szükségletehez képest igen nagy terjedelmét és magas munkaigényét,¹³⁹ valamint azt, hogy a kender egyfolytában több évig vethető, nyilvánvaló, hogy egyszerre csak kis részét vetették, és a váltás ezeken a földeken belül – kinek-kinek tetszése szerint – történhetett.¹⁴⁰ De minthogy a kender igen szereti a friss törésű földet, elképzelhető az is, hogy időnként friss földbe került vetésre.¹⁴¹ Ez az ország gazdaságilag kevésbé fejlett és a friss töréshez még kellő területtel rendelkező vidékein e korban nagyon is valószínűnek látszik. A kenderföldek rendkívül gondos megmunkálása, háromszori szántása, vetése, és az, hogy utána gabonaneműek nemigen vethetők, hihetővé teszi forgón kívül való elhelyezésüket, ugyanígy a hüvelyesekét is, melyeket e korban ugyancsak külső szántóföldeken termeltek.

Míg a kendernél a maihoz hasonlóan kerítettségnek semmi jele sem látszik, addig az ugyancsak külső szántókon, gabonamódra termelt hüvelyeseknél,¹⁴² lencsénél, borsónál már a kerítettség határozott nyomai mutatkoznak. Ez pedig, ha nem is utal kapálásra, legalábbis a növény növekedés közben való gondos ápolására, esetleg gyomlálására vall. A gyér adatokból azonban egyelőre nem állapítható meg, hogy országosan mindenütt megvannak-e e korban a hüvelyesek az egyes határbeli természetvények között. Gondolhatnánk arra, hogy a közelebbi megnevezés nélkül felbukkanó külső kertek egy része hüvelyesek termelésére szolgált, ez azonban csak lehetőség. Anyagunk alapján nem dönthető el határozottan,

¹³⁶ Veszprémi Regeszták. 32.

¹³⁷ 1314: Néhány szentkirályszabadjai nemes átadja a káptalannak a vitás 103 h. szántót. Ebből „in valle circa quoddam nemus 1.5 iug pro canapis aptum” (Veszprémi Regeszták. 41.)

¹³⁸ 1306/1364: Rényen 10 holdnyi „kenderföld” nevű föld (Pozsony) (Dl. 5166; F. N. A.); 1366: Laccha (Bodrog m.) „Kenderfeulde terra arabilis” (Zichy O. III. 264); 1383: az óbudai apácák „kenderfeuld” nevű földje (Dl. 7016; Má. E.).

¹³⁹ 360 négyyszögöles kenderföld megmunkálása a szántást, vetést, fuvarokat is beleszámítva 16 munkaórát tesz ki a mai, jóval gyorsabb közlekedési és munkaviszonyok mellett. Feldolgozva kb. 120 m vásznat ad (*Szolnoky* L. közlése).

¹⁴⁰ Ezt szemlélteti valószínűleg a már idézett 1 holdnyi felerészben megművelt föld is.

¹⁴¹ 1352: Hodász (Heves m.) határjárásakor szerepel egy szántóföld, ahol most kender van vetve. (Anjou O. VII. 330.)

¹⁴² A Szepességben például még a közelmúltban is a szántóföldi táblákon termelték a borsót, kb. 200–300 négyyszögöles darabokon a hegyoldalokban. Vetése ugyanúgy történt, mint a búzáé: szórták és boronálták, nyútták, vagy sarlóval vágták és boglyákba rakták.

hogy – az említett alföldi és hegyvidéki előfordulásokon kívül – a hüvelyesek termesztése másutt is nagyobb méreteket öltött-e, vagy a kereskedelem volt-e hivatva eljuttatni máshová ezt a 14. században is feltehetően igen fontos népeledelt.

Azokon a földeken, melyeket egyszerűen csak *szántóföld*nek neveznek a források, kizárólag gabonaneműeket termesztettek, leszámítva a csekély mennyiségű kendert és helyenként a hüvelyeseket. Ezek mellett feltűnően megnövekednek a közelebbi meghatározás nélkül „kert” néven említett termőföldek. Találkozunk velük az egész Dunántúlon (Veszprém,¹⁴³ Zala,¹⁴⁴ Somogy,¹⁴⁵ Tolna,¹⁴⁶ Baranya,¹⁴⁷ Győr, Vas, Sopron) és a szomszédos északnyugati megyékben.¹⁴⁸ De feltűnnek az ország középső, keleti és északkeleti vidékein is (Pilis, Bars, Abaúj, Zemplén, Szatmár, Ung, Bihar, Külső-Szolnok megyékben).¹⁴⁹ Jelentőségükre vall, hogy már a telkek rendes tartozékai között sorolják fel őket. Vagy a telek közvetlen folytatásában, vagy az arra kijelölt helyen a szántóföldek között fekszenek. Fontos termelési szerepüket mutatja tömeges előfordulásuk. Ahol módunkban áll keletkezésükben felismerni őket, ott azt látjuk, hogy mindig a határnak egy kijelölt helyén engedik meg a birtokosoknak, hogy felfogják őket.¹⁵⁰ Mindez azt mutatja, hogy a 14. században ezek többé már nem szabadfoglalású földek, hanem a határ legalkalmasabb pontjain, például homokon, erdei vagy legelőföldeken, esetleg elhagyott karámhelyeken „kiosztott földek”.¹⁵¹ Valószínűleg ilyen föld szerepel egy 14.

¹⁴³ 1394: Sümeg birtokon „hortus” (Dl. 42564); 1383: „hortus” (Dl. 42212; K. L. B.); 1360: Ajka birtokon „hortus” (Thaly cs. lt. 77. F. N. A.); 1384: Kovács birtokon 2 kert. (Veszprémi kpt. magán lt. Kovács L.; F. N. A.)

¹⁴⁴ 1374: Mindszent birtokon kert. (Dl. 6200; F. N. A.)

¹⁴⁵ 1377: Szentersébet, Simonfalva, Szaniszló, Geszte birtokon kert. (Dl. 6419; F. N. A.)

¹⁴⁶ 1360: Kos birtokon kert. (Dl. 4966; F. N. A.)

¹⁴⁷ Baranya: 1329: Boor birtokon kert. (Dl. 7345; K. L. B.)

¹⁴⁸ Győr: 1343: (Anjou O. IV. 356.); Sopron: Budaóskúton kert (Dl. 3153; F. N. A.); Pozsony: 1380, Vatafalu határában kert (Dl. 6746; Má. E.); 1384: Pókatelken kert (Pókatelki Kondé cs. lt. R. 26. Má. E.); 1330: Marcsamagyar birtokon kert (Pozsonyi kpt. Orsz. Lt. Rep. C. 9. f. nr. 1; Má. E.); 1367: Fakófalva és Németsfalva határában kert (Dl. 5589; F. E.); Vas: 1318: veteményes kert (Dl. 40374; K. L. B.); Nyitra: 1370: (Motesiczky cs. lt. 57; F. E.)

¹⁴⁹ Pilis: 1361: Békásmegyér (Dl. 1935; Má. E.); 1394: Keszi birtokon kert (Dl. 42564; K. L. B.); 1367: Kistarna birtokon kert (Dl. 5597; F. N. A.); Bars: Kistapolcsányon kert (Dl. 5168; F. N. A.); Szatmár: 1352: Várscsomaköz kert (Károlyi O. I. 211.); Bihar: 1382: kert (6953; Má. E.); Zemplén: 1367: (O. L. Dessewffy cs. lt. 44; K. L. B.); Valkó: 1377: (Dl. 42046; F. N. A.)

¹⁵⁰ Lásd a 105. jegyzetet.

¹⁵¹ Egy 1379-i adat Sopron város földjeinek nyilas kiosztását mutatja. Mint a szövegből kitűnik, a szántóföldek felosztását megelőzőleg a telkeket mérőkötelek szerint csoportosították. Minden mérőkötél 10 telket foglalt magába s minden telekre 3 hold szántóföld jutott és egy káposztáskert. *Tagányi K.*: 1898. 507. Utóbbi is mutatja, hogy a káposztáskerteket szintén külön osztották ki.

századi veszprémi oklevélben, amely a káptalan három nemes jobbágyának a berényi nemesek közé való felvételéről szól. Ez alkalmából az egyháztól egy-egy *sessiót* és négy hold trágázott telekföldet kapnak.¹⁵² Tekintettel arra, hogy egy telekre alig valamivel jutott több egy és negyed hold földnél, ez pedig igen kevés, csakis olyan földről lehetett szó, melyből kis mennyiség is sokat jelentett; és a kert kb. megfelelt ennek.¹⁵³

Ahogy a külső kertek elhelyezkedése sejteti, a kertek formája különböző lehetett. Némely esetekben meglehetősen nagy darabot jelöltek ki a falu közös kertet helyéül, ezt körülkerítették, és az egyes résztulajdonosok parcelláit ezen belül osztották szét. Erre vall, hogy egy birtokon belül kertek csak korlátozott számban fordulnak elő,¹⁵⁴ helyenként pedig szórványosan úgynevezett közös kertek bukkannak fel. Viszont a személyneves összetételű kertek gyakorisága és az a körülmény, hogy egy határponton belül több kert is szerepel,¹⁵⁵ azt bizonyítja, hogy a közös kertek mellett vannak olyanok is, melyek a határ legalkalmasabb pontjain esetleg közvetlenül egymás mellett vagy egymástól nem nagy távolságra külön-külön fekszenek. Csoportos elhelyezkedésük¹⁵⁶ a földművelés nagyobb igényével van kapcsolatban. A szántóföldek sűrűsége és a határnak dűlőkre való felosztása ugyanis ekkorra már lehetetlenné teszi, hogy bárhol szabadon foglaljanak kerthe-lyeket és az irtásföldek felhasználásához hasonlóan állandóan megújítsák őket, ahogyan az még egy évszázaddal előbb is történt.¹⁵⁷

A kertek különleges művelési igénye a talaj gondosabb előkészítésén és a mag elvetésén kívül megkívánta még a növények növekedésük alatti további gondozását, a föld gyomlálását, kapálását is, ami legtöbbször asszonyi munka volt. Mindez kizárta azt, hogy a kertek a határ legtávolabbi részein, nehezen megközelíthető helyeken legyenek, mint a szabadfoglalású földek általában. Ahol tehát nem a telkek közvetlen szomszédságában helyezkedtek el, ott mindenütt a településhez legközelebb eső helyeken található, vagyis a legértékesebb nyomásföldek között. Helyhez rögződésük azonban megkívánta, hogy az egyes növények váltása e ker-teken belül történjék meg. Ahogy a rendelkezésre álló adatokból láthatjuk, az

¹⁵² 1334: (Veszprémi Regeszták. 107.)

¹⁵³ 1342-ben a Rumi Doroszló unokáinak birtokosztályakor Rumban (Zala m.) szerepel „duo jugera terrarum arabilium”, melyeket „reliquissent pro horto olerum” (Zalai O. I. 402).

¹⁵⁴ Ilyet sejtethetünk például a következő adatból: 1373: „Hortus seu homok” néven bukkán fel egy valószínűleg nagyobb kiterjedésű kerített föld. *Jakó Zs.*: 1940. 223.

¹⁵⁵ 1343: „Horti caulium” (Anjou O. IV. 356.); 1330: Marcsamagyar határában Pozsony) „horti olerum villae S. Mariae” (Pozsonyi kápt. Orsz. Lt. Met. C. 9. f. nr. II; Má. E.)

¹⁵⁶ 1338: A pozsonyi káptalan jelentése I. Károly királyhoz Jakab comes pozsonyi bíró Bruck nevű csallóközi birtokának határjárásáról: „deinde versus meridiem... retro ortos olerum hominum de eadem Hydegheth sunt due antique mete” (Anjou O. III. 499.).

¹⁵⁷ A 13. században a pannonhalmi apátság udvarnokainak kötelessége „renovare hortum”. *Pannonhalmi* 1902. I. 679.

egy-két holdas nagyság ezt körülbelül meg is engedte. Közvetlenül a háznál való elhelyezkedésük lehetővé tette, hogy talajuk az istállón felgyülemllett trágya egyszerű ráhordásával, tehát a legkönnyebben javítható legyen. A friss feltörésű legelőföldek közti elhelyezkedésükből viszont arra gondolhatunk, hogy esetleg összekapcsoljuk őket ezzel az egyes népeknél (és némely helyeken sokáig nálunk is) megvolt gyakorlattal, mely tavasszal a felszabadult karámhelyeket foglalja le a kapás vetemények számára.¹⁵⁸ E növényeknek a gabonaneműektől eltérő természeti rendje, vetési és érési ideje, valamint a növekedés alatt szükséges védelmük megköveteli azonban, hogy a szabadfoglalású földekhez hasonlóan bekerítsék őket. Jólval később szabadulnak ugyanis fel, mint a határ s így az akár a tarlón, akár az ugaron legelő állat éppen az érés ideje alatt kárt tehetne bennük.

Az a tény, hogy a források a kertek termelési funkciójának pontosabb jellemzését mellőzik, valószínűleg azt mutatja, hogy az ország nagy részében ekkor még vegyesen termelték külső és belső, úgynevezett veteményeskertekben a táplálkozásnál nélkülözhetetlen gazdasági növényeket, amilyenek a különféle zöldségfélék,¹⁵⁹ a káposzta vagy az igen fontos étolajat szolgáltató tök. A földművelés nagyarányú fejlődésére mutat azonban, hogy a század elején az ország gazdaságilag fejlettebb részein a zöldségfélék közül a káposzta,¹⁶⁰ a répa és valószínűleg a tök kiválik¹⁶¹ a többi közül, s vagy együttesen,¹⁶² vagy egymástól függetlenül külön külső kertekbe kerül. Egyes dunántúli községek gyakran más falu határában fognak maguknak a kapás növények számára kertet,¹⁶³ ami arra vall, hogy a természetvénnyekkel szemben nagyon megnövekedtek az igények. Ez pedig csak az esetben indokolt, ha nem csupán saját szükségletű termelésről van szó,¹⁶⁴ mint amellyel ebben a korban a káposzta és az olajat szolgáltató tök esetében rendszerint számolnunk kell. A parasztság mellett, úgy látszik, a nagybirtok is fokozatosan bekapcsolódik e két fontos növény nagyobb arányú termesztésébe. Erre mutat egy birtokos külön *hortus caulium*ja is, amely a kerten kívül még egy határbeli sessióból

¹⁵⁸ Gunda B.: 1941. 241.

¹⁵⁹ 1357: „Locus sessionalis cum orbitus olerum et frugum”. (Pozsonyi kpt. Orsz. Lt. C. 14. f. 12. nr. 3., Má. E.)

¹⁶⁰ 1361: Békásmegyer „Hortus caulium” (Dl. 1935: Má. E.); 1362: Békásmegyer „Orti caulium” (Dl. 5121; Má. E.); 1367: Kistava birtokon „Hortus caulium” (Dl. 5597); 1367: Fakófalva és Németfalva (Pozsony m.) birtokokon „hortus caulium”. (Dl. 5579; F. N. A.)

¹⁶¹ A zöldségfélék közül a káposztán kívül igazi jelentőségre főként a répa és tök tett szert a középkorban. Az előbbi kettő – a hüvelyesek mellett – fontos helyet foglalt el a parasztság mindennapi étrendjében. A tök pedig, mint olajos növény, elsődrendű világító olajat és zsiradékot szolgáltatott az oly gyakori böjti időkbén.

¹⁶² 1339: „hortus olerum seu caulium”. (Anjou O. III. 602.)

¹⁶³ 1330: Marcsamagyar határában „orti olerum ville S. Marie”. (Pozsonyi kpt. O. L. Met. C. 9. f. nr. 1; Má. E.)

¹⁶⁴ 1375: Erzsébet királyné diósgyőri kúriájából évente „medium centenarium olei”-t adat a pálosoknak. (Dl. 6330; Má. E.)

áll.¹⁶⁵ Az utóbbi valószínűleg e káposztáskert gondozásával, megóvásával megbízott személy lakóhelyéül szolgált. E két növény nagy mennyiségű termesztése az egyházi böjtök nagy számával is magyarázható: a hal mellett a káposzta volt az egyik legfontosabb böjti eledel.

A külön káposztás- és zöldségeskerteknek az ország legélénkebb forgalmú vidékein (Pozsony, Sopron, Győr, Veszprém, Zala, Pilis megyékben) való előfordulása világosan mutatja, hogy a mennyiségi termelés már valószínűleg a piac nagy igényével is kapcsolatos. A piacra való termelés szükségességét a városok növekvő igénye is magyarázza. Majd minden fontosabb dunántúli vámtarifában szerepelnek a legfőbb gabonaneműek és húsneműek mellett más növényi természetűek is, amilyen a kender, a len és a káposzta.¹⁶⁶

A növények termesztéséhez szorosan kapcsolódik megőrzésük, tárolásuk kérdése. Bár minden termelvénynek megvan a háztartásban a maga különös bece, ennek következtében elhelyezési gondja is, bennünket most kizárólag a gabona érdekel. Az állat mellett ez látszik mind a nagy-, mind a kisbirtok legfontosabb értékének.

A tárolás során az embernek nemcsak azt a problémát kellett megoldania, hogy a viszonylag nagy mennyiségű terményt viszonylag kicsi helyen tudja elhelyezni, hanem a következő gazdasági évre szükséges vetőmagot, az állandó készletet, stb. a legbiztonságosabban meg kellett ővnia. Azok a szórványosan felbukkanó adatok, melyek a korból egy jobbágy terméskészletének vizsgálatát lehetővé teszik, azt mutatják, hogy a készletek átlaga túlhaladta egy év teljes gazdasági szükségletét. Vagyis a fogyasztásra szánt gabonamennyiség és vetőmagkészlet biztosításán kívül a gazdaságok lehetőség szerint készletgyűjtésre is törekszenek, hathatós védekezéssel az ínséges évek veszélyével szemben. Ezt mutatja például egy jobbágy árva ingó javainak teljes listájában a gabona (60 köből búza, 36 köből árpa és 13 kepe gabona) feltűnően magas mennyisége.¹⁶⁷ Együttesen mindez eléri a 68 mázsát. Ha az e vidéken akkor szokásos, átlagosan 12 holdnyi¹⁶⁸ nyomásföldet és ennek terméshozamát vesszük alapul, az sem éri el – még háromnyomásos termelés mellett sem – a fenti terméseredményt. A kérdéses gabonaállomány tehát csakis több

¹⁶⁵ 1361: Békásmegyer. (Dl. 1035; Má. E.)

¹⁶⁶ 1365: Esztergomi vámtarifában a gabonaneműek mellett szerepel a kender, len és káposzta után fizetett vám (Fejér O. IX/3. 478.) Várad és a többi nagyobb erdélyi város 1478-ban szabályozott vásárvámjának a tételei között szintén találkozunk ezekkel a termékekkel. (Jakab E. Oklevéltár. I. 15.)

¹⁶⁷ Ha a búza köblét 65 kg-jával, az árpát 55 kg-jával számoljuk, a készlet 58 q-t ér el. Ehhez jön még a 13 kepe csépeletlen gabona mennyisége, mely képenként, sarlós aratás esetén 70 kg-ot ad, tehát összesen 9 q-t. A termények együttes súlya így kb. 68 q. A pontos számítást megnehezíti az, hogy a kepek pontos nagyságát e korból nem ismerjük.

¹⁶⁸ 1418: Kisrosványi jobbágytelek (Zemplén m.) tartozéka 12 hold szántóföld, mely „in tribus calcaturis” van, abból „6 videlicet in terris sabulosis et totidem 6 in terris nigris”. (Sztáray O. II. 198.)

éven át apránként gyűjtött készletből állhatott elő, amelyből a képekben álló gabona valószínűleg a vetőmagszükségletet, vagy legalábbis annak egy részét jelentette. Könnyen elképzelhetjük, hogy a pénzzel csak korlátozott mennyiségben rendelkező paraszti gazdaság számára mit jelentett ilyen gabonakészlet gyűjtése. A termés ingadozásán kívül az is nagymértékben szükségessé tette a felhalmozást, hogy a hatalmaskodások során a jobbágyokat a legtöbb kár éppen vetéseik lejelletése miatt érte.

De a termés gondos megőrzése, mint az egész jobbágygazdaság egyensúlyának biztosítója, megkívánja azt is, hogy a veszteség, amely kint a határban az időjárási viszontagságok és egyéb külső kártékony beavatkozások következtében állandóan éri a termést, a raktározás során a lehető legkisebbre csökkenjen. Ahogy a Károly Róbert-féle portatörvényből is láthatjuk – a kapu általános nagyságát a rajta áthaladó gabonával, szénával megrakott szekérhez méri¹⁶⁹ –, a termés házhoz való beszállítására meglehetősen általános a 14. században parasztságunk körében.¹⁷⁰ A termény közvetlen védelmén kívül megköveteli ezt a tárolási módot, mint láttuk, az igen nagy munkai igényű szemnyerési mód, a cséplés is. A cséplés, egyéb munkálatok elvégzése után, késő ősszel, novemberben, vagy többnyire télen, s leginkább apránként történt. Ahogy a csűr, illetve a rakodó szórványos felbukkanása mutatja a jobbágy birtokában valószínűleg a gazdasági udvar egy része, az ún. csűröskert szolgált általánosságban ideiglenes rakodóul. E rakodóhelyek befogadóképessége azonban korlátozott s így nem lehetett az évi vetőmag és kenyérgabona mellé a következő évben még újabb rakományt szállítani, azaz több év készletét szálasan összegyűjteni, amint az még hosszú ideig történt a nagybirtokokon. A készletgabona tehát szemes formában kellett, hogy elhelyezést nyerjen.¹⁷¹ A különböző nagyméretű hombárok és szuszékok mellett valószínűleg nem kis szerepet játszott itt – különösen a parasztságban – a verem. Ezt bizonyítják az ásatások során szép számmal napvilágra került különböző formájú és nagyságú vermek is.¹⁷²

¹⁶⁹ Juhász L.: 1936. 4.

¹⁷⁰ 1438: „Temporibus preteritis quidam Franciscus Pyroth apud quendam Petrum iobagionem Michaelis filii dicti Ladislai de dicte Haholt in possessione Seyther ... habuisset a prefatoque Petro iobagione dicti Michaelis filii Ladislai ad porcionem dicti exponentis in possessione Falkossy causa commorandi ire intendere voluisset, tunc annotatus Michael ... quadraginta capesias bladorum de curia et domo cuiusdam Emerici Gylych iobagionis dicti exponentis ... deduci fecisset” (Zalai O. II. 492–93.) és lásd még a 79. és 82. jegyzetet.

¹⁷¹ Lásd a Károlyi jobbágyának leltárát, a 127. jegyzetet. A gabona szemesen való tartása még később is általános a parasztságnál. „A szegénység a maga gabonáját – írja Takáts – azonnal kicsépelte és vermekbe rejtette. A gazdag gazdák és a jószágos urak ellenben jobbára a vetőmagnak való gabonát csépelgették, a többi lajtorlás szekéren a csűrös, vagy pajtás kertekbe hordatták, ott asztagba rakatták.” Takáts S.: 1915. 217.

¹⁷² Az elpusztult Túrkeve házai körül, de részint magukban a házakban különböző formájú vermek egész sorát hozta napvilágra az ásatás. Némelyikét belülről finom agyaggal ta-

A külső csűrök,¹⁷³ illetve szérúk,¹⁷⁴ leszámítva az Alföldet, úgy látszik inkább nagyobb, nemesi birtokhoz kötöttek, és az ott felhalmozásra váró nagyobb mennyiség elraktározási problémáival kapcsolatosak. A jobbágyi szolgáltatásokból és majorsági földekből származó, sokszor több ezer kepe gabona azonnali cséplése, és így szemesen való elraktározása ugyanis a szükséges nagyszámú munkaerő miatt igen nehéz lett volna. Így, szemben a kisebb birtokkal, nemcsak a vetőmagot, hanem az egész, sokszor több évről összegyűjtött készletet is szálasan kellett tárolni,¹⁷⁵ ami a tároló helyek igen gazdaságos kihasználását kívánta meg. Ennek előfeltétele olyan nagyobb méretű szérús, illetve csűröskert, amelyben a csűrben gondosan megőrzött, magnak való gabonán kívül – körös-körül rakott külső asztagok formájában – több száz, sőt ezer kepe szálasgabona, sőt széna is elfér. Ez az igen nagy pusztulással, kárral járó tárolási mód természetes velejárója annak a rendelkezésre álló készleteket még kevésbé hasznosító gazdálkodási módnak, amely például még a nagybirtok állattartását is annyira jellemzi.

Ez is megerősíti tehát, hogy az akkor már nagy mennyiségben piacra kerülő mezőgazdasági termékek (gabonaneműek, kender, len) tetemes hányadának termelője éppen a parasztság volt. A jobbágy növekvő termelésének és a felesleg piaci értékesítésének tényén kívül erre utal az is, hogy a 14. századtól kezdve egyre sűrűbben hallunk a jobbágy kezén lévő pénzről.

A 14. században a jobbágyságra nehezedő feudális terhek a parasztság növekvő kizsákmányolása ellenére is a termelőerők fejlődésének hatalmas lendületét eredményezték. A gazdasági téren szerzett tapasztalatok, az újabb és újabb javító eljárások lassan lehetővé tették, hogy parasztságunk a jobbágytelek szűkülése ellenére is felesleggel rendelkezék termelvényeiből. Így alakulnak ki már a 14. században Nyugat-Dunántúl és az Alföld keleti peremterületének gabonatermelő vidékei, melyek gazdag parasztsága nemcsak a közeli városok piacain jelenik meg feleslegével, hanem, mint a pozsonyi polgárok is a távolabb fekvő nagyobb városok (például Esztergom, Pest és Buda) piacait is ellátják a nyugati területeken ekkor már nagyobb mennyiségben termelt gabonával. De a 14. században már az óriási

pasztották meg. Ez is azt bizonyítja, hogy a rendeltetésük valamiféle tárolás volt. Méri I.: 1954. 147.

¹⁷³ 1343: A Csicseriek radóci osztálylevelében olvassuk: „curiae et horeo ipsius magistri Dominici intra quoddam fossatum et meatus acquarum dicti fluvii Scyuenye existenti” (Anjou O. IV. 336.). Hasonló módon nemesi birtok külső tartozékában jön elő a csűr Bodrogban 1395-ből (Zsigmond-kori O. I. 3909).

¹⁷⁴ Lásd a 98. jegyzetet.

¹⁷⁵ 1395: Prodavizi Mikes mester után visszamaradt javak között több ezer kepe gabona is szerepel: Babolcha poss.: 600 kepe gabona, 170 ménesbeli ló, 250 sertés, 14 ökör. Prodauiz poss.: 1000 kepe gabona. A hozzátartozó possessiókban 370 sertés, 28 ökör van. Zenthgyvrg vára poss.: 1000 kepe gabona, 50 veder zab. Zethelsebeth poss.: 100 kepe gabona, 100 veder bladum, 50 köből zab. Zuchycha poss.: 100 veder zab. Struga poss.: 300 kepe gabona. (Zsigmond-kori O. I. 4179.)

legelőterületekkel rendelkező Alföld is bekapcsolódik az áruforgalomba azáltal, hogy híres állatállománya óriási mennyiségben kerül nyugati piacra.

A termelvények értékesítése kulturálisan is megnyitja az utat a város felé, melynek világlátott polgársága már javában a felemelkedés útját járja. A változás a termelés produktivitásán kívül a paraszti életigények növekedésében is lemérhető. Ez látszik például lakáskultúrájában, táplálkozásában és ruházódásában is. A 14. századból van először adatunk arra, hogy a parasztságnak tiltják a gyúlékony kémény építését, amiből az látszik, hogy most már a falusi lakosság is kezdi igényelni a füstöt elvezető kémény áldásos berendezését. A fejlett típusú nyugati fűtőberendezés, a külső helyiségből fűthető szemeskályha térhódítása falusi körökben szintén erre a korszakra esik, és a parasztságunk felsőbb rétegének városi igényéről és jómódjáról tanúskodik. A parasztság e rétegének emelkedése országosan elég általánosnak mondható. A törökidő óta Alföld ebből a korból való lakóházaai hasonlóképpen a lakosság magas életszínvonalát tükrözik, falusi temetőinek régészeti anyaga is erre utal. A föld mélyében megőrzött szép vasalású koporsók, gazdag bronz- és csontveretű övek és párták csak olcsóbb utánpótlásai a nagy értéket képviselő főúri és polgári daraboknak. A falusi jómód növekedése azonban korántsem jelentette az egész parasztság egyforma felemelkedését. Éppen a temetők anyaga azt sejteti, hogy már a 14. századtól kezdve a parasztság felsőbb rétege élesen elválik a falusi szegénységtől.

A növekvő életigények kielégítéséhez nemcsak a földesúrnak, hanem a jobbagynak is pénzre volt szüksége, melyet legfőképpen a föld terméshozamának növelése tudott biztosítani. A paraszti agrotechnika ugrásszerű tökéletesedése mellett az árutermelés növekedése is arra mutat, hogy Nyugat-Európához hasonlóan nálunk is megvolt a termelőerőknek ez a fokozatos növekedése, amely a nyugati országokban a kapitalizmus lassú kialakulását eredményezte. Nálunk azonban a kapitalizmus további kibontakozását erősen hátráltatta az a körülmény, hogy falvaink fejlődése a 15. század végén valamiképpen megakadt. Nemcsak írott forrásainkból állapítható meg, hanem középkori ásatásaink is azt bizonyítják, hogy a 16. század végén és a 17. század elején elpusztult magyar falu még tisztán a 15. századi állapotokat tükrözi vissza. A 16. század végével megszilárduló majorsági gazdálkodás nemcsak mezőgazdasági életünk új útjait jelzi, hanem már a parasztság gazdasági életében is új szakaszt jelent a 14. században megindult, és a 15. századra már igen élesen megmutatkozó előző fejlődési periódushoz képest. Kutatásaink azt mutatják, hogy parasztságunk élete ebben a korban számos egyezést mutat Európa más népeivel. Parasztságunk minden téren tapasztalható polgárosodása egybeesik azzal az általános európai emelkedési folyamattal, amely Nyugat-Európa parasztsága körében is éppen ekkor játszódik le. Ezek a vonások azonban nálunk jelentős részükben az újkorra is áthagyományozódtak. Úgy látszik, lényegileg éppen ezeknek a középkori európai elemeknek etnikussá válása formálta ki a keleti örökség mellett az újkori népi műveltségünk sajátos vonásait.

BÁRCZI Géza

1941 *Magyar Szófejtő Szótár*. Budapest.

BELÉNYESY Márta

1954 A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a 14. században. I. *Ethnographia*. LXV. 387–415. Budapest.

1955 A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a 14. században. II. *Ethnographia*. LXVI. 57–98. Budapest.

BEHLEN, Heinrich

1904 *Der Pflug und das Pflügen bei den Römern und in Mitteleuropa in vorgeschichtlicher Zeit*. Dillenburg.

CURWEN, Eliot Cecil

1946 *Plough and pasture*. London.

GREKOV, Borisz Dimitrievics

1949. [1956] *A parasztság története Oroszországban a legrégibb időktől a 17. századig*. Moszkva. Budapest.

GRAND, Roger

1950 *L'agriculture au moyen âge de la fin de l'Empire romain au XVIe siècle*. Paris.

GUNDA Béla

1941 Telekformák, települések és a gazdálkodás kapcsolata a Lápos felső völgyében. Kny. *Földrajzi Közlemények*. 4. Budapest.

GYÁRFÁS István

1883 *A jászok története*. III. Szolnok.

JAKAB Elek

1870 *Oklevéltár Kolozsvár története I. kötetéhez*. Buda.

1881 *A kalendáriumokról történelmi és politikai tekintetben*. Budapest.

JAKÓ Zsigmond

1940 *Bihar megye a török pusztítása előtt*. Budapest.

JUHÁSZ Lajos

1936 *A porta története 1526–1648. Jobbágy gazdálkodásunk egysége és az adó egység*. Budapest.

KOMÁROMY András

1911 *Magyar levelek a 16. századból. Történelmi Tár*. III. 458. Budapest.

Handbuch

1912 *der Kunstwissenschaft*. II. BURGER, Fritz–SCHMITZ, Herman–BETH, Ignatz: *Die deutsche Malerei der Renaissance*. Berlin.

HARTLEY, Dorothy – ELLIOT, Margaret H.

1928 *Life and work of the people of England. The fourteenth Century*. London.

- HÁZI Jenő
1921 *Sopron szabad királyi város története*. II/1. Sopron.
- HEYNE, Moritz
1901 *Fünf Bücher deutscher Hausaltertümer von den ältesten geschichtlichen Zeiten bis zum XVI. Jahrhundert*. II. Leipzig.
- MAKSAY Ferenc
1940 *A középkori Szatmár megye*. Budapest.
- MÁLYUSZ Elemér
1953 Az egyházi tizedkizsákmányolás. In: SZÉKELY György (szerk.): *Tanulmányok a parasztság történetéhez a 14. században*. 320–333. Budapest.
- MEITZEN, August
1895 *Siedelung und Agrarwesen der Westgermanen und Ostgermanen, der Kelter, Römer, Finnen und Slawen*. Berlin.
- MÉRI István
1954 Beszámoló a Tiszalök – rázompusztai és Túrkeve – móríci ásatások eredményeiről. II. *Archeologiai Értesítő*, 81. 2. 138–154. Budapest.
- MOLNÁR Erik
1949 *A magyar társadalom története az Árpád kortól Mohácsig*. Budapest.
Pannonhalmi
1902 *Szent Benedek Rend története*. ERDÉLYI László (szerk.) Budapest.
- PARMENTIER, André
1896 *Album Historique*. I. *Le Moyen Âge*. Paris.
- SCHULTZ, Alvin
1892 *Deutsches Leben im 14. und 15. Jahrhundert*. Leipzig.
- SZABÓ Kálmán
1938 *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei*. Budapest.
- SZAMOTA István
1891 *Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten*. Budapest.
- SZÉKELY György (szerk.)
1953 *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században*. Budapest.
- TAKÁTS Sándor
A magyar csűr. In: TAKÁTS Sándor (szerk.): *Rajzok a török világból*. III. 213–231. Budapest.
- Velislav Biblia*
Közlő: GRAUS, František: *Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské*. I. Praha, 1953. 13.
- WENZEL Gusztáv:
1887 *Magyarország mezőgazdaságának története*. Budapest.

Néhány szó az erdő- és szántóföldváltó gazdálkodás magyarországi formájáról¹

Az erdőváltó gazdálkodás és annak igen jellemző formája, az égetéses rendszer a magyar történet- és néprajztudomány elhanyagolt kérdései közé tartozik. Kutatóink nem vizsgálták elég rendszeresen a föld feltörésének különféle módjait. Nem tettek különbséget a növénytakarók sajátos mezőgazdasági hasznosítása között sem, és így külön-külön nem vizsgálták az erdei és mezősi földek uralkodó földművelési rendszerét. Az alábbiakban megkísérlem az erdő- és szántóföldváltó gazdálkodásra vonatkozó adatainkat összeállítani, és a maradványokból a rendszer történeti összefüggéseit rekonstruálni.

Amint az eddigi szórványos adatok mutatják, ez a földhasználati rendszer, ha nem is uralkodó jelleggel, foltokban, az ország különböző erdős területein még a múlt század közepén is megtalálható volt. 1867-ből egy jelentés arról tudósít, hogy Magyarországnak igen jelentős részén a talaj- és klíma viszonyok miatt a fiatal cserjék növekedése igen lassan halad előre, ami a kiöregedett erdők természetes megfiatalodását is erősen hátráltatja. Szükséges tehát, hogy valami módon az erdők mesterséges utánpótlásáról gondoskodjanak. Ez úgy történik, hogy ősszel a kopár és az újabb hajtásokra már képtelen erdőrészeket teljesen letarolják, az értéktelen fahajtásokat kiirtják, majd felszántják. A tél folyamán a letarolt erdőrészeket a fatönköktől és gyökerektől gondosan megtisztítják. Majd a következő években vagy kapásnövényeket vagy magról nevelt csemetéket kapásnövényekkel vegyesen termesztenek bennük. Az első évben burgonyát vagy kukoricát, a másodikban és harmadikban kukoricát, a negyedikben pedig leginkább rozstot termesztnek. A kukoricát nyáron legalább kétszer kapálják meg, ezáltal a talaj is porhanyósodik. A negyedik év tavaszán az ültetésre szánt tölgymakkot mélyen beszántják, majd gabonát vetnek rá, és az egészet tövisboronával vékonyan befedik. A következő év őszén a gabonát sarlóval magasan levágják. Az ültetéstől számított negyedik évben a facsemete már a másfél méter magasságot is eléri, így lassan lehetetlenné válik a közbeeső ültetvények termesztése.

Amint ez az ültetési rendszer is mutatja, az erdő- és szántóföldváltó gazdálkodás összekapcsolása igen hasznos. Az erdős Felvidéken vannak olyan községek, melyeknek lakói évente több száz mázsa burgonyát, kukoricát és rozstot termelnek meg

¹ Eredeti megjelenés: Néhány szó az erdő- és szántóföldváltó gazdálkodás magyarországi formájáról. In: Agrártörténeti Szemle. I. 1957. 3–4. 183–191. (Szerkesztő)

ily módon. De nemcsak az erdőkben gazdag Felvidéken, hanem igen gyakran a sűrű népességű sík vidékeken is, ahol nagy értéket képvisel a szántóművelés, nem ritkák az olyan községek, melyeknek szegény lakói nagyon szívesen fognak fel kis erdőrészeket, hogy az irtás és újabb betelepítés fejében egy időre kapásnövényeket vagy bizonyos gabonafajtákat természetesen rajtuk. A humuszképződés következtében az erdei talajban a kapásnövények és gabonaneműek több éven keresztül megszakítás nélkül is termesztethetők. Ugyanígy a kukoricavetemény közé ültetett facsemete is kitűnően tenyészik még néhány évig az ilyen humuszban. Természetes azonban, hogy a kapás termesztést sem szabad túlzásba vinni, mert különben a talaj teljesen kimerül. Az elültetett facsemete természetes növekedése következtében ugyanis a negyedik évtől kezdve a közbeeső ültetvény termesztése évről évre fogy, míg végül ismét az erdő válik úrrá az irtáson.² Ebből a közleményből azt is megtudjuk, hogy ez a rendszer elszórtan megtalálható az egész ország területén. A felvidéki nagy erdővidéken kívül nyomai mutatkoznak Győr és Tolna megyék területén is.

Nagyjából ebbe a rendszerbe sorolható az erdő- és mezőváltó gazdálkodás egyik igen jellemző formája, az égetéses irtás is. Amint az eddigi szórványos adatok mutatják, a rendszer – ha foltokban is – az ország különböző erdős területein egészen napjainkig nyomon követhető. Így szórványosan megmutatkozik például a Baranya megyei Ormánságban és a Vas és Zala megyei Őrségben. De maradványai még ma is élnek a Mátra vidékén. Az erősen terméketlen helyeken, külső körülmények által meghatározott kényszerű mezőgazdasági eljárás ez a talajhasznosítási mód, melynél az erdő egyes darabjait felváltva irtották, vágással vagy égetéssel téve fűtermő vagy szántásra alkalmas földekké. Majd pár évi használat után, miután a föld termőereje már fogytán volt, pihenni hagyták, és más erdődarabot fogtak fel helyette, és az előbbi eljárás szerint kaszálóvá vagy szántófölddé alakították át. Mialatt azt pár éven keresztül megszakítás nélkül használták, az előbbi pihent és lassan cserjésedni kezdett. A földhasználatnak ezt a rendszerét különösen a Felvidéken vagy az Őrség terméketlen területein találták hasznosnak, mert nemcsak a pihentetés által növelte a föld termőképességét, hanem azáltal is, hogy periodikusan a talajba juttatta a korhadt, elégetett növényrostokat mint értékes talajjavító anyagot.

A föld égetés útján történő termővé tétele a középkorban az ország más részein is szokásos eljárás volt. A technika térhódításának vizsgálatát azonban igen megnehezíti, hogy korabeli forrásaink csupán az elvégzett munkafolyamatok eredményeit tárják elénk. Így a földek nagy többsége esetében csak nehezen állapítható meg a művelés technikája. Csupán elnevezésük nyújt erre némi támpontot.³ Igen

² *Der Waldfeldbau*. 1867. 148–150.

³ Középkori agrotechnikai kutatásainkhoz igen értékes anyagot szolgáltatnak a határjárásokban rögzített magyar nyelvű határpontok, melyek mögött gyakran valamilyen technikai eljárás neve rejlik. Egy-egy népnyelvi kifejezés sokszor évszázadokon keresztül is

nagy segítségünkre van középkori „telek” szavunk, mely *terra firmata* és *terra culta* értelmezésben bukkant fel már a legkorábbi oklevelekben is,⁴ és mint „trágyázott föld” él legelő, vagy szántóföld vonatkozásában parasztságunk nyelvében mindmáig.⁵ Középkori „telek” szavunk egyes összetételeinek vizsgálatából kiindulva megállapítottuk, hogy azoknál a határpontoknál, ahol valamilyen fanév is szerepel az összetételekben, például nyírtelek,⁶ fatelek,⁷ vagy ahol más növényi név bukkan fel, mint nádastelek⁸, füvestelek⁹; a korabeli *terra firmata* értelmezése égetéses irtási eljárást sejtet. A tűz ugyanis ebben a korban nemcsak a növényzet kiirtásának volt igen gazdaságos módja, hanem egyben talajjavító eljárás is. „Telek” szavunk ilyen összetételben középkori nagy erdőterületeinken is felbukkan, például Veszprém és Zala vidékén,¹⁰ keletebbre pedig az ugocsai, bihari erdős és nádas részeken.¹¹ Az erdőirtásnak ez a módja a középkorban általános lehetett. Hatalmaskodások során a földesurak gyakran felgyújtják egymás erdejét¹² vagy kisebb

fennmarad s magyarázatul szolgál a különben szűkszavú utalásokhoz. *Belényesy M.*: 1954. 389.

- ⁴ 1228: „culta terra que vulgo Teluc dicitur” és „in terra firmata que vulgariter Teluc vocatur”. *Belényesy M.*: 1948. 17. Telek szavunknak ez a kettős jelentése arra vall, hogy kezdetben főként azokat a területeket vonták művelésbe, melyek valamilyen természetes eljárás következtében önmaguktól is televénné, azaz trágyázottá váltak. Víznévvel összetett telkeink arra mutatnak, hogy ezt a célt szolgálták a vízhordalék által megporhanyósított földek is. De mint értékes televényföld jött számításba egy-egy elhagyott legelődarab is.
- ⁵ A legelő egyes darabjainak „telek” elnevezése ma is gyakori az Alföldön, de „telek” a neve a tanyákon művelés alatt levő földeknek is.
- ⁶ 1300: „Nyírtelek” elhagyott puszta Ugocsa megyében. A „telek” „terra firmata” vonatkozását a „telek” szó korabeli jelentésén kívül az is megerősíti, hogy a szomszédos Bereg Nyírtelekkel összefüggő része ekkor még a kiirtatlan Borsova azaz Brezova Nyíres föld nevet viseli. A telek televénnel való azonosítását alátámasztja az a tény is, hogy erdős vidékeinken egész a legújabb korig a hamu volt a földművelés első trágyája.
- ⁷ „Duo jugera in loco Harazteluk vocato”. (Anjou-kori Okmánytár III. 554.) Erdeukuz. Fatelek Zaránd megyei possessiók.
- ⁸ 1400: „Nádastelek” terra. *Belényesy M.*: 1948. 56.
1422: „Attigissent quoddam stagnum Thelekayarew nominatum” (Lelesz. Met. Szabolcs 33.)
- ⁹ 1455: „duo prata Nemet Theleke et Hozzyzegely alio nomine Nemesemberethe” és 1486: „usque pratum vulgo Fuestelek vocatum” (Magyar Oklevélszótár 975.) Azokon a rétségi területeken, ahol a legelő és kaszáló területeket időszakosan váltják egymással, egészen a legújabb időkig nem is találkoznak a rétrágyázás gyakorlatával. Pótolja azt a rétégetés, mert a visszamaradt hamu maga is trágya értékű.
- ¹⁰ 1351: „Erdeutelek vocatum in comitatu Vespreniensi”. (Magyar Oklevélszótár 424.)
- ¹¹ 1552-ben tűnik fel Thelkesdh helynév. Valószínűleg a 16. század első felében települt a Telegdhez tartozó erdőségben. *Jakó Zs.*: 1940. 365.
- ¹² 1467: Pálóczi László panasza szerint Semsei László az ő Enzke-i erdeje nagy részét felgyújtatta. (Szepesi káptalan. O. L. Scrintiz. Fasc. 1. r. No. 14.). 1471: Orbán fehérvári

ligetes, bokros helyeit,¹³ ha az eke alá kevés fáradsággal újabb szántóföldet akarnak foglalni. Amint azt a későbbi adatok is mutatják, valószínűleg kétféle égetéses eljárásról van szó. Egyik a fa még álló korában történő felgyújtása és elégetése, másik pedig a levágott fa szétteregetése, és helyben való elhamvasztása. Ezt az irtási módot ekkor még nem korlátozta az erdők későbbi megfogyatkozása, sőt egyenesen célszerűvé tette az, hogy más irtási eljárásoknál sokkal kevesebb munkát igényelt, s egyben a talajjavítás célját is szolgálta.

Az erdők égetése korábbi nagy erdővidékeinken még az újabb századokban sem szünetelt. Somogyról olvassuk egy 18. század eleji leírásban: „Erdeje a sokszori irtások mellett most is igen számos s annyi, hogy sokszor nem is hordatik a levágott fa haza, hanem helyben összehordatván felégettetik, vagy még álló korában felgyújtatik. Szüntelen látni ilyen füstölgő, égő fákat.”¹⁴ Hasonlóan általános gyakorlatnak látszik az erdők szántóföld vagy rét alá égetése keleti nagy erdővidékeinken is, például Szatmárban, Beregben, Ungban,¹⁵ vagy az erdélyi havasok vidékén.¹⁶ Ennek, az erdő megmaradására veszélyes gyakorlatnak elharapódzására mutat az, hogy az erdélyi országgyűlés a 19. század elején már törvénycikkben tiltja

prépost bepanaszolja jobbágyait, hogy az ő Győr megyei Dyenezsaya birtokon lévő erdejét felgyújtották. (O. L. Dl. 18. 206.). 1504: Perényi Imre panaszt emel Losonczy Zsigmond Kalanda-i Péter jobbágyai ellen, hogy az ő Nyitra birtokon lévő erdejét felgyújtották. (Garamszentbenedeki Konvent O. L. Prot. A. Fol. 71–72.). 1510: Vas megye igaznak találta G. de Peren panaszát, hogy Szapolyai János acsádi jobbágyai az ő Sol-i erdejét felégették. (O. L. Dl. 22.060.)

¹³ 1377: Liget és bokros felégetés. *Belényesy M.*: 1954. 397.

¹⁴ *Hrabovszky D.*: 1827.

¹⁵ 1674: Kispeléske (Szatmár m.) erdőrendtartása: „Valamelyek olyan erdőégetők, vágók és rontók találtak és tanu által megbizonyítottak, azok 20–20 fintont convincáltassanak, azon irtvány pedig akár szántóföld, akár kaszáló inter dominos terrestres aequaliter dividáltassék”. *Tagányi K.*: 1896. I. 594.

1569: A csicseriek erdőrendtartása: „Mivel pediglen, hogy sok termőfát tüzzel is szoktak elégetni, és vargáknak mázgáért meghántani, avagy fáklyafáért levágni, avagy az fiatalnak a féloldalát annyira elfaragni, hogy aztán ugyan eldőlj, annak okáért, ha valaki effélét is mível ... fogsággal avagy káron behajtással” büntetessék. *Tagányi K.*: 1896. I. 175.

1647: Nagykázméri közbirtokosok (Zemplén megye) erdőrendtartása. „Az juhászok és kecskések az kik marhájuk számára az erdőt vágják, avagy valaki tüzet vetne valamely termőfába, azon szerint bünhedjenek”. *Tagányi K.*: 1896. I. 464.

¹⁶ 1639: Becslés a Fogaras vidéki Sinka-i erdőkben elkövetett károkról. „Midőn az bükkös erdőkre kimenvén, és télen, utak, vizek mellett és oldalakon levő bükkerdőket hasonlóképpen megjárván, és azokban az környül vagdalt, kiszáradott, égetett és irtott bikkfákat megsemlélvén” a kárt 1000 magyar forintra becsülték. *Tagányi K.*: 1896. I. 434.

1699: Aranyosszék szabad erdejéről szabályrendelet: „Sok panaszos jövék a nemes szék eleiben, hogy a szabad erdőket mód nélkül vágják és irtják, szántóföldeknek akarván csinálni ... rendeljük, hogy senki, minden személy válogatás nélkül a nemes szék híre és engedelme nélkül az szabad erdőt irtani, ásni, égetni és vágni, olyvéggel, hogy szántóföld, rét, vagy mező legyen belőle, ne merészelje”. *Tagányi K.*: 1896. I. 622.

az erdő égetését „... mivel a tűznek erőre kapott lángját határok közé szorítani, és abban megtartani nem lehet, többnyire a szélnek erre vagy amarra való futásától függ az, hogy éppen másfelé harapózik, mintsem amerre terjedése intéztetett volna. Erre nézve senkinek is még a tulajdon erdejét meggyújtani sem szabad.”¹⁷

Az erdei legeltetés és nem utolsósorban az erdei szántóföldek foglalása olyan mértékben pusztította az erdőket, hogy a 16. századtól kezdve már szigorú erdőrendszabályok védik biztonságos fennmaradásukat.¹⁸ De ezek a tilalmak sem tudnak gátat vetni azoknak az eseteknek, amikor a szegény jobbágy az élő fák kérgét lenyúzza, törzsét levágja, vagy az élő fába tüzet vet, hogy pusztulását mesterségesen előidézze, fához juthasson. Az adatokból gyakran kitűnik azonban az is, hogy az égetés valódi célja nem annyira a fák, mint inkább az alattuk lévő avar felgyújtása volt.¹⁹ Ez, ha kellő tavaszi időben történt, a fűképződést segítette elő, tehát az erdei kaszálók szénahozamát növelte.

A kaszálók virágkorában ez volt a rétekeknek is a legelterjedtebb javítási módja. A hatalmas rétek minden részét nem tudták évenként lekaszálni. A jószág sem taposta le mindig. Különösen vonatkozik ez a nádas, kákás részekre, melyek kaszálónak és legelőnek néha egyaránt alkalmatlanok voltak, ezért az ilyen részeket égetni szokták. A leégett fű, gaz hamuja erősen megtermékenyítette a felgyújtott helyet, a téli esők a hamut bemoszták a talajba, így a rét terméshozama a következő évben jelentősen megjavult. A réteket ősszel szokták felgyújtani, mert ilyenkor a legszárazabbak. A felégetésre szánt területeket „szél alá gyújtják”. De égettek kora tavasszal is, mikor az új fű csak 1–2 cm magas, és a tavaszi gaz könnyen leég felette.

¹⁷ Részlet az 1812-ben tartott erdélyi országgyűlés 34. törvénycikkéből: *Tagányi K.*: 1908. III. 467.

¹⁸ 1546: Szász nemzetbeli szabályrendelet az erdőbeli hatalmaskodásokról: „quod silvarum ob conservationem, ubique inter dominos saxones sic observandum constitutum, ut quisque intervium aliquam silvam ingressus fuerit, indeque ligna secuerit, pennis effectus sit ... Minores vero sylvae furtive accessae: de quolibet plaustro unum florenum, quandoque assequutus fuerit. Ligna autem cremabilia si quis abstulerit, si libere non deprehensus abierit, liber esse debet, sin autem deprehensus fuerit, debet puniri, quantum plastrum unum vendi solet”. *Tagányi K.*: 1896. I. 42–53. és lásd a 14–15. jegyzetekben közölt erdőrendszabályokat.

¹⁹ 1814: Tolna megye szabályrendelete az avargyújtás tilalmáról. „Sok károkkal tapasztalják a nemes vármegye tagjai közül némelyek tavaszfelé az avarok meggyújtásából származó károkat, hol erdejeknek, cseréjeknek, hol mezőben vagy erdőben rakott szénájoknak elégségekkel”. Az abból következő károkat megfizetni tartoznak. *Tagányi K.*: 1896. I. 631.

1761: Az erdélyi főkormányzókörrendelete: „Az avar égetésből származó károknak eltávoztatására parancsolta vala annakelőtte is a gubernium, hogy az avargyújtás és égetés minden helyeken keményen megtiltassék és a tilalom ellen cselekedők megbüntessenek. Esett mindazáltal most is értésére a guberniumnak, hogy némelyek a tilalommal sem gondolván, az avargyújtástól és harasztégetéstől meg sem szűnnek”. *Tagányi K.*: 1898. II. 178.

A vizenyős, hitvány szénát termő helyeknek az égetés volt az egyedüli javítási módja. Ezzel az eljárással találkozunk például a Körös és Berettyó-vidéki rétgazdálkodásban,²⁰ de megtalálható a hortobágyi legelők vizes részein is.²¹

Amint az okleveles anyag és az élő emlékezet is mutatja, az irtásnak ez a módja országszerte általános volt a nádasok, vizenyős zombékos helyek kiszárításánál is. A Bodrogek, ²² Rétköz²³ és a beregi Tóhát mocsári tölgyeseit, zombékos helyeit még a múlt század közepén is égetéssel tették szénatermővé, majd fokozatosan szántókká alakították át. Ez az eljárás különösen hasznos volt nemcsak azért, mert kiszárította ezeket a „hitvány” helyeket, hanem, mert a visszamaradó farönkök és nádcsörmök hamuja egyben meg is termékenyítette azokat.

A föld égetés által történő termővé tétele nemcsak a vízjárta rétségeken volt általános. Ezzel a gyakorlattal találkozhatunk még az első világháború előtt is az Őrség terméketlen fenyveseiben. Kisrákos helységekből az erdőváltó gazdálkodás alábbi formáját közli az egyik helybeli gyűjtő: „Az erdőgazdálkodás leglényegesebb mozzanata az érett erdő levágása volt. Ilyenkor tarvágást végeztek, mert házépítéskor az ilyen erdő minden fáját fel lehetett használni. Amit nem volt érdemes elszállítani, azt a helyszínen elégették. Utána az első nyáron még gyenge fű nőtt a vágás helyén, de a másodikon már dús fű borította. Hiszen 60–100 évig a fenyőerdőben a lehullott fenyőlevél, gally és az ott nőtt moha maradványai annyi televényt juttattak a talajnak, hogy az bőséges trágyázást biztosít számára. Ez a televény adta a dús fű növekedéséhez a táplálék feltételeit. Nem kis mértékben járult hozzá a talaj addigi egyoldalú kihasználása a fenyőfák részéről, melyek csak a fák részére szükséges tápanyagokat vonták el a talajból. A fű részére szükséges tápanyag hosszú évtizedeken át felhasználatlanul gyűlt. Így nem csoda, hogy amikor megfelelő mennyiségű mag került az erdő helyére, hatalmas fűtenyészet indult meg, és ez buján tenyészett évekig. 20–30 év után a folytonos fűtermésben azonban annyira kimerült a föld, elsoványodott elannyira, hogy a napsugarak elöl a fű nem tudta eltakarni a földet. A napsugarak elpusztították a talaj felszínén a baktériumtenyészetet, 10 cm-nél mélyebben pedig az agyag tömörsége nem engedte azt kifejlődni, a legelő elindult, és így nem nőtt rajta táplálék az állatok számára. A kimerült agyagtalajnak jellegzetes növénye a csarab – 20–40 cm magasra növő, szúrós levelű cserje – verte fel az ilyen helyeket. Az állatok ezt nem szeretik, ezért

²⁰ Szabó Mátyás: A Körös és Berettyó alsó folyása vidékének rétgazdálkodása. (Kéziratban.)

²¹ A Hortobágyon a vizenyős részeket, ahol szűk a szénatermés, meggyűjtják ősszel, hogy még a hó leste előtt a birkát ráereszthessék. Az égetés szeptemberben, októberben történik. Novemberben megy rá a birka, addigra már friss füvet talál a pernye alatt.

²² Bodrogekben a mocsári tölgyest, nádaszt égetéssel irtották. A fát kivágták, a rönköket pedig kiégették. Az irtás közös munka volt, ezt követte az első foglалás.

²³ A Rétköz lecsapolása után néhány évtizeddel a kiszáradt nádcsérjéket állatok járták, majd mikor a talaj megszilárdult, égetéssel nyerték a szántóföldet. Nagy Dezső: A rétközi dohányosság történetéhez. (Kéziratban.)

nem is igen sietnek ide. Az erdei fenyőnek az a tulajdonsága, hogy árnyékban nem tenyészik, de csarabban igen. A csarab mondhatni védőnövénye az erdei fenyőnek. Tehát az elgazosodott legelőn a csarab közül szépen kezdett kibújni a fenyőcsemete. Mire 20–30 év után erre sor került, vágta le újabb erdőterületeket, melyen ismét dúsan tenyészett a jó legelő fű, és így sem az állatok, sem a pásztor nem törődött az elsoványodott, csarabos legelővel. A fenyőnek pedig nem kellett más, minthogy békén hagyják. Így hamarosan úgy benőtte a területet, hogy még a csarabot is kiirtotta árnyékával. A régi erdőterületből 20–30 évi átmeneti legelő után ismét erdőterület lett.²⁴ Bármennyire nagy károkat is okozott az őrségi erdőkben a legeltetés, kipusztítani mégsem tudta. A terület sajátos talaj- és klimatikus viszonyai-
val függ össze, hogy bárhol hagyják is abba a legeltetést, vagy szántást, néhány év alatt fenyőfákkal van tele, a szél viszi a fenyőmagot, és az kinő.

Az erdők fennmaradásában nagy része van azonban az Őrség sajátos gazdasági rendszerének is, mely ezen a területen minden bizonnyal igen nagy múltra tekint vissza. Az őriszentpéteriek 18. század végi vallomásai szerint: „Minden egész helyes gazdának vagyon nyolc hold szántóföldje, az melyet trágyázhat és tizenkét hold középszerű, amelyeket öt- vagy hat esztendőnek elfolyása alatt szánthatjuk és vethetjük, az soványabbakat pedig 10–12 esztendeig sem usuálhatjuk.”²⁵ A leírás arra a későbbi gyakorlatra enged következtetni, hogy ha a szántóföld már kimerült, felhagytak vele és legeltetni kezdték. Viszont ha a szántóföldet 3–4 éven át nem szántották, hanem csak legeltették, a fenyő ismét benőtte. Így a soványabb földek az egymás utáni szántás és legeltetés folytán 10–12 év alatt annyira kimerültek, hogy művelésükkel teljesen fel kellett hagyni, és erdővé változtak vissza. Hasonlóan jellemzi az őrségi földeket egy másik leírás is. „Az őrségi földeket szűkséges minden harmadik esztendőben megtrágyázni, mely trágyázás után először búzát, aztán rozsot, végre hajdinát szoktak bele vetni. A földjeiknek nagyobb részét pedig részint a messze lévő telek, részint a vízmosságok miatt trágyázni éppen nem lehet, minthogy az utóbbiakhoz még gyalog is alig lehet menni: ezeket csak minden 10–12. esztendőben, az idő alatt bennük termett fenyőágaknak megégetésével és leszántásával, minthogy egy kis trágya gyanánt szolgál, lehet vetni, ekkor is csak hajdinával. Egyébiránt ezen utóbbiakat az eke az acélosságaik miatt igen nehezen járja, s mind ezen nehéz és fáradságos művelés után is a legjobb földben egy köből után 3–4, az alábbvalóban 2–3 mag, a távolabb levőkben néha a magon kívül valami, a legtöbbször pedig a mag sem terem meg. Az ezen frott háromrendbeli földeken kívül pedig a többi, akár pedig parlagoltasson, avagy ganéjoztassék, a búzát semmi esetre meg nem termi.”²⁶ Szalafőn az idősebb emberek még ma is emlékeznek arra, hogy a sokat használt termőföldet sokszor 2–3 évig, sőt néha

²⁴ Imre S.: 1955. 71–73.

²⁵ Dömötör Sándor: Talajművelési és gazdálkodási sajátosságok az Őrségben. (Kéziratban.)

²⁶ Dömötör Sándor: Talajművelési és gazdálkodási sajátosságok az Őrségben. (Kéziratban.)

5–6 évig is parlagoltatták, mialatt benőtte a fű vagy az erdő. Trágya helyett sokan falevelet használtak.

Az írásos emlékekből, de az öregek vallomásaiból is kiderül tehát, hogy az Őrségben a gazdálkodásnak olyan erdei parlagformája alakult ki, ahol a szántó-földeket pár éven keresztül megszakítás nélkül szántották, vetették, és körülbelül ugyaneddig, de a rosszabbaknál esetleg még tovább is, parlagon hevertették. A rossz és nehezen megközelíthető földeken a talajjavításnak az volt a legegyszerűbb formája, ha a friss fakivételeket a helyszínen megégették.

A föld égetés útján történő irtása és termővé tétele az Őrségben minden bizonynyal már a középkorban is szokásos eljárás volt. Lefolyását igen szemléltető módon jegyzi fel a Vas megyei vendekről egy 18. századi közlemény: „Hol a fa szép sudarasan felnő, ebből ítélni meg a föld milyenségét, nem soká hagyják azt állani, hanem egy szálíg levagdadván, mezőt csinálnak a fenyvesből, amely foglalatosságuk abból áll, hogy kikeletkor a hasznavehető vastagabb fákat kiszemelvén, levagdadván, hazahordják, a többit pedig ledöngetvén, szépen elegyengetik az egész táblán, hogy mindenhol elfedje, s ott hagyják egész őszig száradni. Ekkor nekimennek s néhány helyeken felgyújtják. Ez leégvén, a nagyját, ami még haszonra való, összeszedik, hazaviszik kormosan, a földet pedig, amelyet így égetés után celinának neveznek, nagy keservesen felszántják.”²⁷

Az égetéses rendszerre a Dunántúl más erdős vidékéről is kapunk adatot. Az Ormánságban még a múlt század közepén is eléggé ismert eljárás volt, hogy ha erdőt akartak szántónak irtani, előbb a helyszínen elégették a vékony ágakat. De volt úgy, hogy nem szántó, hanem legelő lett belőle. Viszont ha már szűk volt a fűtermés a kiirtott részekben, ismét az erdőt kezdték nevelni.²⁸

Az eddigi szórványos gyűjtések arra mutatnak, hogy az erdei parlag a Felvidék sovány földjein napjainkig megtalálható. A mátravidéki Istenmezejéről az égetéses irtás alábbi formáját jegyezte fel Hoffmann Tamás egyik gyűjtőútján: „Az erdőirtás után a tőkék a földben maradnak. Az ölfát elhordják, a gallyfát szintén, a rőzsét kupacokban elégetik, majd a hamut gereblyével széthúzzák. Első vete-ménynek kukorica jön belé. Ez alá nem szántanak, csak kapálnak. A második évben rozs kerül belé, ez alá már háromszor szántanak. A pihentetési idő változó. Leginkább 2–3 év, de a rosszabbaknál 5–6 év is lehet. Sőt vannak olyan földek, melyeket már vagy harminc éve pihentetnek. Ha a pihentetett földet ismét művelni kezdik, a cserjés parlagot tavasszal, csendes időben felgyújtják. Ilyenkor a vad-szilva, galagonyabokrok égnak el. Néha a pásztor is elvégzi, mert a parlagföldeken – akár kaszálónak is használják – a marha és disznócsorda legel. Az égetett parlagot előbb kaszálják, majd a következő évben szántják, utána ismét kaszálják.” E leírásból kitűnik, hogy az égetésre itt azért is szükség van, mert a sovány, hegy-

²⁷ Belényesy M.: 1954. 396.

²⁸ Hoffmann Tamás baranyai gyűjtése.

vidéki földekre a trágyát nem tudják felhordani, néha falevelekkel próbálják pótolni. A parlag hosszú fennmaradását leginkább az a körülmény magyarázza, hogy a rossz minőségű földeket hosszabb megszakítás nélkül művelni nem lehet. Minthogy trágyázásuk meglehetősen nehézségekbe ütközik, művelhetőségüket azzal fokozzák, hogy hosszabb vagy rövidebb ideig pihentetik őket.

Az égetéses rendszernek mind dunántúli, mind felvidéki formája szépen mutatja, hogy azt – legalább is az újkorban – a külső földeken használták. A belső földekkel kapcsolatban a trágyázás gyakorlata is azt sejteti, hogy ezeket a külső parlagolásával szemben évről évre megszakítás nélkül művelték. Az, hogy ez az égetéses rendszer korábban sokkal jelentősebb volt és nagyobb területen lehetett általános, nem szorul külön bizonyításra. Tovább vizsgálandók volnának e szempontból a felvidéki erdős vidékek. Itt a belső földek használatára a két- és háromfordulós rendszer kialakulása előtt, mely egyes megyékben a 14. század végén, a 15. század elején következik be, ugyancsak a földek megszakítás nélküli használata látszik jellemzőnek. Erre mutat az is, hogy az istállótrágya alkalmazása itt jelentkezik a legkorábban, már a 15. századból több adatunk van rá. Az égetéses rendszer a külső földeken azonban valószínűleg itt is sokkal jelentősebb lehetett. A külső földeken a hosszú parlagpihentetés ugyanis az erdőképződésnek igen kedvezett. A régi időkben, mikor a szabad és erdős területek egymás közelében váltakoztak, még erősebben érvényesülhetett itt a szabad természetnek ez az adottsága. Goltz „A német mezőgazdaság történeté”-ben tehát jogosan hangoztatja, hogy nem szántó- és rétváltó gazdálkodásról, hanem sokkal inkább szántó- és erdőváltó rendszerről beszélhetünk e területekkel kapcsolatban.²⁹

Amint az erre a rendszerre mutató szórványos adatok is sejtetik, alig van Közép- és Észak-Európának olyan foltja, ahol e rendszer ne lett volna használatban,³⁰ még a múlt században is,³¹ legalábbis a nehezen megközelíthető külső földeken. A régebbi korokban még általánosabb használatnak örvendhetett, aligha szorul külön bizonyításra.³² Az égetéses talajelőkészítésre vonatkozó legkorábbi adattal az Alpok vidékéről *Crescentius* mezőgazdaságról írott könyvében találkozunk. Ebben olyan, több éven keresztül pihentetett és már erősen cserjésedő parlagföldekről szerünk tudomást, ahol az újkori eljárásoknak megfelelően a föld művelésbe vétele

²⁹ Goltz, T.: 1902. I. 51.

³⁰ E rendszert ismerteti Werner, *Giere*: 1938. és az őskorban Észak-Európa uralkodó rendszerének állítja be.

³¹ Égetéses irtás Stájerországban még a 19. században is előfordul. *Hlubek* 1846-ból a következő fajtáját jegyezte fel: A talajt 12–15 darab dűlőre osztják fel. Minden dűlőt évente rozssal vetnek be, s így művelik több éven keresztül, majd 4–6 évig legelőül szolgál, csak minden 12–15 évben tér a művelés az első turnusra vissza. *Hlubek*, F. X.: 1848. 52.

³² Johannes *Peisker* véleménye szerint az égetéses irtás az Alpok vidékén a 14. században is még uralkodó eljárás lehetett. *Peisker*, J.: 1897. 1–92. 329–380.

úgy történik, hogy a kisebb cserjéket, bokrokat és kisebb haszonra való ágakat felégetik. Az így feltört földbe elsőként rozst vetnek, majd 7–8 évig tartó termés után a földet parlagon pihentetik.³³

Amint a szórványos régebbi és újkori hazai és külföldi adatok is elég egybehangzóan bizonyítják, e rendszer különös ismertetőjele, hogy a növénytermesztésre szánt erdőt vagy cserjésedő parlagot égetéssel teszik az új művelés számára alkalmassá,³⁴ mely egyben a talaj termőképességét is fokozza. Másik jellemzője, hogy a talaj termőerejének fogytán művelésével felhagynak, és néhány évi használat után, pár éven keresztül parlagon hevertetik, amikor legfeljebb csak legelőül szolgál. Minthogy a terméketlen, legtöbbször fennsíkszerű részek megmunkálása – amilyenek nálunk például az Őrség vagy a Mátra vidéke is –, igen fáradságos munkát igényel, mert legtöbbször irtókapával történik, ez a kevésbé produktív művelési forma csak szűkös megélhetést tud használoi számára biztosítani.³⁵ Ezen gazdaságilag meghatározott tényezőknek tudható tehát be, hogy ezek a területek a kulturális élet egyéb vonatkozásaiban is erősen archaikus arculatot mutatnak, és az általános fejlődéstől eltérően, a fejlődésnek számos régebbi elemét az újkorban is megőrzik.

Az erdőváltó gazdálkodás és annak igen jellemző formája, az égetéses rendszer vizsgálata így nemcsak a rendszer történeti kiterjedése szempontjából, hanem egyéb vonatkozásban is még számos problémát rejt magában. Így például további kiegészítésre szorul a rendszer pontosabb rekonstrukciója, a vele kapcsolatos munkaeljárások, művelési módok, munkaeszközök és kapcsolatos munkatársulási formák leírása. De a további kutatásoknak kell tisztázniuk e rendszer történeti összefüggéseit is. Földhasználati rendszereink vizsgálata ugyanis már az eddigi adatok alapján is azt mutatja, hogy míg a szántó- és rétváltó gazdálkodás igen természetes földhasználati rendszere a mezőségi területeknek, addig az erdőterületeken nem ez, hanem a szántó- és erdőváltó gazdálkodás az uralkodó.³⁶ A különbség az első

³³ *Crescentius*, P.: 1495. 3. 133.

³⁴ A mezőgazdaságról írott könyvében *Crescentius* sem irtásról, hanem égetéses talaj-előkészítésről beszél az Alpok vidékén. Könyvében utal arra, hogy „ramusculi arborum”-ot gyűjtanak fel. Ez az eljárás erősen hasonlít a Magyarország több vidékéről is feljegyzett parlag felégetéséhez.

³⁵ Az égetéses rendszer stájerországi formájáról *Hlubek* azt jegyzi fel, hogy a kivágott fákat és bokrokat a helyszínen elégetik, majd a talajt kézierővel művelik meg. Egy ilyen kiégetett parlag 30–40 év alatt csak 10 metzen rozstot, 24 mázsa árpát ad. Minthogy e magas fensíkok megmunkálása irtókapával történik, e művelés kevésbé produktív és igen költséges. *Hlubek*, F. X.: 1848. 53.

³⁶ *Georg Hansen* tört utat annak a gondolatnak, hogy az erdős északon nem a háromnyomásos, hanem a vad talajváltó (Feldgraswirtschaft) a legrégebb földhasználati rendszer. *Albert Hömberg* ezt nagyon is vitathatónak tartja. Szerinte Észak-Európa talaj- és éghajlati viszonyai mellett – minthogy a kiirtott területek a pihenés éve alatt könnyen erdővé változnak vissza – nem ez, hanem az állandó szántóföldi rendszer (Dauernfeldwirt-

művelésbe vétel technikájából és a föld terméshozamának megjavításából adódik. Míg utóbbiakat fáradságos emberi erővel, irtással kell előkészíteni a feltöresre – ezt szolgálja az égetés is –, addig előbbieket minden előzetes emberi beavatkozás nélkül, pusztán a legeltetés következtében azonnal szánthatók. De a föld terméshozamának növelésében is vannak különbségek. A jobb minőségű mezőgazdasági földeket a pihenés éve alatt legfeljebb a rajta legelésző nyáj trágyája javítja, az erdei parlagot ezzel szemben sokkal intenzívebben szükséges javítani. Ezt szolgálja a legrégebb időktől kezdve a tűz, mert a fák, bokrok felgyújtása után visszamaradó hamu egyben értékes trágya is. Mindez arra is figyelmeztet, hogy mennyire gondosan kell ügyelnünk a terület talaj- és növénytakaró-adottságaira is, ha földhasználati rendszereink alakulását és elterjedését vizsgáljuk.

Irodalom

BELÉNYESY Márta

1948 *Adatok a tanyakialakulás kérdéséhez*. Budapest.

1954 A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a 14. században. I. *Ethnographia*. LXV. 387–415. Budapest.

CRESCENTIUS, Petrus

1495. *Opus Ruralium Commodorum sive de Agricultura*. libri 3. De Agricultura omnibus'que plantarum et animalium generibus libri 12. Augsburg.

GIERE, Werner

1938 Grundfragen der Siedlungsforschung von Nordosteuropa. *Altpreussische Forschungen*. 15. 1–41. Königsberg.

GOLTZ, Theodor von

1902 *Geschichte der deutsche Landwirtschaft*. I. Stuttgart.

IMRE Sándor

1955 Erdő-, legelőgazdálkodás Kisrákoson. *Néprajzi Múzeum Adattárának Értesítője*, 1–2. 71–73.

JAKÓ Zsigmond

1940 *Bihar megye a török pusztítása előtt*. Budapest.

HRABOVSKY Dávid

1827 Néhány levelek Balaton és Balaton-mellékéről. *Tudományos Gyűjtemény*, X. 82–104.

shaft) a legöregebb földhasználati forma. Ehhez járul a külső földekkel kapcsolatban a szántó- és erdőváltó rendszer (Feldwaldwirtschaft). *Hömburg*, A.: 1938. 91–93. Ennek egyik formája az általunk is vizsgált égetéses rendszer. Újabban Axel Steensberg foglalkozott e rendszerrel és értékes tanulmányban állította össze a világ minden tájáról az e rendszerre vonatkozó adatokat. *Steensberg*, A.: 1955.

- HÖMBERG, Albert
1938 *Grundfragen der deutschen Siedlungsforschung*. 91–93. Berlin.
- HLUBEK, Franz Xaver von
1848 *Die Landwirtschaft des Herzogtums Steyermark*. Graz.
- PEISKER, Johannes
1897 Zur Sozialgeschichte Böhmens. *Zeitschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 5. 1–92, 329–380.
- STEENSBERG, Axel
1955 Med bragende flammer: brændingskulturens metoder i fortid og nutid *KULM. Årbog for jysk arkæologisk selskab*. 65–130. Svedjebruk
- TAGÁNYI Károly
1896–1908 *Magyar Erdészeti Oklevéltár*. I–III. Budapest.
- Der Waldfeldbau
1867 im ungarischen Flachlande. *Allgemeine Forst und Jagdzeitung*. 43.148–150. Frankfurt am Main.

Talajmégmunkálás Szolnok-Doboka, Kolozs, Torda és Alsó-Fehér megyékben a 15. században¹

1461-ből maradt ránk egy jegyzék, mely az erdélyi románok által befizetett ötvened beszédéről készült. Az ötvened beszédői Szolnok-Doboka, Kolozs, Torda, Alsó-Fehér, Szilágy és Küküllő megyékben, mintegy kétszáz faluból írták össze az adózókat. A szolgáltatások között többször is szerepel: tartoznak szántani ekével (*aratro*), és tartoznak vassal (*ferro*). A terminológiával kapcsolatos kétségünket eloszlatja az, hogy egy helyen világosan megnevezve a vassal való szántás szerepel.² Tehát nem lehet kétséges, hogy a kétféle terminológia valamilyen művelési, illetve eszközbeli különbséget takar.

¹ Eredeti megjelenés: Talajmégmunkálás Szolnok-Doboka, Kolozs, Torda és Alsó-Fehér megyékben a 15. században. In: Ethnographia. LXVIII. 1957. 599–608. (Szerkesztő)

² 1461: Az erdélyi románok által fizetett ötvened beszédéről szóló jegyzék szövegében a következő utalásokat olvashatjuk:

„*Othmar, Ompoy, Invsnahaza, Zylwas, Dyomal* (Alsó-Fehér m.) eum pertinentiis, capituli Albensis, tenetur solvere: arare aratris decem, oves per medium II^c, pro decimis fl. XL^c, lo birca, nonam plebanis II.

Lydws (?) (Alsó-Fehér m.): Siculorum, cum pertinentiis tenetur solvere oves per medium Ic et LXXXIII, pro decimis fl. LVlc, lo birca I, nonam plebano I, arare aratro I. ferro I.

Uterque Figed (Torda m.): Ad portionem nobilium de Gerend, tenetur solvere: arare aratro I, ferro I.

Uterque Petherd (Torda m.): nobilium de eadem, tenetur solvere oves per medium XLII, pro decimis fl. XXIIIc, arare aratro I, ferro I, lo birca I.

Zenthkyral (Torda m.) nobilium de Patha, tenetur solvere oves per medium VIII pro decimis fl. VIIIc, ferro arare II.

Jarabanya (Torda m.): cum suis pertinentiis tenetur solvere: arare aratro II, ferro II, oves per medium IcXLVIII, pro decimis fl. Lxc, lo birca II, nonam plebanis II.

Lethallya (Szolnok-Doboka m.): cum suis pertinentiis tenetur solvere: arare aratro III, ferro III, oves per medium IIcLXXX, pro decimis fl. LXXXc, lo birca VII. nonam plebanis III.

Gerewwasarhel (Kolozs m.): cum pertinentiis Kapus, Panik, Bedecz et Zenthkyral tenetur solvere oves per medium XXXII, pro decimis fl. XXVc, arare aratro I, ferro I, lo birca I, nonam plebano I.

Gerewmonostora (Kolozs m.) cum villis Bedecz et Bykal tenetur solvere oves per medium XXII, pro decimis florenos XIIc, arare aratro I, ferro I, lo birca I.” (Dl. 25.989.);

Păclișanu, Z.: 1936. 595–603.

Az első pillanatra az a nagyon is kézenfekvőnek látszó magyarázat merülhet fel, hogy a vassal való szántásnál a vasban az ekének (*aratrum*) olyan lapos vagy esetleg hosszú vasát kell látni, amelyet esetenként – aszerint, hogy milyen talajon s milyen minőségű szántást akarnak végezni – a kérdéses ekére rátesznek. Eszerint tehát a nem vassal, hanem pusztán ekével történő szántásnál olyan tisztán fából készült munkaeszközzel történő szántási módot kellene feltételeznünk, mely teljesen nélkülözi az ekének a munkában résztvevő olyan fontos alkatrészeit, mint a lapos és hosszú vasat, vagy azok valamelyikét. Eddigi ismereteink azonban ennek ellentmondanak, mert a vas ekepapucs mind az ebben a korban országosan már nagy használatnak örvendő aszimmetrikus vasú kerülőekének, mind az ország főként magasabb fennsíkjain magát szívósan tartó könnyű, talajtúró ekének – melynek egyik igen fejlett példányát éppen egy 15. századi erdélyi ábrázolás őrizte meg számunkra – elmaradhatatlan tartozéka.

Egyik legkorábbi adatunk egy 13. század eleji végrendelet az *aratrum*nak nevezett ekének két vasáról, a lapos és hosszú vasáról beszél.³ A 14. és 15. századi forrásokban is többször történik említés az *aratrum*ok vasairól.⁴ A 15. századból pedig három olyan ekeábrázolás is maradt ránk – egyik a Gömör megyében fekvő csetneki templomnak egy freskórészletén,⁵ a másik a Zenthei Mátyás címeréről ismert ábrázoláson,⁶ a harmadik pedig az udvarhelyi székelyderzsi templom szentélyének boltzáró kövéről,⁷ melyeken jól kivehető az eke vaspapucsa; a Zenthei-féle címeren a függőleges vas helye, a székelyderzsi boltozatkövön maga a csoroszlya is látszik. Mindez azt bizonyítja, hogy valamilyen vassal már feltétlenül kellett ekénknek

³ 1231-ben Gugh comes capella S. Nicolai-t alapítja, s ráhagyja „Unum aratrum cum octo bobus et duobus servis ... divideretur equaliter ita tamen quod in duobus ferris quibus aratrum indiget, uno sacerdos videlicet longo ferro et altero servi ministrare tenentur.” (Fejér VII/1, 226–28.)

⁴ 1360: Az újlaki királynői jobbágyok a veszprémi kpt. Gurgeteg-i két jobbágyát ekéjükkel és nyolc ökörrrel Újlakra vitték, majd „aratro et bobus restitutis, ferreamentis autem aratri retentis” elengedték. (Veszprémi kpt. magánlt. Újlak.); 1372: Hatalmaskodás során „alium iobagionem... de Waazlou in facie eiusdem possessionis arantem ... reperientes ... et ab eodem ferrum aratri sui et palium ac securim suos abstulissent.” (O. L. Dl. 6034); 1504: Belhewk-i Dragffy György panaszkolta, hogy Bathor-i György, István és András emberei „...vomera unius aratri cuius aratri cuiusdem Martini Toth iobagionis dicti exponentis ... in prescriptis terris arabilibus reperta recipi et auferri fecissent” a művelésben megakadályozták. (O. L. Dl. 21309. O. A.)

⁵ A freskó kb. a 14. század végéről, a 15. század elejéről ábrázol egy ekét. Amennyire az erősen megrongált falfestményen kivehető, a kép egy kétszarvú, kormánydeszkás, taligás ekét ábrázol, melyet két ökör húz. A vas formája, sajnos, pontosan nem állapítható meg. Az ekéről hiányzik a csoroszlya, mely az itteni erdős terület különleges megmunkálási módjával függhet össze.

⁶ Zenthei Mátyás címere 1456-ból való. Leírását lásd: *Belényesy M.*: 1954. 400. Lásd Képmelléklet 2. kép.

⁷ Közli László Gyula. *László Gy.*: 1951. 157–159. Lásd Képmelléklet 3. és 26. kép.

rendelkezniük. Amint egyik fenti ábrázolásunk és a későbbi szántási gyakorlat is mutatja, a hosszú vas, vagyis a csoroszlya laza homokos vagy erdős irtástalajon még⁸ később is gyakran elmaradt az ekéről,⁹ mert a szántásnál kivetett növényzet könnyen félbillerentette az egész ekét is. A lapos vas azonban, mint igen fontos és minden bizonnyal elmaradhatatlan járuléka az ekének, nem hiányozhatott e területek ekéiről sem. Erdély nagy részének erősen kövecses talaját, amelyen a fenti megyék is fekszenek, különben is aligha tudta volna megszántani egy vas nélküli eke. Hiszen valószínű, hogy éppen a talaj minősége okozta, hogy a sokkal mélyebben szántó, de nehezebben kezelhető nehézeke itt nem tudott olyan mértékben gyökeret verni, mint az ország más részein. Helyette az olyan kisebb vasalású, könnyebb talajtúró eke honosodott meg, mint amilyen a székelyderzsi templom ekéje is, mely nem szántja mélyen a földet, így a sódert sem hozza felszínre, s ha megakad is a kövekben vagy a gyökerekben, könnyebb a földből kiemelni, mint a nehéz kerülőekét. De nem ismerünk olyan külföldi ekeábrázolást sem ebből a korból, amelyen legalább az eke vaspapucsja ne szerepelne. Kivételt képeznek azok az ekék és ekeszerű eszközök, melyeknél éppen fordítva, a függőleges vas képezte az eszköz egyetlen vasát. Ezek egy csoportjáról a későbbiek során lesz szó. Az ekével és vassal történő szántás terminológiai párhuzama tehát semmi esetre sem jelenti azt, hogy esetenként olyan ekével szántottak volna, amely teljesen nélkülözte az eke valamelyik vas alkatrészét. A kétféle terminológiának az ekével és vassal történő szántásnak tehát valami másféle magyarázatát is kell keresnünk.

A másik magyarázat az volna, ha a vason nem a kérdéses ekének a vasát kellene értenünk, hanem előbbivel szemben olyan önálló munkaeszközt, amivel az ekéhez hasonlóan szintén lehetett szántani, lehetett a földet hasítani. A szántás vassal történő módja alapján csakis olyan eszköz keresendő benne, melynek leglényegesebb része éppen a vas volt. Mi lehetett tehát az az eszköz, amelynek az ekéhez hasonlóan ugyancsak a vas képezte legjelentősebb alkatrészét, olyan fontos járulékat, hogy az egész általa történő szántási módot is vassal való szántásnak kellett nevezni.

Karl Rhamm ír le a karintiai Görschitztalban fekvő Kirchbachból egy olyan, hosszú ideig használatban levő igen sajátos ekét, melyet az ottani szóhaszná-

⁸ Ennek éppen az erdős környezetben ábrázolt csetneki eke szolgáltatja a bizonyítékát: az ekén ugyanis hiányzik a hosszanti vas.

⁹ A csoroszlya elmaradását a friss irtások megmunkálásánál magam is megfigyelhettem az újkori gyakorlatban. A Hont megyei Kemencén a csoroszlya nélküli szántásnak a következő változatát jegyezhettem fel: a vasekéről leszerelik a csoroszlyát és helyette egy két végén horgos vaspálcát szerelnek az eke gerendelyére. Egyik horgát a gerendelybe akasztják, a majdnem vízszintesen álló és behajlított pálca így az eke lapos vasa előtt jár és az a feladata, hogy az útjában álló növény szárát kidöntse s a barázda aljába fordítsa be. Ezt a módot alkalmazták a kukorica- és dohányföldek felszántásánál is. Az 1920–30-as években még gyakorlatban volt ez a szokás.

latban az eke hosszanti vasa után (*Sech, Reisseisen, Riss*) *Riss*-nek neveznek.¹⁰ Az eszköz tulajdonképpeni vázát egy hosszú farúd képezi, mely az egyik végétől kb. fél méterre át van fúrva, és ebbe illeszkedik be enyhén ívesen előrehajolva egy hosszú vaskés, mely a voltaképpeni eke függőleges vasának felel meg. A rúd végén, azon az oldalon, amelytől a kés távolságát mértük, egy második fadarab nyúlik fel s fogantyúul szolgál. Ennek közepéből egy harmadik kis fadarab hajlik ívesen a rúdra, amely arra szolgál, hogy a rudat és a fogantyút összetartsa, a rajta keresztül menő vasat is megerősítse. Ennek egy sokkal primitívebb formáját is közli az alsó-karintiai hegyvidékről. Az eszköz váza egyetlen darab fából van faragva. Az ívesen felfelé görbülő rúd egyszersmind fogantyúul szolgál, kb. a fenti típusnál megadott távolságra nyúlik ki a hosszanti irányban fekvő rúdból az enyhén előrehajló hosszú vaskés.¹¹ *Rhamm* megjegyzi ezekről az eszközökről, hogy az ottani négyrészes ekékkel együtt fordulnak elő, és arra szolgálnak, hogy a talaj előzetes felhasználásával az utánuk járó ekék munkáját könnyítsék meg.

Hasonló típusú eszközök Svédország északi részéből is ismeretesek. Nevük *rist*, és mindig a tulajdonképpeni eke munkáját előzik meg.¹² Az eke vázát ezeknél is egy hosszú rúd képezi. Egyik végén két rövidebb fa nyúlik felfelé függőleges irányba, s felül vízszintes fa köti őket egybe. Az így keletkezett ráma segítségével történik az eke kormányzása. A hosszanti rúd kb. a ráma közepe táján át van fúrva, s ebbe illik a függőleges vas. Ezek az eszközök itt is arra szolgálnak, hogy a csupán laposvassal ellátott csoroszllya nélküli ekék előtt felhasználják a talajt, tehát az eke munkáját megkönnyítsék.

Újabban Hanns Koren közöl Stájerországból hasonló eszközöket, melyek ott még a múlt században javában használatban voltak. Az eszköz nem áll másból, mint egy kb. 315 cm hosszú s 8–9 cm átmérőjű rúdból, melyet *Baum*nak neveznek, melynek vége elkeskenyedik. A vastagabbik vége hasonló vastagságú, kb. 43 cm hosszú függőlegesen álló rúdba illeszkedik be. Ennek a felső végében helyezkedik el a két kis fogantyú. Az alsó mintegy derékszöveget zár be a rúddal, a felső pedig függőlegesen van beeresztve. A rúd alsó, elszélesedő vége a felső rúddal kb. hasonló vastagságú, kb. 80 cm hosszú, vele párhuzamosan futó, ívesen hajló farúdba nyúlik. Mind a felső rúd, mind az alsó ívesen hajló, rövidebb fakeret kb. a közepe táján át van fúrva s ebből nyúlik ki az enyhén előre hajló kb. 60 cm hosszú vaskés, melynek neve *Riss*. Ezután nevezik magát az eszközt is *Riss*-nek.¹³

Az írott források és a ma élő öreg generációk emlékegyanyagának segítségével Koren kimutatja, hogy ez az eszköz megvolt a Mura mindkét oldalán, s mind a hegy, mind a völgy megmunkálására egyaránt felhasználták.¹⁴

¹⁰ *Rhamm*, K.: 1908. II./1. 987. 2. t. 6. á. Lásd Képmelléklet 20. kép.

¹¹ *Rhamm*, K.: 1908. II./1. 987. 2. t. 5. á. Lásd Képmelléklet 21. kép.

¹² *Rhamm*, K.: 1908. II./1. 968. 2. t. 16. á. Lásd Képmelléklet 22. kép.

¹³ *Koren*, H.: 1950. 40–41. 9., 10. á. Lásd Képmelléklet 23–24. kép.

¹⁴ *Koren*, H.: 1950. 177–178.

Az eszköz használatára nézve ugyancsak Korennél találjuk a legjobb leírást. 1811-ből közöl a Mura völgyéből egy jelentést. „A talaj megmunkálására – olvassuk a leírásban – az *Arl*-t, a *Riss*-t és a boronát használják. Az *Arl* alakja majdnem teljesen hasonló az ekéhez. A különbség csupán annyi, hogy az *Arl* vasa mindkét oldalon kiélezett és a közepe kissé kiszélesedik, hogy a növényzet gyökérzetének felszakítására alkalmasabb legyen. A *Riss* rendszeren az *Arl*-nak alkatrésze és az *Arl* vasa előtt áll. Erős és igen kötött növényzetű talajon rendszerint egyedül használják. Két gyöngye ökör, vagy egy ló is elhúzza. Általa az utána következő *Arl* munkája lényegesen könnyebbé válik, s az egész munkát rendesebben lehet végezni”.¹⁵ A talajmegmunkálás tehát voltaképpen két eszközzel történik. A *Riss* a földet függőlegesen felhasítja, majd a csoroszlva nélküli eke vízszintes vasával a röögöt szétroncsolja, és felveti.

A *Riss* legkorábbi okleveles előfordulása, mely minden kétséget kizáróan már magát az eszközt jelenti, a 17. század elejéről való. De az úgynevezett *Risseisenek* korábbi felbukkanása alapján Koren korábbi meglétét is feltételezi.¹⁶ Különbösen Rhamm is igen ősi eszközöknek tekinti ezeket a talajszaggatókat is.¹⁷

De nézzük, mi különbözteti meg ezeket az eszközöket a rendes ekéktől. A *Rissen* hiányzik az eke fő alkatrésze, a laposvas és annak előfeltéte, a talp. Ha a *Riss*, vagyis a csoroszlvas valóban önálló eszköznek tekinthető, és a föld feltörésére használják, csakis azért van ennek a konstrukciónak értelme, mert mindig olyan második eszközzel van összefüggésben, amelyen a függőleges vas, a csoroszlva hiányzik, de megvan a laposvas.

Ha a *Riss* előfordulásával kapcsolatos eddig ismert adatokat mind az Alpok vidékéről, mind Észak-Svédországból megvizsgáljuk, feltűnő egyezést találunk. A *Riss* mindkét helyen, olyan főleg könnyebb talajtúró ekékkel együtt fordul elő, melyeken, ha megvan is a függőleges vas – mint a stájer *Arlon*,¹⁸ vagyis a hasonló típusba sorolható székelyderzsi faekén –, leginkább leszerelik, s mint külön eszközt használják.

¹⁵ Koren, H.: 1950. 40.

¹⁶ A *Riss* neve, mint önálló eszköz az oklevelekben kimutathatóan a 17. század legelejétől szerepel, s egész a 19. század első feléig tart. De a 19. század végéről származó leletek még további meglétét bizonyítják. Koren, H.: 1950. 176. Koren maga is több ilyen eszközt látott a Mura vidékén, egyet Goppelsbachban, a másikat Zillberben talált. Koren, H.: 1950. 41. 9., 10. ábra. Lásd Képmelléklet 23–24. kép.

¹⁷ Rhamm az ilyenfajta eszközöket Urhackeknek nevezi. Rhamm, K.: 1908. II/1. 968. Rhamm és Braungart a svéd talajszaggatót az Alpok vidékéről előkerült *Riss*-szel való formai egyezés alapján ősi germán eszköznek tartja. Rhamm, K.: 1908. II/1. 994. és Braungart, R.: 1912. 133. Hasonló eszközök Müller szerint másutt is vannak. Müller, S.: 1902. 33.

¹⁸ Az *Arl* legegyszerűbb formája hosszúvas, kormánydeszka és kerék nélküli eszköz. Egyetlen vas alkatrésze a talpra szerelt keskeny ék alakú vas. Fejlettebb formái hosszúvassal, sőt kerékkel is el vannak látva. Koren, H.: 1950. 115–131.

Nézzük, mi volt a jelentősége a kötött növényzetű, többnyire rossz összetételű talajon ennek a szántási módnak. Nem más, mint az, hogy a talajfeltörés komplex munkafolyamatának két önálló fázisra való bontásával, az ekének ellenálló növényzet szétroncsolásával és gyökérzetének kidöntésével az utána következő függőleges vas nélküli eke munkáját megkönnyítse.¹⁹ Részben azért, hogy segít a rögök szétválasztásánál, részben pedig, hogy így elkerülhetővé válik az, hogy az eke hosszanti vasa alá felgyülemelő sok-sok növényi szár félrebillentse magát az ekét is, mely ezeknél a könnyű konstrukciójú eszközöknél bizony könnyen megtörténhetett volna.

De most nézzük, mi adott okot arra, hogy ezzel az eddig főként az Alpok vidékéről és Észak-Svédországból feljegyzett művelési móddal hozzuk összefüggésbe az általunk vizsgált erdélyi adatot. Mindenekelőtt az a körülmény, hogy az e korból a Székelyföldről ismert ábrázoláson (Lásd Képmelléklet 26. kép) egy ilyen könnyű *Arl*-típust ismerhetünk fel. Az eke a szabályos építésű, négyrészes faekék csoportjába tartozik, olyan fajta, melyet még a közelmúltban is használtak Erdélyben. Szarvát egytövű ágasfából faragták, s szemmel láthatólag taligás szerkezetű volt. Az eketalpra szerelt kisméretű vasa keskeny ék alakú lehetett, előtte csoroszlya. Kormánydeszkája nincs és gerendelyén is csupán egyetlen lyuk látszik. Az eke járásának mélységi szabályozása tehát nem a gerendelynek a hosszabb vagy rövidebb beállításával történhetett. Megállapítást nyert ugyanis, hogy mindazok az *Arl*ok, melyeknek gerendelyébe csak egyetlen lyukat faragtak – és az eszközök nagy többsége általában ilyen –, olyan felépítésű, hogy az ekeköldök a gerendelybe, a gerendely pedig a szarv vésetébe illik s a gerendelyt ék segítségével emelik magasabbra vagy mélyebbre a köldökön, s ezáltal az eke vasát is, hogy milyen mélyen szántsa a talajt.²⁰ Feltűnő még a csoroszlya elé faragott fabunkó, mely a gerendely ékeinek bevetésére szolgál, és a gerendelyre tűzték, hogy mindig kéznél legyen.

Ennek az ekének több jellegzetes szerkezeti eleme Közép-Európában többfelé feltűnik már a középkortól kezdve. Ilyen például az a szerkezeti sajátossága, hogy többnyire egyetlen szarvat alkalmaznak az ekén s ebbe erősítik a gerendelyt. Hogy az eke kormányzása könnyebb legyen, a szarvat olyan fából készítik, mely felül kétágú. A villás szarvállás már a középkorban is jellegzetességének látszik ezeknek az ekéknek. Ilyen a székelyderzsi ekéhez típusban igen közelálló 12. századi Hortus deliciarum ekéjének szarvállása.²¹ Még abban is hasonlítanak egymáshoz, hogy a

¹⁹ Az úgynevezett irtó *Arl* keskeny, vashegye ék alakú, mely a gyökerekbe nem akad be, s könnyen megszabadítható az akadálytól. Az ezzel való szántás nemcsak a föld egyszerű felszakításából és barázdavetésből áll, hanem a gyökerekkel és kövekkel összetett talaj felszakításából is. Lásd Képmelléklet 25. kép.

²⁰ A stájer *Arl*ok nagy része is ilyen. Koren, H.: 1950. 131. 8. ábra.

²¹ 1170: A képen ábrázolt könnyű talajtúró eke a négyrészes taligásekék csoportjába tartozik. Az eketalpon jól látható az ék alakú vas, előtte csoroszlya, amely a földben végződik. Egyágú szarva villás állású, ebbe vésték a gerendelyt. Straub, A.–Keller, G.: 1879–99. 30. t. Lásd Képmelléklet 27. kép.

fenti ekének jól kivehető csoroszlyája van, és itt is hiányzik a kormánydeszka. A villás szarvállás a stájer és karintiai *Arl*oknak is igen szembetűnő jellegzetességük. Másik közös sajátosságuk, hogy a köldök lazán ékelődik a gerendelybe, a gerendely pedig a szarvba, s ékek segítségével történik a gerendely állásának szabályozása. A könnyű talajtúró ekéknek ez a sajátossága mind a stájer és karintiai *Arl*-on,²² mind pedig a Balkán-félsziget²³ hasonló típusain mai napig is feltűnik.

Ha elterjedését nézzük, mindenütt ott alakult ki ez az eketípus, és ott is tartotta magát fenn, ahol a talajviszonyok lehetővé tették az ilyen könnyű eszköz alkalmazását. Például az erdő borította fennsíkok égetéses irtásain igen célszerű volt a talaj fellazításához. Kis kétélű vasa könnyen hatolt a talaj felső porhanyós rétegébe, ék alakú hegye pedig könnyen roncsolta a növényzet földben maradt gyökereit. Ugyancsak a talajviszonyokkal magyarázható, hogy agyaggal, homokkal vegyes, erősen sóderes sík és hegyvidéki talajon, mellyel Erdély nagy részében is számolnunk kell, szintén a könnyű talajtúró eke lett honos, melynek vasa könnyen túr a földbe, és belőle könnyebb kiemelni, mint a nehéz járású, többnyire aszimmetrikus vasú kerülőekét, mely a középkorban az ország igen nagy területén volt használatban.²⁴

A munkaeszköz célszerűségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az újkorban is sokféle örvendett a legváltozatosabb használatnak. Például a Mura vidékén még ma is alkalmazzák az *Arl*nak csoroszlya nélküli típusát – egyedül vagy az úgynevezett *Rissel* –, az olyan legelőföldek feltörésénél, melyet hosszú parlag pihentetés után először akarnak művelés alá vonni.²⁵ Viszont hátránya az *Arl*nak, hogy utána nem marad barázda, hanem csupán fellazítja a talajt. A többnyire kormánydeszka nélküli eszköz hatékonyságát így azzal igyekeznek emelni, hogy egyszer hosszanti, majd pedig keresztirányban is felszántják a földet vele.²⁶ Ennek az igen jellegzetes szántási módnak, úgy véljük, okleveles bizonyítéka is maradt fenn a középkorból az égetéses irtás jellegzetes területéről, Vasból.²⁷ Az *Arl*, mint az égetéses irtás fontos talajmegmunkáló eszköze, mai napig nagy használatnak örvend Ausztria szomszédos stájer részein. E szántási mód nyugat-dunántúli felbukkanása is csak megerősíti azt, hogy a könnyű talajtúró ekék nálunk még másutt is használatosak lehettek a középkorban.

Azok a talajbeli adottságok, melyek a fenti ekének a nyugat-dunántúli és erdélyi kialakulását, és utóbbi helyen a belőle kialakuló váltó ekének szívós fennmaradását biztosították, nem lehettek hatástalanok a művelés további alakulásánál

²² Koren, H.: 1950. 15–16. ábra. Lásd Képmelléklet 28. kép.

²³ Obrebski, J.: 1929–30. 10–54., 148–187., V. tábla. Lásd Képmelléklet 29. kép.

²⁴ Belényesy M.: 1954. 387–415.

²⁵ Koren, H.: 1950. 33.

²⁶ Koren, H.: 1950. 32.

²⁷ Az 1521-ből származó igen tanulságos urbáriumot szándékomban van külön is feldolgozni. (Adattár. O. A.)

sem. Az, hogy a derzsi ekeábrázoláson a függőleges vas is megvan – mely, mint láttuk, megvolt a stájerországi és karintiai *Arlok* fejlettebb típusain is –, nem mond ellent annak, hogy mellettük a hosszanti vas esetenként, ha a talaj úgy kívánja, mint önálló eszköz is szerepeljen a könnyű talajtúró eke mellett, továbbá mint genitivus partitivus az egész eszköz megnevezésére is szolgáljon.

Megerősíti ezt az eke vasainak terminológiai alakulása is. A legkorábbi okleveles előfordulás, amely a két vas latin terminológiáját is adja, a függőleges vasat formája után *ferrum longum*nak nevezi, szemben az eke másik vasával, melyet közönségesen csak *ferrum*nak nevez.²⁸ Mindkét vas *ferrum* néven még a 14. és 15. században is igen gyakori az oklevelekben.²⁹ A magyar terminológiára vonatkozó adatok sajnos jóval későbbiek. A 15. század végéről származó Schlägli és Besztercei szójegyzék szavai között az eke vasai is szerepelnek: a lapos vas a külföldi átvételnek megfelelően mint *vomer szántó vas*, vagy *lemes vas* néven került bele a két szójegyzékbe. A hosszú vas értelmű *culter* jelentését a Schlägli szójegyzék írója nem ismeri, míg a Beszterceié már csoroszlyának nevezi.³⁰ Ez is azt mutatja, hogy a hazai latinság inkább a *ferrum* és *ferrum longum* névalakot ismerte jobban. Így használta az oklevél írója is annak az eszköznek a megnevezésére, melynek legszembetűnőbb alkati sajátossága az ekéről ismert hosszanti vas alkalmazása volt, s így nevezte általa a szántási módot *ferrummal*, vagyis *vassal történő szántási módnak*, szemben az ekével való közönséges műveléssel.

A *ferrum*nak, mint önálló eszköznek a feltételezését az is indokoltá teszi, hogy Erdély fennsíkjain való használata egybe látszik esni a talajtúró ekék egy igen fejlett változatának éppen ottani előfordulásával. Ahogy az Alpok vidékén és Svédország egyes részein való feltűnését sem lehet véletlennek tulajdonítani, hanem önkénytelenül is összefüggésbe kell hozni az ottani talajtúró ekék igen nagy múltjával, amelyek az alpesi és svéd sziklarajzokon már egész korán feltűnnek.³¹

A kérdést egyelőre azonban nyitva kell hagynunk. A középkori oklevelekből eddig nem ismerünk más adatot, és sajnos a népi anyagból sem került eddig elő ennek az igen régi eszköznek, illetve szántási módnak az emléke. Az okleveles gyakorlatban eddig egyedülálló terminológia, valamint a fent felsorolt párhuzamok arra készítetnek, hogy a hazai használatban és irodalomban egy eddig ismeretlen eszköz után kutatva, egyes hegyvidékek irtásos területein szokásban levő művelési móddal hozzuk összefüggésbe az Erdélyben feltűnő *vassal* való szántási módot. A feltevést a további kutatásoknak kell tisztázniuk.

²⁸ Lásd 3. jegyzetet.

²⁹ Lásd a 4. jegyzetet.

³⁰ Schlägli szójegyzék: *vomer* = zantó vas, *cultrum*. *Szamota* I.: 1894. 40. Besztercei szójegyzék: *vomer* = lemes vas, *culter* = csoroslyá vas. *Finály* H.: 1892.

³¹ *Curwen*, E. C.: 1946. 6–7. ábra.

BELÉNYESY Márta

A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a 14. században. I. *Ethnographia*. LXV. 387–415. Budapest.

BRAUNGART, Richard

1912 *Urheimat der Landwirtschaft aller indogermanischen Völker an der Geschichte der Kulturpflanzen und Ackerbaugerte in Mittel- und Nordeuropa nachgewiesen*. Heidelberg.

CURWEN, Elliot Cecil

Plough and pasture. London.

FINÁLY Henrik

1892 *A besztercei szószedet. Latin-magyar nyelvmélek a 15. századból*. Budapest.

KOREN, Hanns

1950 Pflug und Arl. Ein Beitrag zur Volkskunde der Ackergeräte. Salzburg.

LÁSZLÓ Gyula

Székely faeke a 15. századból. *Ethnographia* LXII. 157–159. Budapest.

MÜLLER, Sophus

1902 Charrue, joug et mors. In: *Mémoires de la Société Royale des Antiquaires du Nord*. Copenhagan, 20–59.

PĂÇLIŞANU, Zenobie

1936 Un registru al quinquagesimei din 1461. In: *Fraţilor Alexandru şi Ion I. Lăpedatu la împlinirea vârstei de 60 de ani*. 595–603, Bucureşti.

OBREBSKI, Jozef

1929–30 Rolnictwo wschodniej części półwyspu Balkanskiego. *Lud Słowiański*. I. 10–54., 148–187.

RHAMM, Karl,

1908 *Ethnographische Beiträge zur germanisch-slawischen Altertumskunde*. Braunschweig.

STRAUB, Alexandre– KELLER, Gustave

1879–99 *Herrade de Landsberg. Hortus deliciarum* publié aux frais de la Société pour la Conservation des Monuments historiques d'Alsace. Strasbourg.

SZAMOTA István

1894 *A Schlägli magyar szójegyzék*. Budapest.

Kerített település és gazdálkodás kapcsolata néhány zalai irtásos falunál egy 1460-as határjárás alapján¹

„Kolai János fia István, Kolai György fiai, Albert és Antal, valamint Damonyai Benedek fia, László megosztottak néhai Homokkomári Rufus István Homokkomár, Mátészáza, Orbonok, Bodicz, Kontyán, Homokfalu Szentmiklós és Aszaló zalai falvakban fekvő birtokain.”

A középkor agrotechnikai kutatásaihoz nélkülözhetetlenek a birtokosztályok, melyek legtöbbször határjárással vannak egybekötve, és így segítségükkel mind a határ belső képe, mind külső formája eleven hűséggel rekonstruálható. Sokszor utcáról utcára, házról házra vezetik az olvasót, eligazítanak az utakkal, ösvényekkel keresztül-kasul szelt határ szántóföldekkel, rétekkel, erdőkkel és legelőkkel tarkított foltjai között. Ilyen határjárások, mint a fenti is, igen nagy számban maradtak fenn a 14. és 15. századból, mint megannyi beszédes térkép, segítségükkel megelevenednek előttünk középkori településeink.

Semmi sem kölcsönöz egy vidéknek ugyanis olyan egyéni jelleget, mint a települések formája. A településeken keresztül az ott élő embernek egész lakó és építő tevékenysége élénk táruul, de egyben az a gazdálkodási mód is, amellyel ura lett a szabad természetnek, birtokba vette a rendelkezésre álló területeket, feltörte az irtásra szoruló részeket, hallatlan szorgalmával és leleményességével céljának megfelelően átformálta a természetet. Így a település és gazdálkodás erősen magán viseli az ember egész teremtőképességének mikéntjét, vagyis azt a műveltségi fokot is tükrözi, ahová időközben sikerült eljutnia.

Az a kölcsönösség, amely az ember és a természet között kezdettől fogva megvan, és amely eme két igen alapvető emberi tevékenységet, mint a települést és gazdálkodást mindig is jellemezte, megmutatkozik a települések formájában éppúgy, mint a határhasználat módjában. Például különbséget jelent, hogy vajon sza-

¹ Eredeti megjelenés: Kerített település és gazdálkodás kapcsolata néhány zalai irtásos falunál egy 1460-as határjárás alapján. In: Ethnographia LXIX. 1958. 117–127. A tanulmányt kiegészítő forrásközlés teljes egészében szintén ebben a kötetben található, közli: Kumorovitz L. Bernát, In: Ethnographia LXIX. 1958. 129–138. (Szerkesztő)

bályos, zárt falutípussal állunk-e szemben, amelyhez a határból elszórtan fekvő szántók, rétek és legelők tartoznak, vagy olyan nagy területen szérszórt egyéni telkekből keletkezett falutípussal, melynél a lakóudvarokhoz közvetlenül kapcsolódnak a külső haszonvétek, a szántók, a rétek, sőt a legtöbbször a legelő is.

Ha ugyanis falvainkat települési és határhasználati forma szempontjából vizsgáljuk meg, akkor közöttük igen tekintélyes csoportját találjuk azoknak a falvaknak, melyek már a középkorban közbenső helyet foglalnak el a határban szétszórt szántókból álló használati forma és azok között a falvak között, melyeknél a telkekhez közvetlenül kapcsolódik a szántóföldeknek legalább egy része.² Ezek a föld közös birtoklása szempontjából is átmeneti helyet foglalnak el. Itt a falu egész határa többé már nem képezi a parasztság közös tulajdonát, amelyen belül a vetési és legeltetési terület periodikusan váltja egymást, és sorshúzás útján kinek-kinek egyéni használatába megy át egy átmeneti időre, hanem egy részén már korán kialakul az állandó szántóföld rendszere, kinek-kinek egyéni használatával.

A földeknek már az első látásra igen szembeötlő az elhelyezkedésük. Ha ugyanis valamilyen természetes akadály, hegy vagy mocsár nem állja útját a szántóföldek terjeszkedésének, legtöbbször minden oldalról kör alakban övezik a falut, s a falu felőli végüket többnyire kerítés védi az állatok ki- és bejárásától. A kerítés néha az egész szántóföldet bekeríti. Fenntartása a faluközösség kollektív kötelessége, vagy úgy, hogy az egész falu tartja fenn, vagy ki-ki a saját parcellája végét keríti el. A használat szempontjából jellemző rájuk, hogy nem esnek a külső szántóföldek művelési kényszerébe, sem a faluközösség legeltetési joga nem érvényes rájuk. A művelési rendszer szempontjából olyan örökszántásos földek ezek, amelyeket ugar- és parlagpihentetés nélkül, évről évre vetnek: legtöbbször ugyanazt a növényfajtát termelik bennük. A művelés szempontjából tehát már korán különbözik használatuk azon szántóföldektől, melyek legtöbbször a falu külső övezetében helyezkednek el. De jogi szempontból is élesen elkülönülnek azoktól a földektől, amelyek a fejlődésnek ebben a szakaszában még legtöbbször közös használatú földek, és parlag- vagy ugarrendszer szerint művelik őket.³ Kivétel nélkül művelési és legeltetési kényszer alatt állnak ezek a földek, és parlag-, illetve ugar, valamint tarlólegeltetés idején az egész közösség számára felszabadulnak, mint ahogy közös legelőül szolgálnak – a tavaszi és nyári tilalmi idők kivételével – azok a rétek is, amelyekről a szénát már sikerült betakarítani. Az ősi közös használati jog legszí-

² Belényesy M.: 1954. 387–415.; 1955. 54–97.

³ Már az angolszász periódus agrárfejlődését is az jellemzi, hogy a közös birtoklás nem terjed ki az egész határra. Nem vetési és legeltetési területek váltakozásából álló úgynevezett vad legelőváltó gazdálkodás ez, melyet periodikusan a falu lakói között kiosztanak, hanem meghatározott szántóföldek és állandó legelőterületek váltakoznak a határban, hol az egyéni birtoklás képezi a földhasználat alapját. Ez a birtoklási forma a rétek nagy részének használatánál is érvényben van.

vósabban tartotta magát a legelőknél és erdőknél, melyek a középkorban nálunk is az egész faluközösség birtokát képezték.

Erre a legtöbbször soros falutípusra, mely belső udvartelkekből és ezekhez szorosan kapcsolódó úgynevezett belső szántóföld-gyűrűből, majd rét- és úgynevezett külső szántóföld-övezetből áll, igen jellemző az, hogy a lakótelek és a hozzátartozó udvar körül van kerítve. A kerítés nem annyira az egyes udvartelkeket védi, mint inkább azok összességét, az egész belső lakóterületet övezi, amelyen a be- és kijáráásra, legtöbbször a forgalmasabb útvonalakon, kaput szoktak hagyni. Erre a határhasználati formára az is igen jellemző, hogy a falu kerítéséhez közvetlenül csatlakozó belső szántóföld-övezet is legtöbbször körül van kerítve.

A kerített falutípusnak igen szép példáival találkozhatunk a középkorban mind az északnyugati,⁴ mind az északkeleti Felvidék peremterületének irtásos falvainál,⁵ de valószínűleg megvolt Erdélyben, sőt a Dunántúl nagyobb irtásos helyein is. Amint elszórt adataink mutatják, elsősorban Zala és Veszprém megyék területén.⁶ E szempontból tehát különösen becses a fenti határjárás.

A leírás lehetővé teszi, hogy közelebbről megvizsgáljuk néhány középkori településünk formáját és határhasználati módját. A róluk nyert gazdasági kép csak kiegészíti azt az összképet, amelyet Zala és Veszprém megyék területéről ebből a korból nyerhetünk. E megyék ugyanis egyikét képezik azoknak a tájcsoportoknak, melyek gazdasági és kulturális jellegzetességeikkel színezőleg hatottak gazdasági és kulturális területeink kialakulására.

Az irtásokon vagy tisztásokon települt zalai falvaknak igen népes csoportját képezik a középkorban az úgynevezett soros falvak. A fent említett határjárás alapján ilyennek képzelhető el Homokkomár, Orbonok, Bodicz és Szentmiklós. Telkeik szabályosan egymás szomszédságában helyezkednek el. Homokkomár és valószínűleg Szentmiklós is nem csupán egyetlen házsorból áll, ugyanis előbbinek keleti házsorát, utóbbinak pedig „Warozegh” nevű részét említi az oklevél. Orbonok, Bodicz, Kontyán és Homokfalu esetében a település képe kevésbé tisztázható. Például a Bodicz faluban felosztásra kerülő telkeket úgy említik meg, mint amelyek a falu északi és déli részein fekszenek. Kontyán és Homokfalu esetében azonban még ennyire sem tisztázható a falu formája, ugyanis mindkét falunak általánosságban csupán lakóhelyeit említi a határjárás.⁷

A falu lakótelkei között többnyire a főutca során találjuk az osztozkodó felek kúriáit. Közülük egyik Szentmiklóson, a jobbágyok telkeivel egy soron helyezkedik el; ez még néhai Damonyai Benedek kúriája volt. A telek végében halastó és

⁴ Főleg Pozsony és Nyitra megyékből rendelkezünk a középkorban a falvak kerítésére vonatkozó adatokkal.

⁵ Az ország északkeleti részein, főként Szatmár, Zemplén, Ung, Gömör és Hont megyék területén találkozunk e típus sűrű előfordulásával.

⁶ *Belényesy M.*: 1955. 67.

⁷ *Kumorovitz L. B.*: 1958.

rét, erre szántó föld dől, alatta eresztvény erdő kezdődik. A kúriát fia, László kapja meg. A másik lakóház, mely Homokkomáromban a templom szomszédságában van, még néhai Kolai János kúriája volt; fia István kapja meg, oly nagyságban, mint amilyen terjedelmű László kúriája. A harmadik lakótelek Homokkomár Warozegh nevű részén fekszik, és Kolai György lakóhelyét képezi. Fiai, Albert és Antal osztozkodak rajta a fenti nagyságban. Valószínűleg volt még egy kúria Kontyánban is, mely György fiainak képezhette korábbi lakóhelyét.⁸

A birtokosztály alapján jól kirajzolódik a falvak külső határa is. A szántóföldek, rétek, erdők szétszórt foltjai már egy igen sokrétű termelési szintet mutatnak.⁹ A művelés előrehaladottságát az is jelzi, hogy a határban az egyes művelési ágak jól elkülönülnek egymástól. A szántásra leginkább alkalmas határrészekben helyezkednek el a szántóföldek. Egy részük a falu alatt közvetlen folytatását képezi a telkeknek. A távolabbiak többnyire a rétek és erdők között alkotnak egy-egy összefüggő darabot.

A zalai községeknek az a jellegzetes határhasználati formája, hogy a szántóföldek egy része a lakótelek közvetlen folytatását képezi, több falu felosztásánál is kitűnik. Homokkomárban például külön osztják szét az egyház és Kolai István kúriája alatt fekvő szántókat, melyekből egy rész délről Kolai Istváné lesz. Ettől északra egy rész Albert és Antal birtokába kerül, a harmadik pedig ugyancsak északra Damonyai László használatába megy át. Majd tovább menve, azokat a földeket osztják három részre, melyek északról határolják Albert és Antal földjeit. Egy részüket dél felől Kolai István kapja meg, a másikat ettől északra Albert és Antal, a harmadikat pedig ismét északra az úgynevezett *thanarokig* Damonyai Lászlónak juttatják. Szentmiklóson ugyancsak külön osztásra kerülnek a telek végében fekvő szántóföldek. Hat holdat, mely Damonyai László kúriájára dől, László kap meg. Övé lesz az a négy hold is, mely szintén a kerítésre dől. Majd négy hold a fenti földek dűlőjében a két erdő között Kolai Istváné, Alberté és Antalé lesz. A földek végében irtásos szántóföldek tűnnek elénk. Majd azokon a szántóföldeken osztoznak, melyek a falu kerítésére dőlnek. Ebből tizenkét hold Wjñepth falu felől az útig Kolai István Antal és Albert örökségébe száll, az út másik oldalán fekvő tizenkét hold pedig Damonyai László birtokát fogja képezni. A szántóföldek

⁸ *Kumorovitz* L. B.: 1958.

⁹ Például Homokkomár szántóföldjei a következő dűlőkben fekszenek: Awasmelleke vagy Nyhathradewlew, Farkasfazele, Gathradelew, Kersykalja, Kerekthredelew, Lenzegh, Mayorrethew, Zalasfewlddombya, Mosalczazel, Homok, Hegmegy, Haserdewselj (irtás), Býkaswelg. Rétek: Saroskwth, Petherethe, Kersyk, Kyskersekmelleke, Sely, Nemethmýhalrethe, Bogaristwanrethe, Saroskwthalja, Haserdew. Erdők: Awas, Kereknyar, Fyzwelgh. Szentmiklóson szántóföldek: Hozýwfewld, Rewýdfeldh, Endretheleke, Priposhomok, Monyaroswelgh, Egerfew, Elekerdeje, Thekenjeshomok, Kerekgezthenye (irtások). Erdők, cserjések: Vadalmas, Papradzel, Kezharazth, Monjaroswelgh. Rétek: Wýreth, Bakonhotha, Fyzwelgh.

közvetlenül a falu alatt kezdődnek Kontyánnál, Homokfalunál és Orbonoknál is. Kontyán falut például úgy osztják szét, hogy a falu belsősége a szántóföldekkel együtt Damonyai Lászlóé lesz. A földek végében kelet felől a szántóföldek egy része Kolai Albertnek és Antalnak jut, míg másik a rész Kolai István örökségét képezi. Homokfalu felosztásakor szintén kiemelik azokat a szántóföldeket, melyek a falu lakóhelyeinek közvetlen szomszédságában fekszenek. Egy részük délről Kolai Antal és Alberté lesz, a második darab ettől északra Damonyai Lászlóé, a harmadik rész ismét északról Kolai István örökségébe száll. Nagyjából hasonlóan látszik a szántóföldek elhelyezkedése Orbonok falunál is. Amire abból következtethetünk, hogy a felosztásra kerülő telkekkel együtt a hozzájuk csatlakozó határt is kihatározzák, és mint szorosan összetartozó belsőség és külsőség képez összefüggő porciót egészen Mátésháza határáig.¹⁰

Ez a határhasználati forma különösen szembeszökő Szentmiklósnál és Homokomárnál. Előbbinél a falu kerítését, *ortus villae* közvetlenül a földek lábánál említik,¹¹ utóbbinál pedig *tanorok* névalakban¹² olyan kerítés, illetve szántóföld típus bukkan fel, melynél a *tanorok* a belső szántóföld övezetet valószínűleg kívülről keríti. E település és határhasználati forma a középkorban a Felvidék nagy részén megtalálható. Nyomai vannak Szatmárban Ungban, Zemplénben, Gömörben és Hontban.¹³ Amennyire a szórványos középkori feltárás lehetővé teszi a típus területi lokalizálását, megállapítható, hogy a kerített falutípus és hozzátartozó határhasználati forma a középkorban Európa más részein is szokásos volt,¹⁴ s mint

¹⁰ *Kumorovitz* L. B.:1958.

¹¹ Szentmiklós: „Item terras arabiles supra ortum ville existentes divisissent et duodecim iugera terrarum arabilium a parte possessionis W̄yneph usque viam.”

¹² Homokomár: „Item terras arabiles penes eadem terras Alberti et Anthonii a parte australi existentes divisissent in tres partes, quarum a parte meridionali ipsi Stephano Kola, aliam autem a parte australi penes eandem dictis Alberto et Anthonio tertiam autem partes similiter a parte australi earundem terrarum usque Thanorok ipsi Ladislao de Damonja commisissent.”

¹³ *Belényesy* M.: 1955. 64–67.

¹⁴ Főként német és skandináv középkori források tartalmaznak sok rendelkezést az udvar- és falukerítések karbantartására. A kerített falutípus tisztán áll előttünk a középkori Angliából is. Egy 1240-es jütlandi forrás segítségével Erwin Nasse s utána Georg Hanssen kísérelte meg közelebbről megrajzolni. Kiindulási alapul a lakótelek szolgált. Ez, mint a többi germán népnél is, tartósan körül volt kerítve. E kerítésből: tun (Zaun) alakul ki másodlagosan az egész általa körülzárt lakótelek town neve. Nasse még a következő megjegyzést fűzi hozzá: „Wahrscheinlich wurden aber, wie dies auch in Deutschland zu geschehen pflegte, nicht bloss einzelne Höfe, sondern auch die ganze Dorfschaft tun genannt.” Georg Hanssen még tovább megy a magyarázatában: „Denn überall war das ganze Dorf umzäunt und mit Thoren (Hecken) an den Ein- und Ausgängen versehen. Es musste dies schon deshalb geschehen, weil der innere Dorfraum Sammelplatz für das Vieh war und dieses Abends vor der Weide heimgetrieben in den Sommernächten hier gemeinsam kampierte. Nach der Dorfanlage bei manchen Völkerschaften, bildete sich

európai archaikus maradvány tartotta fenn magát nálunk sokfelé az újkorban is.¹⁵

Ahogy a falu lakóhelyeinél a kerítés rendeltetése tulajdonképpen a határ védelme volt, az udvarok és utcák térségein szabadon éjszakázó és könnyen elköborló állatokkal szemben, ezt a célt szolgálták azok a határbeli külső kerítések is, melyek nagy részénél, mint a fenti falvaknál is láttuk, a belső szántóföld övezetet védték a legelésző nyájjal szemben, mely a határ felszabadulásakor a távolabbi legelőkről a külső övezetben elhelyezkedő szántókra és kaszálókra szorult, és azokat legelte.

A falu és a belső szántóföldövezet többnyire tartós anyagból készült kerítéssel szemben, melyek fenntartása az egész közösség kötelessége volt, találjuk azokat a határbeli gyepeket, melyek többnyire holt sövényből készültek és rendeltetésük, csakúgy, mint az előbbieknél, az volt, hogy kinek-kinek megvédjék a határbeli kertjeit. Ilyeneknek számítottak azok a szántóföldi¹⁶ és réti irtások is,¹⁷ melyek szép számmal bukkannak fel vizsgált zalai falvainknál is. A kerítés ezeknél az egyéni szántó-¹⁸ és kaszálókerteknél az állandó birtoklás kifejezője. Használói jogát az is jelzi, hogy legtöbbször az illető személy neve után megnevezve tartja őket nyilván a köztudat. A szántóföldek kerítettségére közvetlenül is utal az olyan határbeli névalak, mint „Perewcheregjepew”-je vagy „Ewthwelthamasgjepew”-je. A birtoklás külső kifejezésén kívül a kert egyben fokozott védelmüket is jelenti. Területi elhelyezkedésük azt is mutatja, hogy leginkább a távolabbi határ irtásra szoruló részein, az erdőszéleken, a rét kevésbé vizenyős részein, vagy a szőlőshegy alatt fekszenek, többnyire egymás szomszédságában, ahogy éppen gazdájuk irtotta őket. Számuk azt mutatja, hogy különösen a kaszálók jelentős hányada ilyen irtásrétekből áll. Ahogy egy bodiczi¹⁹ és szentmiklósi utalásból kitűnik, nevük *predium*. Így nevezik azokat a kaszálóréteteket is, melyek Zala vizsgált falvainál ebben

übrigens der schützende Dorfzaun von selber durch die aneinandersich anschliessenden Zäune aller einzelnen Gehöfte die nach hinten zu gar keinen Weg aus dem Dorfe hatten.” *Hanssen*, G.:1890. I. 489–90.

¹⁵ Például tiszaháti falvaknak mint jellegzetességét említi meg Györffy István, hogy tüskés élősvénnel voltak körülkerítve. *Györffy I.*: 1926. 114.

¹⁶ Szentmiklós: „Item terras arabiles supra vineam Stephani Barrabus existentes et terras arabiles Nicolai Sýro extirpatas, videlicet duo iugera de eisdem superiora circa Kerekgezthenýe existentia... alias autem terras eiusdem Nicolai Sýro inferiores simulcum terris extirpatis Johannis Fohnagh ... Item terras extirpatas Gregorii Gýkech.”

¹⁷ Homokkomár: „Prata extirpata, videlicet Blasii Kontýany, Gregorii Wurga et Thome Dorga ... prata autem scilicet extirpata Petri Magni Michaelis Sýdo et Johannis Komarý ... prata vero similiter extirpata Johannis et Mathie Komarý ac Nicolai filii Symonis.”

¹⁸ Bodicz: „Loco autem illarum terrarum terras arabiles Perewcheregjepew vocatas ... Szentmiklós: due (jugera) ... Ewthwelthamasgjepew dicta.”

¹⁹ Bodicz: „Essent octo sessiones integre, quarum unam, videlicet sessionem condam Anthonii Nýkabar ... unacum predio ipsius sessionis ac terris arabilibus subtus vineas...”

a korban, mint a jobbágytelek rendes tartozékai tűnnek elénk. Pontos területük nem állapítható meg, de a szentmiklósi gyakorlat azt mutatja,²⁰ hogy megvolt a körülbelüli nagyságuk, mely kis eltérésekkel valószínűleg azonos nagyságban lehetett megszabva.

Amint más korabeli határjárásból is kitűnik, a zalai falvak határhasználati formájára elsősorban az irtás nyomja rá bélyegét. A szántóföldekkel, erdőkkel és szőlőkkel tarkított határ – mint ez vizsgált falvaink esetében is látszik – már azonban egy jóval korábbi fejlődés nyomát viseli magán. Ezeknek a falvaknak a határelrendezése²¹ – a szántóföldeknek dűlőkre való osztása és elhelyezkedése – azt mutatja, hogy a szorgalmas erdőirtók munkája nyomán mint szorult fokról fokra hátrább a rét és az erdő, hogy a sík földön a széna és ekés gazdálkodásnak, a domboldalon pedig a szőlőnek adja át helyét. Az irtások térhódítását jól tükrözi a szőlők elhelyezkedése is, ezek mindenütt a korábbi erdők helyén foglalnak el jókora darabot a határból. De irtottságukat mutatja az is, hogy legtöbbször a promontóriumok lábánál fekszenek a szántóföldi irtások is.²² A szőlő, a szántó és rétművelés mellett a lakosság fő gazdasági ágát képezi. Már a korai adatok is azt mutatják, hogy a szőlő itt a lakosság rendes telekbeli tartozéka, s az irtásokhoz hasonlóan kinek-kinek egyéni használatában van. A szőlő életformát meghatározó jellege vizsgált falvainknál is kitűnik. E falvak közül ugyanis talán egyetlen sincsen, melynek határában ne volnának szőlők. Különösen jelentős promontóriumuk van Homokomárnak és Kontyánnak. A két falu szőlei a Homokkomár, valamint Elekerdeje nevű promontóriumon helyezkednek el. Jelentősnek látszanak még Orbonok és Mátésháza, valamint Bodicz promontóriumai is.²³ Egy-egy szőlőhegy nagyságát jól szemlélteti, hogy csak utóbbi helyen 31 szőlőskert jut mindegyik osztozkodó fél birtokába. Amint az oklevél egy utalásából kitűnik, a falvakban általános gyakorlatnak látszik, hogy a telkekhez bizonyos nagyságú szőlőskert tartozik.²⁴ A kertek pontos nagyságát nem lehet megállapítani; még egy évszázaddal előbb az egy holdas nagyság általánosnak látszott Zala és Veszprém szőlősterületein.²⁵ E szőlőskertek

²⁰ Szentmiklós: „Item sessiones iobagionales ubilibet in dictis possessionibus ipsarum paritum existentes cum eisdem ortis et prediis quibus usquemodo usi fuissent et tenuissent in eodem statu reliquissent et cuilibet parti commisissent.”

²¹ Lásd Szentmiklós és Homokkomár határait.

²² Kontyán: „Simul cum duobus iugeribus terrarum arabilium subtus vineam Petri Sýdo existentes ... simul cum duobus iugeribus terrarum arabilium subtus vineam Ladislai Thewrek existentem ... loco autem harum terrarum quatuor iugera terrarum subtus vineam Mishaelis Sýdo existentia.”

²³ Kumorovitz L. B.:1958.

²⁴ Lásd a 20. jegyzetet.

²⁵ 1309: Fwn Fia Dénes a Veszprémi Egyházra hagyja szolgáját, kihalítva részére 10 hold szántóföldet, 1 hold rétet és 1 holdnyi megművelt és 1 elhanyagolt szőlőt. (Veszprémi regeszták, 32.); 1369: Gyurke-Fia Péter paluznuki birtokrészeének a Szent András egyháza melletti Hegmal nevű hegyén szőlő létesítésére 2 holdat adományoz két jobbágnak,

állandó használatát és birtoklását mutatja, hogy az irtásokhoz hasonlóan korábbi vagy jelenlegi birtokosuk neve szerint tartja őket nyilván a köztudat.

Már e falvak határhasználatának tárgyalása során utaltunk arra a törekvésre, mely az irtások számának növelésével a termőterületek nagyságát igyekezett emelni. Ebben az erdős zalai tájon fekvő falvak már a korai középkortól kezdve kitűnnek az által az életforma által, mely őket éppen gazdálkodásukban jellemzi. Így méltán válhattak a fejlődés szempontjából egyik legjellegzetesebb típusterületünké.

De hátra van még, hogy a határhasználat gazdasági és jogi összefüggéseiről is szóljunk valamit. A középkorban Zala úgy szerepel, mint ahol a földközösség a legszívósabban tartotta magát.²⁶ Vizsgált falvainknál legalábbis a 15. században ennek már csak halvány nyomai vannak. Sőt, éppen úgy látszik, hogy az irtások egyéni birtokká válásával – mely különösen a jobbágyok szőlőinél és kaszálóinál mutat igen fejlett formát –, a közös földbirtoklás szorul egyre fokozottabb mértékben hátra. Ez ismételten csak azt támasztja alá, hogy a földhasználat jogi rendszerének alakulásánál milyen döntő szerepet játszik a növénytakaró. Eddigi megfigyeléseink ugyanis azt mutatják, hogy különbséget kell tennünk az erdős és mezős tájak határhasználati módja között. Ez megmutatkozik az illető terület uralkodó földművelési rendszerében éppúgy,²⁷ mint ahogy különbség van az irtásra vagy tisztásra települt falvak egész települési és határhasználati módjában is. Vizsgált falvaink jellegzetes határhasználati formájának, a lakóterülettel közvetlenül érintkező szántóföldeknek tárgyalásánál már utaltunk rá, hogy mind a falu, mind a szántóföldek kerítésében olyan életforma járulékait kell látnunk, ahol az állattartás még igen nagy szerepet játszik. A kerítés nem annyira a falu, hanem inkább a mezőhatár védelmét szolgálja a könnyen szertebarangoló állatok kártéteményeivel szemben. Tehát olyan, kezdetben szűkhatárú irtásközségek ezek, melyeknél elsősorban a lakóhelyekkel közvetlenül érintkező területek kínáltak szántóföldet. A legkorábbi adatok még tisztán tükrözik ezt a típust. Ebből arra következtethetünk, hogy az egyéni birtoklási forma valószínűleg már korán kialakulhatott ezeknél a földeknél. Mindezek a problémák arra intenek, hogy a határhasználat hazai típusai még további kutatásra szorulnak. Igen nagy külföldi²⁸ és hazai össze-

oly kikötéssel, hogy ameddig a monostor kötelékébe tartoznak, csak bor- és terményti-zedet fizetnek. (Veszprémi regeszták. 637.); 1378: Nagy-Pechelen 6, Pechelen 4 jobbágy-sessiót mérnek ki annyi földdel, szőlővel, erdővel, amennyit „prout huiusmodi utilitates ibi et in circumiacentibus villis ad singulas sessiones jobagionum conservantur.” (Veszprémi regeszták, 718.)

²⁶ Belényesy M.: 1955. 60.

²⁷ Belényesy M.: 1956. 183–188.

²⁸ Igen tisztán fordul elő ez a típus a középkorban az északkeleti Felvidéken. Alakulását klasszikusan tükrözi az Ung megyei Csicsersfalvi határhasználat. Belényesy M.: 1955. 66–68. A kert mögött fekvő szántóföldek birtokjogi alakulására a középkorból Európa más részéről is van példa. Az egykori vend vidékről jegyezték fel a magyar típushoz igen közelálló formáját. Az udvar mögé csatlakozó és ugyancsak egyéni használatban álló

hasonlító történeti és recens anyagra van szükségünk, hogy e kérdésben tisztán lássunk.²⁹

A telekkel összefüggő szántóföldek mind kezdeti, mind továbbfejlődött formája sok jellegzetességet őrzött meg napjainkig. Különösen általánosnak mutatkozik ez a típus Erdélyben. Például a kolozsvári Hóstáton udvar, valamint szántóföld és rét egy végben fekszik, egészen az erdőig. A szántóföldön felváltva kukoricát és búzát termelnek. E típus Kolozs megyében még másutt is felbukkan, például Középlakon ház, csűr, veteményeskert és szántóföld ugyancsak egymás után helyezkedik el. Ez a határhasználati forma Bihar megye több községében is megtalálható, például Pusztaujlakon és Örvenden a szántók szintén a kert végében folytatódnak, a szántók alatt hegy fekszik. Telegden ez szintén általános típus volt.

Erdélyben nemcsak telek végi elhelyezkedésük gyakori, hanem ott, ahol közvetlenül nyomásfölddel érintkeznek, mind külső végük, mind a faluból a mezőre vezető kijárójuk árokkal és tüskés élő sövénykerítéssel szegett. Például Telegden a kert mögött fekvő szántóföld kívülről is kerített, s nyomásföldben folytatódik. De nemcsak a nyomásföldek felől voltak a kert mögötti szántók elkerítve, hanem a faluból kivezető forgalmas sikátorok felől is tüskés élősövény védte őket, kb. 2 méter magas kerítések voltak ezek, és kívülről árkokban folytatódtak.³⁰ Ennek a

földterület neve prisny. Jacobi a telek integráns részének tekinti, Hanssen viszont ebben látja az ún. Feldgartenland-ot. *Hanssen, G.: 1890. 492.*

²⁹ Berg vidékén, Westfália mocsarak közt fekvő fennsíkjain, Odenwaldban és az Alpések csaknem valamennyi völgyében a falvak telkeihez szorosan kapcsolódik a hozzá tartozó szántóföld. Pl. Schleswig-Holstein északi pusztaságain is vannak olyan falvak, melyeknek az ősi telekállományába szorosan beletartozik a gabonaföldek egy része. Ezek a földeken árpát és zabot termelnek. A külső földeken rozst és kölest. E típus elterjedését még korántsem tisztázta az európai kutatás. E település és határhasználati forma kimutatható pl. a hannoveri Westfália és Kelet-Friesland pusztáin is. Különösen utóbbinál jól ragadható meg e típus. A többnyire magaslat lábánál fekvő falvak kerek vagy hosszanti irányban hosszán elnyúlnak s különös ismertetőjelük, hogy a szántóföld kör alakban övezi a falut. Ha természetes akadály, pl. hegy nem gátolja, minden oldalról körülveszik a falut ezek az ősi szántóföldek. Sokfelé még tartja magát a régi kerítés is. E szántóföldek nemcsak elhelyezkedésükkel tűnnek ki (körülveszik a falut), hanem egész művelési rendszerük is különbözik a határ szántóföldjeinek a használatától. Amennyiben leginkább egyetlen rotációs használatos rajtuk, s tavaszi vetemények tavaszra következnek. *Hanssen, G.: 1890. 197.*

³⁰ Például igen megtevesztő a lakótelkek állományába szervesen bele nem tartozó, de a telekkel közvetlenül érintkező földek egy csoportjánál az, hogy gyakran ugyanúgy helyezkednek el a mindennapi szükségletre szánt zöldsgkertek is. Nevük Németország északi részén leginkább Kohlhof, mely lejjebb inkább a Krautländerei néven fordul elő. E típus némely felvidéki középkori településünknel is előjön, s mint hortus jelöli a lakó- és gazdasági udvar végében elhelyezkedő zöldséges- és gyümölcsöskertet. Ezek többnyire félkör alakban veszik körül a falut, és a lakott helytől csak keskeny ösvény választja el őket. Egy részük már kezdetben, mint a lakótelek állandó tartozéka beletartozott annak állományába. Itt termelték azokat a növényeket, melyeknek a közösség a határ-

típusnak igen tiszta formáját őrizte meg a Székelyföld. E gyakorlat emléke maradt meg egyfelől a falukerítés alakjában, másfelől a lakótelekkel közvetlenül érintkező szántóföldek formájában, melynek külső végét mezőkerítés övezi.³¹

A rendszer nyomai a Felvidéken is megtalálhatók, például Bereg megye több községénél egészen a legújabb időkig nyoma van annak, hogy az egyvégben fekvő udvart, szérús-, gyümölcsös- és veteményeskertet kerítés választja el a folytatásukban fekvő szántóktól.³² Ez a határhasználat a Felvidék még más irtásközségeinél is megtalálható, például ennek emléke él a nyitrai Zobor vidéken³³ vagy Hont megye déli részén, ahol magam is találkoztam a szántóföldeknek olyan elrendezésével, amelyeknek egy része közvetlenül a telkek lábánál feküdt, mintegy félkör alakban övezve a falut, s a telkek felé eső végük sövényvel volt kerítve. A gyeptű és a telkek kerítése között keskeny ösvényút húzódott. A kerítés fenntartása a gazdák kötelessége volt. E mezőkert kb. tíz éve [1948!] szűnt meg a tagosítással.³⁴

A földek művelésükben is még sok régies vonást mutatnak. Nemcsak azáltal, hogy területileg élesen elkülönülnek a határban utánuk következő szántóföldektől, hanem azok művelési rendszerétől is különböznek. Velük szemben csak annyiban érvényes művelési kényszer, hogy az egymás után következő veteményeket valamiképpen szabályozni kellett. Például a kolozsvári Hóstáton, ahol ez a szántóföld-típus a legújabb időkig elevenen él, vagy őszi és tavaszi, vagy kapás és gabonaneműek következtek egymás után.³⁵ E típus még régebbi formáját őrizte meg a Székelyföld. Itteni gyakorlat szerint a telkek végi földekben, melyek úgynevezett

ban nem biztosított helyet, mint elsősorban a főzelékféléket, gyümölcsöket stb. Egy részük azonban csak utóbb vált azzá, mikor a lakosság megnövekedésével és a lakótelek osztódásával a belső kertek elfogytak, s szükséges lett, hogy a velük közvetlenül érintkező és eredetileg más rendeltetésű földekről is bevonjanak a telkek állandó állományába: így a lakótelek végében elhelyezkedő gabonaföldekből. Agrártörténetileg azonban lényeges különbség van köztük. A lakóudvar és már a letelepedéskor hozzá tartozó kert rögtön egyéni használatba ment át, míg utóbbit csak fokozatosan vonták ki a földközösségből.

³¹ *Földes* László gyűjtése, 1956.

³² Például Bucsú község határa még elevenen tükrözi ezt a régi földhasználati formát.

³³ *Morvay* Judit a Zobor vidéki Zsére faluról közzétett gyűjtésében értékes megfigyelésekkel gazdagítja e határhasználati formát. A falu egy teknő alakú völgyben fekszik. A völgy közepén patak húzódik, partja gyümölcsfákkal van beültetve, itt vannak a káposztáskeretek is. Ezeket a kis kerteket kerítés választja el az úttól. Az út másik oldalán fekszenek a telkek, a telkek végében út húzódik, mely szinte körülöleli a falut. Az út végében kenderföldek vannak, azután szántóföldek, végül irtványos, bokros terület, majd hegy és erdő. A háztelkek még a múlt század vége felé sem voltak kerítve sem az utca, sem a szomszédok felé, csak a mező felőli végüket védte kerítés, mintegy egységes falat képezve a falu telkei körül. Sz. *Morvay* J.: 1957. 123.

³⁴ Hont megyében találtam meg nyomát. A falu lakói még elég világosan emlékeznek arra a határhasználati formára, mely csak az újabb tagosítással szűnt meg.

³⁵ Lásd a kolozsvári Hóstát határhasználati formáját.

mezőkerttel vannak a külső két- és háromfordulós határrésztől elkülönítve, még mindig csupán egyetlen rotáció szokásos, s ebben többnyire tavaszi veteményeket vetnek.³⁶ Tehát nemcsak nyomáskényszeren kívüli helyzetüket őrizték meg mindvégig, hanem azt az igen régi gyakorlatot is, hogy velük szemben sem nyomáskényszer, sem a közösség legeltetési joga nem érvényesült.³⁷

Művelési rendszerükben azonban időközben némi módosulás következett be, amennyiben újabban ezeket a földeket is bevonják a határ két- és háromfordulós rendszerébe, a tavaszi és őszi vetés, valamint ugar periodikusan váltakozik rajtuk.³⁸

Ezek az újkori adatok is arra mutatnak, hogy e földeknél egészen archaikus és széles területen elterjedt határhasználati formával állunk szemben.³⁹ További felderítésük tehát igen szükséges volna. Elsősorban az okleveles anyag felé kell figyelmünket fordítanunk, melyekben e határhasználati forma még eredeti összefüggéseiben tárulhat eléink. Ebből a szempontból igen érdekes adatokat szolgáltathatnak éppen középkori határjárásaink, de az eddiginél fokozottabb mértékben kell vizsgálni az élő településtörténeti anyagot is. Falvaink határformája ugyanis sokfelé még ma is elevenen őrzi ennek a korai határhasználati formának az emlékét, s ahol ez már szűnőben van, ott az élő emlékezés még sok támpontot szolgáltathat. Ezen a téren különösen sürgősek a teendők, mert az újabb tagosítások nyomán erősen alakulóban van a régebbi határhasználati forma is, és ami még pár évvel ezelőtt sokfelé élő rendszer volt, az ma már – korábban archaikus területeinken is – csak legfeljebb a népi emlékezés segítségével rekonstruálható.

³⁶ *Földes* László gyűjtése, 1956.

³⁷ Egymezőssé használatuk megegyezik azokkal az örökszántásos földekkel, melyeknek Európában Kelet-Friesland, Oldenburg, Észak-Hannover, Holstein és tovább északra a Ciberiai-félsziget pusztai földjei képezik a hazáját. *Hanssen*, G.: 1890. 197.

³⁸ Például a Hont megyei Kemence.

³⁹ Az egymezőssé rendszer lényege, hogy évről évre megszakítás nélkül ugyanazzal a növénynyel vetik a földet s ugar, vagy parlagpihentetés nélkül használják. Ide tavasziakat vetnek, más gabonafajtákat a határ többi részén termelnek. Az egynyomos rendszer tehát éppen ellentéte mind az örökszántásos művelési rendszernek, mind a permanens legelőváltó rendszernek, s különbözik mind a legelőváltó rendszertől, mind a nyomásos örökszántásos rendszertől s annak mindkét formájától, a két- és háromfordulós rendszertől. *Hanssen* szerint az egymezőssé rendszer vagy igen jó talajjal és intenzív gazdasági móddal, vagy egészen rossz talajjal kapcsolatban nyer alkalmazást. *Hanssen*, G.: 1890. 191.

BELÉNYESY Márta

1954 A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a 14. században. I. *Ethnographia*. LXV. 387–415. Budapest.

1955 A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a 14. században. II. *Ethnographia*. LXVI. 57–98. Budapest.

1956 Angaben zur Verbreitung der Zwei- und Dreifeldwirtschaft im mittelalterlichen Ungarn. *Acta Ethnographica*. V. 183–188. Budapest.

GYÖRFFY István

1926 Alföldi kerteszárosok. *Néprajzi Értesítő*. XVIII. 105–136. Budapest.

HANSEN, Georg

1890 *Agrarhistorische Abhandlungen*. I. Leipzig.

KUMOROVITZ L. Bernát

1958 Homokkomár, Mátésháza, Orbonok, Bodicz, Kontyán, Homokfalu, Szentmiklós és Aszaló Zala megyei falvak és tartozékaik határjárása 1460-ban. *Ethnographia* LXIX. 129–138.

SZ. MORVAY Judit,

1957 Néprajzi adatok a Zobor-vidékről. *Néprajzi Közlemények*. II. 122–127. Budapest.

A parlagrendszer 15. századi kiterjedése Magyarországon¹

Kevés még egy olyan területe van a néprajznak, mind a gazdaságtörténetnek, melyet a kutatás annyira elhanyagolt volna, mint a földhasználati rendszerek története.² Ha jelentek is meg rávonatkozó részletfeldolgozások, és történetek is elszórt utalások a föld használatára, a nagyobb agrártörténeti feldolgozások éppúgy nem törekedtek feldolgozására és alapvető megkülönböztetésére,³ mint ahogy az igényes technikatörténetekből is többnyire hiányzik az egyes rendszerek pontos alaki, tartalmi körülírása. Ha történetek is utalások egyikre vagy másokra, leginkább általánosságban mozgó megállapítások ezek, de nem tartalmazzák az egyes rendszerek különböző típusait, nem utalnak eléggé történeti elterjedésükre, és megközelítőleg pontos időhatárukra. A felületes formai és tartalmi körülhatárolás következtében így különösen sok fogalmi zavar támadt a föld gazdasági és jogi használatát illetőleg is, melyek pedig szoros kihatással vannak egymásra. A különböző jellegű kategóriák nem eléggé éles különválasztása következtében nem rajzolódhat ki tehát elég élesen egyik rendszer körvonala sem, s még kevésbé mutatkoznak meg azok a fejlődési fokok, táji differenciák, melyek az egyes rendszerek használatában időközben bekövetkeztek. Pedig közülük némelyik, tudjuk, több évezredes, évszáz-

¹ Eredeti megjelenés: A parlagrendszer XV. századi kiterjedése Magyarországon. In: *Ethnographia*, LXXV. 1964. 321–349. (Szerkesztő)

² Leszámítva néhány egészen kitűnő helyi monográfiát erre vonatkozóan, a földhasználati rendszerek történetének az egyes országok vonatkozásában történő ismertetését, mindmáig erősen hiányolja a kutatást. Még ma is Hanssen közel száz éve megjelent munkáját kell a földhasználati rendszerekről, a legalapvetőbb műnek tartanunk. *Hanssen*, G.: 1880. Legfőbb érdeme abban van, hogy a földhasználati rendszerek elterjedését nemcsak talaj- és klímaviszonyokra vezeti vissza, hanem igyekszik az egyes rendszereket a gazdasági tényezőkkel is összefüggésbe hozni. S hogy mennyire hasznosak az egyes országok vonatkozásában a hasonló tárgykörű összefoglalások, mutatja *Gray*, *Lewi H.*: *English field systems* című Cambridge, 1915-ben megjelent munkája is.

³ Így tehát csak a legnagyobb elismeréssel kell kiemelnünk a múlt századból azokat a kutatókat, kik e kérdést is figyelemben részesítették: *Seebohm*, F.: 1883, *Vinogradoff*, P.: 1882, 1891. (A tanulmány szerzője helyesen: Seebohm, lásd ott. Szerkesztő), *Maitland*, F. W.: 1897, *Meitzen*, A.: 1895. A 20. század század agrártörténései közül pedig *Bloch*, M.: 1931. szintézisét kell megemlítenünk. Ebben nagy figyelmet szentel a földhasználati rendszerek tárgyalásának is. Ismerteti különböző típusaikat, utal elterjedtségükre. Mindez munkájában nem öncélú technikatörténet marad, hanem valódi alapját képezi a falusi társadalom struktúrájáról megrajzolt képnek.

zados múltra is visszatekint az emberiség történetében. A finom fokozatok nem oldhatók meg pusztán a külső körülmények – például a talaj- és éghajlati viszonyok – figyelembevételével, hanem mindazoknak a belső törvényszerűségeknek a mérlegelése is szükséges, melyek időközben az emberiség fejlődésében lejátszódtak. Mínt hogy a társadalom fejlődésének általános tendenciái, mondhatjuk, területenként és országokként függenek eltérő külső körülményektől, így a földhasználati rendszerek története is nemzetgazdasági tényezőktől függően mutat országokként és azon belül területenként is igen nagy eltérést. A különböző társadalmi, gazdasági tényezők módosító hatásának figyelembevétele azonban nemcsak az egyes kultúrák meghatározása szempontjából szükséges, hanem maguknak a földhasználati rendszereknek belső története szempontjából is módosító a hatásuk. Ami az egyes rendszerek egymás mellett élését illeti, a belső fejlődés törvényszerűségei ugyanis igen bonyolultak. Igaz ugyan, hogy majd mindegyik rendszer eltérő fejlődési fokot képvisel a földhasználati rendszerek történetében, a külső természeti adottságok következtében egy-egy területen némelyik azonban még akkor is fenn maradhat, sőt uralkodó földhasználati is válhat, ha az agrotechnika általános gazdasági szintje már ennél jóval magasabb fejlődési fokot képvisel. Ez különösen a korábbi időkben, mikor az ember termelő tevékenysége még inkább alá volt vetve a külső természeti tényezőknek mint ma, még jobban érvényben lehetett. Így a gazdasági kultúrában elfoglalt helyüket illetőleg is más-más értékelő kategóriákkal kell velük szemben élnünk, ha az emberiség fejlődésének különböző korszakaiban kívánjuk a földhasználati rendszereket elhelyezni.

Különösen szembeötlően mutatkoznak meg ezek a problémák a földhasználat gazdasági rendszerének egy igen népes csoportjánál, a vetési és pihentetési területek szabálytalan vagy szabályos váltogatásán nyugvó, úgynevezett talajváltó rendszernél,⁴ mely Európa különböző részeit uralta a két- és háromfordulós rendszer kialakulása előtt, sőt vele párhuzamosan is. Az eddigi kutatások azonban nem tisztázták eléggé, hogy hol is terül el, és koronként mi is a lényege ennek a nyomokban még később is oly sokfelé fellelhető földhasználati rendszernek, mely korábban, például a középkorban Európának minden bizonytal sokkal nagyobb részén

⁴ Hanssen a földművelési rendszerekről írott alapvető munkájában, bár némileg eltúlozva, a talajváltó rendszert Észak-Európa uralkodó földhasználati formájának mondja a két- és háromnyomásos rendszer kialakulása előtt. E rendszer Európában és más földrészeken való elterjedtségét kutatva, a legtöbb kutató ugyanis abban látszik megegyezni, hogy ez inkább a füves mezőségeknek volt a természet által is igen kedvezően befolyásolt földhasználati formája. Ellentmond ennek azonban az, hogy a parlagrendszer a 18. században még mindig igen kiterjedtnek látszik például Franciaország, nem annyira füves, mint inkább erdős részein: az Ardenneknben, a Loire mentén, a Vogézekben, sőt az Alpokban és a Pireneusokban is. De ritka az a község, melynek a földhasználati kizárólag ezen nyugodott volna, s ahol a parasztok a szabad foglalásnak ezt a teljesen szabad formáját gyakorolták volna. Bloch, M.: 1931. 2–81. Dél-Németországban is igen elterjedt e rendszer Egartenwirtschaft néven. Frödin, J.: 1941. II. 29.

volt ismert és általános. A kutatás aránytalanságát talán az is magyarázza, hogy az európai földhasználati rendszerek történetében a két- és háromnyomásos rendszer foglalja el a legelőkelőbb helyet. Bár ami korát és elterjedtségét illeti, véleményünk szerint, korántsem lehetett olyan nagy, mint amit az irodalom tulajdonít neki.

A legelőváltó rendszer európai és más földrészekben való elterjedését kutatva az eredmények ugyanis erősen megoszlanak. Abban, körülbelül minden kutató megegyezik, hogy a rendszer az erdőben szegény, füves területeknek volt a természet által is kedvezően befolyásolt földhasználat, mely fáradságos irtást nem igényelt. A talaj és növénytakaró adottságai később is nagy szerepet játszottak abban, hogy olyan földhasználat alakuljon ki, melynél a föld termőerejének fogytán a korábbi művelt terület helyett mindig újabb és újabb részeket vontak művelésbe, és ezeket használták, előbb szabálytalan, majd mindig szabályosabb váltásban. Ami az erdőzónát illeti, itt már sokkal erősebben megoszlanak a vélemények. Sokan úgy gondolják, hogy az erdős területek különleges talaj- és klímaviszonyait tekintve, melyek annyira kedveznek az egyszer már kiirtott részek újra beerdősödésének, már kezdetben sem lehettek jótékony hatással a rendszer kialakulására és tartós fennmaradására. A füves mezőségek jellemző szántó- és legelőváltó gazdálkodása helyett egyesek úgy vélik, hogy tanácsosabb nem annyira róla, mint inkább egy szántó- és erdőváltó rendszerről beszélni,⁵ melynek speciális formája az úgynevezett égetéses irtás, alig akad Észak- és Közép-Európának olyan vidéke, ahol elő ne jöjjön, nem kétséges, hogy korábban még gyakoribb lehetett.

Az egykori Magyarország területe különösen alkalmas a kutatásra, mert növénytakaró, valamint talaj- és klímaviszonyai szempontjából egyszerre több művelési rendszer kialakulását és fennmaradását tette lehetővé az elmúlt évszázadokban. Vizsgáljuk meg a kérdést a szántó- és legelőváltó rendszernek nem is kezdeti szakaszában, hanem a 15. században, melyet az agrotechnika igen magas szintje jellemez, és ország egyes részein egybeesik a szántóföldi termelés belterjesebbé válásával.⁶

A művelés alatt álló földek a 15. század folyamán nagy általánosságban négy csoportra oszthatók. Első csoportjukat azok a még mindig friss törésű földek alkotják, melyeket a rétek, legelők és erdők feltöréséből nyertek. A másodikba a már rendszeresen parlagolt földek sorolhatók, a harmadik csoportot a permanens használatú egymezős földek alkotják, a negyediket pedig az ugyancsak permanens használatú két- és háromnyomásos szántóföldek képezik.

Most lássuk, milyen okok játszottak közre, hogy a két- és háromnyomásos rendszer, mely a földhasználati rendszereknek igen fejlett típusát képezi, felvidéki és dunántúli térhódítása, és a 14. századi nagy technikai tökéletesedése ellenére is⁷ a középkorban Magyarországon nem vált uralkodó rendszerré. Egy másik, jól

⁵ Goltz, T.: 1902. I. 51.

⁶ Belényesy M.: 1958. 265–318.

⁷ Belényesy M.: 1960. 81–106.

bevált földhasználati forma, a szántó- és legelőföldek váltásán alapuló gazdasági rendszer fennmaradásával és térhódításával magyarázható, mely a magyar szakirodalomban legáltalánosabban parlag néven él.

A rendszer földrajzi elterjedése alapján úgy látszik, hogy elsősorban Magyarország erdőkben szegény, füves területeinek volt a természet által is kedvezően befolyásolt földhasználati formája, már a 15. század előtt is. A 14. században egyik legsűrűbb területének a Dunántúl látszik, mely Somogy, Zala, Veszprém megyék mezőségi vagy már mezősséggé alakított területeit öleli fel.⁸ De átnyúlik Fehér, Tolna, Baranya megyékbe is. Másik fontos területének a Kisalföld látszik. Az erdőzóna irányába való fokozatos térhódítását mutatja, hogy a 14. században már az Alföld északi és északkeleti peremterületén, Heves, Borsod, Abaúj, Bereg, Ung, Zemplén megyékben, sőt Erdélyben is feltűnik. A Duna-Tisza közéről, Pest-Pilis egyes részeit, délen pedig Bodrog és Bács megyéket leszámítva, nem rendelkezünk adatokkal, a parlagrendszernek az osztó földközösséggel kapcsolatos olyan fejlett formájára, melyet a kevésbé rendszeres talajváltás és a szabad foglalás fogalmával jelölhetnénk meg. Azonban természetesen nem lehet az Alföld említett részein csak a természeti viszonyokkal magyarázni, hanem erősen összefügg a Duna-Tisza közének a Dunántúlhoz viszonyított megritkult településhálózatával,⁹ és a földművelésnek az állattartáshoz viszonyított alárendeltebb szerepével, vagyis azzal a nagyobb arányú külterjességével, mely itt lényegileg már a tatárjárással megindul és a török hódoltsággal tetéződik be.

A földhasználatnak ezt a rendszerét bizonyítja többek között az is, hogy az Alföld nagy részén, ahol az egész középkorban túlsúlyban van az állattenyésztés, a természetvények között még a 15. században is főként azok az igénytelenebb gabonaneműek szerepelnek, melyek a friss feltörésű parlagot kedvelik. Az ekkor már földművelésre is áttérő jászokról és kunokról tudjuk, hogy az évenként kötelező adót még a 15. században is kölesben, lencsében, borsóban, árpában és zabban róják le,¹⁰ tehát főként olyanokban, melyek a kövér földben is jól tenyésznek, mint a köles, és egymás után is bő termést hoznak, mint az árpa és zab.

A friss gyeptörés mind réti, mind legelőtalajon ugyanis bizonyos szükségszerű megkötöttséggel jár, és csupán olyan vetemény vethető bele, mely nem sül ki a túl kövér talajban, amellet gyökérzete is megköti azt. Ilyen friss törést kedvelő növény a köles és a zab. Valószínűleg ezt a művelési folyamatot takarja az a 15. századi birtokper is, mely az Abaúj megyei Bozita birtokon több éven keresztül is folyik. Itt két birtokos kölcsönösen arról tesz panaszt, hogy legelőnek használt

⁸ Belényesy M.: 1954. 82–106.

⁹ Györffy Gy.: 1963. 68.

¹⁰ 1453-ban a magyar királyt illető jövedelmekről készült kimutatásból kitűnik, hogy a kunok és jászok évente tartoznak adni jó és tiszta búzát 200 kg-ot, zabot 400 kg-ot, borsót, lencsét, kölest 500 kg-ot. Gyárfás J.: 1883. III. 629.

parlagföldjüket jobbágyaikkal felszántatták, és abba kölest vettek.¹¹ Hasonló panaszról hallunk Veszprém megyében is. Itt a per tárgyát bizonyos Homok nevű föld képezi. Ezzel kapcsolatban az egyik birtokos szintén azzal vádolja a másikat, hogy az ő Podar birtokához tartozó Homok nevű földjét március 25. körül jobbágyaival felszántatta, és bele kölest vettetett. Ugyanez évben a másik is arról panaszkodik, hogy midőn a Dalka nevű birtokához tartozó Homok nevű földjét jobbágyai május elseje táján köles alá akarták szántani, megtámadták őket és ekéiket tönkretették.¹² Mindkét esetből világosan kitűnik, hogy itt olyan friss törésű földekről van szó, melyek rendszeres szántóművelés alatt eddig még nem álltak, illetve hosszabb ideig parlagon heverték.

A mezei parlag feltöréséhez hasonlóan a friss erdei irtásokon is többnyire köles által történik a művelés bevezetése. A friss gyeptörésnek ez a módja az egész középkorban országosan eléggé ismert eljárás lehetett.¹³ A gyeperő feltörését, mint említett adataink egy része is tükrözi, többnyire a tavaszi hónapokban szokták elvégezni. A durva, göröngyös földbe elsőnek kölest vet a gazda, hogy őszig is teremjen valamit. Így a második évben már alaposabb szántással készíthető elő, nemcsak a következő tavaszi vetemény, az árpa vagy zab, hanem esetleg a már igényesebb őszi gabona vetése is. A friss gyeptörésnek ez a kényszerű művelési módja adja meg a magyarázatát, hogy miért játszanak ezek az igénytelen tavaszi vetemények, amilyen a köles és a zab, országosan olyan nagy szerepet a termelésben az egész középkorban. A friss törésű földek különleges termékenységével függ össze, hogy még évek múltán is igen magas terméshozamot adnak, ezért igen alkalmasak arra is, hogy minden pihentetés nélkül, egyfolytában vessék őket, míg a föld termőereje fogytán nem lesz.

¹¹ 1497-ben panaszt tettek Bethlenfalvai Thurzó Theofil és Bozithai Cherubin, hogy Perényi Gábor nagyidai várnagyai embereikkel Bozita nevű (Abaúj vm.) birtokukra törtek „ibique magnam particulam pascuorum seu terrarum usualium eosdem exponentes prope finem pontis in fine eiusdem possessionis Bozytha ... pro se ipsis occupassent et perarari ac milio seminari fecissent.” (Adattár. Dl. 20 581. O. A.) Az Adattár gyűjtéseit végezték Fekete Nagy Antal (F. N. A.), Kumorovitz L. Bernát (K. L. B.), Muzsnai Lászlóné (M. L.-né), Oszwald Arisztid (O. A.), Pataki János (P. J.), Zákonyi Mihály (Z. M.)

¹² 1522: Podar Zlakolczy Mátyás panasolja, hogy Hathalomi Lázár jobbágyaival a Podar birtokhoz (Veszprém m.) tartozó Homok nevű földjét március 25. körül felszántotta, és belé kölest vettetett (Vépi Erdődy cs. lt. 77 sz. 41 28–27. 41–153.), ugyanez évben Hathalomi is panaszt tett Zlakolczy ellen. (Festetich cs. lt. 2504/a VII. B. 53. P. J.: Adattár.)

¹³ 1474: Nic. De Bwzlo panasza szerint Lad. Joh. Et Wilh. De Zempse „metam terram possessionis exponentis Enyzke (Abaúj m.) a parte possessionis Zachca perarari milio seminari fecissent.” (Szepesi káptalan, O. L. (fgx) Scrin. 10. F. 1. No. 12. M- Lné.; Adattár.); 1518: Haraszthi Ferenc és Waydaffy fia Zsigmond és Haraszthi Zsigmond anyja elküldte embereit Nagh Thewre birtokra (Bars m.) „ad quasdam terras eorundem exponencium in loco Megyegyepw vocato ibique viginti quinque iugera terrarum arabium in duobus locis perarari easdemque milio et avena ac spelta seminari fecissent”. (Esztergomi kpt. O. L. garamszentbenedeki rész, Fasc. 56. No. 32. Z. M.; Adattár.)

Amint a valamivel későbbi adatok is mutatják, az Alföld szabadfoglalásos földjeinek használatánál valószínűleg szintén az volt a szokás, hogy csak néhány évig szántották, majd pár évi használat után gyepek, illetve kaszálónak hagyták.¹⁴ Bizonyos jelekből azonban arra is következtetni lehet, hogy a földművelés növekedésével és a falvak határainak csökkenésével, ez idők folyamán a Duna-Tisza közének egyes részein is úgy alakult, hogy a közösség a szabad foglalást és a föld kiélésének ezt az igen extenzív formáját szükségszerűen igyekezett módosítani. Sürgette ezt, hogy a feltört földek a leszűkülő faluhatárokon belül mind közelebb kerültek egymáshoz, és mind kevesebb lett köztük a parlag. Így az új foglalókat a mások által már korábban feltört földek akadályozták abban, hogy a nekik megfelelő helyen, és tetszés szerinti nagyságban tehessék meg a foglalásukat.¹⁵ Az úgynevezett szabadfoglalását tehát szükségszerűen követte egy olyan rendszer, mely nemcsak a birtoklás jogi formáját szigorította, azzal, hogy a földeket előre kiosztották, hanem a gabonatermelés érdekében a gazdasági használatot is megsabták. Valószínűleg már ezt a megkötött használatot tükrözi 1493-ból az az adat is, melyben Hatvani Tamás 50 aranyforintért elzálogosítja Hatvanban fekvő birtokát, melyhez tartozik egy rét, melyet Ördögösnek hívnak, egy darab föld a Nagyhalom nevű dombon, 16 hold szántó a tavasziaknak és ugyanannyi az ősziaknak, melyet

¹⁴ 1741-ben Tiszaszentimrérről (Heves m.) írnak „tizenöt esztendővel ezelőtt Nagy András törte fel gyeptől és egyik esztendőben kölese, másikban pedig tavaszi búzája volt benne, mely földet azután pallagul hagyta Nagy András, a tanú is egy darabját felszántotta, és tavaszi búzával vetette. Aztán mások is szántották, mivel itt oly szokás volt, hogy a ki pallagul hagyta a földet, aki hamarabb kapta, felszántotta és bevetette”. *Soós I.*: 1958. 27. De szokásos a földet hétéves vetésforgóval is használni. Mezőtúr lakói 1756-ban azzal a megindoklással tiltakoznak a háromnyomásos rendszer bevezetése ellen, hogy nem lehetséges élni vele. Egy-egy jobbágy ugyanis a falu belsőségétől távol egy-egy összefüggő tagban foglal magának földet s azt apró parcellákra szabdalva hétéves vetésforgóval éli. „Egy esztendőben kölesnek gyeptet kell törni – írják – másba tavasz búzát azon földbe vetni, harmadikba árpát, negyedikbe őszt, ötödikbe, hatodikba csak kórót, sőt hetedikbe is alig terem valami haszonra való. Kaszáló nélkül pedig a gazda egy esztendőben sem lehet.” *Soós I.*: 1958. 30.

¹⁵ 1477: A Pest megyei Gyón birtokot három részre osztják: először felosztják a szántóföldeket, ennek során megjárják a határt, ez a kertben használt szabadfoglalásos szántóföldeknek már meglehetősen tarka sokaságát tárja elének. Így észak felé eljutnak „ad angulum orti Sandrini de Gyon”, továbbá északra „ad superiorem finem orti Pauli de Gyon”, majd kelet felé fordultak és eljutottak „ad quoddam fossatum, quod quidam Georgius Bechi ex opposito sue sessionis praeeparasset et transcendentes unum ortum jobbagionis Pauli de Gyon” egy út mentén elérték a kiinduló pontot. Majd a Nyaras nevű erdőből kiindulva eljutottak a György készítette árokig, melytől továbbhaladva dél felé, „penes unum ortum fructiferum” eljutottak a Nyaras erdő melletti kiindulópontig. Innen továbbindulva kelet felé „ubi in quadam terras zabulosas vel arenosas, extra eandem possessionem ex opposito orti Laurentii de Gyon” mellett egy új határjelet emeltek. Ezután a rétek felosztására került a sor. „Universas terras pascuales communi usui reliquissent”. (Dl. 73453. O. A.; Adattár)

egy év körforgása alatt mind ez ideig szántani szokott.¹⁶ Az a tény, hogy rétének és egy darab földjének helyét is megadja elzálogosítójuk, már állandóan kötött használatot takar. Míg a minden közelebbi helymegnevezés nélkül szereplő 16 hold őszi és ugyanannyi hold tavaszi határból való juss már inkább osztott földekre vall. Az adat azért is igen tanulságos, mert szépen szemlélteti, miként jött létre az Alföld északi részén elterülő termékeny síkságon fekvő Hatvanban az osztóföldközösség keretében az őszi és tavaszi határ egyforma nagyságára épülő parlag földhasználat, melyet minden bizonnyal már meghatározott rendszer szerint váltottak. Amint az adatból is gyanítható, az osztás valószínűleg évenként ismétlődött. Hasonlóan az Alföld északi peremterületén fekvő egri püspöki birtok síksági falvaiban szintén egy ilyen parlagolós földhasználati forma tűnik elénk a kérdéses idő egyik urbáriumából.¹⁷

A föld huzamosabb pihentetése folytán a parlagrendszer azonban különösen beválik nemcsak az Alföld mezősegi tájain, hanem mindazokon a külső földeken is, melyek a Dunántúl és Felvidék irtásos falvaiban oly sokféle adódnak a szántóföldek kiterjeszkedése folytán. Ezek hasznosításánál a nyomásos rendszernél sokkal megfelelőbb az olyan extenzív, de a föld pihentetése révén igen produktív művelési rendszer, mint a parlag. Minthogy e rendszer a földek extenzívebb kihasználása s gyakori pihentetése folytán kevésbé veszi igénybe a talaj termőképességét – mint pl. a permanens egymezős rendszer – ezért igen alkalmas volt arra is, hogy azt kiegészítse a külső földeken. E rendszer területén a telek folytatását képező belső szántóföldek mellett a telekállomány jelentős hányadát azok az irtáskertek képezik, melyek többnyire a határ külső részén helyezkednek el. Ezek a kertek a Felvidéken majd mindenütt megtalálhatók Nyitrától egész Ungig, valamint különösen szépen mutatkoznak nyomai a Dunántúl, Zala és Vas megye irtásos falvaiban. Nagy elszaporodásukat mutatja, hogy már a 14. században Nyitra és Pozsony megyében, ahol a belső kerített szántóföldek típusa oly szépen megmutatkozik, a telek rendes szántóföldállománya mellett minden telekhez annyi irtás is tartozik,

¹⁶ 1493: Hatvani Tamás 50 arany forintért Szántói Becsk Györgynek zálogosította el Hatvan birtokban fekvő porcióját, „salvo tamen sibi ipsi dumtaxat quoddam uno prato Ewrdeughes vocato ac quodam particula terra – videlicet a quodam monticulo Naghalom vocato incipiendo ad fluvium Nagher nuncupatum – ac sedecim iugeribus terrarum arabilium in vere et totidem sedecim in autumnno, quos videlicet et que ipse idem Thomas in anni circulo aratro suo hactenus usus fuisse”. (Dl. 65 155 Becsky cs. It. O. A.; Adattár.)

¹⁷ 1476: Az egri püspökség Heves megyéhez tartozó Nagytálya falu lakóinak urbáriumá meg szabja „de frugibus debent dare decimam de avenna, de ordeo, de milio”; Abony lakói szintén „debent dare de frugibus, de ordeo, de avenna, de milio”. Azon kívül tartoznak „quodlibet aratrum tempore vernali arare integrum unum, autumnno similiter unum”. (Dl. 37008 F. N. A.; Adattár.)

amennyit az meg bír művelni.¹⁸ Ezek a külső irtásos erdővidékeken azonban nemcsak a belső lakosság szükségletét tudták ellátni, hanem arra is elegendők voltak, hogy más községbeliek is foglaljanak belőlük. A 14. századból tudjuk, hogy például a Bars megyei kevezicsi birtokon a távolabbi Sikván lakó jobbágyok is műveltek földet,¹⁹ sőt arra is van példa, hogy Gömör földjén Borsod megyei jobbágyok szántottak.²⁰ A telekállomány szántóföldjének irtás útján történő bővítésére a Felvidéken még másfelé is van példa. Külső irtáskertek gyaníthatók pl. Nyitrában, Nógrádban, és keletebbre Ung megyében is. A határban ugyanis gyakran találkozzunk itt kertek és kerítések említésével is.²¹ De megtalálhatók a kertek a permanens egymezős rendszer zalai területén is, sőt itt még nagyságuk is meg volt szabva, mely kis eltérésekkel valószínűleg azonos mennyiségben egészíthette ki a telek állandó belső tartozékát.²² Nevük irtvány,²³ láz²⁴ vagy csak kert,²⁵ kerítettségük után, a Dunántúlon pedig prédiüm,²⁶ azaz pusztasodó telkek használata után. Többnyire csoportosan vagy szétszórtan helyezkednek el, leginkább a határ távolabbi részein. Terjedelmük meglehetősen csekély, több éven át megszakítás nélkül vetik őket, és vagy egyetlen növényt, vagy egymást követően különböző gabonaneműeket termelnek bennük. A talaj végső kimerülését átmeneti pihentetéssel ellensúlyozzák. Valószínűleg ez a használati forma sejthető pél-

¹⁸ Pozsonyban, 1357-ben mindegyik jobbágytelekhez 18 hold szántó jut, és még külön gabona- és kapásnövényeket tartalmazó kertek. (Pozsony kpt. 14. f. 12. N° 3.) Belényesy M.: 1955. 63.; Nyitrában 1360: Annyi irtás van a rendes telekbeli tartozék mellett, amennyi megművelhető. (Ocskay cs. lt.) Belényesy M.: 1955. 63.

¹⁹ 1352: (O. L. Dl. 4287) Belényesy M.: 1955. 64.

²⁰ 1366: (O. L. Dl. 5483) Belényesy M.: 1955. 64.

²¹ 1373, Nyitra: „Sepes ortorum jobbagionum ipsorum circa segetes eorundem positas concremasset” (Sándor Metternich cs. lt. B. f. 1. No. 11. d és 11 c) Belényesy M.: 1955. 62.; 1355: Poss. Bruchfalva határa „inde currendo venit ad terram arabilem ... ab hinc ad dictam plagatti currendo venit ad indaginem vulgo Gepew vocatas.” (Anjou O. L. k. 221.) Belényesy M.: 1955. 62.

²² 1460: Szentmiklós: „Item sessiones iobagionales, ubilibet in dictis possessionibus ipsarum partium existentes cum eisdem ortis et prediis quibus usquemodo usi fuissent et tenuissent in eodem statu reliquissent et quilibet parti commisissent”: Bodicz; „Essent octo sessiones integre, quarum unam, videlicet sessionem condam Antonii Nykabar ... unacum predio ipsius sessionis ac terris arabilibus subtus vineas ...”. (O. L. Dl. 94244) Belényesy M.: 1958. 122.

²³ 1402: Elzálogosítanak Felsődersk nyitrai birtokon egy részt a kúriával, továbbá „pratis pascuis terris extirpatis” 24 dénárért. (Zsigmond-kori O. II. k. I. 231.)

²⁴ 1321: Dobrony Bereg vármegyei birtokon fekvő „campus Poharilazmezey” (Anjou O. I. k. 636); 1487: A Nyitra megyei Alsóelefánt birtokon a Nyitra folyó mellett „pratium extirpatum vulgo Laaz” (Dl. 19262, F. N. A.; Adattár).

²⁵ Lásd 18. és 21. jegyzeteket.

²⁶ Lásd 22. és 29. jegyzetet.

dául Vasváron is, azokban a szántóföldi kertekben, melyeket 1472-ben írtak össze.²⁷ A jegyzék segítségével megállapítható, hogy birtokosaik között a helyieken kívül, nagy számban akadnak a szomszéd falvak lakói közül is. Az egyes kertek területe alig haladja meg a 10 holdat, de vannak még ennél is kisebbek, általában 3–6 holdas darabokból állnak. A kérdéses összeírásból az is megállapítható, hogy egy birtokosnak néha több kertje is volt, olykor meg egy kertben termeltek többen is. Búzát, rozst, árpát, zabot, néhol kendert vetettek beléjük. A kertek vegyes termelvényeiből az is kitűnik, hogy gazdájuk tetszése szerint használja őket, és a növényváltást a kerteken belül szabadon alkalmazta. Minden valószínűség szerint az egészet egyszerre nem vethették, mert néha egy kis darab parlagon hevert és kaszálól szolgál.

Sajnos, az említett adat nem sokat árul el az irtáskertek fekvéséről. Igen valószínűnek látszik azonban, hogy olyan külső földek kertszerű műveléséről van itt is szó, melyek nem estek bele a permanens használatú belső földek rendszerébe, melyek a Felvidék és a Dunántúl említett részein a telek közvetlen folytatását képezik. Külső végüket ugyancsak kerítés védi a kártékony külső betolakodókkal szemben, melynek egy igen sajátos települési és határhasználati típusát épezik a Zala és Vas megyei irtványközségek, ahol nemcsak szántóföld, hanem rét, néhol belső baromfitegelő és liget, egy végben csatlakozik a lakótelekhez, le egészen az erdő határáig, melyből birtokosuk kiirtotta őket. A belső földeket is majd minden esetben még a külső szántóföld is kiegészíti,²⁸ és ellentétben az előbbiekkal, melyek közvetlenül csatlakoznak a telekhez, utóbbiak mint utólagos irtások többnyire több darabban, szétszórtan fekszenek, mint általában a szabad foglалásos irtásföldek. Igen tanulságos ebből a szempontból az a Zala megyei adat, mely 1515-ből

²⁷ 1472: Gerse Miklós és György vasvári ingatlanainak jegyzéke, melyet Vas megyei jobbágyok használnak: „Johannes Sary de Sidofelde in uno ortu habet 6 iugera terrarum, in duobus semina habent siliginis; Georgius Bana de Sidofelde in uno ortu habet 4 iugera terrarum, in duobus seminaverat ordeum, in una canapas; Barrabas Kowaz de Zentmihalvarasa, in uno ortu habet 9 iugera terrarum, in uno volumine; Petrus Kalamar magnus de Zentmihalvarasa, in uno ortu habet unum iuger terre, in eodem ortu Johannes Sary dicti habet 4 iugera terrarum; Johannes idem Sary, in uno ortu habet 3 iugera terrarum, et seminaverat cum avena. Ibidem in illo ortu habet pratum ad 6 falcastra fenetum; Gerhardus Rowaz de Zentmihalvarasa habet unum ortum continentem 12 iugera terrarum, ibidem pratum ad falcastra; Briccius Zakalas de Zentmihalvarasa habet ortum ad 2 iugera terrarum seminaverat cum tritico; Paulus custos de Zentmihalvarasa in uno ortu habet 8 iugera terrarum, in tribus iugeriis seminaverat triticum.” Szerepelnek még különböző szántóföldek és rétek, más-más helyeken megnevezve, melyekről irtás eredetük szintén megállapítható. (O. L. Festetich cs. lt. 2159 Castrifer, 262. P. J.; Adattár).

²⁸ 1506: Gáspári János 19 aranyforintért eladja a Vas megyei Molnáriban levő két üres nemesi kúriáját „una cum terris arabilibus eundem fenetisque et nemore in uno diverticulo ab eisdem curiis usque ad fluvium Raba adiacentes, ad latitudinem duorum iugerum se extendentes necnom alias terras arabiles ad easdem curias pertinentes”, utóbbiak részletesen felsorolva különböző helyeken. (Dl. 94305. Adattár)

rögzíti Keményfalván két birtokos cseréjét. Ennek során az egyik is átad egy nemesi kúriát 3 hold földdel, mely a telek melletti kertben fekszik, a másik is ad egy telket, ennek ellenértékéért, melyhez szintén 3 hold föld tartozik, melyet itt *predium*-nak, irtványnak, azaz „telek”-nek neveznek, a telek állandó használata után.²⁹ Ez a használati forma a Nyugat-Dunántúlon még másfelé is általánosnak látszik. A Kanizsaiak ugyancsak ekkortájról származó urbáriumában már különbséget tesznek a *sessio*-k állandó tartozékát képező úgynevezett „telek”-földek, melyek valószínűleg irtás útján szaporították a telek állandó állományát, és többnyire kerítették voltak, és a csak kerítetlen külső földek művelése, illetve használata között. Ezek szintén szorosan a telekhez tartoztak, mert pusztásodás után, minthogy régi gazdájuk nem művelte őket, a telekhez hasonlóan pusztává váltak.³⁰ A harmadik kategóriát pedig azok a távolabb fekvő, irtásföldek képezik, melyekből bárki szabadon irthatott és tetszése szerint használhatott, ha a földesúrnak az utánuk járó összeget megfizette.

Az, hogy a földek használatára a közösség művelési kényszere mennyire nem terjedt ki, kitűnik többek között abból is, hogy Nyugat-Dunántúlon, ahol a pusztásodás a 15. században már olyan méretű, hogy szokássá válik, hogy a távolabbi pusztákat vagy az elhagyott telkek pusztá kertjeit³¹ jobbágyok vegyék bérbe.³²

²⁹ 1515: Sándorfalvai Therek Mihály és Gyerkafalvai Román Máté birtokcserére lépnek: Therek Mihály átad Keményfalván „unum fundum nobilitarem cum orto ibidem circa dictam curiam ad tria iugera terrarum se extendente”. Míg Máté ugyancsak „unam curiam nobilitarem una cum tribus iugerum terrarum sew predii, vulgariter thelek, nuncupati, ad eandem spectantis.” (Dl. 62011 Kisfaludy cs. lt. O. A.; Adattár.)

³⁰ Kanizsai György birtokairól 1519-ben készült urbárium megkülönbözteti a parasztság bérleményeivel kapcsolatban a következő kategóriákat: Zeghedew (Zala m.): „item qui arat terrarum desertam quilibet dat de uno iugere d. 2 ... Item separatam terram qui colit, vlgo thelek, de quolibet iugere d. 4 ... Item qui terram extirpatam colit de iugere uno capetiam mediam ... Mihald (Somogy m.): „item qui deserte sessionis colit terram in ortu separato d. 3”; ... Czynegedfeulde: „Item qui colit terram desertarum sessionum, de quilibet iugere dat d. 2. Item de terra vulgo thelek dat d. 4.” (Dl. 37007. O. A. Adattár); 1530: Mihald (Somogy m.), Bekcsehely (Zala m.) „Qui desertae sessionis terram in ortu septo colit ... Quicumque thelek saeptum coluerit”. *Maksay F.*: 1959. 137.

³¹ Kanizsai György 1492-ből és 1523-ból származó urbáriumában többfelé is kapunk adatokat olyan jobbágyokról, akik a környező pusztákon szántóföldeket és réteket bérelnek. Sergeny (Sopron m.) jobbágyai Endréd prédiumon „quod habet iugera terrarum arabilibus et prata quincunque ex eis araverint, ex quolibet iugere solvent cubulum unum et ex pratis pecunias falcatorias” (Dl. 36992.). Horpács (Sopron m.) Pusztahorpács prédiumon bérelnek szántóföldeket, holdanként egy köblöt adnak „id quod seminaverunt” (Dl. 36992.). 1523: Jakab Jánosfalva (Zala m.) „qui colunt de terris arabilibus prediorum de una iugera dant cub 1” (Dl. 37007. U. et C. Fasc. 8. No. 13; Adattár). A pusztá telkek használatára lásd az előző jegyzetet.

³² E szántóföldek nagyjából két különböző úton jutottak paraszti bérletbe. Egyfelől, mint láttuk, olyan majorsági földekről van szó, melyeket az uraság nem tartott fenn magának magángazdálkodás céljára, hanem részben vagy egészben jobbágykezelésbe bocsátott.

A kertek használata után nem egy előre meghatározott gabonaneműben állapítja meg a földesúr a bérösszeget, hanem azokban a növényekben, amelyeket a jobbágyok a kérdéses évben éppen vetni fognak, búzában, rozsbán, zabban, s esetenként hüvelyesekben.³³ Ami szintén arra vall, hogy ezeket ki-ki tetszése szerint, és olyan sorrendben, ahogy éppen akarta, termelhette, bérelt földjén, a távolabb fekvő irtáskertek teljesen szabad használatához hasonlóan.

Míg tehát a permanens egymezős rendszernél a termelés intenzitásának fokozására, például pihentetés bevezetésére, már csak a kertek csekély terjedelme miatt is, kevés volt a lehetőség, így többnyire egyetlen gabonafajtát termeltek bennük.³⁴ Addig a talajváltáson alapuló parlagrendszerrel igen tág tere volt nemcsak a pihentetési és művelési idő periodikus váltásának, hanem mint a dunántúli kerteknél is láthattuk, a növényváltásnak is igen változatos formája alakulhatott ki rajtuk, ezért igen alkalmasak voltak arra is, hogy azt kiegészítsék.

Mint fekvésükből is kitűnik, a kétféle föld használata minden bizonnyal élesen eltér egymástól. Míg az állandó irtáskert, akárcsak a telekkel egy helyen fekvő belső szántóföld és rét, már kezdetben is egy birtokos állandó határbeli tartozékát jelenti, mely a telek pusztásodása után maga is pusztává, azaz *prediummá* lesz, minthogy korábbi birtokosa nem műveli – amint az a Kanizsaiak urbáriumából is olyan szépen kitűnik –, addig a többnyire távolabbi irtásokat, ha a régebbi gazdája elhagyta, bárki szabadon felfoghatta és művelhette. A különbség gazdasági használatukban is valószínűleg megmutatkozott, mert a belső kertek állandó művelésével szemben a külsők minden bizonnyal gyakran maradtak magukra, és egy idő után nehezen feltörhető parlaggá váltak. A művelés szüneteltetése ezeknél a kerteknél amúgy is szükséges volt, mert míg a belső kertek közelségük folytán esetleg istállótárgyát is kaphattak, ezt mutatja nagyobb értékük is, addig a külsőkre a távolság miatt komoly akadályba ütközött kihordása. Így a talaj végső kimerülését csakis átmeneti pihentetéssel lehetett elkerülni. Valószínűleg ilyen parlaggal hoz-

Ilyenek a Kanizsai birtoktesten belül a kapuvári vagy lékai uradalom várföldjei, melyeket a parasztoknak engedtek át bérletbe (lásd a 31. jegyzetet), másfelől az volt a gyakorlat, hogy az elhagyott pusztá telkek bérletével gyarapítják gazdaságukat (lásd a 30. jegyzetet). A bérletrendszer kialakulására: *Pach* Zs. P.: 1963. 69.

³³ 1492. Kechel (Somogy m.) „Circa eundem vero festum quaelibet sessio integra solvet cubulum avene et medium cubulum farine eciam habent dare legumina, quando super-
venerit series”; Lövé jobbágyai Várfölden „Quincunque ex eis arraverint ex quodlibet iugere solvent cubulum unum, id quod seminaverunt” (Dl. 36992.); 1523: Nyögér (Vas m.) „Item est terra quam, qui colit hoc est, dum arat et seminat sive sit triticum, sive siligo, vel avena, vel autem legumen, de quolibet iugere dat cub 1.”; Ölbő (Vas m.) „Item est quedam terra, ibi quam qui iobagionum fodere voluerint et seminaverint, ex tunc dant de quolibet iugera semine quorum seminaverit cub. 1.”; Család (Vas m.) „Item est terra de-
serte sessionis, quam qui colit ex tunc dat de quolibet iugere tale semen, quod seminatur, cub 1, sive sit tritico, sive avena, sive siligo”. (Dl. 37007. U. et C Fasc. 8. no. 13.)

³⁴ *Belényesy* M.: 1960. 91.

ható kapcsolatba, hogy a Kanizsaiak 1521-es urbáriumában a kerített földek mellett már többfelé is kapunk adatot, éppen Zalából, Vasból és Somogyból, a cserjéstől és tuskétől megtisztított úgynevezett irtványok szántására.³⁵ Ezzel valószínűleg azokat a kevesebb hasznot hajtó távolabb fekvő parlag földeket jelölték meg, melyeket újabb művelés esetén bárki felfoghatott és használhatott. Ezek nem estek egy kategóriába sem a telekkel összefüggő belső szántóföldekkel, sem az ugyancsak állandó birtoklás tárgyát képező irtványkertekkel.

A cserjésparlagok feltűnéséből az gyanítható, hogy a talajváltásos földhasználatnak egy erdővidékre oly jellemző formájával, a szántó- és erdőváltó gazdálkodással állunk itt szemben. Lényege ennek a rendszernek, hogy az erdő egyes darabjait vagy már erdősodni kezdő parlagot vágással vagy égetéssel teszik szántásra újból alkalmas földekké, majd pár évi használat után, miután a föld termőereje már fogytán van, pihenni hagyják, hogy ismét cserjésedni kezdjen, és ezalatt más darabot tesznek vágással újabb szántásra alkalmassá, és azt kezdik művelni. Egyik tipikus területe Nyugat-Dunántúl, melynek sovány és nehezen megközelíthető külső területei erősen kedveztek az erdőképződésnek. Valószínűleg ezzel hozható összefüggésbe, hogy a Kanizsaiak már idézett urbáriumában is többfelé feltűnnek ezek a cserjével és tuskével benőtt külső szántóföldek. A parlag használatának itt egy egészen sajátos formáját képezi az égetés. Az égetés szükségességét az irtás legtermészetesebb módja mellett az a körülmény is indokolja, hogy míg a jobb minőségű mezei földeket elégséges, ha a pihenés éve alatt a rajta legelő nyáj trágyája javítja, addig a kopár hegyi parlagok sovány földje sokkal intenzívebb javításra szorul.³⁶ Ezt szolgálja a fák, bokrok égetése útján keletkező hamu.³⁷ Mint

³⁵ 1521: Ozkó (Vas m.) „Item ibidem iobagiones capituli castris ferrei colunt quosdam terras a spinis extirpates vlgo Yrtas, et qui araverint easdem, tenentur dare de una iugera cub 1.” (Dl. 37007).

³⁶ Mialatt Európa steppe-vidékén és Dél-Szibériában a trágyát, mint teljesen értéktelent a folyóba dobják, minthogy a föld kémelése folytán mindig elegendő új területet tudnak a szűzföldből feltörni, addig Európa északi erdős zónájában a lakosság már korán az istállótrágya felhasználására kényszerül. *Roscher, W.*: 1875. II. 75.

³⁷ Az erdei földek parlag használata az Őrségben az újkorban is igen általános gazdasági eljárás volt. Az Őriszentpéteriek 18. század végi vallomása szerint: „Minden egészhelyes gazdának vagyon nyolc hold szántóföldje, az melyet trágyázhat és tizenhat hold közép-szerű, melyeket öt vagy hat esztendőknél elfolyása alatt szánthatjuk és vethetjük, az soványabbakat pedig 10–12 esztendeig nem használhatjuk”. Hasonlóan jellemzi az Őrségi földeket ekkortájból egy másik leírás is. „Az Őrségi földeket szükséges minden harmadik esztendőben megtrágyázni, mely trágyázás után először búzát, aztán rozsot, végre hajdinát szoktak belevetni. A földjeiknek nagyobb részét pedig részint messzelételek, részint a vízmosságok miatt éppen trágyázni nem lehet, minthogy az utóbbiakhoz még gyalog is alig lehet menni; ezeket csak mintegy 10–12 esztendőben, az idő alatt bennük termett fenyőágaknak megégetésével és leszántásával, minthogy egy kis trágya gyanánt szolgál, lehet vetni s akkor is csak hajdinával. Egyébiránt ezen utóbbiakat az eke acéloságaik miatt igen nehezen járja s mint ezen nehéz és fáradságos művelés után is a legjobb

ahogy nem véletlen az sem, hogy a mesterséges trágyázással is éppen a rossz minőségű fennsíkok földjein találkozunk először.³⁸ Ezeknek a földeknek az égetés ellenére is csekély terméshozamával magyarázható, hogy csak egészen igénytelen növényeket: kölest, hajdinát, zabot vagy esetleg rozst termelnek bennük. Különleges munkaeszközük a talajtűrő eke vagy kapa. Valószínűleg ilyen égetéses rendszer és azzal kapcsolatos kapás művelés sejthető a Kanizsaiak birtokát képező sárvári uradalom népeinek azon köteleességéből is, mely az országos gyakorlattól eltérően az ekék után kivetett robotot nem szántásban, hanem ásásban törleszti.³⁹ A *fodere* és nem az *arare* szóhasználatból ugyanis arra következtethetünk, hogy vagy valamilyen talajtűrő eke munkáját takarja ez a fogalom, vagy az égetéses területeken szokásos kézi erővel történő megmunkálás rejtőzik e ritka szóhasználat mögött. A szóban forgó területről ugyanis bőségesen rendelkezünk az égetéses irtásra vonatkozó adatokkal, mind a középkorból, mind az újkorból.⁴⁰ De valószínűleg nem volt egyedülálló területe a Dunántúl, a Felvidéken is, úgy látszik, hogy többfelé alkalmazhatták az irtásra szoruló külső parlagokon,⁴¹ sőt a munkaeszköz alapján ilyen sejthető Erdély egyes részein is.⁴²

Az égetéses rendszernek úgy a dunántúli, mint a felvidéki⁴³ formája is szépen

földben egy köből után 3–4, az alábbvalóban 2–3 mag a távolabb levőkben még magon kívül valami, a legtöbbször pedig a mag sem terem meg. Az ezen írott három rendbeli földeken kívül pedig a többi, akár pedig parlagoltasson, vagy ganéjoztassék, a búzát semmi esetre meg nem termi”. Szalafőn az idősebb emberek még ma is emlékeznek arra, hogy a sokat használt termőföldet sokszor 2–3 évig, sőt néha 5–6 évig is parlagoltatták, mialatt benőtte a fű vagy erdő. *Belényesy M.*: 1957. 186.

³⁸ *Belényesy M.*: 1960. 48. jegyz. és 98. jegyzet.

³⁹ 1519: Sárvár. (Vas m.) „Est quedam deserta terra, quam, qui fodit” ... A talajmegmunkálás művelete előjön „fodere” néven még Ölbő, Család, Csene, Semjén, Szentmiklós, Lövb, Sár, Mikefalva, Vas és Zala megyei falvakban is. (Dl. 37007. U. et C. Fasc. 8. No. 13.)

⁴⁰ A kézi erővel történő megművelés Európa erdős vidékein másutt is megtalálható. Minden valószínűség szerint megvolt a középkorban, Svédországban is az égetéses irtás területén. Bizonyos 16. századi források, Olaus Petri és Olaus Magnus, itt mint igazi jellemzőt említik meg a kapásművelést. *Jirlow, R.*: 1958. 41. De megtalálható Franciaországban is. 1210–ben a La Cour-Dieu kolostorral kapcsolatban egy erdőirtás során két kategóriát emelnek ki az ott szolgálatot teljesítő parasztokkal kapcsolatban, azokat, akik ökrrel s azokat, akik kapával dolgoznak. 1770-ben Vanquiosban szintén kézi erővel megművelt földekről beszélnek. *Bloch, M.*: 1931. 199. Skóciában és Írországban szintén igen régi nyomok vannak a kézi erővel történő művelésre s a Faraó-szigeteken egész napjainkig él. *Jirlow, R.*: 1931. 114.

⁴¹ *Belényesy M.*: 1957. 183–191.

⁴² *Belényesy M.*: 1957. 605.

⁴³ Az eddigi szórványos gyűjtések arra mutatnak, hogy az erdei parlag a hegyvidék sovány földjein napjainkig megtalálható. A Mátra vidéki Istenmezejéről az égetéses irtás és kapás művelés igen szép formáját jegyzi fel a külső parlagföldök használatával kapcsolatban. *Hoffmann T.*: 1956. 541–545. Az erdei parlag az egész Kárpátok területén megtalálható. Szlovákiában a Garam felső folyása mentén, a magasabban fekvő falvakban a

sejteti, hogy inkább csak a külső földeken használatos.⁴⁴ Amint a rendszerre mutató szórványos adatok mutatják, alig van Közép- és Észak-Európának olyan földje, ahol ezt a rendszert ne ismerték volna, és ne lett volna használatban még a múlt században is,⁴⁵ legalábbis a nehezen megközelíthető külső földeken. Ilyen égeté-

háromnyomásos rendszert egyáltalán nem ismerik. A parlag pótolja ezt. Lényege ennek a rendszernek, hogy az első évben az égetés folytán megjavított parlagba burgonyát vetnek, a másodikban árpat, a harmadikban zabot. A zab learatása után többé nem szántják, hanem 6 vagy 10 évig vetetlenül hagyják. A sok évig pihenő parlagot az erdő ismét belepi. Mielőtt tehát művelni kezdenék, előbb meg kell tisztítani a cserjéktől. A kivágott fákat, gallyakat száradni hagyják, majd felgyújtják, és az így nyert hamut az egész területen széttereztik, és a talajt kapával művelik meg. *Podolak, J.*: 1963. 2. 39.

⁴⁴ *Belényesy M.*: 1957. 187. Hasonlónak látszik a fejlődés Észak-Európában is. Például Svédországban a 14. században Uppland, Westmanland, Ostergatland törvényei az égetéses rendszert már csak mint a földművelés mellékformájaként mutatják be. *Jirlow, R.*: 1958. 32. A parlag alkalmazása Franciaországban is inkább csak a külső földekre korlátozódik. A 18. században például már egészen kivétel, hogy teljesen ezen nyugodna a termelés. Sokkal gyakoribb azonban, hogy más rendszerrel vegyesen alkalmazták. Béarnban például szintén az a szokásos, hogy a gazdák a falu síkságon fekvő szántóföldje mellett az erdős, bozótos hegyoldalakból is rendelkeznek egy darabbal, melyből minden évben egy bizonyos darabot megtisztítanak a cserjéktől, mely átmeneti időre szántóföldül szolgál. Ugyanez a gyakorlat Bretagne-ban, a Majna mellett, az Ardenneknben és a Vogézekben. *Bloch, M.*: 1931. 28.

⁴⁵ Az égetéses irtással kapcsolt parlagrendszernek egy eléggé általánosnak látszó formája mutatkozik az újkorban Franciaország terméketlen fensíkjai is. Itt is az a gyakorlat, hogy ha szántásra akarnak egy darabot a már sokáig pihenő hegyi parlagból felfogni, előbb megtisztítják a fáktól, ami leggyakrabban égetés által történik. Többnyire be is kerítik, majd bevetik, ami 3–4, esetleg 8 évig is aratást hoz. Mikor már csak közepes termés mutatkozik, vagyis a talaj végső kimerülése tapasztalható, átadják a természetnek, többé nem szántják, hanem csak legelőül szolgál. Többnyire ugyanannyi évig pihen, mint amennyi ideig szántják. S ha már eleget pihent, újból művelni kezdik. A munkaeszköz közepes igénye s az így feljavított talaj magasabb hozama miatt Bloch úgy véli, hogy a tűz segítségével történő irtás valamikor Franciaországban is sokkal nagyobb szerepet játszhatott. *Bloch, M.*: 1931. 28. Az úgynevezett égetéses rendszer Észak-Európában is egészen jellegzetes formáját képezi a gabonatermelésnek, még a 19. században is. Ez Svédországban a következő formában él: miután a kijelölt erdődarabon a fát baltával kivágták, a nagyobb fákat hazahordják, a vékonyabb fákat és az ágakat külön e célra készült késsel legallyazzák, majd széttereztik a földön, úgy, hogy vastag rétegben beborítja a talajt. Majd meggyújtják, s a még mindig gőzölgő földbe először rozsozt vagy répat vetnek. A magot egy külön e célra készült kis gereblyével takarják be, miután hamuval jól összeelegyítették. Bár egészen rossz talajt használnak így ki, a terméshozadék mégis magasabb, mint a falvak közelében fekvő állandó használatú szántókon. Egy-két vagy legfeljebb három évi használat után a föld mégis kimerül, ilyenkor néhány évig legelőül szolgál. Ekkor hagyják, hogy az erdő ismét visszaváltozzon rajta. Majd vagy 20–30 évi pihenés után ismét művelni kezdik. *Jirlow, R.*: 1958. 31–32. – E művelési rendszer Közép-Európában is igen gyakori. Stájerországi formájáról Hlubek feljegyzése tanúskodik, a 19. századból. A parlag művelése itt is égetéssel veszi kezdetét. A kivágott fákat és bok-

ses talajelőkészítést ismert az Alpok vidékéről Crescentius Péter a mezőgazdaságról írott híres könyvében.⁴⁶ Ebben olyan több éven keresztül pihentetett parlagföldről tudósít, amilyenek Nyugat-Dunántúl és a Felvidék sovány földjein is mutatkoznak. Az újkorból is ismert eljárás szerint a föld termővé tétele úgy történik, hogy a kisebb cserjéket, bokrokat és kevesebb haszonra való ágakat felégetik. Az így feltört földbe elsőnek rozsot vetnek, majd 7–8 évig tartó termelés után a földet parlagon pihentetik. A régebbi korokban e rendszer még általánosabb használatnak örvendhetett Közép-Európa erdős vidékein, aligha szorul külön bizonyításra.⁴⁷ A hosszú parlagpihentetés az erdőképződésnek ugyanis itt igen kedvelt. A régi időkben, mikor szabad és erdős területek egymás közelében váltakoztak, még erősebben érvényesülhetett a szabad természetnek ez az adottsága.⁴⁸

A parlagnak ezzel a sokirányú hasznosításával függ tehát össze, hogy a 15. században még mindig uralkodó rendszere maradt az Alföldnek, a parlag- és ugarrendszer teljesen vegyesen fordul elő a földművelésben élen járó Dunántúlon, valamint a földművelésben ugyancsak vezető Kisalföldön. Sőt, úgy látszik, hogy a Nagyalföld mellett éppen ez az egyik fő területe. Jól tükrözik e rendszer dunántúli és kisalföldi elterjedését a következő adatok: 1521-ben rögzítik a Győr megyei

rokot a helyszínen elégetik, majd a talajt kézi erővel művelik meg. Egy ilyen kiégett parlagot több éven keresztül szokásos egyfolytában vetni, majd 4–6 évig legelőül szolgál, s csak minden 12–15. évben tér vissza a művelés az első turnusra. Minthogy e magas fennsíkok megmunkálása irtókapával történik, e művelési mód kevésbé produktív és igen költséges. *Hlubek*, 1848. : 1848. 52.

⁴⁶ *Crescentius*, P.: 1495. Lib. 3. 133.; *Peisker Johannes* véleménye szerint az égetéses irtás az Alpok vidékén a 14. században még uralkodó eljárás lehetett. *Peisker*, J.: 329–380. Az égetéses rendszer a középkorban Európa északi részén is széles körű használatnak örvendett, amit jól mutat az is, hogy pl. a 16. században I. Gusztáv svéd király udvarában is egészen általánosnak látszik. *Jirlow*, R.: 1958. 32. De valószínű, hogy valamikor Franciaországban is nagyobb szerepet játszhatott. Például a Párizs környéki Corbreuse erdőben VI. Lajos csak oly módon engedi meg a lakosoknak az erdőirtást, ha azt a parlagrendszerrel kapcsolt művelésformával kötik össze. Az így kiirtott parlagon azonban csak 2 évig szántanak, majd áthúzódnak az erdő más darabjára, és ott kezdenek szántani. *Bloch*, M.: 1931. 29. Az erdő és a legelőterület váltakozása, mely többnyire égetéses irtás útján szolgálja időszakosan a gabonatermelés célját, a középkori német forrásokban is előjön „Reatacker”, „Rütacker” vagy „Rütland” néven. *Wehrle*, G., – *Kothe*, H.: 1958. T. 1–2. 227.

⁴⁷ Az égetéses irtással kapcsolt parlagrendszert a legtöbb kutató őskorinak véli: *Hyltén-Cavallius*, G. O.: 1863.; *Save*, P. A.: 1876. 48. Újabban *Kothe*, H.: 1948. I. 76. és *Jirlow*, R.: 1958. 32.

⁴⁸ 1317: „Tövises parlag” határrész Abaúj-Zemplén megyében. (Perényi cs. lt., F. E.); 1340: Peceszőllős (Bihar m.) „Particulam terre nostris expensis noviter arbustis extirpatam sive mundatam” (Fejér O. IX/L. 230.); 1364: Méhkerék (Bihar m.) határában „silvam iuxta predictam particule terre circum quaque adiacentem” *Jakó Zs.*: 1940. 21.; 1380: Zemefalva (Baranya m.) felosztásakor a határjárásban szereplő szántóföldek a „Kiserdő” és „Óvás” nevű erdők között fekszenek. (Dl. 6753.)

Tótfalu lakóinak kötelességét, és megszabják, hogy mindegyik eke évente 3 napot tartozik szántani: egyet tavasszal, melyet be is vet, a másodikat talajműveléskor, melyet „gyepszegés”-nek neveznek, a harmadikat pedig ősszel, a búza vetésekor.⁴⁹ Hasonló módon gyepszegés néven jön elő a parlag feltörése a Pozsony megyei Olgya faluban is.⁵⁰ De a jobbágyok évi kétszeri, tavaszi és őszi szántási kötelezettségéből és a nyári ugarszántások hiányából arra következtethetünk, hogy a rendszer igen elterjedt lehetett a szomszédos Nyitra megyében is.⁵¹ A Felvidék peremterületén azonban ez nem egyedülálló. Az egri püspökség 1476-os urbáriumában a jobbágyok évi kétszeri, tavaszi és őszi szántási kötelezettsége alapján ez sejthető Heves és Borsod megye több síksági falvában is.⁵²

A szántások időpontja alapján nagyon valószínűnek látszik azonban, hogy Nyugat-Dunántúl nagy részén is még mindig a parlagon nyugszik a termelés alapja. Igen értékes adatokat tartalmaz ebből a szempontból a Kanizsai család 1492-es urbárium. A jobbágyok kötelezettségéből kitűnik, hogy például a Vas megyei Sárváron és Ölbőn minden eke ősszel és tavasszal egy-egy holdat szánt meg, tavasszal elveti az egész telkenként fizetett köből zabot, ősszel pedig szolgáltatás terheli a Vas megyei Hegyfalú, Ikervár és a Sopron megyei Család népeit is. Csupán ősszel és tavasszal tartoznak szántani. Ősszel elvetik az akó gabonát, tavasszal pedig zabot vetnek.⁵³ Ez a művelési mód a Dunántúl nyugati részén, úgy látszik, egészen általános lehetett a vizsgált időben, mert az uradalom pár évvel későbből származó urbáriumában is a szántásoknak ez az évi kétszeri turnusa figyelhető meg.⁵⁴ Igen tanulságos ebből a szempontból a Zala megyei Mikefalva 1519-es urbárium, mely megszabja, hogy minden eke évenként két holdat tartozik a parlagban felszántani és ősszel

⁴⁹ 1514: Tótfalu lakói urukat kérik, hogy foglalja írásba kötelezettségeiket, ennek során megszabják, hogy „Singula aratra tribus diebus arabunt, primo in vere et quidem cum seminibus eorum seminabunt, secundo in agricultura vulgo Gyepzeghes et tertio in autumno pro tritico, et similiter cum seminibus eorum” (Dl. 12646 O. A.; Adattár.)

⁵⁰ 1458: „Terra ultima inculta versus possessionem Ogya in terra Gyepzeges” (Dl. 15280.) A gyeper jelentéskörére analógiául lásd a következő adatokat: 1414: „Trecenta et quinquaginta iugera terre et in silvis ac montanis, necnon in terre inculta, que diceretur geph” (Zichy O. VI. 302); 1510: „Terris arabilibus cultis et incultis extirpatisque vulgo „gep vocatis” (Magyar Oklevélszótár 316.); 1548: Ad quasdam incultas terras gyeper appellatas” (Magyar Oklevélszótár 316.)

⁵¹ 1497: Gyimesi Forgách Felician megszabja Ezdeghe falu lakóinak kötelességeit. Többek között szerepel „quilibet eorum tenetur arare semel in vere, vulgo Thavas, alias vulgo Ewzel” (Dl. 59871. F. N. A., Adattár.).

⁵² 1476: Az egri püspökség Heves megyében fekvő Abony falu lakói tartoznak „Quodlibet aratrum tempore vernali debet arare integrum unum, in automno similiter unum” (Dl.37008.).

⁵³ 1523: Kanizsai György Sárvári és kapuvári uradalmainak urbárium (Dl. 36992.).

⁵⁴ 1523: Kanizsai György Sárvári és kapuvári uradalmainak urbárium. (Dl. 37007 U. et C. Fasc. 8. No. 13.)

egyét megmunkálni.⁵⁵ A tavaszi és őszi határ nem egyforma aránya azt mutatja, hogy nem a jól ismert háromnyomásos rendszerrel van itt dolgunk. Ez sejthető például a nyári szántások hiányából is. A parlag tehát nem véletlen szóhasználat következtében került a fenti szövegbe, és így minden valószínűség szerint nem lehet azonos a háromnyomásos gazdálkodásban egy évet pihenő „ugar”-ral. Kitűnik mindez abból is, hogy Nyugat-Dunántúlnak azokban a falvaiban, ahol a háromnyomásos rendszer ebben a korban szintén használatban van, az őszi mező közbenső megmunkálását jelző ugar neve ugyancsak ismert. Az 1523-as urbáriumban a Vas megyei Hegyfaluról és Szentgyörgyről jegyzik fel, hogy lakói tavasszal egy holdat szántanak fel és vetnek el, Szent Györgykor megint egy holdat, Szent Mihály táján pedig ismét egy holdat és bevetik búzával.⁵⁶ Az évi szántások hármas turnusából jól kitűnik, hogy a közbenső, az áprilisi talajmegmunkálás csakis a harmadik forduló őszi vetés alá történő talajelőkészítését jelzi, mely általános hazai gyakorlat szerint Szent Györggyel kezdődött, s nagyjából a Pünkösddel záruló tavaszi időhatárt ölelte fel, amint ezt a Sopron megyei Bogyiszlóval kapcsolatban fel is jegyezték. E forduló neve „ugar” volt.⁵⁷ Nem lehet tehát vitás, hogy a Zala megyei Mikefalván rögzített parlagszántás nevében is, akárcsak a Pozsony megyei és Győr megyei „gyepszegés”-ben olyan talajművelési formát kell gyanítanunk, mellyel a huzamosabb ideig nem művelt földet veszik ismét munkába, majd egyfolytában több éven keresztül vetik, és utána parlagon pihentetik. Erre a szóhasználatra vezethető vissza, hogy az ismét feltört határrészen, az újabb művelést bevezető parlagszántással szemben, a folyamatos tavaszi és őszi szántásra is megvan a külön kifejezés, az úgynevezett *imesz*-szántás nevében. Az *imesz*-szántás az 1492-es urbárium szövegében kétszer is előfordul. Először a Vas megyei Ikerváron találkozunk vele, ahol minden valószínűség szerint azokra a vetés előtti szántásokra vonatkozik, melyekkel a falu lakói ősszel és tavasszal egy-egy holddal tartoznak.⁵⁸ A Zala megyei Semjénben szintén felbukkan az *imesz*-szántás neve. Itt is minden eke ősszel és tavasszal egyformán tartozik szántást végezni. Ősszel elvetik a telkenként adott rozsot és búzát, tavasszal

⁵⁵ 1519: Mikefalva (Zala m.) „Item in parragh debet arare quodlibet aratrum iugera duo liter iuger unum”. (Dl. 37007.)

⁵⁶ 1523: Hegyfalva (Vas m.) kötelességét oly módon szabályozzák „tempore vernis tenetur arare iugera una domino de frugibus domini. Item in festo beati Georgi martiris tenetur arare iugera una domino. Item in festo beati Michaelis archangelis tenetur arare una iugera et seminar de tritico domino” Szentgyörgy Vas megyei falu, Hegyfaluhoz hasonló szántási szolgáltatással tartozik. (Dl. 37007. U. et C. Fasc. 8. no. 13.)

⁵⁷ 1492: Bogyiszló (Sopron m.) „In vere usque ad septem iugera quicunque araverint, habent solvere denarios vienses 20, sin autem non, nihil solvent. Intra festum vero penthecostes pro arratro solvent denarios vienses 20, quando faciunt ugart”. (Dl. 36992.)

⁵⁸ 1492: Ikervár (Vas m.) „Item in autumnno et verre quodlibet aratrum habet arare unum iuger, quod vocatur Imez-hold et seminant cum seminibus dominorum” (Dl. 36992.).

pedig zabot vetnek, melyet itt szintén *imes*-holdnak neveznek.⁵⁹ A fenti adatok alapján igen valószínűnek látszik tehát, hogy az *imes*-szántás, a parlagszántással szemben a földek folyamatos szántására vonatkozott, és nem a parlag megkezdésére, melynek feltöréséről Mikefalván szerezhettünk tudomást.⁶⁰ Nem mond ennek ellent, hogy az 1493-as urbárium szövege, a Zala megyei Gelsén, nemcsak az őszi és tavaszi vetőszántásokat nevezi így, hanem a tavaszi ugarszántást is.⁶¹ Némileg megmagyarázza ezt, hogy az *imes* szó Nyugat-Dunántúlnak éppen arról a területéről ismert porhanyós szántás jelentésben,⁶² ahol a parlagrendszer, a 15. században még mindig igen elterjedt és közkedvelt.

De nemcsak széles körben alkalmazott, hanem a talaj előkészítése alapján már többféle változatban is ismert. Egyik változatánál a földeket a szokásos parlagolások eljárás szerint évről évre megszakítás nélkül vetik, majd pár évig pihentetik. A Nyugat-Dunántúlnak azon a részén, ahol a Kanizsai-uradalom fent említett falvai is fekszenek, azonban szokásos a parlagnak egy olyan változata is, mely szerint a friss parlagnak csak egy részébe vetnek a szokásos eljárás szerint zabot, egy részét rendszeres ugarnak hagyják, és ősszel valószínűleg ebbe vetik a búzát. Erre a rendszerre lehet következtetni az 1519-es urbárium több adatából is. Például a semjéniek szántási kötelezettségét olyképpen szabályozták,⁶³ hogy minden eke tavasszal két holdat tartozik felszántani, de csak egybe vetnek el egy köből zabot, egy hold felszántottan pihen, majd ősszel ismét két holdat szántanak fel, és ebbe elvetnek egy köből rozsot és egy köből búzát. A tavasziakból kimaradt egy hold szántása alapján ugyanis az látszik igen valószínűnek, hogy az őszieknek csak egy része, valószínűleg a rozs kerül a zab utáni parlagba, egy része pedig – valószínűleg az igényesebb búza – az egész nyáron át ugaron pihenő parlagba jön. Az őszi búza kétszeri megmunkálásával szemben az igénytelenebb tavasziak rendszerint csak egyszeri szántást kaptak, kivételt csak az képezett, ha teljesen friss parlagot törtek fel, amikor a

⁵⁹ 1492: Semjén (Zala m.) „Quelibet sessio dimidia solvet cubulum unum de tritico et alterum de siligine. In autumno et verre habent arare quodlibet aratrum et in autumno seminant cum acone, in verre autem sessio dimidia solvent medium cubulum avene, cum eodem vero habent seminare quod vocant ymeshold.” (DI. 36992.).

⁶⁰ Lásd 55. jegyzetet.

⁶¹ 1493: Gelse (Zala m.) „Item quodlibet aratrum arrant in vere et autumno et circa festum inventionis sancte crucis (május 3.) unum iuger, quod vocatur Imezhold” (DI. 36997.; Adattár.).

⁶² Érmes = könnyen érő (Sopron m.). Termékeny, könnyű szántású föld (Pannonhalma), mely se nedves, se száraz, éppen jó szántású (Sopron). (Magyar Oklevél Szótár 408.).

⁶³ 1519: Semjén (Zala m.) „Item quodlibet aratrum, quod arat, debet in vere fodere duo iugera, unum etiam seminare cum avena et ipse per se debet dare avenam cub 1 ad seminandum illud iuger. Item similiter quodlibet aratrum, quodqut sint ibi in illa, in autumno debet fodere duo terram iugera. Tenetur dare tritici cub 1, siliginis cub 1 et avene cub 1.” (DI. 37007.).

tavaszi zabot is kétszeri szántásba vetették. Ezt a művelési módot tükrözi az urbáriumnak az a másik adata, mely Mikefalva lakóinak szabályozza a szántási robotját oly módon, hogy minden eke két holdat köteles a parlagban feltörni, majd tavasszal ismét két holdat felszántani és ősszel egyet megmunkálni.⁶⁴ A kérdéses urbárium alapján ugyan nem dönthető el teljes bizonyossággal, hogy a parlagból vajon mennyit vetettek el tavasszal, valamint hogy az egy hold őszi szántás tényleg vetőszántás volt-e? Pár évvel későbből azonban éppen Mikefalvával kapcsolatban jegyezték fel a parlagszántásnak az alábbi változatát: e szerint minden eke ősszel két hold parlagot szánt fel, tavaszi vetés idején még egyszer megszántja, és az egyiket beveti. Ezen kívül tavasszal még külön egy holdat tartozik megszántani.⁶⁵ A tavasziak parlagolásával szemben Zalában úgy látszik, még másfelé is szokásos az igényesebb őszi ugaroltatása, ezt láttuk például Semjén faluban is.

A szóban forgó mikefalvai adat azért is igen tanulságos, mert segítségével némileg a talajelőkészítés menete is elénk tárul. Összevetve ezt urbáriumunk egyéb adataival, a növényváltás következő rotációja tűnik elénk. Ősszel a parlagot szokásos megszántani, ezáltal a téli és tavaszi hóolvadás jól átjárja a talajt, vetés előtt tavasszal még egyszer megszántják, és vagy egészen, vagy csak részben zabbal vetik be, aztán rozsot vagy búzát vetnek bele. Az állandó parlagnak, akárcsak a friss réti és erdei irtásnak, az igénytelenebb tavaszi gabonákkal való kezdése országosan, úgy látszik, már eléggé általános eljárás lehetett. A Nyugat-Dunántúl némely részén az őszi és tavaszi határ egyforma nagysága alapján arra is következtetni lehet, hogy a tavaszi zabot az őszi búzával és rozssal körülbelül egyforma arányban termelték, ami elsősorban a parlag legcélszerűbb művelési igényében leli magyarázatát. De minden bizonnyal összefügg az itteni kedvezőtlenebb talajviszonyokkal is. Ezt látszik alátámasztani az a tény is, hogy a parlag egy részét az igényesebb ősziak alá viszont ugaroltatni szokták, ami azt jelenti, hogy az őszi határt a tavaszi határ egyszeri vagy kétszeri szántásával szemben a nyomásos rendszerben szokásos háromszori szántással teszik vetésre alkalmasabbá.

A szóban forgó nyugat-dunántúli adatok igen szépen tükrözik, mint terjed ki az ugaroló művelés a parlag némelyikére, és ott is alkalmazzák, ha nem is folyamatosan, hanem bizonyos megszakításokkal. Minthogy egy-egy földdarab termőképessége váltakozva merül ki, így állandóan újabb parlag feltörése válik szükségessé. A két rendszer együttes alkalmazásával így lehetővé válik, hogy részben a friss parlagban, részben a már korábban nyomásba vett földeken mindig elegendő ugar álljon rendelkezésre az igényesebb ősziak alá, és a tavasziak is helyet kapjanak vagy a friss törésű parlagban, vagy az ősziak utáni nyomásban.

⁶⁴ Lásd 55. jegyzetet.

⁶⁵ 1530: Mikefalva (Zala m.) „In autumno quodlibet aratrum domino arare duo iugera parach et tempore seminandi rearare et unacum Senthgyerghiensibus seminare tenebuntur. In vere autem quodlibet aratrum tenetur arare iuger unum”. *Maksay F.*: 1959. 133.

Ily módon a határ egyes pontjain ugarolással pihentetett földek keverednek a parlagolt földekkel. Valószínűleg ezt a művelési formát takarja 1493-ban az az adat is, melyet a Zala megyei Gelséről jegyeztek fel. Ez az itteni jobbágyok szántási robotját olyképpen szabályozza, hogy minden eke tavasszal, ősszel és Szentlélek ünnepe táján, azaz május 3. körül egy holdat szánt meg urának, melyet *imes*-holdnak neveznek.⁶⁶ A tavaszi ugarszántásnak *imes*, azaz porhanyós szántással való jelölése valószínűleg nem véletlen szóhasználat következtében került az urbárium szövegébe, hanem sokkal valószínűbb, hogy éppen a parlagtól akarták az ugarolások földek turnusát valamiképpen megkülönböztetni. A terminológia itteni keveredését erősen indokolja az is, hogy mindez olyan területen történt, ahol a parlag- és ugarrendszer egy termelési cikluson belül is vegyesen fordul elő. A két rendszer együttes alkalmazása tűnik ki a vizsgált nyugat-dunántúli uradalom több falvában is. Például a Vas megyei Hegyfalú lakóit 1492-ben még csupán őszi és tavaszi szántásra kötelezte az uradalom,⁶⁷ 1523-ban a tavaszi és őszi vetőszántás mellett Szentgyörgykor már ugarszántással is tartoznak.⁶⁸ Ugyanez a helyzet a Zala megyei Gelsén is. 1493-ban mind tavaszi és őszi vetőszántás, mind tavaszi ugarolás egyformán terheli a falut,⁶⁹ egy másik urbáriumban viszont már csak őszi és tavaszi, úgynevezett *imes*-szántást végeznek.⁷⁰ Az ugarrendszer háttérbe szorulása figyelhető meg a Sopron megyei Bogyislón is, 1492-ben ugarszántás-megváltás címen adót fizetnek,⁷¹ az 1523-as urbáriumban azonban már nyoma sincs.

Az, hogy hány évenként törtek fel újabb parlagot, majd azt hány évig használták, a szóban forgó nyugat-dunántúli adatokból nehéz eldönteni. Ismeretes azonban, hogy pár évtizeddel később a pozsonyi váruradalomnak a Duna árterületén fekvő egyes falvainak határhasználatában van egy olyan gyakorlat, mely szerint a szántóföldeket mindössze két évig használták,⁷² aztán valószínűleg par-

⁶⁶ Lásd 61. jegyzetet.

⁶⁷ (DI. 36992.)

⁶⁸ Lásd 56. jegyzetet.

⁶⁹ Lásd 61. jegyzetet.

⁷⁰ 1519: Gelse (Zala m.) „Item in autumnno quodlibet aratrum debet arare terrarum iuger 1. Item in vere similiter, quod appellatur Imees Zanthas”. (DI. 37007.)

⁷¹ Lásd 57. jegyzetet.

⁷² 1574: Pozsonyi uradalom urbárium. Looger Paton: „Habent in singulas sessiones integras terrarum arabilium iugera viginti duo, que duobus annis serunt”; Benke Paton: Habent ... que duobus annis servuntur, viginti et unum iugera, que tamen per inundationes Danubii maiori ex parte sunt deperditi”; Chot: „Habet integra ad duorum annorum sationem iugera terrarum arabilium tredecim cum dimidio. Maksay F.: 1959. 184.; Érsekújvár (Pozsony m.) határában három osztályú földet tartanak számon a 19. század közepén. „A harmadik osztályú földek egy része rozssal, árpával, bükkönnyel vetetett. Ennek egy része is minden harmadik évben rendes ugar, egy része pedig évről évre vetetik.” (Pesty Frigyes gyűjtése.)

lagon pihentették. A parlagföldek középkori használatának módjára némi támpontot nyerünk az újabb kori gyakorlatból is. A parlagolós eljárás Göcsej némely részén ugyanis egész az újkorig fennmaradt. Itt szokás az ugart oly módon parlagoltatni, hogy legfeljebb kétszer szántják fel egymás után, majd csak a gabona betakarítása után következő két-három évre hasítják fel ismét. Addig szabadon jár rá a marha, ez jól megtrágyázza. Néhol midőn szántásra kerül a sor, már arasznyi magasságú fű nőtt ki rajta.⁷³ De valószínű, hogy parcellánként is változott a föld kiélése. Volt olyan rosszabb földdarab, melyet csupán egy csapadékosabb évben lehetett vetni, különben pár évig parlagoltatni kellett. Másokat viszont 2–4 évig is művelni lehetett. A vetés éveit után a kimerült föld termőerejét átmeneti pihentetéssel kellett fokozni. A parlagoltatás időtartama tehát talajtól és növényzettől függően ölelt fel kisebb vagy nagyobb időhatárt. Valószínűleg ilyen átmenetileg nem művelt és helyenként már cserjésedő földeket kell azonban a parlagokban is látnunk, melyek Nyugat-Dunántúl soványabb földjein a kérdéses urbáriumban is többfelé akadnak.

A 15. század végén tehát Nyugat-Dunántúlon már meglehetősen tarka képe bontakozik ki a föld művelési rendszereinek, akárcsak a Felvidék keleti peremterületén. A „telek” nevű kerített földek megszakítás nélküli permanens használatával szemben a külső szántóföldeket leginkább parlagoltatják, ezek némelyikére azonban, úgy látszik, már a nyomásos ugaroló eljárás is kiterjedt. A két rendszer keveredése világosan mutatja, hogy Nyugat-Dunántúl soványabb földjein a parlagrendszer időnkénti alkalmazására azért volt szükség, mert a föld termőképessége állandó használat mellett gyorsan kimerült volna, így az őszi és tavaszi növények termesztése után szükséges, hogy pár évre parlagoltassák őket.

A parlagnak az ugarral szembeni térhódítása és belső fejlődése is jól tükrözi, hogy a parlag sem volt merev, fejlődésre képtelen extenzív rendszer, hanem a talaj igényesebb megmunkálása, többszöri szántása azt mutatja, hogy az ugarrendszerhez hasonlóan a 15. században már a legigényesebb rendszerek közé tartozik. Sőt a helyi, táji adottságoknak megfelelően különböző táji változatai és átmeneti típus-

⁷³ Göcsejben a földhasználatnak ez a rendszere még a múlt század 70-es éveiben is szokásban volt. *Gönczi F.*: 1914. 559. Még az 1900-as évek elején is Göcsej legnagyobb területét az erdő foglalja el. A legelők pedig Göcsej északnyugati részén, a szegek vidékén foglalnak el nagy területet. A községek határa nagy. E falvakban sok a parlag. A nép földbirtokának csak kis részét tartották művelés alatt. Pajzsszegről jegyzi fel *Gönczi*, hogy csaknem egész területe a század elején még parlagon hevert. A parlagrendszernek ezt a kapcsolatformáját írja le a Majna vidékéről a 19. században *Bloch*. Ennél a művelési formánál lényegileg három forduló volt. Mindegyiken tíz évig szántottak, ebbe búzát, rozst vetettek ugarral vegyesen, aztán háromévi parlag következett. Lehetetlen fel nem tételezni erről a rendszerről, írja *Bloch*, hogy korábban is ne lett volna meg ennek az előzménye. *Bloch, M.*: 1931. 34.

sai is kialakultak. Egyik táji változata a füves mezőség úgynevezett legelő és szántó váltórendszere, az ekés műveléssel, melynek főterménye a köles, a másik, az erdővidékeken honos, úgynevezett szántó- és erdőváltó rendszer, az égetéses irtással és kapás műveléssel. Sőt kialakultak bizonyos átmeneti változatai is. Egyik az Alföld keleti peremvidékén, a nyomásos rendszer egyik fő területén alakult ki, melynek lényege, hogy a határnak egy részét időről időre kiosztják, és ugareljárás szerint művelik, a többi ezalatt parlagon hever, esetleg legeltetik. A parlag gazdasági használatához itt az osztó földközösség kapcsolódik, s valószínűleg az állandó legelők fogyasztásával hozható összefüggésbe. Tehát lényegileg a nyomásos örökszántó-rendszer kiterjedésével kapcsolatos.⁷⁴ A másik kapcsolt típusa a Nyugat-Dunántúl terméketlen fennsíkjaira jellemző. Ez abban a formában szokásos, hogy mikor friss parlagot szántanak fel, csak egy részét vetik be tavaszival, egy részét pedig rendes ugarnak hagyják. A parlag közbeiktatása itt nem a legelők fogyasztásával függ össze, hanem sokkal inkább azzal, hogy a rossz talajon a föld javításának ez az egyetlen lehetséges módja.

Lássuk, milyen okok játszottak közre, hogy a parlagrendszer Magyarországon olyan széles körben elterjedt, hogy mindvégig uralkodó rendszere maradhatott az alföldi mezőségnek, s hogy oly sokfelé alkalmazták az erdővidékek külső irtásain is.

Kialakulásának és fennmaradásának okait elsősorban az ország táji adottságaiban kell keresni. Alföldi térhódítása leginkább azzal kapcsolatos, hogy e terület sajátos növénytakaró-adottságai már kezdetben igen kedveztek a hosszú pihentetésnek. Amellett a pihenés éveiben a legeltetés a talaj minden külön gondozása nélkül is bő termést biztosított. A rossz termőtalajjal rendelkező fennsíkokon pedig, melyek mind a Dunántúlon, mind a Felvidéken sokfelé akadnak, a föld átmeneti pihentetése egyben a talaj termőerejét is nagymértékben fokozta. A rossz minőségű hegyi földeket megszakítás nélkül ugyanis művelni nem lehetett. Minthogy trágyázásuk nehézségbe ütközött, csupán hosszabb parlagpihentetés és égetés útján volt célszerű megjavításuk. A talajjavításnak ezt a szükségszerű módját mutatja az a körülmény is, hogy a mesterséges trágyázás alkalmazásával sem síkvidéken, hanem éppen a rossz minőségű felvidéki és dunántúli magaslati földeken találkoztunk először.

Másik oka igen előnyös és sokrétű gazdasági használatában keresendő. Ugyanis nem volt még egy rendszer, mely a mezőgazdaság érdekeit annyira szolgálta volna azáltal, hogy mint szántóföld minden külön javítás és talajgondozás nélkül is jó termést hozott, amellett az év minden részében elsőrendű legelőt biztosított mindenfajta állatnak. E sokirányú hasznosítással magyarázható tehát, hogy az ország síksági részein éppúgy felbukkan e korban, mint domb- és peremvidékein.

⁷⁴ Belényesy M.: 1960. 98.

Bár sajnos kevés az olyan adat, melyből közvetlen támpontot szerezhetnénk a parlag különféle hasznosítására. A 15. századi forrásokban azonban igen sűrűn fordul elő a határnevek között, melyek megkönnyítik rekonstrukcióját. A jelentések egyik köre minden bizonnyal éppen azokra a határrészekre vonatkozik, melyek művelésével egy hosszabb vagy rövidebb átmeneti időre éppen felhagytak.⁷⁵ Valószínűleg ilyen földeket kell látnunk azokban a parlagokban is, melyek főként a Nyugat-Dunántúl, Zala, Veszprém, Vas megyék sovány földjein, másrészt a Felvidék déli peremterületén helyezkednek el, Pozsonytól és Nyitrától, Hont, Gömör megyéken át Abaúj-Zemplén megyékig bezárólag.

Hasznosítására jó támpontot nyújt, hogy sokszor szerepel a parlag olyan összetételben is, melyből átmeneti használatának derül ki valamilyen fontos mozzanata. A jelentések egyik köre kaszálókra vonatkozik. A magára hagyott parlag dúsabb részeit a pihenés éveiben ugyanis gyakran veszik tilalmasba, hogy megkaszálják. A parlagnak ezt a hasznosítási formáját mutatják azok a parlagrétek,⁷⁶ melyek e korban majd mindenütt előfordulnak, ahol ezzel a rendszerrel számolnunk kell. A parlag ez irányú hasznosításában nem kis szerepet játszik az a körülmény is, hogy különösen a 15. századtól kezdve az állandó rétek és kaszálók terjedelme a földművelés nagyarányú térhódítása következtében fokozatosan összezsugorodik,

⁷⁵ 1406: Hinkó gubernátor monasterii beati Ipoliti martiris de Zuborio és György custos a konvent nevében megegyeznek Gyimesi Forgách Péter mesterrel és László, György, Ferenc nevű fiaival, s a jobbágyaik között kitört viszály megszüntetése érdekében Zyra és Gyimes nevű birtokaik között a határt megállapítják. Ez Kovácsi birtok közelében a Kovácsiból Gyimes faluba vezető útnál „in quodam arwo vulgo Parlag vocato” kezdődik, átmegegy egy régi úton, majd szántóföldek között Gyimesből a Kolon birtokba és ugyanon Nyitrába vezető utakon halad keresztül. (Zsigmond-kori O. II. k. I. R. 609. l.), 1320: A jászói konvent előtt a hanvai nemesek hanvai és nagyutaljai földjeiken megosztózkodnak. A határ „vadit ad puteum monyrouzsd, superius cuius est meta, deinde progreditur ... versus Iratom in uno parlag” (Anjou O. I. k. 561.); 1410: A vasvári káptalan előtt Gelsei Pető fiai kiegyeznek a Biki nemesekkel azon vitás terület felől, amelyet Gerne nevű birtokukból ezek Bik és Hertelen birtokokhoz elfoglaltak, lemondanak a terület Bik felől eső részéről, míg a Gerny határost megtartják maguknak. A határ nyugat felé egy réten át „ad quoddam agrum vulgo parrach dictum” vezet. (Zsigmond-kori Okmánytár, II. k. 2. R) és lásd még a 76. jegyzetet.

⁷⁶ 1440: Thomas de Zenthkyral „pratsum suum ... iuxta fluvium Sayo parlagrethe vocatum, cum quodam particula extirpatitia ad eandem pratsum expectantem”, 50 aranyforintért a Sajónémetiből való Bekény Tamásnak elzálogosítja (Dl. 13593, K. L. B; Adattár), 1513: Csehi Ferenc „partum seu fenile Parlag Reth nuncupatum”, mely Alsócehi Hont megyei birtokban fekszik 10 és fél aranyforintért zálogba adja Nyenyei Moczkos György özvegye Borbálának (Dl. 69552. Kubinyi cs. lt. P. J.; Adattár).

így elsősorban pótolja azokat a pihenés éveiben jól füvesedő parlag.⁷⁷ Sokkal általánosabb azonban, hogy a jó gyepföld legelőül szolgál, ilyenkor a parlag felszabadul,⁷⁸ és az ugarral⁷⁹ együtt közös legelő lesz.⁸⁰ A szabad parlagot az ugyancsak felszabadult ugartól azonban megkülönbözteti, hogy míg az ugaron legfeljebb nyáron talál a jószág ételmezt, addig a mezei parlag kövér gyepföldje egész éven át elsőrendű legelőt ad⁸¹ mindenfajta állatnak, akárcsak csak az állandó legelő. Ez a magyarázata, hogy a falu nagy részét kitevő és legtöbbször legelő értelemben szereplő úgynevezett *terra usualis et communis et pascualis* földek jelentős hányadában is ilyen parlagolt földeket és nem állandó legelőket kell keresnünk.⁸² A parlag eme fontos

⁷⁷ 1519: A jenői pálosok és a fehérvári káptalan, fogott bírák útján megállapodnak „quod terre pascue utrarum possessionum Kaphalanfalva et Pálfalva, pecudes et pecora inhabitatorum eorundem custodire et pascere libere possint ... nisi in pratis et segetibus prohibitionis fenilibus parragh vocatis ... cum onere 15 flor” (Dl. 47295. K. L. B; Adattár).

⁷⁸ Ilyenkor a „campus usualis” felszabadul és „campus liber” lesz. Lásd a következő adatokat 1402: Mehý Jakab fia János egyik Parnith-i jobbágyának négy lovát (Cho(Ito) Miklós fia István „de campo usuali” anélkül fogadta be istállójába, hogy azok kárt tettek volna, a valóságban azonban a nevezett jobbágy a lovakat Kosanzege nevű még kaszálatlan réttjéről, miután ott kárt okoztak, hajtotta be. (Zsigmond-kori O. II. K. I. R., 224.); 1437: Barcha László és társai panaszták, hogy Alsóbaxa-i Miklós fiai „quosdam porcos sew scrophas ipsorum exponentium de libero campo prefate possessionis Barcha impelli faciendo” négyet közülük leöltek. (Dl. 83699; Bárczay cs. lt. O. A.; Adattár.)

⁷⁹ 1509: Petrus Parvus ac Michaelis Ghenyel de Zalontha (Borsod m.) „de libera calcatura campi possessionis Zalontha quosdam oves providi Mathei Olah iobagionis Ambrosii” Zenyés de Vatha elhajtották. (Dl. 67498.); 1468: A legelésző marhák „in terra calcatura der elicta utraque Molwa vocata, ad predictam possessione Checher (Ung m.) pertinenti” vannak (Dl. 31905, O. A., Adattár).

⁸⁰ 1499: „Michael officiali Johannis Unger, pecora et pecudes totalis possessionis Donath-tornya de communi et usuali terra pepulisset” (Dl. 20885, O. A.; Adattár.). Ilyenkor a terra usualis mellett a communis-szal is kihangsúlyozzák, hogy a legelő a közösség számára felszabadult.

⁸¹ 1521: „Nicolaus literatus, notarius sedis iudicarie comitatus Chanadiensis et Augustinus Thathar de Naghbessew húshagyó kedden (február 15.) embereikkel rátörtek Nagybessenyeői Was Miklós és Demeter házára, azonkívül „dictum Nicolaum Was exponentem, pecudes et pecora in libero campo pascentem” megtámadták (Fényképmásolat a Vay család berkeszi lt.-ból: 1598. sz.; O. A.; Adattár.); 1525: „sabbato proximo post festum beate Catherine virginis et martiris proxime preteritum (november 25.) providus Anthonius Zewres dictus iobagio ipsorum exponencium in possessione eorum Epel vocata in comitatu Strigoniensi existente commorans in territorio consequenterque liberis pascuis eiusdem possessionis Epel oves pascere habuisset”, ekkor Franciscus Mzwka és Valentinus és Mathias megtámadták (Esztergomi káptalan magánlevéltára. Lad. 26. Fasc. 2. No. 5.).

⁸² 1499: Szatmár m.: Tyukodi András és Miklós embereikkel „de terra usuali seu communi scrophas seu porcos quorundam Thome Molnár et Gregori iobagionum” elhajtották; (Dl. 65183 Becski cs. lt. O. A.; Adattár.); 1508: Nógrád m. Pazthoh-i Gabrielnek esküdnie

hasznosításával, a legeltetéssel magyarázható, hogy a legelők fogyása folytán a 15. században már mindenütt az állandó legelő-földek közé sorolják őket, akár csak a felszabadult ugart. Ily módon a határ egyes pontjain meglehetősen tarka foltokban keverednek az ugarolt és parlagolt földek az állandó legelőkkel.⁸³ Ezért a 15. században a művelt szántóföldeket már szükséges kerítésekkel védeni a felszabadult parlag és ugarföldek legelői felől.⁸⁴

A szántó művelésnek és állattartásnak fenti előnyös kapcsolatát fejezi ki a parlag mindenkori terminus technicus is. Míg legkorábbi neve a *terra fimata et campestris* még elsősorban a szántás és pihentetés váltásának szabályos ritmusát hangsúlyozza ki,⁸⁵ addig a későbbiekben egyre nagyobb szerepet kap a legeltetés,

kellett, hogy „quosdam equos et boves ... de communi usuali terra” familiárisaival nem hajtotta el. (Fényképmásolat a Vay cs. berkeszi levéltárából 1517 sz. O. A.; Adattár.)

⁸³ 1498: Szatmár: Zanthoi Bechk László és János elengedték Daroh-i Kristófnak és Jánosnak a megítélt esküt, ők viszont megengedték, „ut universae et quaelibet pecudes et pecora totalium possessionum Nagheech Tothfalw et Komlod semper in liberis campis et terris usualibus communibus totius possessionis Daroh et predii Wyshy vocati ... uti frui et depasci communiter possint”. (Dl. 65176. Becsky csl. lt., O. A.; Adattár.)

⁸⁴ 1487: A Borsod megyei Csaba birtokban lakó királynői népek és Chabai Kovách István között bizonyos kenderföldek és rétek közti vitás ügyben a hatóság úgy döntött, hogy „in quocumque anno aliae ipsorum terrae arabiles in circuitu earundem terrarum canaporum et prati adiacentes colerentur et seminarentur, tunc etiam prefate terrae canaporum coli et seminari, ac ipsum pratum Stephani inhibitum permanere valeant et debeant; et in quocumque anno ipse aliae terrae ipsorum arabiles in circuitu earundem terrarum canaporum et prati adiacentes sine cultura et absque segetibus permanere et easdem permanere contingeret et pascuis pecorum relinqui, extunc prefate terrae canaporum et pratum sepibus porgolath vocati convolvi et circumvolvi ac circumdari deberent. Si autem ipsum pratum per ipsum Stephanum Kowach sepibus non circumdaretur, sed pascuis pecorum relinqueretur, extunc dicte terre canaporum, si ibidem inter easdem terras canaporum prefatus Stephanus Kowach, vel sui iobagiones portionem aliquam non habuissent, similiter pro pecuram pascuis relinquuntur et relinqui debeant. Si vero in eisdem et inter easdem terras canaporum sepefactus Stephanus Kowach aut sui iobagiones vel eorum alter portionem aliquam habuissent, extunc similiter easdem terras canaporum partes prefate sepibus circumdare ac colerere et seminare valerent et valeant” (Dl. 83933. Bárczay cs. lt., O. A.; Adattár).

⁸⁵ „A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a 15. században” c. dolgozatomban a szántóföldek korabeli definícióit veszem vizsgálat alá. Ennek során arra a megállapításra jutok, hogy a „terra fimata et campestris” olyan hivatalosan elfogadott mezőgazdasági műszava volt egy korabeli földművelési rendszernek, mely valamilyen általánosan ismert gazdasági eljárásból alakult, s így élt egész a 15. század végéig. Ennek során rámutatok arra, hogy a „terra fimata”-ban olyan földet kell látnunk, mely minden bizonnyal egy előzetes folyamat eredményeképpen vált trágyázottá, a „terra campestris”-ben pedig ezzel ellentétben olyan füves állapotát emelik ki a földeknek, mely minden művelésben kimerült földnek sajátossága a művelést közvetlenül követő periódusában. Majd e használati forma és a szántó- és legelőváltórendszer közti párhuzamot mutatom ki. A 14. század végével a parlagrendszer tiszta típusára jellemző „terra fimata és campestris” defi-

sőt kaszálás is. A lakosság növekedése folytán az állandó legelők egyre összefüggőssé válnak. Így kényszerül a jószág is az éppen nem művelt parlagra. A gazdasági életben végbemenő változás természetesen nem marad hatástalan a terminológia alakulására sem. Míg korábban úgy látszik, az állandó legelők mellett a *terra campestris* még teljesen kifejezte, hogy a füvesedő parlagnak a legeltetés csak egy mellékes hasznosítási formája volt. A legelők állandó fogyása következtében a 15. századtól kezdve azonban egyre nagyobb szerephez juttatja az állandó parlagot is, így lép a terminológiában is a *terra usualis et campestris* helyébe a *terra usualis et communis* vagy *terra usualis et pasqualis* névalak,⁸⁶ és az ideiglenesen felszabadult legelőt még jobban kifejező *campus liber* név. A 15. század elején még csak szóróványosan, a század második felétől kezdve azonban egyre gyakrabban esik szó a parlag ideiglenes legeltetését még jobban kifejező „szabad mező” és „szabad legelő”-ről.⁸⁷ Ezt az átalakulási folyamatot jól tükrözik azok az adatok is, melyek az átmenetileg füvesedő parlag és éppen felszabadult nyomásföld közvetlen legeltetését mutatják.

Ezzel a sokirányú hasznosítással magyarázható tehát, hogy a 15. századtól kezdve a faluközösségek már igen éberrel őrködnek a parlag felett,⁸⁸ amit befolyásol az a körülmény is, hogy a kényszerű szabadfoglalások és úri kisajátítások

níciónak nyoma vész az oklevelekben, a „terra usualis et campestris” viszont még a 15. században is általánosan ismert elnevezés. Sőt jellemző az is, hogy a „terra usualis”-okat is közös használatú földeknek mondják, a „terra campestris”-ok 15. századi meghatározásához hasonlóan. Egyelőre nyitott kérdés marad azonban, hogy a két rokon hangzású kifejezés vajon teljesen hasonló rendszert takar-e, vagy az utóbbi a parlagnak inkább a nyomásos rendszerrel kapcsolatos változatát mutatja. *Belényesy M.*: 1954. 407.

⁸⁶ 1522: Inquisitio arról, hogy a Bars megyei Besse birtokhoz tartozó „terre usuales Desse-i Ignácnak a tulajdonát képezi-e, vagy Barachka-i Jakab özvegyének és fiának a tulajdonát, akik azokat elfoglalva „magnis indagibus et magnó arborum aggere vallabant” zárt területté tették. A vallomásuk szerint „pratium litigiosum semper fuisset usuale” és neve Besseyberek volt, „nunquam tamen idem pratium prohibitum ex indagibus circumvallatum fuit”. Mások vallomása szerint „pratium litigiosum semper liberum atque usuale, nunquam tamen prohibitum et circumvallatum fuit” és Besse birtok lakói marháik számára használták. E vallomást tévők szerint neve Besseypanyt „et portiorum pecudibus ad Besse usi fuissent” (DL. 91080. O. A.; Adattár).

⁸⁷ Lásd 78. 81., 83., 86. jegyzeteket.

⁸⁸ 1427: Papi-i Péter fia Péter a megye emberével kiszállt Gagy-i László fia László Algagy nevű birtokához (Abaúj m.) és ott László mestert és jobbágyait tiltotta „ab omnibus iuribus et utilitatibus possessionis ipsorum Papi: „terris scilicet arabilibus pratis, silvis, virgultibus signanter a depascendis incultis vulgo parlag vocatis inter segetes et virgulta eiusdem possessionis, ita videlicet, ut quicumque vel quicunque iobagionum vel familiarum eiusdem magistri Ladislai contumacia ducti segites ipsorum vel incultos earumdem ac virgulta depasci facere literatur, in die sub honore 12 denariorum, quodlibet pecus, e nocte vero in superficiis terrarum premissarum inventos ad manus nostras iudiciarias deducant ... et inhibuissent” (DL. 83639. Bárczay cs. lt. O. A.; Adattár.).

következtében⁸⁹ a faluközösség jószágállománya vesztette el a korábbi értékes legelőt. Ez együtt jár azzal, hogy a 15. századra a termelés súlypontja is egyre inkább a korábban extenzív hasznosítási földekre, a parlagra tevődik át. A parlag gazdasági jelentőségének növekedése különösen szembeötlően mutatkozik meg a permanens egymezős rendszer felvidéki és dunántúli területén.⁹⁰ Ez tükröződik abból a folyamatból, hogy a külső és közös használatú parlagföldeket jelölő *terra usualis et campestris*okat, a 15. században már mint a falu legértékesebb földjeit tartják nyilván. Ami jól mutatja azt is, miként kerül át a termelés egyensúlya a permanens használatú belső földekről a parlaghasználatú külső földekre. A parlag növekvő használata jut kifejezésre abban is, hogy a 15. században egyre gyakrabban történik meg, hogy hol itt, hol ott törnek fel már az állandó legelőből is egy darabot, és bekerítve használják.⁹¹ Majd mind nagyobb és nagyobb darabot igyekeznek a rendes parlagból is rendszeres szántóművelésbe vonni. Ez a legeltetési idő erőteljes lerövidítését is maga után vonja, és azt eredményezi, hogy a rendszernek olyan átmeneti formája alakuljon ki, mint az Alföld keleti peremvidékén, hol az történt, hogy a parlag egy részét is már a nyomásos rendszerbe vonják, míg a másik része az állandó legelők csökkenése folytán a jószág számára szolgálhat legelőül.

A vetési és legeltetési területek szabályozása, akárcsak az ugarnál, a közösség gondja lesz, s gátolni igyekszik, hogy abba a határrészbe, ahol éppen a marha járása volt, senki ne vessen,⁹² s hogy az egyes határrészek parcellánként többnyire egyszerre legyenek tilalmasak és egyszerre szabaduljanak fel. A közösség szabályozó joga azonban idővel kiterjed arra is, hogy a tarlófelszabadulás, parlag- és ugarlegeltetés idején, mikor a közösség nyája a szabadlegelőre kerül, a vetést vagy helyen-

⁸⁹ 1476: Petrus F. Sebastiani de Felsewzeleste többek nevében tiltakozik, „ab occupatione prati seu feneti Zakadal intra cursum aque item fenetorum et terrarum usualium a meta possessionis Zeden usque metas possessionis Egerzegh iuxta fluvium Keresarie ab aquilone intra metas possessionis Tapacztfalwa” (Vas m.); (DI. 67846. Tallián cs. lt. M. L-né; Adattár.); 1522: „Familiars domine Sara relicte condam Jacobi de eadem Barachka ... ad possessionum Barachka itur irruendo ibique magnam particulam earundem terrarum usualium de manibus eiusdem exponenti ... pro se occupari fecissent occupatamque magnis indaginibus et magnó arborum aggere vallatam eadem Domina Sara ... erga se tenerent” (Esztergomi kápt. O. Lt. Garamszentbenedeki rész. Fasc. 34. No. 43. Z. M.; Adattár.), lásd még 86. jegyzetet.

⁹⁰ Belényesy M.: 1960. 92.

⁹¹ Lásd 86. és 89. jegyzetet.

⁹² 1478: Sáros m. Buklói László panasza szerint Kapi Sandrinus „in metis predii Hydegkuth, que mete sunt contigue cum metis possessionis Czelfalva ubi nunc est processus gregis” szántatott és vettetett, ezért, mivel Sandrinus „in processu gregis seminare non potuisset sed si seminare fecit, extunc Sandrinus seminaturam suam mittat circumquaque sepire, ita, quod pecora frangi non possent, si vero pecora frangunt, tunc de dampno intropellere non valeat, neque debeat.” (DI 57780; Soós cs. lt. F. N. A.; Adattár).

ként a legelőt is bekerítsék.⁹³ A határ kerítettségének előrehaladottságát mutatja, hogy a 15. századtól kezdve, egyre sűrűbb a panasz a kerítések elmulasztása miatt.⁹⁴ A falu és a belső szántóföldövezet többnyire tartós anyagból készült, állandó kerítésével szemben ezek rendeltetésüknek megfelelően könnyen széthányható sövénykerítések voltak, akárcsak azok az ideiglenes kertek, melyek kialakulása, mint látjuk, a szabadfoglalással és az irtással van a legszorosabb kapcsolatban. Mindez a határ külső képében is már igen fejlett formát mutat⁹⁵ és megfelel annak a fejlődési törekvésnek, mely a 14. századtól kezdve földművelési rendszereink kialakulásában végbemegy.

A parlagrendszer 15. századi áttekintése során többször utaltunk rá, hogy bár az egyes rendszerek egymáshoz képest más-más fejlődési fokot képviselnek, azonban egy-egy földhasználati rendszeren belül is igen nagy a lehetőség a termelékenység növelésére. Jól lemérhető ez a fejlődési tendencia éppen a parlagrendszernek abban a tökéletesebb formájában, mely a több éven keresztül megszakítás nélkül művelt, majd a több évig pihentetett föld használati módjával szemben, melynek egy típusát a Duna-Tisza közén figyelhettük meg, a pihentetési idő lerövidítése, a gondosabb talajelőkészítés, többszöri szántás, és a váltás szabályosabb ritmusa tekintetében a 15. században a Dunántúlon már határozott fejlődést mutat. Igaz ugyan, hogy a nyomásos rendszer viszonylag fejlettebb, mint a parlag. De mégsem volt nálunk a középkor legjobban bevált földhasználati formája, amint ezt például a Nagy- és Kisalföld termékeny minőségi földjein és a Dunántúl rossz talajú fennsíkjain megfigyelhettük. A középkorban a gazdasági élet a földművelés és állattartás egyensúlyán nyugodott, s nem volt még egy rendszer, mely azt annyira szolgálta volna, mint a parlag. Az állattartás jelentőségével kapcsolatban, mint igen figyelemre méltó tényre kell rámutatnunk, hogy mind a parlag, mind az örök-szántó nyomásos rendszer összes 14–15. századi terminus technicus: a *terra fimata* et *campestris*, a *terra usualis et campestris*, valamint a *terra usualis et pascualis*, úgy-

⁹³ 1524: Inakodi Kálmán János özvegyét huszonötöd magával leteendő esküre ítélik arra vonatkozólag, hogy 1423-ban Máté napja körül (szeptember 21.) Bwchany László Naghbajom birtokban (Somogy m.) az ő állatait behajtotta, minthogy a legelőn „indago seu sepes vulgo Gyepw” nem volt (Dl. 82682. Zichy cs. lt., F. N. A.; Adattár), lásd még 84. jegyzetet.

⁹⁴ 1503: Mivel Farkasfalva-i Máthé özvegye, Dorottya „quandam sepe in metis dicte possessionis Pykfalwa (Szepes m.) ... Non sepivit neque construxit”, ennek a hiánya folytán Pykfalva-i Máté „percepisset dampnum unum iuger integrum avene et ad unum plaustrum feni” (Dl. 60897. Máriássy cs. lt. O. A., Adattár) és lásd a 93. jegyzetet.

⁹⁵ 1492: Udvarhelyszék; Tharchafalwa-i Gergely fia Balázs és társai Wáralja és Pálfalva birtokok határaitra kiegésznek, s kikötik, hogy „structurum sepium aedificare et tenere pariter tenetur et unaqueque villa portionem suam cum sepibus obstruere et sepire tenetur” (Dl. 61030. Rhéty cs. lt. O. A.; Adattár).

sintén a *calcutura*, valamint a nyomás⁹⁶ és a telek⁹⁷ a legelő, azaz állattartás kérdésével vannak a legszorosabb kapcsolatban.

Van azonban még egy másik körülmény is a parlag 15. századi széles körű alkalmazásánál. A 15. század folyamán ugyanis igen szembetűnő az a tendencia, ami az állatkvitel fellendülésében és az állattenyésztés országos megnövekedésében mutatkozik meg.⁹⁸ Hiszen a legkisebb gazdaság is főleg állatból vihet valamit piacra. Ez pedig a legelőterületeknek nem csökkenő, hanem inkább növekvő kiterjedését tetelzi fel. Ezt igazolja a legeltetésre kitűnően beváló parlag gazdasági jelentőségének megnövekedése is. Vajon mindez a földművelés külterjesebbé válásával függne össze? A parlagrendszer nagyarányú technikai tökéletesedése éppen ellenkezőjét tükrözi. Ezt igazolja a földművelés jelentőségének országos megnövekedése is. Ha nem a földművelés külterjesebbé válásával kapcsolatos, talán azzal volna magyarázható, hogy a kövér földön éppúgy beválik, mint a sovány talajon, s hogy az extenzív földművelés és állattartás érdekeit éppúgy szolgálta – lásd a Nagyalföld esetében –, mint ahogy fejlettebb formája az intenzív gabonatermelésnél is jól bevált – lásd Kisalföld. Végül e rendszer mellett kevesebb állandó legelőre volna szükség, mint az állandó használatú ugarrendszerénél, ami a faluhatárok összébbzsugorodása folytán igen lényeges szempont volt. Ezért idővel mind nagyobb és nagyobb része a határnak időszakos szántóföldül szolgálhatott, és a hosszú pihentetés következtében, állandó trágyázás és intenzív legeltetés nélkül is adhatott olyan magas terméseredményt, mint a több munkával előkészített ugar, amellet munkáigénye is kisebb volt.

⁹⁶ A nyomásos örökszántórendszer egyes fordulói „*calcutura*”, azaz pontos magyar megfelelőjeként „nyomás” néven élnek évszázadokon keresztül a magyar mezőgazdaság gyakorlatában. A rendszer először „*calcutus pecorum pecudum*”, vagyis „baromnyomás”, azaz baromlegelő értelemben bukkann fel a magyar forrásokban. Ebből alakult ki a különböző fordulókban fekvő szántóföldek megnevezése a „*calcutura*”, azaz „nyomás” névalak, ami gyaníthatólag arra mutat, hogy az egyes fordulók „*calcutura*” neve nem annyira rotációt, mint inkább azt a művelési folyamatot takarja, amelyet a legelő állat járása okoz. A *calcutura* hasonló értelmezése még később is annyira él a köztudatban, hogy már a középkori szóhasználatban kialakul egy másodlagosan legelő értelme is. *Belényesy M.*:1960. 98.

⁹⁷ *Adatok a tanyakialakulás kérdéséhez* című dolgozatomban kísérletet teszek arra, hogy a „telek terra fimata”, „terra culta” egy és ugyanazon fogalomba tartozó jelentéseit értelmezem. E helynevek korának és kialakulásának vizsgálata közben arra a megfigyelésre jutottam, hogy e szavak mögött a honfoglaló magyarságnak olyan agrotechnikai eljárása keresendő, mellyel a legelők elhagyott karámhelyeit veszik esetenként művelésbe, s arra a megállapításra jutottam, hogy a „terra fimata vulgo telek”, és a terra culta vulgo telek” kettős jelentése mögött olyan földművelési rendszert kell keresnünk, amely még erősen alá van vetve az állattartásnak. Lényege ennek a rendszernek, hogy a művelés céljából kiosztott földeket az állattal jól megjárattják, innen ered, hogy az első szántóföldek a legtöbbször éppen ilyen telkeken bukkannak fel. Sőt még a 14. és 15. században is többnyire telek a neve a művelés céljából használatba vett legelődarabnak.

⁹⁸ *Belényesy M.*: 1948. 1–78.; 1961. 75–76.

Valószínűleg éppen e szempontokkal magyarázható, hogy a gabonatermelésben időközben élvonalba kerülő Alföld még a 19. században sem ismer más művelési formát. A parlagrendszer intenzitásával kapcsolatban még inkább vezethetett ez a felismerés a korábbi időkben, mikor az ember termelőtevékenysége még sokkal jobban a természeti adottságokra épült, mint ma. Így, ami az egyes rendszereknek a gazdasági kultúrában elfoglalt helyét illeti, a táji adottságoktól és életformáktól függően más-más értékelő kategóriával kell velük szemben élnünk, nemcsak országonként, hanem termelési korszakokként is.

Irodalom

BELÉNYESY Márta

1948 *Adatok a tanyakialakulás kérdéséhez*. Budapest.

1954 A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a 14. században. I. *Ethnographia*. LXV. 82–106. Budapest.

1955 A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a 14. században. II. *Ethnographia*. LXVI. 57–98. Budapest.

1957a [!1958] Der Ackerbau und seine Produkte in Ungarn im 14. Jahrhundert. *Acta Ethnographica* VI. 265–321. Budapest.

1957b Néhány szó az erdő- és szántóföld váltógazdálkodás magyarországi formájáról. *Agrár-történeti Szemle*. 3–4. 183–191. Budapest.

1957c Talajmegmunkálás Szolnok-Doboka, Kolozs, Torda és Alsó-Fehér megyékben a 15. században. *Ethnographia*. LXVIII. 599–608. Budapest.

1958 Kerített település és gazdálkodás kapcsolata néhány zalai irtásos falunál egy 1460-as határjárás alapján. *Ethnographia*. LXIX. 117–127. Budapest.

1960 A permanens egymezős földhasználat és a két- és háromnyomásos rendszer kialakulása Magyarországon a középkorban. *Ethnographia*. LXXI. 81–106. Budapest.

1961 Viehzucht und Hirtenwesen in Ungarn in 14. und 15. Jahrhundert. In: FÖLDES László (szerk.): *Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa*. 13–82. Budapest.

BLOCH, Marc

Les caractères originaux de l'histoire rurale française. Oslo–Leipzig–London.

CRESCENTIUS, Petrus

1495. *Opus Ruralium Commodorum sive de Agricultura. libri 3*. Augsburg.

FRÖDIN, John

Zentraleuropas Alpwirtschaft. II. Oslo.

GOLTZ, Theodor von

1902 *Geschichte der deutsche Landwirtschaft*. I. Stuttgart.

- GÖNCZI Ferenc
1914 *Göcsøj és kapcsolatos vidékének és népének összevontabb ismertetése*. Kaposvár
- GRAY, Lewi Howard
1915 *English field systems*. Cambridge.
- GYÁRFÁS József
1883 *A jászkunok története*. Szolnok.
- GYÖRFFY György
1963 Magyarország népessége a honfoglalástól a 14. század közepéig. In: KOVACSICS József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája*. Budapest.
- HANSEN, Georg
1880 *Zur Geschichte der Feldsystems in Deutschland*. Agrarhistorische Abhandlungen. Leipzig.
- HLUBEK, Franz Xaver von
1848 *Die Landwirtschaft des Herzogtums Steyermark*. Graz.
- HOFFMANN Tamás
1956 Egy palóc falu földműves technikájának néhány jellegzetessége a századforduló tájé-
kán. *Ethnographia*. LXVII. 541–545. Budapest.
- HYLTÉN-CAVALLIUS, Gunar Olof
1863 *Wärend och wirdarne*. Stockholm.
- JAKÓ Zsigmond
1940 *Bihar megye a török pusztítása előtt*. Budapest.
- JIRLOW, Ragnar
1931. Drag ur färöiskt arbetsliv. *Rig*. LXIII. 97–133. Stockholm.
1958. Pflugloser Getreidebau in Schweden. *Ethnographisch-Archäologische Forschungen*. 4.
28–45. Berlin.
- KOTHE, Heinz
1948 Die Wirtschaftstufen und ihre zeitliche Eingliederung. *Jahrbuch für vergleichende
Fölkerkunde*. I. Göttingen,
- MAITLAND, Frederic William
Domesday Book and Beyond. Three Essays in the Early History of England. Cambridge.
- MAKSAY Ferenc
1959 *Urbáriumok a 16–17. században*. Budapest.
- MEITZEN, August
1895 *Siedlung und Agrarwesen der Westgermanen und Ostgermanen, der Kelten, Römer, Fin-
nen, Slaven*. Berlin.
- PACH Zsigmond Pál
1963 *Nyugat-Európa és Magyarország agrárfejlődése a 15–17. században*. Budapest.
- PEISKER, Johannes
1897 Zur Sozialgeschichte Böhmens. *Zeitschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 5. 1–92,
329–380.
- PODOLÁK, Jan
1963 Spôsobi obrabania pôdy a sejby obilnin v udoli Horhého Hrona. *Agrikultúra*, 2. 9–39.

- ROSCHER, Wilhelm
1875 *System der Volkswirtschaft*, II. Stuttgart-Berlin.
- SÄVE, Per Arvid
1876 *Akerns sagor*. Visby.
- SEEBOHM, Frederic
1883 *The English village community*. London.
1891 French Peasant Proprietarship under the Open Field System of Husbandry. *Economic Journal*. 1. 1. 59–72.
- SOÓS Imre
1958 *A jobbágyfalu sorsa Heves megyében a XVIII. században*. Eger.
- VINOGRADOFF, Paul
Village in England. Oxford.
- WEHRLE, Georg–KOTHE, Heinz
1958 Über den Reut- feldbau im Simonwalder Tal. *Ethnographisch-Archeologische Forschungen*. Berlin. 4. 1–2.

A *permanens* egymezős földhasználat és a két- és háromnyomásos rendszer kialakulása Magyarországon a középkorban¹

Az európai földhasználati rendszerek között igen előkelő helyet foglal el a két- és háromnyomásos rendszer. Bár ami korát és elterjedtségét illeti, korántsem volt olyan nagy, mint amit az irodalom tulajdonít neki. A kora körül kialakult nézetek három nagy csoportra oszthatók: egyes kutatók Észak-Európa sajátos őskori földhasználati rendszerét látják a háromnyomásos rendszerben,² mások viszont a kétnyomásoshoz hasonlóan inkább római befolyásra vezetik vissza.³ A harmadik fel fogás szerint jóval fiatalabb, körülbelül a 9. századig nyúlik vissza.

Ma a legtöbb kutató általában megegyezik abban, hogy a két- és háromfordulós rendszer két nagy típusra osztja Európát. A kétfordulós uralja a déli területeket, a hármas pedig az északit.⁴ Ami e két rendszer időbeliségét illeti, ebben a tekintetben még ma is meglehetősen nagy a bizonytalanság. Míg a római írónál már kétségtelen nyomai vannak a művelt és pihentetett területek évenkénti váltásának, ami a kétfordulós rendszer szabályos ritmusát tükrözi,⁵ addig az északi területek kora középkori forrásai meglehetősen bizonytalanságot hagynak a háromfordulós rendszer korai használata felől. Bár akadtak buzgó kutatók már a múlt század végén, akik igen nagy szorgalommal fogtak hozzá, hogy ez utóbbi rendszerre vonatkozó legkorábbi írásos adatokat feltárják.⁶ Azonban az a kevés számú adat is, melyet fel tudtak kutatni például a 9. századból, igen nagy kétséget hagy maga után. A kutatókat az tévesztette meg, hogy a téli gabonaneműek termesztésében és a háromszori szántási kötelezettségben ennek a rendszernek a nyomait vélték

¹ Az eredeti megjelenés helye: A *permanens* egymezős földhasználat és a két- és háromnyomásos rendszer kialakulása Magyarországon a középkorban. In: *Ethnographia* 1960. LXXI. 81–106. (Szerkesztő)

² Hahn, E.: 1925. 454. *Dreifeldwirtschaft*.

³ Dopsch, A.: 1918. 20.

⁴ Bloch, M.: 1931. 33–35.

⁵ A háromnyomásos rendszer teljesen ismeretlen a római írónál, de az újkorban is ismeretlen e déli területeken. *Kötschke*, R.: 1924. 266. – Helyesen állapítja meg például *Hömberg*, A. is: A háromnyomásos rendszer nem déli rendszer, a csekély értékű tavaszinak az őszi vel való egyenlő mértéke a déli területek kedvező klímaviszonyai miatt teljesen indokolatlan lett volna. *Hömberg*, A.: 1938. 110.

⁶ *Hanssen*, G.: 1880. 154.; *Lamprecht*, K.: 1886. I. 545.

felismerni, melyek pedig, mint tudjuk, nem feltétel nélkül bizonyítják meglétét. De ahol elszórtan kimutatható is használata, ott sem mondható általánosnak, mert ekkor még kizárólag a nagybirtokhoz kötött. A kevés használható bizonyítékkal szemben azonban igen tekintélyes azoknak az adatoknak a száma, melyek a háromnyomásos rendszer kora középkori terjedése ellen szólnak.⁷ Nem lehet kétséges ugyanis, hogy amennyiben általánosan használatban lett volna, valamiképpen kifejezésre jutott volna a forrásokban a későbbiekhez hasonlóan vagy a határ helynevei között, vagy az egyes szántófölddarabok eladományozása során.

De mi is bizonyítaná általános használatát ennek az igen fejlett rendszernek ezekben a korai időkben? Ha csak nem az, hogy az összes korábbi rendszerek között elsősorban ez látszott biztosítani a gabonatermesztés érdekeit. De vajon mindez nem inkább ellene szól-e, s nem sokkal inkább azt bizonyítja-e, hogy létrejöttét olyan korszakban kell keresnünk, melyben a termelvények minőségi és mennyiségi fokozása folytán a korábbi állattartással szemben most már a gabonatermesztés játszotta a főszerepet?

De mi lehetett az a korábbi rendszer, mely a háromfordulós rend kialakulása és elterjedése előtt Észak- és Közép-Európa nagy részén uralkodott? Georg Hanssen tört először utat annak a gondolatnak, hogy Észak-Európában nem a háromfordulós, hanem a vad legelőváltó rendszer volt az uralkodó és a legősibb.⁸ E rendszernek európai és más földrészekén való elterjedését kutatva a vélemények megoszlanak. Abban körülbelül megegyezik minden kutató, hogy ez a rendszer az erdőben szegény, füves területeknek a természet által is kedvezően befolyásolt földhasználata volt, mivel fáradságos irtást nem igényelt. Itt a talaj és a növénytakaró adottságai később is nagy szerepet játszottak abban, hogy olyan földhasználat alakuljon ki, melynél a föld termőerejének fogytán a korábbi művelt terület helyett mindig újabb és újabb részeket vontak művelésbe, és ezeket használták előbb szabálytalan, majd mindig szabályosabb váltásban.

Ami az erdőzónát illeti, itt már erősen megoszlanak a vélemények. Sokan úgy gondolják, hogy az erdős területek különleges talaj- és klímaviszonyait tekintve, melyek annyira kedveznek az egyszer már kiirtott részek újra beerdősödésének – már kezdetben sem lehettek jótékony hatással e rendszer kialakulására, és tartós fenntartására. A füves mezőségekre jellemző szántó- és legelőváltó gazdálkodás helyett egyesek úgy vélik, tanácsosabb inkább egy szántó- és erdőváltó rendszerről

⁷ Franciaország és Németország kora középkori forrásaiban a tavaszi és őszi vetemények nem egyforma aránya mutatkozik, ami a háromnyomásos rendszer megléte ellen szól. Longnon, A.: 1886–95. II.; Guerard, M. B.: 1853. 91, 98. Hasonló egyenetlenség mutatkozik az őszi és tavaszi vetemények arányában Németországban is. De míg Németország belső részein a tavaszi vetemények vannak túlsúlyban, addig nyugati részein az ősziéket vezetnek. (Inama-Sternegg, K. T.: 1899. I. 412., II. 228., III/1. 318.

⁸ Hanssen, G.: 1880. 123.

beszélni,⁹ melynek speciális formája az úgynevezett égetéses irtás.¹⁰ Alig akad Észak- és Közép-Európának olyan hegyvidéke, ahol ez elő ne fordulna, és nem kétséges, hogy korábban még gyakoribb lehetett.

Az erdős területek földhasználati rendszerét tekintve tehát abban a legtöbb kutató megegyezik, hogy a parlagrendszer mellett itt az újra beerdősödésnek nagy a veszélye. Még inkább fennállott akkor, amikor a megtisztított és az erdős részek még sokkal tarkább foltokban csatlakoztak egymáshoz a szabad természetben, mint később. Az állandó újrairtás nehézségei megkövetelték, hogy itt már korán valamiképpen a föld megszakítás nélküli művelésére törekedjenek. Olyan rendszer kialakítására került sor, mely lehetővé tette a szűkös természeti és munkakörülmények mellett a meglehetősen kicsire szabott szántóföld folytonos használatát, olyan földhasználati rendszert, mely a gabonaneműek megszakítás nélküli termelése mellett nem kényszerül beiktatni sem a parlagot, sem az ugart.¹¹

Miben különbözött ez a földhasználat a többi rendszerektől? Elsősorban abban, hogy nem vetési és legeltetési területek, szabályos vagy szabálytalan váltogatásából álló talajváltó gazdálkodás volt, nem is olyan örökshántásos rendszer, mely a termelvények közé ugart iktat be, hanem olyan földhasználati forma, melynél meghatározott szántóföldek és állandó legelőterület képezik a földhasználat és birtoklás alapját.

Ezt a sajátos rendszert az adatok alapján az erdős Európa különböző részein gyaníthatjuk a háromfordulós rendszer kialakulása előtt. Az eddigi kutatások azonban nem tisztázták eléggé, hogy hol érvényesült, és mi is volt a lényege ennek a nyomaiban ma is fellelhető rendszernek, mely korábban – például a középkorban – az erdős Európának sokkal nagyobb részén volt ismert. Melyek is voltak tehát a rendszer főbb vonásai, és miben különbözött mind a legelőváltó, mind az örökshántásos földművelési rendszertől?¹² Feleletül megkíséreljük, hogy a korábban

⁹ Goltz, T.: 1902. I. 51.

¹⁰ Az égetéses rendszert sokan Észak-Európa uralkodó őskori földhasználati rendszerének tekintik. Giere, W.: 1938. 1.

¹¹ Egymezős rendszer néven Hanssen is beiktatja a földhasználati rendszerek közé ezt az Európa északi részén foltokban az újkorban is még sokfelé megtalálható rendszert. Hanssen, G.: 1880. 191. Bár helyesen mutat rá, ismertetőjele, hogy sem állandó legelő, sem állandó szántóterület nem képezi alapját, Így különbözik mind a legelő-, mind a terményváltó gazdálkodástól. Mégis tévesen a két- és háromnyomásos rendszerek családjába sorolja, melyektől pedig több lényeges vonásban különbözik.

¹² A rendszer lényegét illetően helyesen emeli ki A. Hömberg az alapvető különbséget közte, valamint a két- és háromnyomásos rendszer között, rámutatva arra, hogy ennél a határ nincs több mezőre felosztva, mint az előbbieknél, hanem csupán egyetlen mezőben egymás mellett vagy egymás után, megszakítás nélkül termelik a legfőbb gabonaneműeket. Ezért e parmanens rendszer sokfelé kimondottan egymezős karaktert mutat. Különleges ismertetőjele, hogy a határnevek között gyakoriak az ilyenek, mint búza, rozs, árpa, zab mező. Hömberg, A.: 1938. 93., 99.

ugyancsak erdős Közép-Európának egy szűkebb részén, az egykori Magyarország területén vizsgáljuk meg az adatokat. A terület különösen jól kínálkozik a kutatásra, mert a növénytakaró, valamint talaj- és klímaviszonyai szempontjából egyszerre több művelési rendszer kialakulását és tartós fennmaradását tette lehetővé az elmúlt évszázadokban.¹³ Ez nemcsak a határhasználat rendszerére, de a települések külső formájára és birtoklási viszonyaira is rányomta bélyegét.

A földhasználati rendszerek rekonstrukcióját igen megnehezíti azonban az, hogy az egykorú források ebben a tekintetben is meglehetősen szűkszavúak. Legfeljebb egy-egy odavetett megjegyzés vagy valamilyen terminológia igazítja el a kutatót. Legtöbbit mondanak e szempontból is a határnevek. Ezen megfontolások alapján vettük vizsgálat alá a középkori forrásokat és egy bizonyos szántóföld-típussal kapcsolatban, mely az országnak főként irtásos területeire korlátozódik, arra a megállapításra jutottunk, hogy ezek ellentétben a korabeli szabadfoglalású irtásföldekkel, nem a határ távolabbi pontjain vannak, hanem éppen a lakótelepek közvetlen folytatását képezik. Főként a Felvidék peremterületein gyakoriak. A leghatározottabb nyomok az északkeleti megyékben mutatkoznak: 1337-ben az Ung megyei Sztrána falu határában olvasunk olyan szántóföldekről, melyek „a lakóhelyek kertjei végében fekszenek és közönségesen *tornuk*nak nevezik őket”.¹⁴ 1337-ben Ztára, ugyancsak Ung megyei falu határában találkozzunk „a kis utca kertje mögött lévő szántóföldekkel, melyeket közönségesen *tornuk*nak neveznek.”¹⁵ A szántóföldek kert mögötti elhelyezkedése az északkeleti megyékben még másfelé is jellemző. 1336-ban a Zemplén megyei Nagymihály tótmihályi részében találkozzunk „a kert végében fekvő szántóföldekkel”.¹⁶ Egy másik, ugyancsak zempléni község, Topolya határjárásából is az tűnik ki, hogy a szántóföldek egy része, melyeket itt ugyancsak *tornuk*nak neveznek, a telek lábánál fekszik.¹⁷ A típus előjön lejjebb, Szatmár és Szabolcs megyékben is. Például 1425-ben a Szatmár megyei Csemernyében van szó olyan szántóföldekről, melyek a kertek végében fekszenek és *tarnok*nak nevezik őket.¹⁸ 1349-ben pedig a Szabolcs megyei Valya birtokon mutatkoznak olyan nyomok, amelyekben szintén ilyen kertek mögött fekvő szántóföldeket gyaníthatunk.¹⁹

¹³ A földhasználati rendszerekre vonatkozókat lásd Belényesy M.: 1954. 387–415.; 1955. 57–98.; 1956. 183–188.

¹⁴ „Terras arabiles retro ortos eorundem locorum sessionalium adiacentes vulgo *tornuk*” (Sztáray O. I. 132.).

¹⁵ Belényesy M.: 1955. 65.

¹⁶ Belényesy M.: 1955. 65.

¹⁷ Topolya határjelei: „prima meta incipit in platea eiusdem ville Tupulya ante portam Dank ad una meta terrea, a qua per curiam eiusdem a plagam occidentalem transeundo venit ad terras arabiles vulgo *Tornok* vocatas in fine quarum est una meta terrea” (Anjou O. III. 419.).

¹⁸ Belényesy M.: 1955. 65.

¹⁹ Belényesy M.: 1955. 65.

Ennek a rendszernek a nyomai folytatólagosan mutatkoznak az északi peremvidéken. 1337-ben Szentkirály gömöri községnél említenek „a kertek mögött fekvő szántóföldeket”, melyeket ugyancsak *tomuk*nak mondanak.²⁰ 1326-ban pedig Sánkon találunk olyan földeket, melyek szintén a sessiók mögött fekszenek.²¹ 1352-ben, a Hont megyei Disznós birtokon fordulnak elő a kert mögött fekvő szántóföldek, melyek itt a „község szokása szerint” vannak.²² 1387-ben, Nógrád megyében említenek hasonló telekvégi szántóföldeket, melyek egészen a község határáig lenyúlnak.²³ Bizonyos nyomok arra mutatnak, hogy megvoltak Bars megyében is.²⁴ Ez a típus valószínűleg megvolt a Felvidéken még másfelé is, például Tárnok Pozsony megyei falu határában is felbukkanak 1319-ben olyan földek, melyek „a telek körül, vele egy szélességben és hosszúságban” fekszenek.²⁵ 1389-ben egy Nyitra megyei faluban találkozunk olyan szántóföldekkel, melyek az említett kúria szélességében egy útig terjednek.²⁶ Hasonló fekvésű földek ugyancsak *tanorok* néven még a 15. században is feltűnnek a Felvidéken.²⁷

A rendszer, úgy látszik, nem volt ismeretlen a Dunántúlon sem, megvannak a nyomai Zala és Vas megyében is. 1342-ben egy Zala megyei községben van szó olyan telkekről, melyek szántóföldje a kerítés végében fekszik.²⁸ Hasonló nyomok mutatkoznak Vas megyében is, ahol igen gyakori, hogy a kertek lábánál fekvő

²⁰ Belényesy M.: 1955. 65.

²¹ Belényesy M.: 1955. 65.

²² Belényesy M.: 1955. 65.

²³ Bozty Lőrinc fia János bevallotta, „ut ipse unum locum sessionis in premissa possessione sua in ordine sessionum a meridie habitum cum quadam particula terre sua ab eodem parte in latitudine verous que terminos eiusdem possessionis adiacenti” minden tartozékával Bolhádi János fiának Miklósnak elzálogosította. (Soproni O. I. 484.)

²⁴ 1516: Chezer Miklós és László, továbbá Demjend Mátyás és Miklós bepanaszolják, hogy néhány évvel ezelőtt több birtokos 60 „iugera terrarum arabilum ipsorum ... retro ortos possessionis eorum Wjfalú (Bars) ... a parte ... meridiei intra fluvium de Bewzepathaka ... occupassent”. (Anyagi kultúránk a 15. században. Adattár Dl. 47 176.)

²⁵ 1319: Olgyai Péter fiai Tárnok birtokukon szolgáljuknak adományoznak egy „locum cauriae in medio eiusdem stagni Kyusatold nuncupati existendem ... et sexaginta iugera terrarum arabilum, circa situm eiusdem curie, a parte occidentali in una longitudine et latitudine de terris ville ipsorum Tarnuc nuncupate certis distinctionibus distincta sita.” (Anjou O. I. 499.)

²⁶ 1389: Berek fia Lőrinc s fiai elismerik, hogy Kakasfalvi Dénes fia kiváltotta tőlük egy kúriáját „cum terra arabili retro eandem curiam in latitudine ipsius curie usque ad viam ... se extendente et alia particula terre ... intra aquas Hucina ... habita” minden tartozékával. (Zsigmondkori O. I. 124.)

²⁷ 1486: A jászói konvent előtt a Kaani család sógorának Parvus Mihály jászói várnagynak ad az abaúji Kan birtokon egy nemesi kúriára alkalmas „locum campestem a parte acqilonari ... cum terris externis vulgo Thanorok vocat retro ortum eiusdem domus”. (Adattár: Prot. A. f. 55. sz.)

²⁸ Belényesy M.: 1955. 65.

szántóföldekhez még rét is csatlakozik.²⁹ Legtisztabban mutatkozik ez a típus Zala megyében. Itt több 15. századi határjárásból is kitűnik, hogy a szántóföldek egy része a lakótelek közvetlen folytatását képezi. A telek lábánál fekvő szántóföldekkel kapcsolatban nem hiányzik a *tanorok* elnevezés sem.³⁰ Hasonló fekvésű földek Baranyában is feltűnnek ebben az időben, ugyancsak *tanorok* néven. A szántóföldek kert mögötti elhelyezkedésén kívül különös figyelmet érdemel nevük is. Különösen az Északkeleti-Felvidéken gyakori, hogy nevük „*tanorok szántó*”.

Mi vezetett bennünket arra, hogy e különleges fekvésű és elnevezésű földeken valamilyen sajátos művelési rendszer nyomai után kutassunk? Fekvésükön és sajátos nevükön kívül az első látásra feltűnik, hogy használatuk valamiképpen eltér a korabeli szántóföldek általános használatától. Úgy látszik ugyanis, hogy ezek már kezdetben sem tartoztak a közös birtoklású földek közé, hanem a telekhez hasonlóan állandó birtoklás tárgyát képezték. Igen szembetűnően mutatkozik meg ez több korabeli adatból. Midőn 1343-ban egyik Ung megyei falu felosztására sor kerül – ahol igen jellegzetesek a falut majdnem kör alakban övező szántóföldek –, az egy útvonal két oldalán elhelyezkedő egy-egy házsort és a hozzá tartozó külsőségeket úgy különítik el, hogy a határjeleket, melyekkel mind „a két rész lakott helyeit”, mind az „azok kertjei mellett fekvő *tanorok*nak nevezett szántókat” akarják kölcsönösen elhatárolni, az említett utca közepén rakják le. Így az északi házsor az egyik birtokosnak, a déli pedig a másikkak jut. De „minthogy az egyik az ő részére jutott saját és jobbágysai telkei mögött fekvő *tanorok* nevű szántóföldeket, melyek a település egész hosszúságában megvannak, az egykori határjelekig teljesen birtokolni tudja”, át kell hogy engedjen egy darabot az ő részére jutott szántóföldek végéből, mintegy „kiegyenlítésül” a másik birtokosnak, illetve jobbágysainak, mert azok „a kertjeik végében fekvő földeket bizonyos akadályok miatt teljesen nem bírhatták”. A telkeken és ezek végében fekvő szántóföldeken kívül minden külső tartozék, folyók, utak, rétek, legelők, más belső és külső szántóföldek ugyanakkor saját és jobbágysaik között továbbra is közös használatban maradnak.³¹

²⁹ 1466: Kápolna birtokon Deső Jánosnak kertje van, amögött terül el a szántó és a rét. (Dl. 49 969.); 1472: Mártonfalva birtokon egy sessiot eladnak 13 hold szántóval, ebből 3 hold a sessio kertjénél, 2 hold a Marcal folyónál, 4 hold a Wassani útnál, 1 hold a Vásáros útnál, 1 hold a Határmegyevé nevű helyen, 2 hold az erdők között fekszik. (Dl. 49 559.)

³⁰ 1460: Szentmiklós: „Item terras arabiles supra ortum ville existentes divisissent et duodecim iugera terrarum arabilium a parte possessionis Wynepi usque viam ...”; Homokkomár: „Item terras arabiles penes eandem terras Alberti et Anthonii a parte australi existentes divisissent in tres partes, quarum a parte meridionali ipsi Stephano Kola, aliam autem a parte australi penes eandem dictis Alberto et Anthonio, ipsi Ladislao de Damonya commisissent”. *Belényesi M.*: 1958. 120.

³¹ 1343: „Metem autem quibus dicte due partes ipsius ville Checher quod loca sessionalia et quasdam terras arabiles taronum vocatas retro hortos eiusdem ville solummodo existen-

Összehasonlítva ezt az osztozást más egykori birtokosztállyal, feltűnő, hogy a szántóföldek egy részét, melyek a telkek közvetlen folytatásában vannak, már az osztozás előtt állandó határjelekkel különítik el az összes többi közös földektől, később, mikor a birtok megosztására is sor kerül, azok közvetlenül osztoznak a belső lakott helyek sorsában és szorosan kapcsolódva hozzájuk, a telkek állandó kiszakított tartozékaiként tűnnek fel. Ez a szoros kapcsolat még több más esetben is kimutatható. Például 1342-ben, mikor több zalai birtokon megosztóznak, a telkek végében, mintegy annak szélességében felvő földeket a fentihez hasonlóan minden mérés nélkül szakítják ki, csupán a távolabbiakat mérik ki kötéllel.³² Ez a szokás a földekkel kapcsolatban itt még a 15. században is általános.³³ Az első pillanatban igen kézenfekvőnek látszana tehát az a gondolat, hogy a lakótelek belső tartozékát, esetleg a veteményeskertet lássuk e földeken. Ennek ellentmond azonban az, hogy a telkekhez viszonyítva külső földeknek nevezik őket.³⁴

A belső szántófield-övezetre, mely már kezdetben a lakótelek szerves tartozékaiként tűnik elő, igen jellemző, hogy az udvartól és a hozzá tartozó veteményes-, vagy rakodókerttől kerítés választja el, melynek egészen különös rendeltetése van. Ez már a névadásnál is kitűnik: az adatok ugyanis legtöbbször külön néven, *tanorok* földeknek nevezik őket. Az esetek többségéből megállapítható, hogy a *torruk*, *tanorok* és *torunuk* név magára a szántófieldre vonatkozik, például így jön elő 1343-ban az Ung megyei Csicsér falu felosztásánál: *quasdam terras arabiles taronuk vocatas terro ortos eiusdem villae sollumodo existentes*.³⁵ 1351-ben a Zemplén megyei Nagyzár falunál: *Terras arabiles taronuk vocatas*.³⁶ A szó továbbélését mutatja, hogy ezeken

tes ab invicem distingerentur ... et quia terra arabiles retro hortos jobgionum ipsius J. Dominici ... que vulgo in illis partibus ut premissum est, toronuk dicuntur in longitudine earundem usque ad quedam signa metalia ibique perfecte et plenarie haberentur ... propter quedam impedimenta sic plenarie habere nequivissent ... in porcione sua pro ad equaciane defectus ipsarum terrarum arabilium” adnak. (Anjou O. IV. 331.)

³² 1342: midőn Rumi Boroszló unokái birtokukon megosztóznak, a telkek végében fekvő földeket minden mérés nélkül szakítják ki, csupán a távolabbiakat mérik ki kötéllel: „quelibet sessiones retro hortum habent terram ad diverticulum unius iugeris ad latitudinem cuiuslibet ipsius sessionis, terram autem eorum quam dixerunt adiacere inter terras nobilium de Kweskut ... cum funiculo 47 ulnas continente que terre usque pratum ibide in tribus diverticulis adiacet in latitudine mensurando, terra 12 funiculorum et dimidii a parte meridionali” Györgyész. (Zalai O. I. 402.)

³³ Belényesy M.: 1958. 120.

³⁴ 1486: Kaan (Abaúj m.) kúriára alkalmas föld átadása „cum terris externis vulgo Thannorok vocatis retro ortum eiusdem domus”. (Adattár: Prot. A. f. 55. sz.); 1512: Vaja (Szabolcs m.) négy jobbágytelek átadása 52 hold külső szántófielddel. (Dl. 62 401. Ibrányi-cs. lt.)

³⁵ Lásd a 31. jegyzetet.

³⁶ 1351: Pelejte Lászlót beiktatták nagyzári birtokrészébe, ennek során a következő határpontokat rögzítik: (meta) „pervenit ad ipsam villam Noghazar et in medio ville in porcione a parte orientali existentis est una meta terrea et de ipsa meta procedendo

a részeken még a 15. században is így nevezik a kertek kerítése végében fekvő külső földeket. Bár az első pillanatban megtévesztőnek látszik, hogy a *tanorok* ugyanakkor kerítés értelemben is előjön. Például 1358-ban a Zemplén megyei Nagymihály faluban szerepel egy *sessio* minden külső tartozékával és 24 hold „nyomásföld”-del, mely a *tanorok*nak nevezett kerítés mögött következik.³⁷ 1363-ban a Bács megyei Óker birtokon hasonlóképpen a kerítés fordul elő *torenuk* értelemben.³⁸ A két látószög különböző jelentés azonban nem mond ellent egymásnak.

Közelebb visz a kérdéshez, ha a szó származását vizsgáljuk meg. Legvalószínűbbnek azoknak a nyelvészeknek az álláspontja látszik, akik a szláv *tmik* ’tövis’ szóból származtatják. E fenti eredetét megerősítik azok a jelentések, melyek az élő népnyelvi anyagban is megmaradtak. Egyik változata: olyan tüskés anyagból rakott kerítésféle, mely falukerítés formájában igen sokáig élt, éppen a keleti országrészekben, ahonnan e fenti szántóföldek is valók. Másik jelentése: olyan kaszáló rét, melyet valaki berekesztve tart. Egyes helyeken az állatok őrzésére emelt kerített helynek, magának a karámnak is ez lett a neve.³⁹ Ezekből a jelentésváltozatokból is nagyon valószínűnek látszik, hogy a szó eredetileg magát a tüskés anyagból rakott kerítést jelenthette, és csupán utóbb ment át származékára, a bekerített helyre, melyet tulajdonosa akár a rétből birtokolt, mint állandó kaszálót, akár a szántóföldből, mint állandó birtokot.

A telekvégi szántóföldek alapján ez a folyamat a *tanorok* kettős jelentése ’kerítés és bekerített föld’ értelmében már a középkorban végbement, és így lett *tanorok* a nevük a kerítés anyaga alapján a telekhez közvetlenül csatlakozó belső szántóföldeknek is.⁴⁰ Ezt alátámasztja az is, hogy a kerítések ezen szántóföldekkel kapcsolatban az ország egyes részein a mai napig is fennmaradtak. Erdélyben például

transit rivulum directe ad aliam partem ville est meta terrea, et de ipsa meta procedit et dividit ... venit ad terras arabiles Taronuk vocatas versus partem occidentalem est una meta terrea, abhinc girat parvum contra partem meridionalem in terris arabilibus est meta terrea.” (Károlyi O. I. 201–202.)

³⁷ 1358: Megerősítik Nagymihályi Lőrinc fiát Györgyöt a neki átadott Tóth Mihály possessio felső részében elhelyezkedő sessio birtokában minden kaszálóval, réttel és három nyomásban fekvő földdel „viginti quatuor iugere terrarum videlicet octo in ea parte in qua in vero aratura per jobagiones ipsius Ladislai et filiorum eorum predictorum inciperet exerceri et alia octo in illa parte in qua estate pro novello vulgariter wgar araturas faciunt et iterum octo jugera terrarum in tali parte in qua in autumno similiter arare procurarent ... secundum quod tenderet retro ortum qui thoronok vocaretur cuius situs tenderet”. (Sztáray O. I. 280.)

³⁸ 1363: Belse-i Mokyan fia Mátyus lányának Klárának; István fia Lukács feleségének Oker (Bács megyei) birtokon kiadják anyja leánynegyedét „retro ortum vulgariter Torenuk vocatum”. (Dl. 70 642. Perényi cs. lt.)

³⁹ Belényesy M.: 1955. 65–66.

⁴⁰ A kert mögött fekvő szántóföldek gazdasági és jogi alakulására a középkorból Európa más részéről is van példa. Az egykori vend vidékről jegyezték fel a magyar típusúhoz igen közel álló formáját. Az udvar mögé csatlakozó és ugyancsak egyéni használatban álló

nemcsak telekvégi elhelyezkedése gyakori e földeknek, hanem ott, ahol más szántóföldekkel érintkeznek, mind külső végük, mind a faluból a mezőre vezető kijárójuk tuskés élősövényvel szegett. Itt arra kell gondolnunk, hogy a *tanorok*-kerítésekben is már kezdetben ilyen élősövényeket kell látnunk. Ezek ugyanis mint nem gyúlékony és tartós szerkezetek generációkon keresztül állandóak maradhattak. A kerítéseknek elengedhetetlen tartozéka volt az árok is.⁴¹ Tartós anyaguk és egész szerkezetük az első pillanatra elválasztja őket az ebben a korban ugyancsak sűrűn szereplő ideiglenes rekesztékektől. Ez is bizonyítja, hogy már az első időktől kezdve nem annyira jogi, mint inkább védelmi rendeltetésük volt.

Ez a védelmi rendeltetés kitér a kerítések elhelyezkedéséből és további fejlődéséből is. Kezdetben ugyanis, úgy látszik, elegendő volt, ha csupán a falu felőli végüket védte kerítés.⁴² Ez tűnik ki a már említett csicseri határjárásból is. Itt azon kívül, hogy a határ többi részétől különös birtokjogi helyzetük feltüntetésére határjelekkel voltak elválasztva, nem találkozunk kerítés nyomaival.⁴³ Ez is azt mutatja, hogy a szántóföldeket elsősorban a település felől volt fontos védeni, hiszen a kertalja a szántóföldekben folytatódott, így termés idején nagy kárt tett

földterület neve prisny. Jacobi a telek integráns részének tekinti, Hanssen viszont ebben látja az úgynevezett Feldgartenlandot. *Hanssen, G. 1880. 492.*

⁴¹ 1538: Ostffy László Essegvára-i Ferenchez: a közte és Inthay Ferenc Thokorch (Vas m.) birtoka közti vitás határ ügyében egyezségileg „determinavi ut post quam triticum fuerit messum et importatum, ipse Inthay in eo loco, ubi dicti quatuor homines (tokorczy jobbágyok) demonstraverunt, fossam Thanarok vocatam ponere debeat, interim triticum seminum per Thokorchyenses ne impediatur” (Múz. Ta. 1538. évi 17. db.)

⁴² Ahol ez a határhaználati forma a középkorban felbukkan, többnyire egy körülkerített falutípussal párosul. A kertek végében fekvő szántóföldekről úgy is emlékeznek meg a források, mint amelyek a falu kerítéséhez csatlakoznak. Európának is azon a részén, ahol e szántóföldtípus használatban van, többnyire egy kerített falutípushoz kapcsolódik. Főként német és skandináv források tartalmaznak sok rendelkezést az udvar- és falukerítések karbantartására. A kerített falu magyar típusához egészen közel álló analógiát nyerhetünk a középkori Angliából is. Egy 1240-es jütlandi forrás segítségével Ervin Nasse és utána Georg Hanssen kísérelte meg közelebbről megrajzolni. Kiindulási alapul a lakótelek szolgált. Ez, mint a többi germán népnél, tartósan körül volt kerítve. E kerítésből: tun (Zaun) alakult ki másodlagosan az egész általa körülzárt lakótelep town neve. Nasse még a következő megjegyzést fűzi hozzá: „Wahrscheinlich wurden aber, wie dies auch in Deutschland zu geschehen pflegte, nicht bloss einzelne Höfe, sondern auch die ganze Dorfschaft tun genannt.” Hanssen még tovább megy a magyarázatában: „Denn überall war das ganze Dorf umzäunt und mit Thoren (Hecken) an den Ein- und Ausgängen versehen. Es musste dies schon deshalb geschehen, weil der innere Dorfraum Sammelplatz für das Vieh war und dieses Abends von der Weide heimgetrieben in dem Sommernächten hier gemeinsam kampierte. Nach der Dorfanlage bei manchen Völkerschaften, bildete sich übrigens der schützende Dorfzaun von selber durch die aneinander sich anschliessenden Zäune aller einzelnen Gehöfte die nach hinten zu gar keinen Weg aus dem Dorfe hatten.” *Hanssen, G.: 1880. 489–90.*

⁴³ Lásd a 31. jegyzetet.

volna bennük a faluból a mezőre barangoló jószág. Valószínűleg a határ további bővülésével van kapcsolatban, hogy idővel minden bizonyonnal külső végüket is kerítés védi. Ez a folyamat a 14. század második felében és a 15. században kezdődik el, és főleg azoknál a falvaknál mutatkozik, ahol e telekvégi szántóföldek külső vége már nyomásföldekkel érintkezik.⁴⁴ A kerítésnek ugyanis az a gyakorlati rendeltetése – mint fentebb a falukerítésnél már utaltunk rá –, hogy a belső szántó-föld-övezetet védje a legelésző nyájjal szemben, mely a határ felszabadulásakor a távolabbi legelőkről a külső övezetben elhelyezkedő szántókra szorult, és azokat legelte. A kerítés utólagos megvonása is világosan mutatja tehát, hogy e földekkel kapcsolatban nem volt érvényben a közösség legeltetési joga s nem vonatkozott rájuk művelési kényszer.

Mi bizonyítja ezt? E földek sajátos jogi helyzete. Már elhelyezkedésüknél szembetűnő, hogy ezek a föld birtoklása szempontjából különlegesen átmeneti helyet foglalnak el. Az jellemzi őket, hogy a falu egész határa többé már nem képezi a parasztság közös tulajdonát, melyen belül vetési és legeltetési területek periodikusan váltják egymást, hanem valószínűleg már kezdetben kialakult rajtuk az állandó birtoklás rendszere, kinek-kinek egyéni használatával. Ahogy az Északnyugati- és Északkeleti-Felvidék peremterületeiről és a Dunántúlról származó adatok mutatják, főként azoknál a tisztásra, vagy korai irtásra települt szűk határu soros településű községeknél alakult ki ez a forma, melyeknél a lakóhelyekkel közvetlenül érintkező, csekély terjedelmű földek külön irtás nélkül is, elsőrendűen kínálkoztak a művelésre.⁴⁵ Kifejlődésükre valószínűleg nem csekély hatással volt az is, hogy ezek a szántók igen kis terjedelműek voltak ahhoz, hogy a művelést rajtuk váltogatni lehetett volna, az újraosztás gyakorlati szükségessége így lehetlenné vált, és mindegyik földdarab művelőjének állandó használatába ment át.

A soros településű falunak e szántóföld-használati formája mellett számolnunk kell azonban egy másik, hasonló típussal is, amely olyan elszórt egyéni telkekből

⁴⁴ 1425: Nagymihályi Ödön fiai Csemernyében egy nemesi curiát adnak „cum quibusdam terris arabilibus retro ortos dicte curie evistentibus Tharnok vocatis ... nec non in tribus calcaturis viginti jugera terre arabilis usualia” (Sztáray O. II. 249.).

⁴⁵ Berg vidékén, Vesztfália mocsarak közt fekvő fennsíkjain, Odenwaldban és az Alpések csaknem valamennyi völgyében a falvak telkeihez szorosan kapcsolódik a hozzá tartozó csekély szántóföld. Például Schleswig-Holstein északi pusztaságain is vannak olyan falvak, melyeknek az ősi telekállományába szorosan beletartozik a gabonaföldek egy része. Ezek a földeken árpát és zabot termelnek. A külső földeken rozst és kölest. E típus elterjedését még korántsem tisztázta az európai kutatás. E település- és határháználati forma kimutatható például Vesztfália és Kelet-Frisland pusztáin is. Különösen ez utóbbinál jól ragadható meg e típus. A többnyire magaslat lábánál fekvő falvak kerek vagy hosszanti irányban hosszan elnyúlnak, s különös ismertetőjelük, hogy a szántóföld kör alakban övezi a falut. Ha természetes akadály, például hegy, nem gátolja, minden oldalról körülveszik a falut ezek az ősi szántóföldek. Sokfelé még tartja magát a régi kerítés is. Hanssen, G.: 1880. 197.

álló települések mellett jöhetett létre, amelyenek a dunántúli és felvidéki irtásra települt szórványközségek. Ezeknél szántóföldjét és réjtjét mindenki saját lakóhelye mellett irtja, és mint teljesen egyéni birtokát azzal egy helyen használja.⁴⁶

Az eltérő birtoklási forma gazdasági használatukra is rányomta bélyegét. Igen szembeütően mutatkozik ez meg a Felvidék erdőbe települt irtásközségeinél, melyek éppen Turócbán, Liptóban, Trencsénben és Szepesben igen gyakoriak ebben az időben. Jól világítja meg ezt a következő adat: midőn 1329-ben sor került Jarembina Szepes megyei falu újratelepítésére, a telepesek kiváltásából az derült ki, hogy azok, akik nemrégén pusztává lett *sessió*ba szállnak, minthogy sem újabb házat nem kell építeniük, sem szántóföldet irtaniuk, két évig mentesek maradnak minden szolgáltatás alól. Azok ellenben, akik már régen elpusztult kúriát kapnak, és akiknek így az építkezésen kívül a szántóföldeket is újból meg kell tisztítaniuk és kiirtaniuk, 14 évig nem fizetnek semmit, akárcsak a teljesen friss telepesek. Az utóbbi kategóriából világosan látszik, hogy egy *sessio* elnéptelenedésével a hozzá tartozó szántóföld is pusztává lesz. Minthogy régi gazdája nem műveli, másnak pedig szüksége nincs rá, hamarosan benövi az erdő. A kérdéses adatból kitűnik az is, hogy 1329-ben, mikor az új telepítés történik, minden egyes birtok úgy él a köztudatban, mint amelynek telkéhez a határban meghatározott földdarab tartozik. Ennek megfelelően az új telepesek mint elődeik állandó birtokát veszik ismét használatba e földeket.⁴⁷ Ez a művelési folyamat az Északnyugati-Felvidék irtásközségeinél ebben a korban még másfelé is szokásos. Valószínűleg a növénytakaró és a nehéz megmunkálás adottságaival magyarázható, hogy ezek az irtások már kezdetben a lakosok örökös birtokaivá válnak.

Az irtás nehézsége és az újraerdősödés veszélye azonban arra is készteti e szántóföldek használóját, hogy földjét megszakítás nélkül, azaz pihentetés nélkül művelje. A föld termőerejének fokozása e művelési rendszer mellett ezért csak állandó trágyázás mellett lehetséges. Ezzel a sajátos permanens művelési formával függ össze, hogy ezeken a földeken már korán kialakult a trágyázás rendszere. Nem tekinthető tehát véletlennek, hogy az istállótrágya alkalmazására mutató nyomok Magyarországon is épp e rendszer területéről, az Északkeleti- és Északnyugati-Felvidék irtásos részeiről valók.⁴⁸ Ez is csak azt erősíti meg, hogy a háromnyomá-

⁴⁶ 1506: Gáspári János eladja a Vas megyei Molnáriban levő két üres nemesi kúriáját, „unacum terris arabilibus earundem fenetisque et memore in uno diverticulo ab eisdem curiis usque ad fluvium Raba adiacentis ad latitudinem duorum iugerum se extendentis nec non alias terras arabiles ad easdem curias pertinentes” (DL. 941 305.).

⁴⁷ „in territorio ipsius possessionis seu Esau vocate sexaginta curias Laan vocatas vulgariter constituendi habeat facultatem addentes ... in domibus seu aedificiis paratis descendere habentes terras arabiles puras et extirpatas, in vacua sessione de novo extirpare laboraverint” (Fejér O. , VIII/6. 112).

⁴⁸ 1493: Turóc megye előtt Alsózathwrczie János fia Gergely szántóföldjeit elzalogosítja Szentmártonban lakó Kosszcan Gardyan Jakab fia Tamásnak, kikötve, hogy a harmadik trágyázás utáni vetésből a kévéket ő kapja: „more solito” (Adattár: P. A. f. 95. nr. 37.);

szos rendszer kialakulása előtt itt nem a szabályozott talajváltó rendszer volt használatban, hanem e földek permanens, azaz megszakítás nélküli művelése volt gyakorlatban, melynek sajátos ismertetőjele, hogy egyéni birtokában lévő földjét mindenki, saját tetszése szerint használja, illetve veti.

Mi késztetett bennünket arra, hogy a lakótelepekkel közvetlenül érintkező szántóföldeket is e fenti művelési rendszerrel hozzuk kapcsolatba? Elsősorban a földek sajátos egymezős rendszere. Mit jelent ez? Míg a föld közös használata mellett általános gyakorlatnak látszik, hogy a telek külső szántóföldtartozékait minden közelebbi helymegjelölés nélkül sorolják fel, mert a talajváltásnak megfelelően helyük folyton változik, vagy a művelés előrehaladtával azokban a dűlőkben, ahol szétszórtan fekszenek, ezeknél elegendő csupán telekvégi helyzetükre utalni, mint-hogy ez helyüket és nagyságukat is körülbelül megszabja. A művelés szempontjából tehát az a különleges ismertetőjelük, hogy nincsenek több mezőre felosztva, mint a parlagpihentetésű talajváltásos földek vagy az ugaron pihenő, örökszántásos földek. Olyan sajátos egymezős földek ezek, melyeket ellentétben a fentiekkel, mindenki ugyanazon a helyen, egy darabban használ. Különleges használatuk tehát az első látásra elválaszthatóvá teszi őket azoktól a földektől, amelyekkel szemben még hosszú évszázadokig érvényben van a közösség szabályozó joga. Az, hogy mennyire nem esnek a külső szántóföldek művelési kényszerébe, sem a közösség legeltetési joga nem érvényes rájuk, kitűnik abból is, hogy fejlődésüknek egy későbbi szakaszán, külső bekerítésük is éppen azért válik szükségessé, mert a velük érintkező nyomásföldek, ugar- valamint tarlólegeltetés idején az egész közösség számára felszabadulnak, és ellentétben velük, közös legelőül szolgálnak. A művelési rendszer szempontjából tehát olyan örökszántásos földek ezek, melyeket ugar és parlagpihentetés nélkül évről évre vetnek, és a legtöbbször ugyanazt a növényfajtát termelik bennük.⁴⁹ Annak ellenére, hogy a rendszer az istállótrágya alkalmá-

1520: Megállapítják Gay Turóc megyei falu lakóinak szolgáltatásait, többek között „Tentur per unum diem fimum de curru domini seu de alio loco educere” (Garamszentbenedeki kv. Fasc. 4. No. 18–19.). – A földek állandó használatával magyarázható, hogy e rendszer területén már korán felbukkannak a trágyázás nyomai. Míg Dél-Oroszország és Szibéria sztyeppéi területén a trágyát, mint teljesen értéktelen valamit a folyóba dobják, mert a szántóföld kimerülése után mindig találnak a feltörsésre új földet, addig az északi erdőzóna parasztjai trágyázással kerülik el, hogy ne kényszerüljenek mindig újabb és újabb földet feltörni és azt fáradságos erővel megtisztítani. *Roscher*, W.: 1875. II. 75.

⁴⁹ Északnyugat-Európa azon részein, amelyeken a permanens egymezős rendszer a korai időktől kezdve igen hosszú ideig használatban maradt, a tavasziak közül az árpa termesztése játszotta a legnagyobb szerepet, melyet itt a fő szántóföldön termeltek. Németország északi-tengeri vidékén, Skandináviában és az angol kontinensen az egész középkorban fő kenyérművelés maradt. *Hoops*, J.: 1905. 321.; *Inama-Sternegg*, K. T.: 1899. I/1. 412. E rendszer ezt a jellegzetességet az újkorban is megőrizte. Például Schleswig-Holstein nyugati partvidékén az évről évre vetett belső földeken az árpa a fő növény még ott is,

zását ismeri, igen csekély terjedelmű szántóföldön,⁵⁰ a talaj legteljesebb mértékű kihasználásán épül fel! Csekély terméshozamával magyarázható, hogy főként a kevésbé igényes tavasziakat termelik benne.

A gabonaneműek fajtájára és azok rotációjára vonatkozó adatokkal Magyarország területéről a középkorból nem rendelkezünk, de az újkori analógiák alapján fogalmat alkothatunk róla. Például a kolozsvári Hóstáton, ahol ez a szántóföld-típus a legújabb időkig él, vagy őszi és tavaszi, vagy kapás és gabonaneműek következnek benne megszakítás nélkül. Ennek a típusnak még régebbi formáját őrizte meg a Székelyföld. Itteni gyakorlat szerint a telekvégi földeken, melyek az úgynevezett „mezőkerítés”-sel vannak a külső két- és háromfordulós földektől elkülönítve, csupán egyetlen rotáció szokásos, és ebben többnyire tavaszi veteményeket vetnek.⁵¹

Ami ennek az egymezős rendszernek korát és elterjedését illeti, úgy tűnik, hogy a háromfordulós rendszer előtt Észak- és Közép-Európának széles területén volt ismert és közkedvelt. Nyomai messzire visszanyúlnak. Különösen világos ez a rendszer a korai skót mezőgazdaságról feljegyzett forrásokban. A szántóföldek itt is két típusúak. Egyik a belső szántóföld, a lakótelek közvetlen szomszédságában fekszik, körül van kerítve és évről évre megszakítás nélkül, trágyázással művelik, és az árpa a fő terménye, melyet közvetlenül trágyázás után vetnek, majd pár évig zab következik benne. Másik a külső szántóföld, melyet itt is talajváltásosan művelnek.⁵² Amint az elszórt nyomok mutatják, meg kellett lennie Észak-Belgiumban, Hollandiában, Franciaországban és egész Északnyugat-Németországban, fel egész Jütlandig s keleten az Elbáig,⁵³ és valószínűleg használatban volt Skandináviában is.⁵⁴ Európa germán és kelta területein kívül, úgy látszik, megvolt a szlávoknál is.

Ami a Magyarország északnyugati és északkeleti területein előforduló telekvégi belső szántóföldek korát és kialakulását illeti, nagyon valószínűnek látszik, hogy egyidősek e települések kialakulásával. Európai korai használatán kívül ezt bizo-

ahol a növényváltást már bevezették e földeken, míg a külső földeken minden trágyázás nélkül rozsozt vagy esetleg zabot termelnek *Hanssen, G.: 1880. I. 276.*). – Északnyugat-Németország hegyvidékén is hasonló rendszer állapítható meg *Hömberg, A.: 1938. b 92.*

⁵⁰ Északnyugat-Németországban, ahol e rendszeren nyugodott a szántóföldi termelés, még az újkorban is, hozzávetőleges számítások szerint, alig tehetett ki a szántóföld az összterület egy százalékánál többet. *Böckenhoff-Grewing, J. J.: 1929. 355, 385.* Ebbe a kultúrkörbe tartozik még az újkorban is az angol félszigeten Skócia, és szórványos nyomai mutatkoznak délen, Kent területén. A régi Skóciában az udvar közvetlen szomszédságában fekvő s körülkerített Infield egynegyedét képezi az össz szántóföldnek. *Gray, H. L.: 1915. 157.* Valószínűleg ezzel az egymezős rendszerrel magyarázható szláv településeknél is a szántóföldek egész csekély terjedelme. *Hömberg, A.: 1938. a 94.*

⁵¹ *Belényesy M.: 1958. 125.*

⁵² *Gray, H. L.: 1915. 157.*

⁵³ *Hanssen, G.: 1880.– Bloch, M.: 1931. 41–42.*

⁵⁴ *Meitzen, A.: 1895. I. 110.*

nyítja az is, hogy a 14. század elején és később is, mint hagyományosat emelik ki e területen a források őket.⁵⁵ Magyarország füves alföldi területei felé való kiterjedésüknek éles határt von egy másik földhasználati forma, a vetési és legeltetési területek váltásán alapuló parlagrendszer, mely a középkor, sőt az újkor hosszú századain keresztül is a füves Alföld kizárólagos művelési rendszere maradt. Magyarország erdős területeiről említésre méltó nyomai inkább csak a külső földek használatával kapcsolatban mutatkoznak. Erre vall a földek osztatlan birtoklása és közös használata is. Ez a rendszer a földek extenzív kihasználása folytán kevésbé veszi igénybe a talaj termőképességét, mint a permanens egymezős rendszer, ezért igen alkalmas arra, hogy azt kiegészítse. Mialatt a permanens egymezős rendszerrel a termelés intenzitásának fokozására kevés volt a lehetőség, addig a talajváltáson alapuló földhasználati rendszerrel igen tág tere volt annak, hogy extenzív ősfarmjáról egy mindig jobb művelési rendszert alakítson ki a termelési tapasztalat. Ezért a termelés súlypontja a permanens használatú belső földekről egyre inkább a külső földekre tevődött át, míg végül a 14. illetve a 15. századra Magyarországnak nem alföldi, füves területein, hanem inkább perem- és felvidéki, valamint dunántúli irtásos részein a mezőgazdasági technika ugrásszerű tökéletesedése folytán a két- és háromfordulós rendszer kezdett egyre láthatóbban terjedni.

Mi jellemzi ezt az örökszántórendszert? A 14. század közepére olyan döntő átalakulás következik be a föld művelési rendszerében, melynek középpontjában a talajváltás eddigi parlagrendszerével szemben a pihentetési idő erőteljes lerövidítése és a pihentetett föld gondozása, illetve állandó szántása áll. Nézzük, hogyan tükröződik ez a technika az egykorú forrásokban? A földek általában *calcatúra*, vagy annak pontos magyar megfelelőjén „nyomás” néven bukkannak fel a forrásokban.⁵⁶ Megtudjuk e földekről, hány *calcatúrában* fekszenek, és mi az arány az egyes fordulók között. Például 1421-ben Bácskai Péter és Bácskai András birtokcserére lépnek. Átadják egy kúria harmadrészét 6 hold használatban levő szántóval, mely 3 *calcatúrában* van.⁵⁷ 1516-ban Perényi Gábor jobbágyokat foglaltat. Ennek során megjegyzi, hogy Kóródon 4 hold szántóföldje van mindkét *calcatúrában*.⁵⁸ Néha szükségesnek tartják róluk azt is feljegyezni, hogy a kérdéses

⁵⁵ 1352: Disznós (Hont m.) „Sessiones cum terris retro ortum secundum consuetudinem eiusdem possessionis habitis.” (O. L. Garamszentbenedeki kv. 2. 6. 36.); 1425: Csemernyében (Szatmár m.) „cum quibusdam terris arabilibus retro ortos dicte curie existentibus tharonok vocatis ad eandem ab antiquo et de consuetudine spectantibus” (Sztáray O. II. 249.).

⁵⁶ Belényesy M.: 1956.184.

⁵⁷ 1421: Bácska (Zemplén m.). Átadják egy kúria harmadrészét „simulcum sex iugeribus terre arabilis usualibus, in tribus calcaturis, calcatura in qualibet duobus (iugeribus)” Belényesy M.: 1956.185.

⁵⁸ 1516: Kóród (Szatmár m.) „est ibidem in Chorod quatuor terre arabiles ad ambas calcaturas” Belényesy M.: 1956. 187.

földeket éveken keresztül megszakítás nélkül szántják. Például 1473-ban Gyulaházi István elzálogosítja 7 jobbágytelkét, 3 nyomásban lévő szántóival, melyeket évről évre állandóan szántani szoktak.⁵⁹

Felmerül a kérdés, mit jelent e rendszer szempontjából az állandó szántás? Jól tükröződik ez a következő adatból: 1358-ban Nagymihályi Lőrinc fiát megerősítik egy telek birtokában és három fordulóban fekvő 24 hold szántójában. Ebből 8 hold abban a darabban fekszik, melyben tavasszal a jobbágyok a szántást kezdeni szokták, 8 abban, amelyben nyáron a friss sarjadzást előmozdító ugarszántásokat végzik, és ismét 8 abban a részben, amelynek szántásáról még ősszel ugyancsak gondoskodni kell.⁶⁰

Azt, hogy e művelési rendszer lényeges vonása valóban a talaj gondozása volt, azt éppen a „heverő föld” népi elnevezése is mutatja, mely „ugar” néven ismeretes Magyarországon már a 14. századból, és így is él tovább egész napjainkig. Ez tükröződik a már említett 1358-as adat *pro novello ugar araturas faciunt* kifejezéséből is, amely olyan ugarszántásokról beszél, amelyeknek a gyomok újrasarjadzásának elősegítése, és így a talaj megtisztítása volt egyik legfontosabb célja.⁶¹ Nem véletlen tehát, hogy a mezőgazdasági technikában beállt döntő változás a nyomásos rendszer pihentetési periódusa műszavaként a talajgondozással összefüggő „ugart” és nem a „parlagot” fogadta el, amennyiben a parlag eredeti jelentésében is még csak a művelési folyamatnak egyik földről a másik földre való áttételét jelzi, ami a legszembeötlőbb az előző, pusztán talajváltásos művelésnél. E talajgondozást tükrözik vissza a művelési rendszer terminus technicusai is. A három forduló *calcatúra*, illetve megfelelő értelemben „nyomás” néven fordul elő a magyar forrásokban. Első említése *calcatús pecorum pecudum vulgo nyomás*, vagyis legelő néven történik.⁶² Ez is arra mutat, hogy a *calcatúra* név nemcsak a váltás időbeliségét jelzi, hanem azt a talajjavítási folyamatot is, amit az állat járása okoz. Az ugaron legelő

⁵⁹ 1473: Gyulaháza (Szabolcs m.) „terris ut puta arabilibus, in tribus scilicet calcaturis per singulos annos continue arari solitis” *Belényesy M.*: 1956. 186.

⁶⁰ Lásd 37. jegyzetet.

⁶¹ Az ugar hasonló megmunkálását állapítja meg Hanssen is a németországi adatok alapján a háromnyomásos rendszernél. Az ő véleménye szerint is az ugarművelés célja, hogy a pihenő földet többszöri megszántással készítsék elő a legközelebbi őszi vetés alá. A németeknél a június az ugarolás hónapja, így a talajelőkészítés szántással történő bevezetéséből származik a június Brachmonat neve. *Hanssen, G.*: 1880. 161.

⁶² 1367: Ung megye bizonyítja, hogy Helmech-i István fiainak kérésére kiküldték szolgálójukat, aki azonnal együtt kiszállt Volkonia nevű birtokukra, minthogy ezek tiltották Botiz fiait Helmech, Keterdin és Volkonia birtokok harmadrészének elfoglalásától és használatától és „de calcatu pecudum et pecorum, quod dicitur nomas, et ubilibet in tribus possessionibus supra dictis de tertia parte ipses contingentibus, cum omnibus quibuslibet utilitatibus predictarum possessionum” (Adattár: Dl. 69 692.).

marha ugyanis nemcsak évről évre trágyázza a földet, hanem járás közben mintegy letapossa az ott növő füvet, amellyel a szántás munkáját könnyíti meg.⁶³

A talaj előkészítése kezdetben igen egyszerű volt. Több adat tanúskodik a nyári egyszeri szántásról. 1355-ben a Vas megyei Németújvári uradalom megszabja a jobbágyok köteleességét és szabályozza a szántási robotot. Eszerint minden eke tartozik tavasszal, nyáron és ősszel egy-egy napot szántani.⁶⁴ Ez az egyszerű megmunkálás még a következő századokban is gyakori. 1453-ban Újlaki Miklós szabályozza Rohovza népeinek kötelezettségét. A szántással kapcsolatban előírja, hogy mindazok, akiknek ekéjük van, hat napot szántanak, ebből kettőt zab alá, kettőt búza alá, amelyet ugarnak neveznek, ismét kettőt vetés alá.⁶⁵ 1524-ben a somogyi Szenyér népeinek köteleességét szintén olyan módon szabályozzák, hogy minden egyes jobbágy, akinek ekéje van, köteles tavasszal egy holdat tavaszi alá megszántani és be is vetni, nyáron ugyancsak egy holdat ugarnak felszántani, Szent Mihály körül másodszor megszántani és bevetni.⁶⁶ Eszerint az egész hároméves turnusban csak háromszor szántottak. Ebből az őszi kettőt kapott, éspedig Szent János nap körül kapott egy ugarszántást és ősszel közvetlenül a vetés előtt még egyet. Az őszi földtarlóban pihent, csupán tavasszal kapott egyszeri szántást.

A háromfordulós rendszer ugarpihentetésű földjének ez az egyszerű megmunkálása, úgy látszik, még a 16. század elején is szokásban van az ország egyes helyein, pedig ekkor már igen fejlett formát mutat az ugar többszöri megszántása. Ez több adatból is kitűnik: 1484-ben Liget baranyai falu lakóinak állapítják meg a földesúri kötelezettségeit, és ennek során előírják, hogy mindenki, akinek ekéje van, tartozik az úrnak évente egy holdat háromszor megszántani és azt be is vetni. Zobot hasonló módon tartoznak vetni. A háromszori szántás még világosabban jön elő a következő adatból:⁶⁷ 1520-ban Gaj falu népeinek szabályozzák szántási robotját

⁶³ Hasonló fogalmat takar a bajor „trat” is, mely ugart jelent. Az ugaron legelő marha ugyanis az ott növő füvet járás közben mintegy letapossa. 1269: „In tertio anno, quando campi sine semine jacent, quod vulgo dicitur trat.” Smeller, J. A.: 1872–77. I. 677.

⁶⁴ 1355:Németújvár (Vas m.) „Ceterum temporibus veris, aestatis et autumnii tempore consueto de quodlibet laneo cum uno aratro per diem arare, et cum semine per Castellanium dicti Castri praestando seminaré.” *Belényesy M.*: 1956.185.

⁶⁵ 1453: „Item qui ex eis habent aratra per se singuli talium domino eorum naturali te-neantur ire sex diebus ad arrandum, videlicet duobus diebus arare pro avena, duobus diebus pro tritico new ugarnak dicto ... duobus diebus seminaré.” (Adattár: Esztergomi Káptalan Országos Levéltára capsa I. fasc. 4. Nr. 21.).

⁶⁶ 1524: Szenyér (Somogy m.) „Item unus quisque colonorum qui aratra habet, in vero pro seminibus vernalibus unum iuger terre perarare tenetur et cum semine domini seminaré. Item in estate quilibet tenetur unum iuger wgar arare tenetur et circa festum Michaelis idem secundario perarare et quilibet colonorum ad seminandum tenetur dare unum cubulum siliginis et cum illis siliginibus seminabuntur terre aratre.” *Belényesy M.*: 1956. 187.

⁶⁷ 1484: Liget (Baranya m.) „Item quodlibet aratrum tenetur domini unum iuger arare tribus vicibus annuatim et cum seminibus dominorum seminari. Avenas eodem modo

és ennek során előírják, hogy minden jobbágy tartozik tavasszal szántani és egy hold zabot elvetni, búza alá kötelesek ugarszántást végezni, azt másodsor is megszántani, végül vetés alkalmával harmadszor is megszántani és elvetni.⁶⁸

A tavaszi és őszi szántások között kitöltő talajmegtűnés alapján a nyári ugarszántások időpontjaira is következtetni lehet. Az 1521-es Kanizsai-urbáriumról például megállapítható, hogy a Vas megyei Hegyfalu lakói tavasszal egy holdat szántanak meg és vetnek el, Szent György körül megint egy holdat szántanak, Szent Mihály táján ismét egy holdat, és bevetik búzával.⁶⁹ A szántás menetéből világos, hogy a közbenső, az áprilisi megtűnés az ugar előkészítését jelzi, mely hazai gyakorlat szerint Szent Györggyel⁷⁰ kezdődik és nagyjából a Pünkösdvel⁷¹ záruló tavaszi időhatárt ölelte fel. A következő szántás már az aratás utáni időre esett.

Az őszi háromszor megtűnésével szemben a tavaszi változatlanul csak egyet kapott. Bár bizonyos nyomok arra mutatnak, hogy ekkor már szokásban van a tavaszi mező őszi felszántása is. Erre következtethetünk abból a zempléni adatból, amely külön-külön is megmondja a három fordulóban fekvő szántóföldek mennyiségét, és rögzíti az egyes fordulók szántási menetét. E szerint az említett 24 hold földből 8 abban a részben fekszik, melyben a jobbágyok tavasszal a szántást kezdik, másik 8 abban a darabban, amelyben nyáron ugarszántásokat végeznek, és 8 abban a részben, amelyben ősszel a szántásról még gondoskodni kellett.⁷² Az első darab-

tenentur seminare et ipsimet tenentur semen dare ad seminandum.” (Adattár: DL. 67 855.).

⁶⁸ 1520: Gay (Túróc m.) „item tempore vernali omnes tenentur arare et seminare domino per unum cubulum aveve item pro ordeo seminando tenentur arare et seminare domino usque merediem vulgo whor, item pro tritico simili modo tenentur arare vulgo whor, et iterum perarare vice secundaria et tempore seminandi tertia vice arare et seminare meticum.” *Belényesy M.*: 1956. 187.

⁶⁹ 1521: Hegyfalu (Vas m.) „tempore vernis qui, tenentur arare jugera una domino de frugibus domini. Item in festo b. Georgii ... tenentur arare jugera una domino. Item in festo b. Michaelis arch ... tenentur arare una jugera et seminare de tritico.” (Adattár DL. 67 855.).

⁷⁰ 1503: Péter Szerdahelyi Pálós perjel levele népeihez „Cum in estate in medio vestri fuimus, nos rogastis, quod vos in antiquis iuribus et consuetudinibus servaremus. Dionisius vero Polg conserquitur, quod Petrus Weg ipsum de terris, quas ipse iam arasset et seminare deberet, extra terras ipsum prohiberet, ut non seminare contra consuetudinem. Videatis ergo, quod si primo debet prohibere, vel in festo S. Georgii prohibere debuit, quod si in festo S. Georgii debuit et non prohibuit, extunc ipse P. Wegh sustinebit. Dionisius autem optinebit et seminabit. *Belényesy M.*: 1958. 278.

⁷¹ 1492: Kanizsai György sárvári és kapuvári uradalmának urbáriumából Bogvoszló (Sopron m.) lakóinak kötelezettsége: „In vere usque ad septem iugera quicunque araverint, habent solvere denarios vienses 20, sin autem non, nihil solvet. Intra festum vero penthecostes pro aratro solvent denarios vienses 20, quando faciunt ugar.”

⁷² Lásd a 37. jegyzetet.

ban, ahol legelsőnek kezdték tavasszal a szántást, sürgőssége miatt csak vetés alá való talajelőkészítéstről lehetett szó, míg abban a részben, melynek szántásáról még ősszel gondoskodni kellett, csakis ugarszántást és nem pedig vetés alá valót végezhettek. Az őszi vetemények ugyanis az ugart kívánják meg, az ez évben pihent és gondozott ugar pedig – mint láttuk – nem itt, hanem a közbenső mezőben volt, ahol az adat szerint még a nyári évszak folyamán többrendbeli szántást végeztek a tavaszi vetések elvégzése után. Így még az év őszen alkalmassá lett a föld a bevetésre, és lehetőségessé vált, hogy még ebben a gazdasági évben tavaszt arathassanak a tavaszi mezőben, az előző év folyamán elvetett őszt pedig abban a részben, melyet az év őszen már a következő tavaszi alá ugaroltak.

Az adat az évi szántások mennyiségét is mutatja: a kérdéses év leforgása alatt elvégeztek ugyanis egy tavaszi szántást közvetlenül vetés alá, többrendbeli – valószínűleg egy tavaszvégi és nyárvégi – ugarolást az őszi alá, valamint egy őszi ugarolást a tavaszi alá. Amennyiben őszt is vetettek, még közvetlen vetés alá is fel kellett szántani. Mindezekből kiderül, hogy az őszi vetés előtt öt negyedévet, tavaszi előtt pedig három negyedévet pihent a föld. Az előző év végén az ugar tarlóban hevert, és csak a vetés évében nyert többszörös szántással rendszeres gondozást. Az őszi háromszori szántásával és többszöri meglegeltetésével szemben a tavaszi csak egyet, vagy legfeljebb kettőt kapott, de pótolta az egyszeri szántás kiesését az őszi megmunkálása, téli alapos fagyasztása és talajmállasztása.

A többszöri szántás nem volt minden meggondolás nélkül, mert nemcsak a gyomtól tisztította a földet azáltal, hogy a gyomnövények gyökereit szétépte, és az esetleg még ki nem kelt gyommagvak kisarjadását még a bevetés előtt elősegítette, hanem porhanyította is, és így a talaj nedvességtárolását is előmozdította. Ezt a szántás mélységének szabályozásával még fokozni lehetett. Ily hatást kívánnak tehát azok a korabeli mezőgazdák is elérni, akik az ugar első megmunkálásánál a legnagyobb mélységet ajánlják, hogy a föld minél több nedvességet tudjon magába felszívni, a másodiknál már a sekélyebb szántás előnyeit dicsérik, nehogy az eke túlságosan felszínre hozza a még meg nem porhanyósodott nyers talajt, végül a harmadiknál ismét két ujjnyival mélyebb szántást ajánlanak, hogy száradjon a felszín. A vetés előtt ugyanis nem jó a túl nedves talaj, mert a föld nem porlik eléggé, ha pedig nagy eső után bevetett földre nagy szárazság jön, annyira becserepesedik a talaj, hogy a mag nem képes kikelni. A háromszor gondosan megmunkált föld viszont szárazság idején is még mindig tartalmaz annyi nedvességet, hogy a mag ki tudjon kelni benne. Ezen alapszik tehát az angol mezőgazdáknak az a megfigyelése, hogy első ugarolásra az április a legalkalmasabb, mert a föld az eke után nyílik, másodsor ugarolni szerintük Szent János után, tehát június 24. táján a legjobb, mikor már a por felemelkedik az eke után, vagyis mikor már jól pereg, végül harmadszor szeptemberben, mikor a föld már megüledett és nincs nagyon kiszülve. A szántások egymástól élesen elváló időpontjaiból a magyar források alapján is jól következtethetünk az ugarszántások egyes időpontjaira. Az

első körülbelül április végétől május-júniusig tartott s nagyjából pünkösdtől tájára esett, a második az aratás utáni és előtti időre, július-augusztus hónapra, amint a nyári nagy munkák engedték; végül a harmadik és legfontosabb, mely egyben már az ugar őszi vetését is előkészítette, a nyári nagy munkák ideje után az egész szeptembert és az azt követő melegebb hónapokat kitöltötte.⁷³

Amint az adatok mutatják, ennek a rendszernek Magyarországon a középkorban két típusa él: a két- és háromfordulós rendszer. Az előbbinél a határ két, az utóbbinál pedig három mezőre van felosztva. Az előbbinél az őszi és tavaszi gabonafélék együtt, az utóbbinál pedig két különböző részben teremnek, a második, illetőleg harmadik darab bevetetlenül hever. A kétnyomásos rendszerre ebből a korból alig rendelkezünk adatokkal. Pedig előnye ennek a háromnyomásossal szemben, hogy az állattenyésztés szempontjából sokkal kedvezőbb. Ennél ugyanis a föld fele egész évben legelőül szolgál, míg a háromnyomásosnál csupán egyharmad része legeltethető. Valószínűleg éppen az állattartás szempontjából igen előnyös parlagrendszer széleskörű alkalmazásával és hosszú fenntartásával magyarázható, hogy Magyarország kevesebb szabad földdel rendelkező és erősen irtásra szoruló keleti részein az örökszántó rendszernek inkább a háromfordulós formája alakult ki, melyeknél a szántóművelésre szánt határ három egyenlő részre volt felosztva. Érdekes módon tükrözik az itteni adatok a tavaszi és őszi vetemények egyforma arányát. 1418-ban Kisrosványi Mihály elzálogosítja egyik jobbágytelkét 12 hold, művelésben levő szántófölddel, melyet három nyomás szerint használnak, ebből 6 hold a homokos és ugyanannyi a fekete földben fekszik.⁷⁴ Bár az adat nem mondja meg, de a kétféle minőségű forduló világosan utal az inkább homokos földet kedvelő őszi vetemény, a rozs és az inkább fekete földben tenyésző, tavaszi búza termelési igényére. Egy 1457-ből, ugyancsak az ebből az országrészből származó adat szerint ezt az arányát tükrözi a tavaszi és őszi vetemények. Kispaszonyi Fülöp elzálogosította birtokát 12 hold szántóval együtt, melyből 6 búza, 6 pedig rozs vetésére alkalmas.⁷⁵ Az őszi és tavaszi vetemények egyforma aránya mutatkozik a dunántúli adatok alapján is. Jó betekintést nyújt e szempontból a szenyéri uradalom 1524-es urbariuma, mely Somogy megye több falvában írja össze a jobbágyokat, és megszabja szolgáltatásaikat: minden egyes jobbágy, akinek ekéje van, egy holdat szánt meg és vet el urának tavasszal, nyáron ugyancsak egy holdat, melyet ugarnak neveznek, ősszel másodszer megszántja és rozssal beveti.⁷⁶ Hasonló

⁷³ Belényesy M.: 1958. 278–280.

⁷⁴ 1418: Kisrosvány (Zemplén m.) jobbágytelek „cum duodecim terre arabilibus usualis in tribus calcaturis, sex videlicet in terris sabulosis et totidem sex in terris nigris”. Belényesy M.: 1956. 185.

⁷⁵ 1457: Kispaszony (Szabolcs m.) „ac singulis duodecim iugeribus terrarum arabilium in singulis calcaturis eiusdem possessionis adiacentibus, sex eorundem pro tritico et sex pro silingibus ad seminandum aptis.” Belényesy M.: 1956. 186.

⁷⁶ Lásd a 66. jegyzetet.

a kötelességük 1484-ben, Baranyában is a jobbágyoknak. Köbliben például tartoznak tavasszal és ősszel egy holdat megszántani és bevetni, azonkívül valószínűleg az őszié alá, ősszel harmadszor is tartoznak szántani. Őszié alá a háromszori szántás Baranyában, úgy látszik még másfelé is szokásban volt. 1484-ben rögzítik a jobbágyok munkáját Ligetfaluban is. Itt ugyancsak egy holdat tartoznak évenként háromszor megszántani és az úrnak elvetni, tavasszal pedig zabot kötelesek vetni.⁷⁷ Hasonló arányban szerepelnek az őszi és tavaszi vetemények a háromfordulós rendszerben a Nyugat-Dunántúlon is. Az 1521-es Kanizsai-urbáriumból megállapítható, hogy a Vas megyei Hegyfalu lakói tavasszal egy holdat szántanak meg és vetnek el, Szent György körül megint egy holdat, Szent Mihály táján megint egy holdat, és bevetik búzával.⁷⁸ A csekélyebb értékű tavaszi veteménynek az ősziével egyenlő arányban való termesztése Európa ezen részén valószínűleg a kedvezőtlenebb klímaviszonyokban leli magyarázatát.

Nézzük, mi az előnye ennek a rendszernek! A határhasználat szempontjából előnye ennek az előző parlagrendszerrel szemben a művelési kényszer megvalósítása, melynek a földek nagy szétszórtsága következtében van nagy fontossága, ami azt jelenti, hogy a határ előre megállapított vetésciklus és gazdasági rendtartás szerint művelődik. Ez megnyilvánul abban is, hogy az egyén az egész közösség által előírt szabályoknak kell, hogy alávetse magát, mind a vetési, mind a legeltetési kényszert illetőleg. A határ bizonyos mértékű rendezése mellett ez abban is megmutatkozik, hogy előre megállapítják, a határ melyik részében mit vessenek, és melyik maradjon parlagon.

A másik haszna a terméseredmények szempontjából van. Előnye ugyanis mind a parlagpihentetésű talajváltó, mind a permanens egymezős rendszerrel szemben, hogy nem következnek benne éveken keresztül megszakítás nélkül gabonaneműek, mint az előbbieknél. Hátránya viszont, hogy az ugaron a fűképződés jóval gyengébb, mint a parlagon, tehát az állattenyésztés szempontjából csökkent értékű. Ami kettőjük viszonyát illeti: míg a kétnyomásos, a nagyobb kiterjedésű ugar következtében inkább az állattartás érdekeit látszik biztosítani, addig a háromnyomásosnál a hangsúly a gabonatermesztésen van. A kettőt kapcsolja össze a 14–15. században Magyarországon az a gyakorlat, mely a háromnyomásos rendszernek egy parlaggal kapcsolt átmeneti formáját alakította ki, ami azt jelenti, hogy a külső határnak csupán egy részét használják háromfordulós rendszer szerint, a többi parlagon hever és esetenként legeltetik. Valószínűleg ez a határhasználat tükröződik a következő adatokból is: 1430-ban, a szatmári Börvely birtokon lefoglalnak három népes és 32 néptelen jobbágyteleket, háromekényi szántófölddel, valamint olyan más legelőföldekkel, melyeket „nyomásnak neveznek s melyből minden telekre 3

⁷⁷ Lásd a 67. jegyzetet.

⁷⁸ Lásd a 69. jegyzetet.

hold szántó jut”.⁷⁹ Még világosabban kitűnik ez a hasznosítás a következő adatból: 1521-ben a szabolcsi Gelse birtokon átad Megyi Pál Fekete Miklósnak egy telket, egy jobbágyot fiastól és egy másik egyedülállót. Továbbá a „nyilas”-nak nevezett *calcurat*, illetve legelőföldet azzal, hogy amikor a földet osztani szokták, Miklós minden egyes jobbágyára annyi jusson, mint a többiekre.⁸⁰ Nem vitás, hogy itt a közös földekből esetenként kiosztásra kerül olyan nyomásfölddel van dolgunk, melyet csupán pár évig szántottak és vetettek, aztán ismét parlagon hevert, és legelőül szolgált. Megegyeztetjük e feltevésünket az is, hogy különösen az ország keleti részén, ahol az osztó földközösség még a 15. században is erősen él, szükségesnek tartják a nyomásban fekvő szántóföldeknél a *terra usualis* névalakkal is kihangsúlyozni a földek éppen használat alatt levő voltát.⁸¹

A nyomásos örökszántó rendszernek ezt a parlagból alakult formáját sejteti a rendszer latin és magyar terminus *technicus* is. Először „baromnyomás”, azaz legelő értelemben bukkan fel éppen Ungban, ahol a rendszer első nyomai már nagyon korán jelentkeznek.⁸² Valószínűleg ebből alakult ki a különböző fordulókban fekvő szántóföldek megnevezésére a *calcatura* névalak is,⁸³ ami gyaníthatólag arra mutat, hogy az egyes fordulók *calcatura* neve nem annyira a rotációt, mint inkább azt a művelési folyamatot takarja, amelyet a legelő állat járása okoz. A *calcatur*nak hasonló értelmezése még később is annyira él a köztudatban, hogy a *calcurat*, illetve nyomást, melynek csupán mellékes rendeltetése a legeltetés, hasonló névvel, magával a legelővel azonosítja.⁸⁴ A fogalmi átvitelnél minden

⁷⁹ 1430: Börvely (Szatmár m.) „tres sessiones populosas et triginta duas sessiones jobagionales desertas, terras arabiles ad quamlibet predictarum sessionum populosarum et desertarum cuilibet cum tribus aratris active ad centum iugera sufficere, item in aliis terris pascualibus Nyomas dictis ad quamlibet predictarum sessionum ad tria iugera terre arabilis sufficere” *Belényesy M.*: 1956. 186.

⁸⁰ 1521: Gelse (Szabolcs m.) „calcaturam sive pascum videlicet Nilas in territorio possessionis Gelse, quando terra dividi solet ad personas sive capita iobagionum Nicolai ... tanta pars cedere debeat equaliter, sicut ad alios” *Belényesy M.*: 1956. 187.

⁸¹ *Belényesy M.*: 1954. 410.

⁸² Lásd a 62. jegyzetet.

⁸³ E rendszerbe tartozó szántóföldek *calcatura* megnevezése különösen szembeütően jelentkezik a következő adat alapján: 1423: Szakoly (Szabolcs m.) „Deinde ... dictam possessionem Zakol versus dictam plagam occidentis inter quosdam terras arabiles Nyomas dictas pergendo a dicta plaga meridionali retro ortos jobagionum ... dicte terre arabiles terminarentur”. (Zichy O. VIII. 92.)

⁸⁴ 1405: Tokaj birtokon megosztoznak Tokaji István fia György és Tokaji András özvegye oly módon, hogy „terras usuales et arabiles intra quoddam fossatum, quod inter utraque possessiones Thokay predictarum partium quasi pro signo metali habetur .... Györgyé ... aliam partem terrarum similiter usualium et arabilium ultra dictum fossatum videlicet a parte meridionali habitarum ... Kláráé .... a vitás Kyslyonka nevű föld rétes részét közös használatra hagyták, megállapítva, hogy annak felét az özvegy és fia, másik felét György használhatják, azonban „de voluntate ipsorum in pascualem usum pecudum

bizonyval nem kis szerepet játszik az is, hogy a lakosság növekedése és az állandó úri kisajátítások következtében a legelők terjedelme oly fokozatosan csökken, hogy a faluközösség jószágállománya a korábbi legelőkről és parlagról egyre inkább a nyomásföldekre szorul, és a felszabadult tarlót és ugart felváltva legeli. Ezt tükrözik azok az adatok is, melyek az átmenetileg füvesedő parlag és éppen felszabadult nyomásföld legeltetését mutatják. Ezzel kapcsolatban, mint igen figyelemreméltó tényre kell rámutatni, hogy a parlag, valamint az örökszántó rendszer összes 14–15. századi terminus *technicus terra fimata et campestris, terra usualis et campestris*, valamint *terra usualis et pascualis*⁸⁵ és úgyszintén *calcatus, calcatura*, valamint „nyomás”, azaz legelő, az állattartás kérdésével vannak a legszorosabb kapcsolatban.

Az örökszántó rendszer parlaggal összekapcsolt formája is szépen sejteti tehát, hogy a háromnyomásos rendszer nem volt merev, alakulásra képtelen földhasználati forma, hanem a helyi, táji adottságoknak megfelelően különböző átmeneti típusai keletkeztek. Ezek a termelésben is más-más intenzitási fokot képviseltek, azáltal, hogy például az ugar megmunkálása is az idők folyamán erősen módosult. Bár a 14. század közepén, Magyarországon is már igen fejlett formát mutat az ősziek alá az ugar háromszori megszántása, melyből kettőt nyáron, egyet vetés előtt kapott. Ezzel szemben még a 16. század elején is szokásban van a régebbi, egyszerűbb megmunkálás, mely szerint csupán két szántást kapott, egyet nyáron, egyet vetés előtt, ősszel.⁸⁶ Az, hogy ez a fejlettebb forma Magyarországon mikor alakult ki, a rendelkezésre álló adatok alapján nem dönthető el. A 11. században, úgy látszik, Magyarországon is még az ugar egyszerűbb formája, a nyári egyszeri szántás van szokásban.⁸⁷ A gondosabb talajművelésre való áttérés valószínűleg nem lehet régebbi a 13. század fordulójánál. Ez Nyugat-Európában sem következett be korábban, mint a 13. század.⁸⁸ E tekintetben azonban egyelőre feltevésekre vagyunk kénytelenek szorítkozni, minthogy nem áll előttünk egészen tisztán e rendszer fejlődésének első szakasza. Az, hogy a magyarországi forma pontos kora és kialakulási területe mikor és hol keresendő, a 14. századból rendelkezésre álló adatok alapján teljes biztonsággal nem dönthető el. Az adatok csomópontja alapján egyik főterületének az Alföld peremvidéke és az Északkeleti-Felvidék látszik. A Turóc megyei előfordulás arra mutat, hogy nem volt ismeretlen ebben a korban az Északnyugati-Felvidéken sem. Ha a rendszerre vonatkozó terminus *technicus* döntő érve mellett elfogad-

iporum vulgariter nyomas dictum converti valeant atque possint” (Zsigmond-kori O. II. 492.).

⁸⁵ A parlagrendszer 14. és 15. századi terminus *technicus*airól írottakat lásd: *Belényesy M.*: 1954. 410.

⁸⁶ Lásd a 64., 65., 66. jegyzeteket.

⁸⁷ *Belényesy M.*: 195. 185.

⁸⁸ Hanssen is nagyon valószínűnek tartja, hogy az ugar háromszori szántása kb. a 13. századtól kezdve jöhetett gyakorlatba. Az első szántást kb. júniusban kapta a föld, a másodikat késő nyáron, a harmadikat pedig ősszel vetés előtt *Hanssen, G.*: 1880. 163.

ható közvetett bizonyítékul az évi háromszori szántás, akkor nyomai mutatkoznak a Dunántúl Vasban is.⁸⁹

Elsősorban a Felvidék keleti peremterületén való előfordulása alapján nagyon valószínűnek látszik, hogy terjedése, és paraszti kézben való alkalmazása összefüggésben volt a permanens, egymezős rendszer extenzitásának kérdésével is. Bizonyítja ezt, hogy egyik csomópontja a 14. században az országnak éppen abban a részében tűnik fel, minden bizonnyal a korábban parlaghasználatú külső földeken, mely a permanens egymezős rendszernek volt klasszikus területe. Első említése az 1330-as évekből Zemplénből és Ungból való, ahol egy birtokosztás alapján külön sorolják fel más külső földekkel, rétekkkel és szőlőkkel együtt az ugarrá fordított vagy ugarrá fordítandó „láz” nevű, korábban szabadfoglalású földeket.⁹⁰ Alig 20 év leletével, 1358-ban ugyancsak Zemplénben már teljesen tisztán áll előttünk a háromnyomásos rendszernek egy igen fejlett formája, melynél a bevetetlenül heverő ugart nyáron többszöri szántással készítik elő az őszi gabonaneműek alá. Az említett adatból egyébként kitűnik az is, hogy a kérdéses *sessiok* tartozékában szereplő 24 hold nyomásföld, a *tanorok*nak nevezett kert, annak mintegy mentében, hosszában helyezkedik el.⁹¹ A két különböző rendszernek egy határon belüli használatát megerősíti az is, hogy 1425-ben a szatmári Csemernyében ugyancsak együtt, de láthatóan külön használatban fordul elő a nyomásföld és tanorok szántó.⁹² Ettől az időtől kezdve térhódítása egyre nő. Nemcsak Zemplén megyében, hanem a század fordulójától mind sűrűbben tűnik fel a permanens egymezős rendszer területén másfelé is, így a szomszédos Ung, Szatmár, Szabolcs és Bereg megyékben. A korábbi extenzív használatú külső földeken való térhódítását jól tükrözi, hogy alig egy évszázad leforgása után már mindazokban a falvakban felbukkan, melyekben a 14. században még, úgy látszik, inkább a telekvégi belső földeken nyugszik a termelés egyensúlya. Például 1343-ban az Ung megyei Csicserfalunál még csak permanens használatban lévő, külső szántóföldeket említenek.⁹³ 1508-ban pedig már három nyomásban fekvő földek szerepelnek a telek tartozékában.⁹⁴

⁸⁹ Adatait lásd: Belényesy M.: 1956. 183–188.

⁹⁰ 1333: Sztára (Zemplén m.) falu tartozékában „terris in novalia convertendis” (Sztáray O. I. 123–124); 1337: Brutfalva (Ung m.): határában „Quandam particulam terre in novalia iam conversam et convertendam, vulgo Laaz vocatam” (Sztáray O. I. 134.).

⁹¹ Lásd a 37. jegyzetet.

⁹² Lásd a 44. jegyzetet.

⁹³ 1343: Csicseri Jób fiai öröklött birtokukon megosztóznak, a lakótelkeket és hozzájuk csatlakozó belső szántóföldeket, melyeket tanorok földeknek neveznek, kiszakítják (lásd a 31. jegyzetet) „alias terras arabiles extrinsecas et intrinsecas, fluvios, vias, prata, parta molendina facta et fienda et alia loca pro pascuis pecorum et pecudum ... tam pro ipsius quam pro jobagionibus suis ad communem usum reliquissent. (Anjou O. IV. 331.)

⁹⁴ 1508: Megegyezés a csicseriek között néhai Csicseri Benedek javait illetőleg. A nemesi kúriát „simul cum orto, necnon domo allodiali intra ambitum sive circuitum eiusdem domus et curia nobilitaris adiacenti, item piscina et singulis tribus iugeribus terrarum

Ugyanígy a Szabolcs megyei Vaja birtokon 1349-ben a telekhez tartozó szántóföldek a kertek végében tűnnek fel,⁹⁵ 1512-ben pedig ugyanitt már három fordulóban fekvő szántóföldeket említenek a telek tartozékában.⁹⁶

A nyomásföldeknek a fenti területeken való kialakulása a határ bővülésével lehet kapcsolatban. Az állandó trágyázást megkívánó permanens használatú földek további növelése valószínűleg a trágyázás miatt komoly akadályokba ütközött. Viszont egyre inkább szükségessé vált, hogy a határ külső földjeiből mind többet és többet vonjanak szántóművelésbe. Ehhez igen jónak bizonyult az ugyancsak permanens használatú két- és háromfordulós rendszer, mely olyan állandó használatát tette lehetővé az egyszer már kiirtott földeknek, melynél sem az újraerősödés veszélyétől nem kellett tartani, mint a parlagnál, sem a talaj végső kimerülését nem volt szükséges állandó istállótrágya kihordásával ellensúlyozni, mint a permanens egymezős rendszernél. A talaj termőhozamát állandó egyensúlyban tartotta az, hogy a pihenés éveiben az ugar legelőül szolgált, és a pihenő föld többszöri megszántásával készítették elő a talajt a következő vetemény alá. Az, hogy a két használati mód a permanens egymezős és az ugyancsak permanens többmezős rendszer egymástól függetlenül használatban volt a Felvidéken, mutatja az is, hogy például a szatmári Csemernyében, 1425-ben külön említik a *tanorok* nevű belső szántókat és a három nyomásban fekvő külső földeket,⁹⁷ 1429-ben pedig Ungban jön elő külön említetten az istállótrágya alkalmazásával termékenységben tartott szántófield és külön a nyomásfield.⁹⁸

Felvidéki elterjedését a földrajzi okokon kívül a települések határában fekvő csekély termőterület is befolyásolta, amelyeket a leggazdaságosabban úgy kellett kihasználni, hogy az évről évre megszakítás nélkül művelhető legyen. Ehhez igen alkalmasnak bizonyult az a nyomásos rendszer, melynél a művelés technikai töké-

arabilium, in singulis tribus calcaturis dicte possessionis Checher existentibus” Lászlónak, Péternek és Ambrusnak ítélik. (Adattár: Dl. 32 076.)

⁹⁵ K. 1349: Vaja (Szabolcs m.) Miklós fiai László és János bevallják, hogy „quandam possessionariam portionem de possessione eorum Woya vocata, sub certis metis et limitationibus infra declarandis cum suis ad terram arabilem retro ortum Nicolai de Woya existentem”. (Adattár: Dl. 96 299.)

⁹⁶ 1512: Vajai Pál a szabolcsi vajai birtokon 4 jobbágy telkét elzálogosítja Vajai Imrének, „necnon quinquaginta duobus iugeribus terrarum arabilium inter quas metas prescriptarum portionum suarum possessionarium in predicta possessione Waya habitarum adiacentibus ad tres partes iuxta usum terrarum suarum arare solitis”. (Adattár: Dl. 62 401.)

⁹⁷ Lásd a 44. jegyzetet.

⁹⁸ 1429: Két jobbágytelek elzálogosítása, azok minden tartozékával „item medietates terrarum arabilium cum fimo laboratarum sew stercoratarum, in facie eiusdem possessionis Mossha habitarum ... et easdem terras arabiles cum ceteris terris arabilibus insimul adiunctis, in tribus calcaturis wlgariter nomas dictis existentia, eceptis terris arabilibus in quandam terra Perestfa vocata ac quoddam pratum seu fenile in quadam particula terre Palzegy habitum.” *Béleányes* M.: 1956. 185.

letesítésével a termelés produktivitása is növelhető volt. Valószínűleg éppen az utóbbi okok játszottak közre e rendszer dunántúli kialakulásánál is. Térhódítását mutatja, hogy a 15. században elszórtan már Somogyban, Baranyában, Vasban és Sopronban is használatban van.⁹⁹ Dunántúli erdővidéken való elterjedése a Felvidékhez hasonlóan valószínűleg a növénytakaró és irtás adottságaiban leli magyarázatát. A kiirtott területek könnyű cserjésedése ugyanis kizárja azt, hogy a füves térségekhez hasonlóan a talajváltás legyen a határhasználat uralkodó formája. Így azoknál a szórványtelepüléseknél is, ahol szántóföld és rét a lakótelekkel közvetlen egységet alkot, a határhasználat permanens formája vált uralkodóvá, míg a távoli rossz minőségű külső földeken igen jónak bizonyult az a parlagrendszer, melynél a föld átmeneti pihentetése egyben a talaj javítását is nagymértékben szolgálta. A háromnyomásos rendszer itteni elterjedését valószínűleg kedvezően befolyásolta az a körülmény is, hogy a külső földek korábbi extenzív hasznosítása folytán most már égetővé vált a határ minél intenzívebb kihasználása. Nagyobb arányú dunántúli terjedését azonban valószínűleg nem kis mértékben hátráltatta a parlagrendszer szívós megmaradása. Ez az ország középső része mellett, melynek uralkodó rendszere maradt az újkorban is, elszórtan az ország legkülönbözőbb részein élt a nyomásos rendszer mellett.

Valószínűleg az állattartás szempontjából igen előnyös parlagrendszer széleskörű alkalmazásával és hosszú fennmaradásával magyarázható, hogy a több ugarral rendelkező kétnyomásos rendszer a középkorban, Magyarországon nem játszott olyan szerepet, mint a háromnyomásos. A rávonatkozó egyetlen, konkrét adat is már a 14. századból való,¹⁰⁰ és valószínűleg későbbi terjedésre utal. Minden bizonnyal a klímaviszonyokkal és a csekélyebb termőterülettel magyarázható, hogy Magyarország hidegebb, északi részein, ahol ez a permanens többmezős rendszer kialakult, az európai kontinens északi részéhez hasonlóan a háromfordulós formája hódított tért.

Kialakulási ideje körül Magyarországon is meglehetősen bizonytalanságot hagynak a források. Leszámítva azokat a szórványos adatokat, melyek az évi háromszori szántási kötelezettség alapján Magyarországon is már a 11. században megléte mellett szólnak, de ekkor még itt is nagybirtoki használatban,¹⁰¹ aligha lehet kétséges, hogy paraszti gyakorlatba már a 13. század fordulójánál, a 14. századnál korábban átmehetett volna.

⁹⁹ Az eddig ismert rá vonatkozó adatok mennyiségi megoszlása a következő (Zemplén m.) 1333, 1358, 1418, 1421, 1425, 1439, 1521 (7), (Ung m.) 1337, 1429, 1508 (3), (Bereg m.) 1429 (1), (Baranya m.) 1484, 1484 (2), (Somogy m.) 1524 (1), (Túróc m.) 1520 (1).

¹⁰⁰ 1521: (Zemplén m.) Zeheni Mako Gergely tiltakozik az ellen, hogy Nemethy Miklós a köztük megtörtént osztály után „quasdam terras arabiles at que prata et fenilia in duabus calcaturis eiusdem possessionis Zethen sitas” vonakodik neki kiadni. *Belényesy M.*: 1956. 187.

¹⁰¹ *Belényesy M.*: 1956. 187.

Nagyjából hasonló folyamat játszódik le másfelé is ennél a földhasználati rendszernél, mely Közép-Angliától egész Oroszorszáig az európai kontinens nagy részét uralja. Angliában úgy tűnik, hogy csak a kétnyomásos rend igazán régi rendszer, a háromnyomásos valamikor a középkor folyamán alakult ki.¹⁰² Hasonlóak a viszonyok Észak-Franciaországban is, ahol szintén csupán a késő középkorban tudott számos területen tért hódítani.¹⁰³ Bár komoly nyomai vannak Európa északkeleti provinciáiban is, de éppen a Karoling-kori források mutatják igen világosan, hogy szórványos ismerete ekkor még csak a nagybirtokra korlátozódik és csupán lassú fejlődés után, a középkor későbbi századaiban jut el a parasztsághoz is.¹⁰⁴ E lassú fejlődés is bizonyos óvatosságra int tehát korával kapcsolatban, ugyanakkor arra figyelmeztet bonyolult szerkezete is.

A háromnyomásos rendszer, mely ma igen egyszerű és természetes földhasználati rendszernek tűnik, a valóságban a földhasználatnak igen fejlett és összetett formáját takarja. Csupán hosszú termelési tapasztalat előzményei vezethettek oda, hogy felismerjék ne csak a talaj, de az eltérő növényfajták váltásának előnyeit is, és a különböző gabonaneműeket ugyanazon a szántóföldön váltakozva termeljék, ezzel lehetővé váljék az őszi és tavaszi magvaknak megközelítőleg egyforma mennyiségben való előállítás. Mindezek előfeltétele, hogy a gazdálkodás már bizonyos intenzitást érjen el, valamint hogy a földművelés, és ne az állattartás legyen a gazdasági élet alapja. Ennek következtében a szántóföldek terjedelme megnövekedjék, megtrágyázásuk lehetősége egyre csökkenjen, és végezetül erős legyen az az óhaj, hogy a befektetett munka ellenértékéért minél többet és jobbat tudjanak elérni. Kétségesnek tartjuk, hogy ezek a feltételek Európában már a kora középkorban meglettek volna. Ellenben nagyon is kézenfekvőnek tűnik, hogy csupán akkor foglalta el a háromnyomásos rendszer a földhasználati rendszerek között az első helyet, mikor a mezőgazdaság többi ága már másodhelyre szorult, és a gabonaneműek termelése kapta a hangsúlyt. Ez a folyamat pedig a 13–14. századnál korábban aligha játszódhatott le Észak- és Közép-Európában.¹⁰⁵ Nem véletlen tehát, hogy paraszti kézben Magyarországon is éppen a 14. századtól honosodik

¹⁰² Angliában a keleti és nyugati partvidék kivételével szintén két- és háromnyomásos rendszer van elterjedve. Alig van Közép-Angliának grófsága, ahol egymás mellett ne élnének. Gray megállapítja a két rendszerről, hogy valószínűleg csak a kétnyomásos a régi rendszer, a háromnyomásos később alakult ki. *Gray, H. L.: 1915. 72.*

¹⁰³ E folyamat szépen mutatkozik Észak-Franciaország számos részén, különösen Bretagneban és Normandiában, valamint Anjouban és Mainzban. *Bloch, M.: 1931. 33.*

¹⁰⁴ A Rajna és Duna felső folyása mentén a kétnyomásosot emelik ki mint régi rendszert, amit az is bizonyít, hogy tavasziak a gabonamagvaknak majd háromnegyed részét képezik. Csak a középkor második felében egyenlítődik ki a két forduló közti arány. *Inama-Sternegg, K. T.: 1899. II. 228.*

¹⁰⁵ Helyesen állapítja meg Hanssen: „Die Einbürgerung der Dreifelderwirtschaft zeigt schon einen erheblichen Kulturfortschritt gegen die ältesten Zustände.” *Hanssen, G.: 1880. 106.*

meg, mikor a feudális nyomás a magyar jobbágyságot is az elé a probléma elé állítja, hogy saját és földesura gabonaszükségletének kielégítése mellett egyre erőteljesebben árutermelővé válják. Ez pedig csak a termelés fokozása által történhetett meg. A föld gondosabb megmunkálása mellett több termést és magasabb termés hozamot remélhetett. Az alaposabb megmunkálást a termőterületek viszonylagos csökkenése is befolyásolta. A 14. századtól kezdve a települések megnövekedése és a telkek osztódása folytán előállt szántóföldcsökkenés ugyanis arra készteti, hogy a rendelkezésre álló termőterületeit a leggazdaságosabban használja ki. Magyarországon erdős területein, ahol ez a rendszer kialakult, az amúgy is csekély termőterület ezt még csak tovább fokozta.

A háromnyomásos rendszer magyarországi térhódítása is világosan meggyőzhet afelől, hogy alapvetően téves mindaz a felfogás, mely az őskorban keresi e rendszer gyökereit, és megkísérli általános használatát már a kora középkorban Észak- és Közép-Európa gazdasági életében bebizonyítani.¹⁰⁶

Ez a fejlett földművelési rendszer, mely az európai kontinens északi felének nagy részét hosszú évszázadokig uralta, nem volt merev, alakulásra képtelen rendszer, mutatja az is, hogy maga is több rendbeli fejlődésen ment keresztül. Ez talán legszembeötlőbben az ugar gondozásában mutatkozik meg, mely a korábbi nyári egyszéri szántás mellett, a nyári kétszéri szántás formájában a 14. században Magyarországon is igen fejlett formát mutat. Az, hogy a felvidéki és dunántúli térhódítása, nagyarányú technikai tökéletesedése ellenére a középkorban mégsem vált uralkodó rendszerré, egy másik, jól bevált művelési rendszer, a parlag szívós fennmaradásával magyarázható.

Talán nincs a mezőgazdasági életnek még egy olyan jelensége, mely az európai falvak fejlődését oly híven tükrözné, mint a művelési és legeltetési kényszeren alapuló háromnyomásos rendszer, mely a parasztság polgári igényeit ennyire szolgálta volna, azáltal, hogy lehetővé tette a termelvények megkészszerződését, sőt megháromszorozódását s ezzel anyagi alapját szolgáltatotta a parasztság felemelkedésének egy olyan korszakban, mikor Európa népességének megnövekedése folytán és a telkek osztódása következtében a szántóföldek terjedelme relative csökkenni kezdett. Ez a nagy múltú földművelési rendszer, mely Európa történetével a legszorosabban össze van forrva, egyben arra is figyelmeztet, hogy egy-egy földhasználati rendszer vizsgálatánál nem elég csupán a földrajzi adottságokból kiindulni, hanem tekintettel kell lenni azokra a társadalmi adottságokra is, melyek egy rendszer kialakulásának előfeltételeit önmagukban megérlelték és azt kifejlesztették.

¹⁰⁶ Igazat kell adnunk Hömbergnek is, aki a háromnyomásos rendszer kibontakozását a népvándorlás kor befejezésénél korábban nem tudta elképzelni. Európa északi részének népessége akkor kezd megsaporodni. A kora középkori források a kibontakozásnak ezt az első térhódítását tükrözik. *Hömberg, A.: 1938. 107.*

BELÉNYESY Márta

1948 *Adatok a tanyakialakulás kérdéséhez*. Budapest.

1954 A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a 14. században. I. *Ethnographia*. LXV. 387–415. Budapest.

1955 A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a 14. században. II. *Ethnographia*. LXVI. 57–98. Budapest.

1956 Angaben über die Verbreitung der Zwei- und Dreifeldwirtschaft im mittelalterlichen Ungarn. *Acta Ethnographica* V. 183–188.

1957 [!1958] Der Ackerbau und seine Produkte in Ungarn im 14. Jahrhundert. *Acta Ethnographica* VI. 265–321. Budapest.

1958 Kerített település és gazdálkodás kapcsolata néhány zalai irtásos falunál egy 1460-as határjárás alapján. *Ethnographia*. LXIX. 117–127. Budapest.

BLOCH, Marc

Les caractères originaux de l'histoire rurale française. Oslo–Leipzig–London.

BÖCKENHOFF-GREWING, Josef Johann

1929 *Landwirtschaft und Bauertum im Kreise Himmling*. Jena.

DOPSCH, Alfons:

1918 *Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung*. Wien.

GIERE, Werner

1938 Grundfragen der Siedlungsforschung in Nordosteuropa. *Altpreussische Forschungen*, XV. 1–41. Königsberg.

GOLTZ, Theodor von

1902 *Geschichte der deutschen Landwirtschaft*. I. Stuttgart.

GRAY, Lewi Howard

1915 *English field systems*. Cambridge.

GUERARD, M. Benjamin

1853 *Polyptique de l'abbaye de Saint-Remy de Reims*. Paris.

HAHN, Edmund

1925 Dreifeldwirtschaft. In: MAX Ebert (szerk.): *Reallexikon der Vorgeschichte*. 2. 454. Berlin.

HANSSEN, Georg

1880 *Zur Geschichte der Feldsystems in Deutschland*. Agrarhistorische Abhandlungen.

HOOPS, Johannes

1905 *Waldbäume und Kulturpflanzen im germanischen Altertum*. Strassburg.

HÖMBERG, Albert

1938a *Grundfragen der deutschen Siedlungsforschung*. 91–93. Berlin.

1938b *Siedlungsgeschichte des Obersauerlandes*. Münster.

- INAMA–STERNEGG, Karl Theodor von
1899 *Deutsche Wirtschaftsgeschichte*. I–III. Leipzig.
- KÖTSCHKE, Rudolf
1924 *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters*. Jena.
- LAMPRECHT, Karl
1886 *Deutsches Wirtschaftsleben im Mittelalter*. I. Leipzig
- LONGNON, Auguste
1886–95 *Polyptique de l'abbaye de Saint-Germain des Prés*. II. Paris.
- MEITZEN, August
1895 *Siedlung und Agrarwesen der Westgermanen und Ostgermanen, der Kelten, Römer, Finnen, Slaven*. Berlin.
- ROSCHER, Wilhelm
1875 *System der Volkswirtschaft*, II. Stuttgart-Berlin.
- SCHMELLER, Johann Andreas
1872–77 *Die Egertenwirtschaft*. Bayerisches Wörterbuch I.² München.

Szőlő- és gyümölcsstermesztésünk a 14. században¹

Az eke mellett a kapa volt az a fontos munkaeszköz, amely a szorgos paraszti kézben a vadon terméketlen tájat elsőrendű termőterületté alakította át. A szőlő korai megjelenése is bizonyítja ezt a Pannónia² napos hegyoldalain (Veszprém, Zala, Somogy, Baranya és Pest megyékben), majd fokozatos kiterjedése a Dunántúl (Moson, Pozsony, Sopron) és Szlavónia, valamint a keleti országrészek szőlőtermesztésre kiválóan alkalmas területein (Ugocsa, Bihar, Alsófehér megyék). Erőteljes térhódítása a 14. században még tovább tart kelet felé (Abaúj, Borsod, Heves, Zemplén megyékben), de szórványosan felbukkan Erdélyben (Kőrös, Doboka, Zaránd, Temes, Hunyad) és az északnyugati hegyes vidékek naposabb hegylábain is (Nyitra, Nógrád, Gömör megyékben). Mindez arra mutat, hogy elterjedése és meghonosítása itt a kedvező művelési adottságokban és a talajjal szemben való igénytelenségében leli magyarázatát. Talajigényének ugyanis nagyon megfelel a köves, nehezen megmunkálható hegyi talaj is. Míg egyéb termények a határ szántóművelésre is alkalmassá tehető darabjain, tehát többnyire síkságon helyezkednek el, addig a szőlők a határ dombos, emelkedettebb zónáiban vagy hegyoldalak szántóművelésre csak másodlagosan alkalmassá váló részein foglalnak helyet. Számos olyan adattal rendelkezünk ugyanis e korból, melyek közelebről is megnevezik a szőlők fekvését: ezek leginkább olyan már külön névvel is

¹ Eredeti megjelenés: Szőlő- és gyümölcsstermesztésünk a 14. században. In: Néprajzi Értesítő XXXVII. 1955. 11–30. (Szerkesztő)

Az itt közölt dolgozat csak részlet egy nagyobb agrártechnikai tanulmányból, mely részletesen vizsgálja Magyarország 14. századi mezőgazdasági termelésének egyes kérdéseit. A dolgozat a 14. századi parasztság történetével foglalkozó munkaközösség keretében készült. A kiadatlan oklevelek átnézése problematikánkra vonatkozóan úgynevezett előzetes szempontjegyzék alapján történt. Saját anyagomon kívül felhasználtam még Mályusz Elemér (Má. E.), Kumorovitz László Bernát (K. L. B.), Fekete Nagy Antal (F. N. A.) és Fügedi Erik (F. E.) gyűjtését is.

² A pannóniai szőlő kitűnő hírnevét mutatja, hogy Nagy Károly is Magyarországról hozat szőlővesszőket Itália, Spanyolország, Burgundia és Lotharingia mellett. Heyne, M.: 1901. II. 110.; Egyik igen kiváló hazai fajta volt a külföldön „hunische druben” néven ismert magyar szőlő. Minősége valószínűleg Pannónia különleges klíma- és talajviszonyaival függhetett össze, mert nyugati területeken nem adott olyan jó bort, ezért termesztését később el is kellett tiltani. Heyne, M.: 1901. II. 110.

ellátott szőlőhegyeken³ mutatják be őket – leginkább több darabban –, ahol az erdő teljes kiirtása még nem fejeződött be. 1385-ben Nagyszakácsi Keres fiai a pálosoknak adják saját ültetésű szőlőiket, a szőlő szomszédságában a község cserjése szerepel.⁴ 1367-ben Fejér megyében találunk olyan szőlőt, melyet nemcsak egyik oldalról határol erdő, hanem egyenesen úgy említik, mint amely cserjésben fekszik.⁵

Erdős és cserjés közti fekvéséből jól következtethetünk meghonosítási módjára is. A korabeli irtások ugyanis azt mutatják, hogy a szőlőnél csak ritkán találkozunk a szántóművelés alá való talajelőkészítés égetéses módjával.⁶ Az előbbi, tudniillik a növényzet teljes előzetes kiirtását kívánja meg, az utóbbi növény alá pedig a foltokban való irtás is elegendő. Ez azt jelenti, hogy az ültető a szőlőt oda helyezheti, ahol erdős, lombos hegyoldalakon arra alkalmas helyet talál, a talajegyenletlenségek, kövek, farönkök, esetleg egyenlőtlenül növekvő fák nagyobb térségei között. Ez az ültetési mód azért is kívánatos volt, mert a meredek hegyoldalak már eleve megnehezítették volna az eke munkáját, viszont lehetővé tették, hogy kapával a fák közeit, a kisebb-nagyobb tisztásokat is megmunkálják, és oda ültessék el a szőlődugványokat, akár rendszertelenül is. Az itt meghonosított egyes tőkék későbbi homlításával⁷ ugyanis nemcsak a gyökereztetési idő lett erősen lerövidíthető, hanem így foltokban vált növelhetővé a szőlőterület nagysága, és szorult fokozatosan hátrább az erdőterület foltja. Utóbbi talajmegkötő szerepét így – különösen meredekebb lejtőkön – észrevétlenül a szőlő vehette át. A bokros cserjések közötti szőlőültetvények általánosságára mutat az említett adatokon kívül az is, hogy az erdőkben vagy a fák között fekvő szőlő később is meglehetősen

³ 1370: Csuzs birtokon (Baranya m.) „Kalakut” szőlőhegy (O. L. Dl. 5829; F. N. A.); 1368: Szepes birtokon „Kalakuch” szőlőhegy (O. L. Dl. 5658; F. N. A.); 1341: Osztolc birtokon (Zala m.) szőlőhegy (O. L. Dl. 3416; F. N. A.); 1363: Békásmegyer (Pest m.) „Somogyháta” szőlőhegy (O. L. Dl. 5239; F. N. A.); 1371: Ócsény (Tolna m.): „Mogyorós” szőlőhegy (O. L. Dl. 5914; F. N. A.); 1362: Újlak (Zemplén m.): „Harcsahegy” szőlő (O. L. Dl. 5124; F. N. A.); 1377: Tolcsvahegyén (Zemplén m.) szőlő (Dl. 2542; Má. E.); 1374: Nagyvárad: „Omlashegy”, 1386-ban pedig a „Vod Legelew” nevű szőlőhegy. *Jakó Zs.*: 1940. 384.

⁴ 1385: „Vineam per ipsos plantatam” ... a szőlők szomszédságában „virgultum communitatis” fekszik. (Dl. 7139; Má. E.)

⁵ 1367: „Inter nemores in quo prius vinea extitisset”. (Dl. 30393; K. L. B.)

⁶ 1229: „vineas 15 cultas, sed habeant in consuetudine extirpare silvas proprias et inplantare vineam”. (Árpád-kori Új Okmánytár. VI. 469.)

⁷ A „homlítás” a szőlő honosításának az a módja, mikor a szőlőtő egyes venyigéit egy megkezdett sortávolságra lehajtják, elföldelik; majd miután már a vessző meggyökeresedett, az anyatókéről levágják.

általános.⁸ A nagyobb irtással való takarékoság valószínűleg összefügg a szőlőmeghonosítás igen magas munkaigényével is, mely a szőlőtő helyének még gondosabb előkészítését, még mélyebb megmunkálását kívánja meg, mint a gabonaneműek; ezt a talajba csak alacsonyan behatoló eke csupán részben tudná elvégezni.⁹ A szőlőmeghonosítás magas munkaigényére mutat az is, hogy a szőlőültetésre már alkalmas vagy alkalmassá tehető föld a 14. század folyamán már kétszeres értéket képvisel a gabonatermő földekkel szemben.¹⁰

A szőlő területi elterjedéséhez, és a termelésben, illetve a forgalomban elfoglalt fontos szerepéhez képest gyérek azok az adatok, melyek közvetlenül művelésére vagy fajtájára vonatkoznak. Határbeli elhelyezkedésén kívül például alig találunk valamit, amiből a talajelőkészítés módjára vagy az igénybevett munkaeszközre következtethetnénk. Régészeti ásatásaink pedig még meglehetősen hiányosak ahhoz, hogy akár a talaj művelésénél igénybe vett kapa vagy akár a szőlővenyigék hosszúra nőtt hajtásainak levagdolására szolgáló metszőkés különböző típusainak rögzítésével a hozzájuk kapcsolódó művelési módokra is következtetni tudnának. Az új szőlőtermesztők kiváltságleveleiben is inkább a természetők kedvezményeit és terheit hangsúlyozzák, a művelésről azonban nagyrészt hallgatnak. A források hiányossága nem lehet véletlen, inkább annak tulajdonítható, hogy az idegen telepések nem hoztak be semmi új művelési eljárást, és a szőlőtermesztéssel kapcsolatos munkamódok az első időkhöz mérten szinte semmi lényeges változást nem mutathattak. Megerősíti ezt a feltevésünket az is, hogy a kiugró változás e művelési ággal kapcsolatban később is meglehetősen lassan következik be. A 15. század végéről Sopronból származó számadáskönyv¹¹ szőlőmunkálat-táblázata például alig különbözik a 18. század végi, 19. század eleji viszonyoktól.¹² A szőlőmunkálatok

⁸ Erre mutat Pethe Ferenc megállapítása is: „A szőlő közé holmi gyümölcsfákat 10–12 öl szélességben dió- és almafákat, mégpedig némelyek oly sűrűn ültetnek, hogy távolról senki sem mondaná egyébnek gyümölcsösnél. Nemhogy közte, de még mellette, a környéken sem jó a szőlőnek az erdő.” *Pethe F.*: 1805. II. 431.

⁹ A föld mély megforgatásának a szükségességét mutatja a következő újkori adat: „Szántás meg ősszel jó mélyen, tavasszal visszafordíts ... Ha ezt nem csinálod, állj neki a földnek ásóval, vagy pedig tsak somogyiasan kapával, ha hegyoldal az, az alján kezd és bontzold fel az egész földet legalább is 2 talp mélységre.” *Pethe F.*: 1805. I. 34.

¹⁰ 1309: A zirci monostor „Erdeus” fia Ányosnak, veszprémi egyházi jobbágnak Szőlősön 3 hold földért „Huruathdiure” szőlőhegyen „in territorio montis” 1/2 holdnyi szőlőművelésre alkalmas „aptum pro plantationes vinearum földet ad cserébe. (Veszprémi Regeszták. 32.)

¹¹ *Mollay K.*: 1941. 2.

¹² *II. Rákóczi Ferenc*: Szabályzat a hegyaljai szőlőművelésről. (G. Sz. I. 1894. 78–87.)

itt is a szőlőmetszéssel kezdődtek,¹³ és amint egyes ábrázolások mutatják, időpontja valószínűleg március volt.¹⁴ Majd tavasszal és nyár folyamán háromszori kapálással, kétszeri karózással, háromszori kötözéssel folytatódtak.¹⁵ A nyári növényápolási munkák elvégzése után soron következett a szüret, melynek időpontja a szőlő beérésének megfelelően meglehetősen változó volt. A legtöbb helyen már szeptemberben megindult,¹⁶ de októberben még javában tartott.¹⁷ Végül lezárta az év

¹³ A szőlő munkálatait mintegy bevezette a tavaszi metszés. E munka fontosságát jelzi, hogy egyes helyeken a szőlővámot szokásos volt két részletben fizetni. Az első a munka megkezdésekor volt esedékes, mintegy az engedély megadásáért, a második pedig a szüret ideje után. Ez tűnik ki a dévényi hospesek 1350-i kiváltságlevelének erre vonatkozó rendszabályából: „Primo tempore putationis seu rastationis vinearum quilibet post urceum debeat dare quadraginta denarios tempore vero collectionis vinearum videlicet in vindemio quilibet post unum ureum debeat dare octuaginta denarios”. (Anjou O. VI. 151.)

¹⁴ A szőlő- és gyümölcsfanyesés gyakori tárgya a középkori naptárábrázolásnak. A Széchényi Könyvtár 15. századi kalendáriumának március ábrázolásán tűnik elénk ez a fontos tavaszkezdő művelet. (Széchényi Könyvtár C. L. M. ae, 396.) Lásd Képmelléklet 30. kép. De az 1579-es nagyszombati kalendárium tavaszi munkái között is megtalálhatjuk a márciusi metszést és gyümölcsfanyesést. (Széchényi Könyvtár, R. M. K. 1/159.) Lásd Képmelléklet 32. kép.

¹⁵ A fedetlen szőlőt még a 19. században is háromszor, de sok helyen csak kétszer szokták megkapálni; míg a fedéshez szoktatott szőlőben, mely még ekkor is ritka, általában ötször fordul meg a kapa. *Pethe F.*: 1805. II. 507.

¹⁶ 1371. szeptember 18.: I. Lajos megparancsolja rákosi várnagyainak, hogy a soproni polgárokat e területen fekvő, főleg pedig Dorm és Stephansweingarten nevű szőlőkben a szüretelésben ne háborgassák. *Házi J.*: 1921. I/1. 157.; 1374: A fehérvári káptalan jelenti I. Lajosnak, hogy Zala megyében nyomozva megállapította, hogy Hean fiának Pálnak a fia, Benedek mester a veszprémi káptalan Pachul nevű birtokát és szőlőjét, melyet emberemlékezet óta birtokol kb. 4 esztendő óta elfoglalva tartja. És nemcsak a külső emberektől (ab extraneis), hanem azoktól a veszprémi lakosoktól is, kiknek ott szüleik vannak, borkilencedet csikar ki, sőt az elmúlt évben Szent Mihály ünnepe táján (szeptember 29.) a beszedett bort a káptalan Wazol-i jobbágynak 12 ökrével szállíttatta el. (Veszprémi Regeszták. 271.); 1517: Szeptember 29. körül „providus Andreas Dede, iobagio Goergii Pazthoky ... in possessione Naghbarkan, in com. Newgrad, commorans, cum vino, sive musto in vinea sua in promontorio Chewthhegye vocato ... domum venire habuisset,” útközben már a kilencedet szabályszerűen befizette, Guthy Ország Ferencnek és Imrének emberei rátámadtak, és a szekeret, valamint az azt húzó 6 ökröt tőle lefoglalták. (Vay család berkeszi lt.-ból. 1570. Adattár. O. A.)

¹⁷ 1452. október 7.: A kismartoni tanács kéri a soproni tanácsot, hogy Kropfel István polgártársuknak Seiberleich Zsigmond által Meggyes területén elkezdett szüretelését engedje meg. *Házi J.*: 1921. I/3. 387.; 1452: október 12.: III. Frigyes német császár meghagyja a soproni tanácsnak, hogy Kornmess Henrik bécsújhelyi polgár mustját, melyet területükön fekvő szőlőjében szüretelt, engedjék szabadon elszállítani. *Házi J.*: 1921 I/3. 387. A szüret és a borkészítés gyakori tárgya a középkori kézirat- és kalendárium-illusztrációknak is, s így forrásértéket jelentenek különösen a művelet időpontjára nézve is. Ez két kalendáriumunk tanúsága szerint is, a hazai éghajlati viszonyoknak megfelelően, úgy

munkálatait késő ősszel a szőlő bekapálása, illetve befedése.¹⁸ A többszöri kapálás és a munkálatoknak a tavaszi metszéssel való kezdése arra vall, hogy a szőlőt még a 15. században sem fedték mindenütt; ez még később is általános.¹⁹ A szőlő téli fagytól való nem védeése, ellenben többszöri kapálása, gondos karózása és metszése viszont azt mutatja, hogy a növény természetes regenerációs készségét éppúgy beleszámították a művelésbe, mint azt a munkatöbbletet, amelyet az ember a többszöri kapálással és a termés ideje alatti további gondozással a növény fejlődésébe beleadott.²⁰

A szőlőmunkálatokról a 14. században így csak annyit állapíthatunk meg határozottan – leszámítva a fenti következtetéseket –, hogy új ültetés esetében általában plántálják őket.²¹ Figyelembe véve a 19. század elején is még élő országos gyakorlatot, ez valószínűleg gyökértelen venyigék eldugtatásából állott. Ehhez meglehetősen kezdetleges módon legfeljebb gödröket áshattak,²² vagy fafúrórt alkalmazhattak, és az így nyert gödrökbe ültették a venyigéket,²³ majd ezeket a

lászik, hogy októberre esett. Lásd a Széchényi Könyvtár 15. századi és a nagyszombati 16. századi kalendárium erre vonatkozó ábrázolásait: Képmelléklet 31–33. kép.

¹⁸ 1496: „Feria secta proxima ante festum Valeriani martyris (december 15.) proxime preteritum, dum providus Ambrosius Thorma, iobagio dicti domini exponentis in oppido Zantho (com. Zaladiensis) existenti habita commorans, ad promonthorium possessionis Lak, vineam scilicet suam ... lizonizare habuisset,” Herthelendi Mátyás emberei megtámadták. (Zalai O. II. 635–36.)

¹⁹ A szőlőfedésről még a gyakori tanácsokat adó Pethe Ferenc is úgy vélekedik: „A szőlőpalánta, melynek ki kell állania a telet, ott ahol természetéhez illő tájon fekszik, a szőlőt a tél elől soha nem kell féltetni.” *Pethe F.*: 1805. II. 518.

²⁰ Szőlőművelésünk fejlettségi foka tehát nemigen mutat nagy eltérést Európa más népeitől: március, de legkésőbb április elejéig a szőlőtőkét fel kell fedni, ha éppen a fagy miatt be van takarva, és megmetszeni. A metszés után következik a gyökerek körüli porhanyósítás és a felesleges kinövések eltávolítása. Aztán a karózás, kötözés és többszöri kapálás következik. Júniusban kapálnak, majd júliusban újból. Végül szeptemberben és októberben következik a szüret, mely után rögtön megkezdődik a karók eltávolítása is. *Grand, R.*: 1950. 402.

²¹ 1317: Hévíz: „cum vinea sua in orto plantata.” (Anjou O. I. 432. 389.); 1331: Quandam vineam suam manu propria plantatam in territorio nostro in Beber sitam” 5 márkáért eladva. (Anjou O. II. 544.); 1385: „vineam per ipsos plantatam. (DI. 7139. Má. E.)

²² 1477: Alsófégyverneki Walkay dictus György „quandam particulam terre arabilis ... intra limites dicte possessionis Alsófégyvernek, super promonthorio, in com. Hont, adiacentem,” Kyralfya-i Soos dictus Mihály rovására „perarari et seminari fecisset.” – Ugyanaz „certam partem cuiusdam terre arabilis, per Valentinum Thot ac Andream Koros familiares suos, effodi et vitibus inseri et plantari fecisset”. (DI. 72918. Adattár. O. A.)

²³ Még a 19. század elején is „némelyek tsak közönségesen megszántott földbe, vagy mindjárt gödörösás után, vagy ami még vadabb, ásás nélkül furóval ültetik el a venyigét, mintha az fűz- vagy jegenyefa volna.” *Pethe F.*: 1805. II. 438.

tőkéket szaporították el homlítóssal²⁴ minden irányba. A „plánta” elnevezés még a közelmúltban is országosan ismert kifejezés. Általában az ültetéstől számított 9–10 éves korig nevezik így a szőlőt, vagyis már jól bent az érési korban.²⁵ Ez a szőlőplánta meglehetősen hosszú meghonosítási időszakra, tehát gyökértelen venyige ültetési módjára enged következtetni. Az új ültetésű szőlőknél a 15 év elteltével járó szolgáltatások²⁶ is azt mutatják, hogy a szőlő teljes éréskorszaka voltaképpen csak ekkor kezdődik meg. A talaj alkalmas előkészítésén kívül a szőlő termővé tétele jelenti a másik igen fontos stádiumot a szőlőművelésében. Ez a hosszan tartó munkafolyamat derül ki több adatból is: 1337-ben például Zemplénben már határozott különbséget tesznek a művelés alá vett szőlők és olyan helyek között, melyek még csak alkalmasak a beültetésre.²⁷ Az öreg szőlők²⁸ mellett új ültetések említése²⁹ pedig arra vall, hogy már a kivénhedt szőlők pótlásáról is gondoskodnak, tehát a kiöregedési idővel is erősen számolnak.

A szőlőtermesztés fejlettségére mutat a szőlő gondos védelmezése is. Azokon a szőlős helyeken ugyanis, ahol a szőlők meghonosítása már nagyobb összefüggő foltozokban megtörtént, némi kerítettség nyomai mutatkoznak.³⁰ Ez legtöbbször a szőlő aljában meghagyott természetes élő sövény (szeder, tüskés galagonyabokor)³¹ vagy mesterségesen csinált gyeplé. Rendeltetése ebben a korban is csak az, mint később,³² hogy a kártevő marhákat, nemkívánatos idegen elemeket a szőlőn kívül rekesszék.

²⁴ A szőlőszaporításnak még a 19. század elején is legtermészetesebb módja a „homlítás” volt. Az anyatókén legfeljebb egy-két esztendeig hagyták a venyigét. Némelyek csak egy arasznyi mélységre homlítottak, hogy annál jobban gyökerezzen. *Pethe F.*: 1805. II. 471.

²⁵ *Pethe F.*: 1805. II. 419.

²⁶ 1360: Elefánti Mihály, a cifferi jobbágyoknak kiváltságot biztosít: „in novo monte Michchelspergh” évente adnak dézsmát „prou vinearum iuris extitit”, a 14 év eltelte után pedig, amelyik jobbágynek ott szőlője van, az minden „quartal” után egy „quartale” bort vagy mustot fizet. Ha extraneusoknak van ott szőlőjük, azok a „wortperk”-i szőlő után szolgálnak. (O. L. Dl. 5005.)

²⁷ 1337: „vineis ad culturam iam subiectis, montes maiores et minores in territorio ut dictum est pro vineis apta”. (Károlyi O. I. 123.)

²⁸ Semse (Abaúj m.): „inter veteram vineam”. (Dl. Semsey cs. lt. 8; K. L. B.); 1361: Békásmegyeri szőlőhegyen említik az öreg szőlők helyeit. (Dl. 1935.)

²⁹ Veszprém városában új telepítésű szőlő. (Veszprémi kpt.; F. N: A.)

³⁰ 1335: „ad indaginem vulgo Gywpu vinearum”. (O. L. Dl. 11290.); 1367: „quandam vineam in territorio villae Nyul in loco vulgariter Feelkerth vocato”. (Magyar Oklevél Szótár. 232.)

³¹ „cum rubeto seu terra inculta sub eadem vinea habito secundum consuetudinem illius montis”. (Pozsonyi kpt. Orsz. Lt. C. 14. f. 12. Ml. 11; Má. E.)

³² A gyeplé rendben tartása még századok múlva is a hegyjog legfontosabb pontja. „A szőlő gyepléje, vagy szőlőkre menő kapuk és hácsók mindenütt, esztendőnként megnyitván megcsináltassanak.” (*Rákóczi Ferenc: Szabályzat a hegyaljai szőlőművelésről.* G. Sz. I. 1894. 82.)

A művelés országos fellendülésére mutat a 14. században, hogy a művelési módokra vonatkozó gyér számú adatokkal szemben igen megnövekednek azok, melyek szőlőültetvények területi elhelyezkedését tükrözik vissza. Így egyik legfontosabb szőlőterületünkön, a Dunántúlon, két hatalmas, egymástól eltérő szőlővidék körvonalai mutatkoznak meg: egyik a régi Zala, Veszprém, Somogy, Baranya, Verőce megyék főleg paraszti szőlőterülete. A szőlő az itteni jobbágság rendes telekbeli tartozékának látszik a szántóföld mellett.³³ A helyi lakosságon kívül nagy számban művelnek itt szőlőt a közeli falvak lakói is.³⁴ Ebbe a területbe kapcsolódnak be már a korai időkben egyes városok szőlőbirtokos polgárai is.³⁵ A másik dunántúli terület a főként most kialakulóban levő Pozsony, Sopron, Moson megyék teljesen elütő, és zömében inkább idegen polgári vidéke.³⁶ Az adatok azonban azt mutatják, hogy a polgárság mellett a jobbágság is nagy számban rendelkezik itt szőlőkkel. A területek szőlőkategóriáinak nagysága – a negyed szőlő – pontosan egyezik e vidéken ebben a korban már általánosságban szokásos teleknagyságokkal.³⁷ Sok tekintetben a Dunántúlhoz kapcsolódik Buda³⁸ és Békásmegyér³⁹ környékének ugyancsak polgári vidéke. A másik fontos szőlővidékünk az északi hegyláb, mely Borsod, Ugcsoa, Bereg és Zemplén megyék területét öleli fel, Miskolc, Nagyszőlős, Nagymuzsaly és Tarcál vidékével.⁴⁰ Végül egészen különálló Bihar és Erdély; ez Nagyvárad, Kolozsvár és Gyulafehérvár központokkal alkot önálló területet.

³³ 1309: Szőlősi Dénes Budur servust feleségével a veszprémi egyházra hagyja. Ad neki 10 hold földet, 1 rétet, 1 hold szőlőt. (Veszprémi Regeszták. 32.)

³⁴ 1343: A pécsváradi (Baranya m.) káptalan egy birtokát 20 évre átadja „cum iure montano extraneorum”. (Eszterházy cs. lt. Rep. 32. B. f.; F. E.); 1369: Somogy (Baranya m.): idegenek szőlője után járó bér. (Tza. Mérey cs. lt. 18; F. E.)

³⁵ A Somogyban birtokos fehérvári olaszok ellen felmerült már a 13. század elején az a panasz, hogy szüret idején összevásárolják a bort, és kiviszik, mielőtt még megdézsmálták volna. Pannonhalmi 1902. I. 61.

³⁶ Például a dévényi (Anjou O. VI. 151.) vagy a cifferi hospesek kiváltsága. (O. L. DI. 5005.)

³⁷ 1353: „vineam ipsorum unius quartale, que quondam Lucha extitisset, in territorio possessionis Rethhe, cum quartalibus jobbagionum”. (Pozsonyi kpt. O. L. C. 14. f. 15. Ml. 35; Má. E.)

³⁸ 1331: „Idem Zeuke (pesti polgár) quondam vineam suam in promonthorio ville Scti Jakobi Uymal vocato ... eidem magistro Emerico et filiis suis ... vendidisset.” (Anjou O. II. 536.); 1355: Péter, Kont Miklós erdélyi vajda ítélőmestere, fia korai halálán megdöbbenvén, összes vagyonáról végrendeletileg intézkedik: „Item domos suos in castro Budensi inferioribus Calidis Aquis, in Pestiensi ... habitas ... item vineas suas in territorio Veteris Buda supra Albam ecclesiam ... cum eorum ... pertinenciis universis ... contulisset et legasset.” (Anjou O. VI. 399.)

³⁹ 1332: A kőkényesi prépost és konventje „Quondam particulam terre eiusdem monasterii de Kukenus in predicta possessione Bekasmeger, in territorio Wyzamal vocato habitam”, Domokos fiára Jánosra átruházza. (Anjou O. II. 635.)

⁴⁰ 1434: Nagy Péter tokaji várnagy és Tarcál város bírái előtt Eslári Jonhus András özvegye, valamint Eslári Mihály megegyeznek és „quondam vineam suam in monte Mezel-

A szőlő területi elhelyezkedésére vonatkozó adatokkal szemben igen gyérek azok a források, melyek a borkészítés módjára engednek következtetni. A prések ritkaságából arra gondolhatunk, hogy a szőlőszemek kisajtolására szolgáló gépi berendezkedés ekkor még meglehetősen ritka lehetett. Buda⁴¹ és Sopron⁴² környéki előfordulásuk is azt mutatja, hogy valószínűleg az itteni polgárság nagyobb arányú borkészítésével kapcsolatosak. Egyébként a szőlőszem kisajtolása egyszerű taposás által történt, amint ez paraszti szőlővidékeinken még később is általános gyakorlat volt.⁴³ A középkor mindennapi életét példázatainkban híven megörökítő Domonkos-szerzetesek 15. századi prédikációiban maradt meg a nyoma ennek az eljárásnak,⁴⁴ de hitelesen rögzíti egy 15. és egy 16. századi kalendáriumunk ábrázolása is. (Lásd Képmelléklet 31-33. kép.) Mindkét képen eleven hűséggel tűnik élénk a szőlőszemekkel megrakott taposókád, benne a taposást végző emberrel. A jelenet hitelességét nagymértékben fokozza a rajzoló azáltal is, hogy a legnaturalisztikusabb módon igyekszik a környezetet is bemutatni. A kád mellett levetett cipők, a háttérben üres hátikosár látszik. Az ajtóban új alak tűnik élénk, hátán jókora putton. A két jelenet között csupán annyi az eltérés, hogy a 16. század közepéről származó képen a kád két gerendán áll. E felemelés minden bizonnyal azt a célt szolgálja, hogy a szőlőnedv könnyebben kicsoroghasson az alája helyezett kisebb kádba. Az így nyert mustot különböző nagyságú hordókba mérték, s vagy a helyszínen tárolták, vagy elszállították lakóhelyükre, és ott a pincékben őrizték.

mel sitam cum omnibus fructibus ei et filio ipsius testamentaliter legasset”. (Károlyi O. II. 149.)

⁴¹ 1328: a budai káptalan előtt Óbudai Péter özvegye, valamint Cseke fia Mihály a budai hegyen lévő szőlőjüket egymás közt kicserélik „cum ... loco torcularis, via et aliis attentionciis”. (Anjou O. II. 345–46.); 1345: Lakoch-i Miklós özvegye „quandam vineam suam ... in Kerekudmal existentem ... cum omnibus pertinenciis ... loco scilicet torcularis, via et aliis” Márton fia, János óbudai polgárnak eladja. (Anjou O. IV. 482–83.)

⁴² 1365: I. Lajos megparancsolja Kálmán győri püspöknek, hogy a soproni polgároktól a bordézmát ne hajtja be szabadságaik ellenére akkor, mikor neki tetszik, a házaikban, hanem csak a szüret idején mustban vagy pénzben a présházaknál. Házi J.: 1921. I/1. 133.; 1484: Haberleiter Miklós soproni polgár végrendelete: „Item unum vas vini viginti urnarum, quod procreatum est in promontorio Erczgrweb dicto et unum vas tredecim urnarum, illa duo vasa lego pueris filii mei in subsidium culture vinearum. Item torcularia, vasa, dolea et reliqua instrumenta, que pro colligendo vino requiruntur, lego similiter beneficio annotato”. Házi J.: 1921. I/6. 28.

⁴³ Vincze István szíves szóbeli közlése.

⁴⁴ „Et iterum angeli aliam questionem subinferentes dixerunt: quare ergo rubrum est indumentum tuum, et vestimenta tua, sicut calcantium in torculari (bornomonak) respondit eis (solus Christus) torcular calcavi solus, et de gentibus non est vir mecum, et aspersus est sanguis peccata eorum super vestimenta mea, et omnia indumenta mea coinquinavi”. (Sermones Dominicales, II. 275.)

Bortermelésünk növekedésére mutat, hogy a Dunán- és a Drávántúl egyes nagyobb szőlővidékein egész nagy számban bukkannak fel ezek a pincék mind polgári, mind paraszti tulajdonban. Így általánosnak látszanak a Balaton környéki igen régi szőlőterületünkön; a somogyi szőlőművelő jobbágyságnak például rendes telekbeli tartozékai,⁴⁵ de gyakoriak a veszprémi és a zalai partokon is.⁴⁶ Egyes jelek arra mutatnak, hogy a falubeli belső pincék mellett a szőlőbeli külső pincék is elég általánosak a Balaton mentén.⁴⁷ De megtalálhatók a Dunántúl erősen polgári jellegű szőlőterületein is; így elsősorban Sopron és Buda környékén.⁴⁸ A pincék egy részének a rendeltetése minden valószínűség szerint nem csupán a bor tárolása volt, hanem azokon a helyeken, ahol külön présházak nem voltak, fontos színhelyül szolgáltak a borkészítéshez is. E határbeli pincék jelentőségét még különösen emeli az a körülmény is, hogy egyben férőhelyül is szolgálhattak a művelésre sokszor igen nagy távolságból odautazó külső szőlőbirtokosoknak vagy szolgálk-

⁴⁵ 1336: A somogyi népek „in predictis possessionibus ... cellaria, domos ...” bírnak (Anjou O. III. 314.)

⁴⁶ 1393: A sági konvent előtt Kezew-i Dachow fia Miklós és fia László bevádolják Pribel-i Kanthow fiait, hogy éjjel az ő keszői házaikhoz jöve, a pince ajtaját feltörték, és az élelmiszereket és a sört onnan elvitték. (Zsigmond-kori O. I. 329.); 1386: A veszprémi egyház jobbágynak „cellarium”-ja. (Dl. Tzsa. 42360; K. L. B.); 1343: Veszprém városában egy telek „cum cellario et omnibus edificis”. (Veszprémi Regeszták. 148.); 1392: A veszprémi káptalan előtt Hidegkuth-i Mihály fia veszprémi kanonok s Bereck kiegésznek Ajtai Pál fia Péterrel és testvérük és rokonuk hagyatéka miatt folyt perükben. Az aracsí kúriát, a kőházakat és a pincéket két egyenlő részre felosztják. (Zsigmond-kori O. I. 7735.)

⁴⁷ 1447: Hahóti Boldizsár által Peleskei Ördög Miklós nejének Bad nevű birtokán elkövetett hatalmaskodás ügyében vizsgálatot tartanak: „cum temporibus preteritis, quidam Thomas dictus Herman, protunc iobagio dicti Balthazar, filius Ladislai de Hahoth ... in possessione Seyther residens, habita licencia, iustaque terragio deposito ... ad possessionem dicti exponentis Baak vocatam se recepisset moratorium, tunc prefatus Balthazar de dicta Hahoth cum suis complicitibus ad cellarium eiusdem Thomas Herman in sua vinea habitum irruendo, abindeque confractis iainus dicti cellarii, unumvas vini Pauli dicti Bornok iobagionis dicte exponentis ab eodem Thomas Herman ... extrahi, deportari ... fecisset”. (Zalai O. II. 353–54.)

⁴⁸ 1397: A Sáros megyei Thotselmesi Miklós fia Balázs fia Miklós hálából Rozgonyi Miklós fiainak ad egy bányjától hozzakerült házat Visegrádon, minden tartozékával „cellario et edificis in superficie eiusdem habitis et preparatis”. (Zsigmond-kori O. I. 5065.); 1429: Zsigmond király a győri püspök és Sopron városa között a bordézma ügyében folyt perben a bizonyítékok meghallgatása után úgy ítélkezik, hogy a bordézma beszédese mindig Szent Márton másodnapján kezdődjék, és az így összeszedett bort a püspöki tizedszedők tartoznak haladéktalanul a polgárok pincéiből a város falain belül fekvő püspöki pincékbe szállítani, és ott megőrizni. *Házi J.*: 1921. I/2. 409.

nak.⁴⁹ Jól szembeszökik ez Verőce borospincéinél, melyeket a közeli falvak lakói is használhattak.⁵⁰

A borkezelésre vonatkozó feljegyzések teljes hiányából arra következtethetünk, hogy bortermelésünk – egy-két vidéket leszámítva – ekkor még nem annyira minőségi, mint inkább mennyiségi igényeket volt hivatva kielégíteni. A szőlőfajták neveire és a leszűrt borok minőségére vonatkozó gyér adatokból például nem állapítható meg a szőlő kedvelt színe sem. A bor színének teljes hiányából arra következtethetünk, hogy inkább fehér borokat termeltek, még ott is, ahol vörös szőlő is termett. Így a bor valószínűleg csak később nyerte színét, a borkészítés és gondozás fokozottabb javulása által.⁵¹

A nagyobb méreteket öltő termeléssel lehet kapcsolatos, hogy egyes határszéli helyeken, mint Pozsony, Sopron, Moson megyék vidéke már egyre erőteljesebb méreteket ölt a nyugati kivitel. Ez tűnik ki például a dévényi hospesek 1351-i kiváltságleveléből is, mely a lakosok Ausztria felé kivitelre kerülő borainak vámja felől rendelkezik.⁵² De különösen szembeötlő Sopron esetében, melynek külföldi borforgalmát a 14. századtól kezdve már több királyi rendelet is szabályozza. 1338-ban, például Károly Róbert parancsolja meg a pozsonyi várispánnak, valamint Vas, Sopron és egyéb határszéli ispánok és városok lakosainak, hogy a soproni polgárokat, úgyszintén más magyar, cseh vagy lengyelországi kereskedőket, akik soproni borokat szállítanak, ne háborgassák, hanem a jogos vám vétele után békén engedjék őket útnak.⁵³ A nagyobb arányú kivitel az itteni polgárságnak a termelésbe való aktív bekapcsolódásával magyarázható. Ez tűnik ki például a nagyszombatiak esetében is, akik már a 13. században bérleti viszonyban állottak a Szentgyörgyi grófokkal a távoli Bazin és Szentgyörgy területén birtokolt szőlőjükre nézve.⁵⁴ A nagyszombati és soproni polgárok mellett még a pozsonyiak rendelke-

⁴⁹ 1325: Szentgyörgyi Ábrahám fiai a bazini határban Nagyszombat város polgárai által gyakorolt szőlőművelés és bortermelés feltételeit megszabják: „Item volumus et concessimus, quod currus vacui et tunelle vacue tine et orcei prefatorum civium ligones et suber verum eciam victualia cum aliis necessariisque ad nostras possessiones per eosdem abducuntur, servi et ancille eorum et vinitores tam in introitu nostre ville, quam eciam in exitu ab omni tributo predicti cives de Tyrna cum omnibus ad ipsos spectantibus liberi sint”. (Anjou O. II. 192.)

⁵⁰ Motesiczky cs. lt. F. E.

⁵¹ A vörösborkészítés e korban külföldön is elég körülményes volt. Nem volt elégséges hozzá, hogy piros szőlőt préseljenek, hanem a mustot a törkölyön hagyták egy darabig állni, s ha a mértéket és időt eltalálták, piros bort kaptak. *Grand, R.*: 1950. 406.

⁵² 1350: „Qui ducere voluerit de vino ad Austriam, tenetur dare de 10 urnis vini unam urnam pro decimis ... De uno trinario vini similiter 12 denar in tributo.” (Anjou O. VI. 651.)

⁵³ *Házi J.*: 1921. I/1. 70–71.

⁵⁴ 1278: Szentgyörgyi Ábrahám fia és Nagyszombat városa között létrejött megegyezés a szentgyörgyi szőlők ügyében: A nagyszombati polgárok szóleikkel szabadon rendelkeznek, örökös hiányában végrendeletileg bárkire hagyhatják, vagy le is adhatják. De a

tek itt nagyobb szőlőbirtokkal. Az Ausztria mellett Cseh-Morvaország és Lengyelország felé kivitelre kerülő Sopron és Pozsony környéki borok iránti külföldi keresletet minden valószínűség szerint kiváló minőségük okozta. A 15. században gyakran tesznek említést a borok között valamiféle édes mustról.⁵⁵ De abból a körülményből is, hogy Sopron környékén sokszor még novemberben is szüreteltek, valamilyen aszúkézfítményre gondolhatunk.⁵⁶ A nyugati és északnyugati határszéli kivitelre kerülő borok belföldi közkedveltségét mutatja, hogy a középkorban igen gyakran találkozunk vele a magyar király asztalán is,⁵⁷ ami arra vall, hogy a korábban nagy hírnévnek örvendő szerémségi bornak ekkor már erős versenytársa lett. Ez a két borfajta az, mely még a 15. században is leginkább igényt tart a nyugati és északi kivitelre, a felvidéki szőlőművelés nem kis kárára; jelentősen háttérbe szorítván ezáltal az ugyancsak külföldi piacokat kereső felvidéki savanyúbb borokat,⁵⁸ melyek közül jelentőségre e korban leginkább a nagyszőlősi és muzsalyi⁵⁹ bor tett szert a belső piacon.

szabadság és függetlenség csak azokat a polgárokat illeti meg, akiknek szóleiken kívül Szentgyörgy területén nincs kúriájuk és épületük. *Mátyusz E.*: 1930. 811–12.

⁵⁵ 1456. október 11.: Weispriach Zsigmond a soproni polgármester kéri: „ich bitte euch mit sundern vleis, ir wellet mir ain sechs emer des suessisten most, den ir gehaben mugt”. *Házi J.*: 1921. I/4. 132.

⁵⁶ 1477. október 19.: Tierstein Vilmos gróf, császári kapitány és a bécsújhelyi tanács kijelenti, hogy Sopron városának és öt falvának szüretét nem fogják megzavarni, és másfél hónapon át békét tartanak. *Házi J.*: 1921. I/5. 358.

⁵⁷ 1453: Zsigmond meghagyja a soproni polgároknak, hogy „sex vasa boni vini antiqui pro ore nostro proprio valencia huc ad civitatem nostram Psoniensem mittere debeatis, quoniam carissimi filius noster, dux Austriae et eius conthoralis.” *Házi J.*: 1921. I/3. 103.

⁵⁸ 1482: Mátyás király értesítvén, hogy „vina Sirimiensia et alia parcium regni nostri inferiorum per mercatores et negociatores ceterosque regnicolas in aquis et eciam in terris versus partes illas superiores regni nostri in tanta copia et abundancia sine intermissione apportari, ut iam vina parcium illarum superiorum, ex quo eadem acerbiora, illa vero dulciora existent, maxime a Polonis et Ruthenis aliisque nacionibus regnorum et regionum superiorum, qui scilicet temporibus aliis vina illa regnicolarum earundem parcius superiorum comparare soliti fuissent, contempnerentur, et in nullo precio haberentur: propter quod eciam culturam vinearum ipsorum dimittere et easdem vineas, ex quibus aliis temporibus vixissent, et non mediocre commodum habuissent, in perpetuam vastitatem relinquere cogerentur.” Szapolyai Imre szepesi gróf útján közhírré téteti, hogy ezentúl szerémi vagy más alvidéki borokat Tisza-Lucznál feljebb se szárazon, se vízen szállítani, s máshová, mint Nagybánya, Debreczen és Szatmár felé a tiszántúli részekre eladni senki ne merészkedjen; aki pedig a tilalmat áthágná, annak bora s összes javai foglaltassanak le, ő maga pedig további rendelkezésig vettessék fogságba. (Történelmi Tár, 1902. 353.)

⁵⁹ 1476: „Cum in vigilia festi beatorum Simonis et Jude apostolorum proxime preteriti quidam iobagiones ipsius exponentis in possessionibus Karrul predicta ac Wada, Feen et Chanalos vocatis commorantes de possessione Musay in novem curribus ipsorum quinquaginta octo bobus trahentibus viginti duo vasa vinorum ad propria conducere vo-

A termelés nagy lendületére mutatnak azok az inkább jogi természetű rendszabályok is, melyek ekkor látnak először napvilágot. Közülük sok azonban már a későbbi hegyjogi szabályoknak is alapját jelenti. Létrehozásuk egyfelől a földesurak érdekeinek előmozdítása, másfelől a külső és belső lakos termelők jogainak szabályozása céljából volt szükséges. Ebben a korban ugyanis tetemesen megnőnek az idegenek foglalásai és szőlővásárlásai egy-egy szőlőhegyen belül. Tudniillik, ha valamilyen település határában szőlőművelésre alkalmas terület nincsen, ott az egyes városok vagy falvak lakói a szomszéd község territóriumában szereznek szőlőt maguknak.⁶⁰

Az idegen szőlőbirtokosok számának emelkedése nagymértékben összefügg azzal a birtokszervezési törekvéssel, mely a 13. század végétől a polgárságot, a 14. századtól pedig a polgárság mellett a parasztságot is annyira jellemzi. A szőlő különleges talajigényének tudható be – ekkor ugyanis még mindig nemigen jön le a lombos hegyoldalokról –, hogy gyakran távoli vidékekre is ellátogatnak, hogy fáradtságot és költséget nem kímélve, szőlőültetés számára alkalmas földeket szerezzenek. A szőlőültetvények számának növekedése a középkor nagy borfogyasztásával magyarázható. A saját szükségletű fogyasztás mellett a felesleg tehát már nagyon korán piacra kerül. Az árutermelés fokozódását kedvezően befolyásolta azonban az is, hogy egyes vidékek a bornak mindvégig erős szűkében voltak. Így legmegfelelőbb volt arra is, hogy termelője általa kapcsolódjék be a kereskedelmi életbe. Bizonyítja ezt az is, hogy az élelmes polgárság már a 13. század folyamán ellátogat távoli szőlővidékekre, hogy ott szerezzen magának birtokot. Például a fehérvári polgárokról tudjuk, hogy Somogyban, a debreceniek pedig Bihar hegyoldalain műveltetnek szőlőket.⁶¹ Ez a terjeszkedés még tovább fokozódik a 14. században.⁶² A polgárság nagyarányú bekapcsolódására mi sem jellemzőbb jobban, mint az a körülmény, hogy a 14. században többen bérelnek közülük szőlőket a helyben nem lakó tulajdonosoktól.⁶³ A jól jövedelmező termelési forma egyben azt is lehetővé teszi számukra, hogy tetemes kölcsönöket vegyenek fel szüleik meg-

luiset” Tyukod és Börvely között Báthori András emberei megtámadták. (Károlyi O. II. 450.)

⁶⁰ 1387: A váradpüspöki lakosok szőlői Várad területén. (DI. 7235; Má. E.); 1348: Keresztur szőlei Szőlős városában. (Fejér IX/1. 602.); 1364: A szinai hospesek szőlei Németi falu területén. (O L. DI. 5339; F. N. A.)

⁶¹ Hazai O. VII. 275.

⁶² Lásd a térképet: Képmelléklet 34. kép. 1327: Urkuta birtokon vannak az esztergomiak szőlői. (Batthyány cs. Köpcsenyi lt. C. 16. f. 2. Mn. 32; F. N. A.); 1361: Budai polgár Békásmegyeren birtokol szőlőt. (DI. 1935; Má. E.); 1383: Pozsonyi polgár Szentgyörgy területén fekvő szőlője. (DI. 6992; Má. E.)

⁶³ 1408: Antal csornai prépost kéri Sopron város tanácsát, hogy Hynther polgártársukat figyelmeztessék a még elmúlt évbe megboldogult György testvér által neki a termés fejében megmunkálásra átadott egyházi szőlő megművelésére, mert ellenkező esetben úgy azt, mint egy másik szőlőt is más kezére fogják átadni. *Házi J.*: 1921. I/2. 9.

munkálására.⁶⁴ A szőlők területi növekedése jól összefügg még a parasztság nagyarányú irtási készségével is. Ez abban mutatkozik meg, hogy ebben a században nem ritka eset, hogy valamelyik jobbágy más megyében vagy más község határában szánt, vagy foglal magának szőlő alá alkalmas földet.⁶⁵ Egy-egy szőlőbirtok tehát már a legkülönbözőbb osztályhelyzetű – földesúr,⁶⁶ paraszt, polgár – és a legváltozatosabb helyen lakó⁶⁷ birtokosok tarka képét szemlélteti.

A kiváltságlevelek, amilyenek az 1350-es dévényi, az 1325-ös nagyszombati és az 1360-as cifferi, ugyan elsősorban a földesúrral szemben való kötelezettségeket, illetve a különböző szolgáltatásokat, *terragiumot*, azaz hegyvámot és egyéb ajándékokat szabályozzák,⁶⁸ de kiterjednek a kereskedelem alapvető kérdéseire, a kivétel és a szabad borárulás, az úgynevezett korcsmáztatás⁶⁹ jogára is. Sőt több olyan,

⁶⁴ 1392: Zsigmond király a rossz termés miatt Pozsony lakóinak elengedi a kamatot azon pénz után, melyet szőlőjük megművelésére vettek fel, és csak a tőke megfizetésére szorítja őket. (Zsigmond-kori O. I. 288.)

⁶⁵ A 14. században a veszprémi káptalan tiltakozik az ellen, hogy Bárlágy-i és Chepa-i népek az ő „Pachy”-i, „Waswl” és „Zeuleus”-i szőlejükét használják, és a hegyvámot nem fizetik meg. (Zala m.) (Veszprémi kpt. magán lt. Szőlős 13; F. N.- A.); Borosjenőn szőlőt ad el egy szentlászlói jobbágy. (O. L. Dl. 4919; F. N. A.)

⁶⁶ 1349: A veszprémi káptalannak szőlősbirtokon 5 vinitorja van. (Veszprémi kpt. magán lt. Szőlős 10; F. N. A.); 1377: Nemes szőleje „in territorio civitatis Wyhel”. (Dl. 6471; Má. E.)

⁶⁷ 1361: Békásmegyeri szőlőhegyen budai polgár, pilisi és apátsági jobbágyok szőlei vannak. (Dl. 1935; Má. E.) 1332: (Pozsony m.) Szőlők eladása és vétele nemesek közt; fél szőlő a Zemeth-i villicus özvegyéé, másik fele pozsonyi polgáré, $\frac{3}{4}$ szőlő molnár özvegyéé. (Dl. 2704; Má. E.)

⁶⁸ 1325: Szentgyörgyi Ábrahám fiai és a nagyszombati polgárok között létrejött egyezmény a Bazin határában művelt szőlőkre nézve: „de qualibet integra vinea tres pensas denariorum vienensium nobis solvere teneantur, de quibus tribus pensis in prima cultura vinee videlicet in quadraginta quadraginta denarius, duas vero pensas in vindemiacione, et de unaque vinea integra duos denarios, et de media vinea unum denarium, de quartali unius integre vinee similiter unum denarium solvere teneantur ... Item pro tributo, de qualibet tunella vini, quam unius currus portare sufficit, sive potest, que de possessione et de villa nostra ducitur, sex denarios solvant, tantum modo et non plures; volentes eciam, quod unisquisque predictorum civium, ac alii ad ipsos pertinencium qui ipsorum vina de Weynaren et de Scto. Georgio per villam nostram Bozyn ducunt, similiter sex denarios de qualibet tunella cum vino repleta pro tributo solvere teneantur, volumus eciam, quod pro terragio nostro de qualibet vinea integra, quod vulgariter pergreth dicitur, duos acones vini cum recta et communis acone civium de Posenio cum quod iidem cives Posenienses singulis annis nos tenentur expedire solvere teneantur.” (Anjou O. II. 192.)

⁶⁹ 1350: Aki Dévényből bort visz ki, 18 dénárt fizet vámul minden szekér után, aki Ausztriába visz ki, 10 urna után 1 urnát ad tizedül. (Anjou O. VI. 151.); 1360: A cifferi kiváltságlevél kimondja, hogy a Ciffer-beliek és hospesek, akik Míchchelsperghről gyűjtött bort szoktak kimérni, nem fizetnek „Zcapfrecht”-et. (O. L. Dl. 5005.)

a hegyjog alakulására is mutató ponttal is rendelkeznek, melyek a birtokosok egy másfelé vagy az egész közösség felé megnyilvánuló jogát és kötelezettségét fektetik le. Ilyen a dévényi kiváltságlevélnek az egyik pontja: „Ha valaki szőlőt akar eladni vagy venni, senki másnak nem tartozik pénzt adni, csak a bírónak, ami régtől fogva szokás.”

A szabad szőlőszerzés lehetősége mutatkozik meg egy további rendelkezésben: „a szőlők vételének, eladásának senki nem állhat ellen vagy vakmerően nem gátolhatja azt”.⁷⁰ Az idézett kiváltságlevélben nem domborodik ki azonban egész határozottan, hogy a dévényi *communitas* bíróját vagy esetleg már külön megválasztott hegybírókat kell-e az illetékes személyben látnunk, aki az esküdtekkel együtt a szőlőhegy legfőbb funkcionáriusa a későbbi időkben is. A bírónak való fizetés szokása az újkori hegyjogi szabályokban is meglehetősen általános. A belső és külső szőlőművelő lakosság közös érdekeinek előmozdítását szolgálja a kiváltságlevélnek egy másik pontja, mely a föld, a víz és egyéb szükséges dolgok szabad használata felől rendelkezik, mind a szőlő munkálatai, mind a szüret ideje alatt.⁷¹ A távol lakók gazdasági érdekeinek szem előtt tartása mutatkozik meg abban az 1361-ben megjelenő földesúri rendelkezésben is, mely a közeli falvak szőlőművelő lakosságának Verőce borpincéinek használatát engedélyezi.⁷² Egy-egy szőlőbirtokon a présházak ritka számát tekintve gondolhatnánk egyébként is azok közös használatára.⁷³ Valószínűleg a kiirtható területek nagy bőségével függ össze, hogy a közösség szabályozó jogával a szőlővásárlásokkal kapcsolatban sem az említett három kiváltságlevélben, sem egyébként nem találkozunk. De minden bizonnyal már külön hegyrendészeti szabályok kibontakozásának előjelét kell abban látnunk, hogy ezek a szőlőbirtokok bizonyos területenkívüliséget mutatnak, körül vannak kerítve, vagy metákkal vannak elválasztva a határ többi részétől.⁷⁴

A majorsági szőlők elenyészően kis terjedelme azt mutatja, hogy a termelés ekkor még inkább paraszti jellegű. Megmutatkozik ez a termelésben való aktív bekapcsolódásukon kívül abban is, hogy a szabad borárulás, az úgynevezett „korcsmáztatás” joga ekkor még nagyobb mértékben megillette a parasztságot is. Ez lát-

⁷⁰ „Item quicumque unam vineam emere vel vendere voluerit, nulli quitquam dare obligatur, nisi villico de Teben suam iustitiam prout ab antiquo dare consueverunt. Item in venditione vel emptione vinearum nullus hominum ipsos resistat sive ausu temerario ipsos presummat impedire”. (Anjou O. VI. 151.)

⁷¹ „Precipimus ut praedicti hospites Hamburgienses in eorum culturis et in tempore putationis seu collectionis procul omnino impedimento et contradictionibus tam in terris, quam in aquis omnes utilitates et profectus eorum libere facere possint et exercere.” (Anjou O. VI. 151.)

⁷² Motesichky cs. lt.; F. E.

⁷³ 1361: Békásmegyeren „mons vinearum”, „loca antiquarum vinearum cum loco torcullari”. (Dl. 1935; Má. E.)

⁷⁴ Körmösd (Pozsony m.) birtok határában „metae antiquae terrae Zewleus határ vocatae”. (Dl. 7054; Má. E.)

szik a cifferiek már ismertetett kiváltságleveléből is: „A cifferiek és hospesek, akik Michchelsberghről gyűjtött bort szoktak árulni, nem fizetnek *zcapfrechtet*.”⁷⁵ A paraszti bortermelés nagyságát mutatja, hogy a földesúr is ekkor még inkább a jobbágy szőlője után járó hegyvámából jutott tekintélyes borjövedelméhez. Az abból befolyó jövedelem jelentőségét jelzi, hogy egyes helyeinken a hegyvámot a birtok legértékesebb tartozékai között sorolják fel.⁷⁶ A polgárok nagyszámú szőlőbirtokai viszont azt mutatják, hogy a parasztság mellett a polgárság volt a másik legfontosabb tényező a bor termelésében. A feltörekvő polgárság erős bekapcsolódása a szőlőtermesztésbe⁷⁷ így nagymértékben összefügg a szőlőtermelő jobbágyság polgárosodásával, egyes szőlőtermesztő és borforgalmi helyek várossá alakulásával.⁷⁸ Ennek a jövedelmező művelési formának igen nagy szerepe van tehát abban is, hogy a legforgalmasabb nyugati borvidékünkön, Sopron és Pozsony környékén, már a 14. században megtörténjen a bérmunka alkalmazása, és alig egy évszázad leforgása alatt a tekintélyes polgári réteg a városi és falusi szegénység kizsákmányolójává váljék.⁷⁹

A szőlőnél sokkal nagyobb arányú rablógazdálkodás jelei mutatkoznak meg egyéb gyümölcsféléink természeténél. A legtöbb gyümölcs, mint a dió, mogyoró, gesztenye, alma, körte, szilva ugyanis vadon is nő, és vadon növvő állapotában is elsőrendűen élvezhető. A mesterséges termelés szempontjából ezek nagy része azonban számításba sem jön, mert semmilyen emberi beavatkozást nem igényelnek. Érés idején mindenki tetszése szerint élvezheti, leszedheti és felhasználhatja termésüket. Így a fáknak különösen ebben a korban igen nagy a becsük: egyrészt mert termésük közvetlenül is fogyasztható, másrészt mert átültetésük révén kerti meghonosításuk és nemesítésük is lehetséges. Népünk még a közelmúltban is meglehetősen általánosan gyakorolta ezt a meghonosítási módot.

Gyümölcsstermesztésünknek sokkal tekintélyesebb részét szolgáltatták azonban a határban magánosan növvő vad gyümölcsfákon kívül azok az erdők formájában

⁷⁵ O. L. Dl. 5005.

⁷⁶ 1384: Ochman birtokon (Veszprém m.) 25 szőlő után járó hegyvám. (Veszprémi magánlt. Csaba. 11; F. N. A.); Moson megyei birtokon „cum 50 vineis iuris montani in vulgariter pergrecht”. (Pókatelki Kondé cs. lt. R. 12; Má. E.)

⁷⁷ Hasonlókat állapít meg a városok szőlőműveléséről Mályusz Elemér. Mint ilyeneket emeli ki a nagyszombati, soproni, pozsonyi, szegedi, kassai, budai, fehérvári polgárokat. Mályusz E.: 1930. 809–839.

⁷⁸ Hasonlókat állapít meg a szőlőművelés polgárosító hatásáról Renée Doehaerd a 12. századi Laon várossal kapcsolatban. *Doehaerd*, R.: 1950. 145–160.

⁷⁹ 1454: A bécsújhelyi tanács a soproni tanács értésére adja, hogy polgárai panaszát, akiknek szőlőik megművelésére felfogadott munkásait eltiltották, neheztelőleg vette tudomásul. *Házi J.*: 1921. I/4. 132.)

nagyobb csoportokban növény fák,⁸⁰ amelyekkel főként a Duna, Tisza, Szamos,⁸¹ Körösök partjain találkozunk. A teljesen magára hagyott, vadon termő körtés és szilvás berkek mellett már nagyon korán tudomásunk van például a Sebes-Körös melletti kerített gyümölcsösökről is.⁸² Különösen a keleti megyékben parasztságunk még sokáig alig ismer más gyümölcsöst, mint ezeket a vízparti lankákon vadon növény facsoportokat. Itteni meghonosodásuk az elsőrendű földrajzi adottságokban leli magyarázatát. A víz ugyanis állandóan nedvesen tartja a talajt, így sohasem szárad ki a gyökér, amellet a legtermészetesebb módon gondoskodik arról is, hogy a lehullott magvak megfelelő talajba jussanak.

A gyümölcsösök meglehetősen általánosak ebben a korban a hegyek lábainál is. Valószínűleg nem véletlen, hogy a királyi gyümölcsösök is éppen a borsodi hegyek szilvás, almás ligetein alakulnak ki már nagyon korán.⁸³ Míg azonban a húsos gyümölcsök (szilva, alma, körte, mindenütt közönségesnek látszanak, addig a többi vadon növény és éppúgy élvezhető gyümölcsfélék (gesztenye, dió, mogyoró) inkább a hegyek vagy a hegy lábánál elterülő vidékek kedvelt fáit. A Dunántúl inkább gesztenyés terület.⁸⁴ A keleti, északi és déli hidegebb hegyvidéki megyékben (Nyitra, Borsod, Szatmár, Arad, Valkó) viszont inkább mogyorós, diós ligetek terülnek el.⁸⁵ Ezek vagy a külső határban, vagy a falu végén alkotnak erdőszerű ligeteket.

A vadon növény gyümölcsfák birtoklására általában jellemző, hogy az erdő fához hasonlóan valószínűleg mindenki közös tulajdonát jelentették,⁸⁶ tehát gyümölcsüket mindenki szabadon élvezhette, sőt ha úgy tetszett, bárki ki is emelhette a fát, és kertjében el is ültethette. Értékük sokféleségével magyarázható, hogy a birtok legértékesebb tartozékai között sorolják fel a gyümölgligeteket és a határban elszórtan növény fákat a szántókhoz és egyéb haszonélvezetekhez hasonlóan. Legtöbbször szám nélkül szerepelnek,⁸⁷ ami osztatlan közös birtoklásukra mutat.

⁸⁰ 1358: Bazsa birtok (Zemplén m.) határában Ér-patak partján „est Rubetum spineum et arbores pomorum silvaticum”. (Zichy O. III. 116.) 1345: Cseke határában (Szatmár m.) „Kurthuelus berukh”. *Maksay* F.: 1940, 123.; 1334: Arad megyében „Almás”, 1337: Almaszeg, 1364: „Kisalmás patak”. 1364: Csenik birtokon (Borsod m.) „szilvásberkek”, cserjés. (O. L. Dl. 5350; F. N. A.)

⁸¹ 1316: Reszege Szatmár megyei községben a Szamos partján nagy gyümölcsösök vannak. (Anjou O. I. 397.)

⁸² A Sebes-Körös mellett 1329: „hortus seu pomerum”. *Jakó* Zs.: 1940. 20.

⁸³ 1364: (O. L. Dl. 5350; F. N. A.)

⁸⁴ 1320: „Arbores castaneae”. (Dl. 1990; Má. E.)

⁸⁵ 1360: Kaplóc birtokon (Nyitra m.) 40 diófa. (O. L. Dl. 5000; F. N. A.); 1323: (Valkó m.) dió. (Dl. 2080; Má. E.)

⁸⁶ 1379: Valkó m.: 10 jobbágy ellen, akik diót szedtek, hatalmaskodtak. A diót vivő szekereket két lóval elviszik. (Tzsa. Litt. V. fl. N. 80.)

⁸⁷ 1314: Szentkirályszabadján dió, körte, (Veszprémi Regeszták, 41.); 1322: Dersülés birtokon „nemus prunorum nucum et alium fructum”. (Bossányi cs. lt.; F. E.); 1356:

Valószínűleg állandó birtokbavételükkel magyarázható az a határjárásoknál ugyancsak gyakori szokás, hogy az erdőben magánosan álló gyümölcsfákat valamilyen személy neve után nevezzék meg.⁸⁸

A nagyobb csoportokban növő vad gyümölcsösök rendszeres birtokbavétele is már nagyon korán jelentkezik. Valószínűleg állandóbb gondozásukra mutat némely gyümölcsös hely telek megnevezése.⁸⁹ Semmi valószínűsége sincs ugyanis annak, hogy az eredetileg gyümölcsfákkal benőtt, de később kiégetett helyek nevét vitték volna át telek értelemben a névadásnál, hiszen a vadon termő fáknek egészen különös becsük volt. Így arra kell gondolnunk, hogy sokkal inkább a telek *sessio* vagy *terra culta* fogalomköre mehetett át a vad gyümölcsösök állandó művelésére, esetleg talajgondozására és körülkerítettségére. A vadon növés állapotát tételezhetjük fel e telek fáinak egyneműségéből is. A fák a lehullott magból ugyanis minden rendszeres ültetés nélkül, önmaguktól is meghonosodhattak. Például a Szamos melléki vadon növő szilvások olykor többszáz holdas nagyságot is elérnek. De vadon növésükre következtethetünk abból is, hogy a mesterségesen gondozott vagy átültetett gyümölcsösök leginkább *pomerium* néven bukkannak fel már a 14. századot megelőző időben. Ez egyben azt is bizonyítja, hogy gyümölcsstermesztésünknel, különösen a kezdeti időben erősen számolnunk kell a vadon növő fák eredeti növesi helyén való gondozásával, esetleg körülkerítésével.

A mesterségesen tenyésztett *pomerium*-k gyakorisága azonban azt is mutatja, hogy már igen korán fokozott mértékű a vad alanyoknak kerti talajra való átplántálása, ahol rendszeres gondozásukkal gyümölcskertészetünk alapjait vethettük meg.

Gyümölcsstermesztésünk igen tekintélyes részét szolgáltathatták tehát azok a gyümölcsöskertek, melyek vagy a határban helyezkedtek el,⁹⁰ vagy a lakótelek

(Zemplén m.) osztálylevélben gyümölcsfák. (Kende cs. lt.; F. E.); 1376: lánynegyedhez adnak elegendő szántót, erdőt és a gyümölcsfákból ugyanannyit. (Dl. 6327; Má. E.)

⁸⁸ 1358: Rákosd határában (Hunyad m.) „Pálfyayanus Kurthue”. (Anjou O. VII. 390.); 1393: Pethlend-i Pál fiai átadnak „quandam portionem possessionariam” minden tartozékával Gyakháza-i Barnabás fiainak, akik viszont átengednek nekik Gyakháza-i birtokukból „pro locis sessionalibus tantam particulam terre extra ipsam possessionem Gyakhaza, super quanta preallegata possessio Gyakhaza adiaceret, incipiendo a quadam via, que veniret de possessione Zakal .... versus dictam partem occidentalem tenendo usque ad arborem piri Fodorkwrtwel dictam” minden tartozékával. (Zsigmond-kori O. I. 324.)

⁸⁹ 1233: „Tendit ad aliam terram que Medies Teluk vocatur”. (M. O. Sz. 630.); 1314: „Terra Zylwastelek vocata”. (O. L. Dl. 28715.)

⁹⁰ 1381: Balk vajda és atyja mármárosi és szatmári főispán bepanaszolja Voltrah Jakab fiait, hogy „ortum pomerii ipsorum ad terras suas inter veras metas possessionis eorum Bech vocate ... habitas posuissent, ubi etiam ad dictum ortum pomerii quasdam particulam terrarum arabilium eorundem Bolk Woyuade et Drag fratris sui ... occupasset.” (Documenta historiae valachorum. 291.)

közvetlen folytatásában.⁹¹ Körülkerítettségüket a *hortus seu pomerium*ok és a kerítések külön említésén kívül⁹² bizonyítja az is, hogy amelyek birtokon nem ilyenről van szó, ott csak általában beszélnek a gyümölcsfákról vagy cserjésekről, illetve ligetekről. A kert előnye az előbbiekkal szemben, hogy már alaposabb növényvédelmet jelent, minthogy az erdei és mezei állatok kártéteményei nem veszélyeztethetik annyira az új alany növekedését. De az előbbi környezetből kiszakított növény a kártékony rovarfélék pusztítása elől is jobban elszigetelt maradhatott.

A kertek legsűrűbben nyugaton fordulnak elő, a Csallóközben,⁹³ lejjebb Veszprém megyében,⁹⁴ de elszórtan megtalálhatók Somogy, Baranya, Abaúj, Heves, sőt Gömör, Nyitra, Liptó, Turóc, Szatmár és Bihar megyékben is.⁹⁵

Általában úgy látszik, hogy a mesterségesen ültetett gyümölcsöket ekkor még csak inkább az úri birtok tartozékai között találjuk meg,⁹⁶ ami valószínűleg az ültetés költséges és fáradságos voltával is magyarázható. Közös karbantartásra vall, hogy a legtöbbször több birtokos közös tulajdonában vannak.⁹⁷ Osztokodásnál gyakori ugyanis, hogy a gyümölcsösöket továbbra is közös használatban hagyják.⁹⁸

A kertek nagyságára vet fényt az az 1368-ból származó Pozsony megyei adat, mely 160 darab, különböző gyümölcsfát számlál meg egy kerten belül.⁹⁹ A különböző gyümölcsfélék¹⁰⁰ egymás melletti növekedése valószínűleg a mesterséges ülte-

⁹¹ 1394: „Sessionem cum ortu et pomerio retro eandem curiam habebant.» (O. L. Dl. 7999.); 1393: »Locis sessionalibus ... ac orto fructifero ante portam eorundem a parte meridionali habito.» (Zsigmond-kori O. I. 351.)

⁹² 1378: Gyümölcskert bekerítve Hevesújvár birtokon. (Dl. Tzsa. 42084; K. L. B.)

⁹³ Pozsony: 1329: (Batthyány cs. Köpcsényi lt. Capsa 3. f. 2. Lit.); 1369: (O. L. Dl. 5747; F. N. A.); 1323: (Dl. Tzsa. 40423; K. L. B.); 1363: (O. L. Dl. 5709; F. N. A.); 1362: (Batthyány cs. Körmendi, Cseklézi Lad, 17. n. 800; F. N. A.); 1380: (Dl. 6740; Má. E.); 1390: Csallóközön. (Zsigmond-kori O. I. 184.)

⁹⁴ Veszprém: 1331: (Veszprémi kpt. magánt. Veszprém Opp. 18; F. N. A.); 1343: (Dl. Tzsa. 42223.); 1383: (Dl. Tzsa. 42264; L. K. B.)

⁹⁵ Somogy: 1357: (Ta Mérey cs. lt. 47; F. E.); Baranya: 1335: (Mednyánszky cs. lt. 108... F. E.); Abaúj: 1363: (Dl. Tzsa. 41579; K. L. B.); Heves: 1304: (O. L. 5778; F. N. A.); Nyitra: (Mednyánszky cs. lt.; F. E.); Turóc: 1372: (Dl. Tzsa. 41874; K. L. B.); Szatmár: 1370: (O. L. Dl. 5854; F. N. A.)

⁹⁶ 1341: Drugeth nádor Hector fiainak Erdő-inota nevű birtokát a rájuk emberölésért kiszabott fejjéltés fejében Erdőinota-i László fiainak ítéli oda: „unum molendinum prope sessionem seu curiam ipsorum filiorum Hectoris existens in tribus marcis parvorum denariorum estimatum ad ipsam curiam et sessionem cum horto et arboribus fructiferis ibidem existentibus prenominatis Stephano et Dominico filiis Ladislai statuissent possidendam.» (Anjou O. IV. 101.)

⁹⁷ 1380: Vata falu (Pozsony m.) határában „pomerium nobilem de Chenkefalua” (Dl. 6740; Má. E.)

⁹⁸ 1387: Hernádmenti birtokon László fia Bertalan birtokrészét két egyenlő részre osztják „excepto pomerio”, mely közös használatban marad. (O. L. Dl. 7333.)

⁹⁹ O. L. Dl. 5709. F. N. A.

¹⁰⁰ 1357: (Somogy m.): gyümölcsfák osztása fák szerint. (Tzsa. Mérey cs. lt. 47; F. E.)

tés állapotára utal. Az igényes gyümölcsfajtákon kívül egy-egy gyümölcsös tervszerű felépítésére és gondozására mutat, hogy az öreg fák mellett már gyakran hallunk új egyedek létesítéséről is.¹⁰¹

A paraszti gyümölcsstermesztésről nehéz képet alkotnunk. Nem állapítható meg ugyanis, hogy az országnak azokon a vidékein, ahol ebben a korban már igen fejlett gyümölcsstermesztésről tudunk – mint Pozsony megye úri birtokainak gyümölcsösei – a paraszti telkek után járó gyümölcsfák hányada¹⁰² vajon a jobbágytelekkel szervesen kapcsolódó belső gyümölcsösök bizonyos arányát jelenti-e, a káposztás és gabonakertek mellett, vagy sokkal inkább a határban birtokba vett gyümölcsös ligetek fáinak meghatározott mennyiségét kell mögöttük sejtenuünk. Feltételezhető ugyanis – tekintettel éppen a későbbi állapotokra is –, hogy gyümölcsfogyasztásunk sokkal tekintélyesebb részét szolgáltatta a falvak közeli vagy távoli határában a legtöbbször vadon növvő ligetek vagy magányosan álló gyümölcsfák vad termése. Ezek gazdasági és táplálkozási jelentősége még egy évszázaddal ezelőtt országosan általános volt mind úri,¹⁰³ mind paraszti birtokosaink körében.

A vadon növvő és termő növények természetes felhasználása és mesterséges gondozása kimutatható még más növényeknél is. Ilyen a rendkívül fontos ipari nyersanyagot szolgáltató kumló, amely egyes birtokokon kertek formájában is előfordul.¹⁰⁴ Szórványos előfordulásukból azonban egyelőre nem állapítható meg a termesztés mennyisége. De úgy látszik, hogy ellentétben a teljesen vadon tenyésző kumlóval ez inkább nagybirtokhoz kapcsolódó termesztési forma volt.¹⁰⁵

Növény-, illetve gyümölcsstermesztésünkben tehát éppen a 14. század az a határvonal, mikor az ember többé már nem elégszik meg a vadon növvő gyümölcsök minden védelem nélküli gyűjtögetésével. Sőt ott sem áll meg, hogy akár eredeti növesi helyükön részesítse őket még fokozottabb védelemben, hanem eredeti növesi helyükről kimozdítva, a nekik megfelelőbb, alkalmasabb helyre ülteti őket át. Ezzel végleg a termelés fokára lép. Nem érthetünk tehát egyet a gyümölcsstermesztés monografikus feldolgozójával, Rapaics Raymunddal, aki a 14. század előtt az erdei gyümölcsök gyűjtögetése mellett csupán a vadon növvő gyümölcsösök eredeti helyükön való kertszerű használatát és e körülkerített helyek fokozottabb gondozását ismeri el,¹⁰⁶ teljesen kizárva az eredeti növesi helyükről való kiszakí-

¹⁰¹ 1329: Szász birtokon (Pozsony m.). (Batthyány cs. Köpcsényi Lt. Capsa 3 f. 2. lit.; F. N. A.)

¹⁰² 1357: „locus sessionalis cum ortibus olerum et frugum cum quarta parte arborum fructiferorum.” (Pozsonyi kpl. Orsz. Lt. C. 14. f. 12. Mr. 3; Má. E.)

¹⁰³ „Vadgyümölcsöt, kökényt, körtvélyt, almát bőven szedessen az az ő idejében, aszaltasson is, mert a jó gazda annak is hasznát tudja venni az ő idejében... a mogyoró szedését, gomba aszaltatását ide kell érteni, mert ezek is szükségesek az ő idejükben.” (G. Sz. I. 1894, 242.)

¹⁰⁴ 1384: (Pozsony m.) „terra Kumlókert”. (Pókatekai Kondé cs. lt. R. 216; Má. E.)

¹⁰⁵ Kistapolcsányban (Bars m.) kumló. (O. L. Dl. 5168.)

¹⁰⁶ Rapaics R.: 1940, 81.

tásukat. A gyümölcsösöknek a lakóházak során és a telekkel egyvégben fekvő elhelyezkedése ugyanis csakis az ültetés és nemesítés útján való meghonosítására mutat.¹⁰⁷ Mindez nemcsak kerti termelésre vall, hanem arra a tervszerű határelrendezési módra – ha egyelőre még csak elszigetelten is az úri birtokokon –, amely a növények alkalmas helyének a kiválasztásával ekkor már minden vonalon egyformán jellemzi a termelést.

Irodalom

DOEHAERD, Renée

1950 Un paradoxe géographique: Laon, capitale du vin au XIIe siècle. *Annales Economiques-Sociétés-Civilisation*. 2. 145–160. Paris.

GRAND, Roger

1950 *L'agriculture au Moyen Age de la fin de l'Empire Romain au XVIe siècle*. Paris.

HÁZI Jenő

1921 *Sopron szabad királyi város története*. I/1. Sopron.

HEYNE, Moritz

1901 *Fünf Bücher deutscher Hausaltertümer von den ältesten geschichtlichen Zeiten bis zum 16. Jahrhundert*. II. Leipzig.

JAKÓ Zsigmond

1940 *Bihar megye a török pusztítása előtt*. Budapest.

MAKSAY Ferenc

1940 *A középkori Szatmár megye*. Budapest.

MÁLYUSZ Elemér

1929–30 Az 1498. évi 41. törvénycikk. *Századok*. 64. 809–839. Budapest.

MOLLAY Károly

1941 Soproni élet a 15. század második felében. *Soproni Szemle*. V. 2. 109–122.

PETHE Ferenc

1805 *Pallérozott mezei gazdaság*. II. Pozsony.

RAPAICS Raymund

1940 *A magyar gyümölcs*. Budapest.

¹⁰⁷ Parasztságunknál elvétve ma is szokásos, ha gyümölcsöst akar házánál létesíteni, kiválasztja a határban a legegészségesebbnek, legerősebbnek látszó vad alanyt, hazaviszi, s elülteti. Általában tavasszal vagy ősszel ülteti el. Ha megfogant, beoltja. Azt tartja, hogy a vad alanyba oltott gyümölcs a legéletképesebb.

Forrásjegyzék

Adattár

A magyarság kulturális élete a 15. században. – A Belényesy Márta vezette „Anyagi kultúránk a 15. században” munkacsoport archívuma. Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest.

ANJOU O.

1887–1920 NAGY Imre: *Anjou-kori okmánytár 1301–1359. I–VII.* Budapest.

ÁUO

1860–1874 WENZEL Gusztáv: *Árpád-kori Új Okmánytár I–XII.* Budapest.

Doc. Val.

1941 FEKETE NAGY ANTAL – MAKKAI LÁSZLÓ: *Documentae Historiam Valachorum in Hungaria illustrantia.* Budapest.

FEJÉR

1829–1844 FEJÉR György: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis. Kezdetől 1440-ig.* XLII. Buda.

HAZAI O.

1865–91 NAGY I. – RÁTH K. – IPOLYI A. – VÉGHÉLY D. (szerk.): *Hazai Okmánytár.* Budapest.

KÁLLAY O.

1943 *A nagykállói Kállay család levéltára 1224–1386.* II. kötet. Budapest.

KÁROLYI O.

1882–97 KÁROLYI Tibor – GÉRESI Kálmán (szerk.): *A nagykárolyi gr. Károlyi család oklevéltára.* V. kötet. Budapest.

Magyar Törvénytár

1899 MÁRKUS Dezső (szerk.): *Magyar Törvénytár 1000–1895.* Budapest.

O. L. DL.

Országos Levéltár, Diplomatica Gyűjteménye.

O. L. DL. AMADÉ

Országos Levéltár, Amadé család levéltára.

O. L. DL. BECSKEY

Országos Levéltár, Becskey család levéltára.

O. L. DL. FORGÁCH

Országos Levéltár, Forgách család levéltára.

O. L. DL. KAPY

- Országos Levéltár, Kapy család levéltára.
- O. L. DL. KISFALUDY
Országos Levéltár, Kisfaludy család levéltára.
- O. L. DL. MELTZER
Országos Levéltár, Meltzer család levéltára.
- O. L. DL. SEMSEY
Országos Levéltár, Semsey család levéltára.
- O. L. DL. SZIRMAY
Országos Levéltár, Szirmay család levéltára.
- O. L. DL. TZSA
Országos Levéltár, Törzsanyag.
- O. L. DL. BERZEVICZY
Országos Levéltár, Berzeviczy család levéltára.
- O. L. DL. ESZTERHÁZY
Országos Levéltár, Eszterházy család levéltára.
- O. L. ESZTERGOMI KÁPTALAN
Országos Levéltár, Esztergomi Káptalan levéltára.
- O. L. ESZTERGOMI KÁPTALAN, GARAMSZENTBENEDEK
Országos Levéltár, Esztergomi Káptalan, Garamszentbenedeki része.
- O. L. FESTETICH
Országos Levéltár, Festetich család levéltára.
- O. L. GARAMSZENTBENEDEK
Országos Levéltár, Garamszentbenedeki Konvent levéltára.
- O. L. HANVAI
Országos Levéltár, Hanvai család levéltára.
- O. L. MOTESITZKY
Országos Levéltár, Motesitzky család levéltára.
- O. L. PERÉNYI
Országos Levéltár, Perényi család levéltára.
- O. L. SÁNDOR–METTERNICH
Országos Levéltár, Sándor-Metternich család levéltára.
- O. L. VAY
Országos Levéltár, Vay család levéltára.
- O. L. VÁRDAI
Országos Levéltár, Várdai család levéltára.
- O. L. VESZPRÉM
Országos Levéltár, Veszprémi Káptalan levéltára.
- R. M. K.
Széchényi Könyvtár Kézirattára, Régi Magyar Könyvtár. Budapest.
- SOPRONI O.

- 1928 Sopron vármegye Levéltárának Oklevélgyűjteménye, I. rész. Középkori oklevelek 1236–1526. Összeállította SÜMEGHI D. Sopron.
- VESZPRÉMI REGESZTÁK
- 1953 *Veszprémi Regeszták. 1301–1387.* Összeállította KUMOROVITZ L. Bernát. Budapest.
- ZALAI O.
- 1886–1890 NAGY I. – VÉGHÉLY D. – NAGY Gy.: *Zala vármegye története. Oklevéltár.* II. kötet. Budapest.
- ZICHY O.
- 1872–1915, 1931 *A zichi és vásonkeői Zichy család idősb ágának okmánytára.* XII. kötet. Budapest.
- ZSIGMOND–KORI O.
- 1951–1956 *Zsigmond-kori Oklevéltár.* I–II. Összeállította MÁLYUSZ Elemér. Budapest.

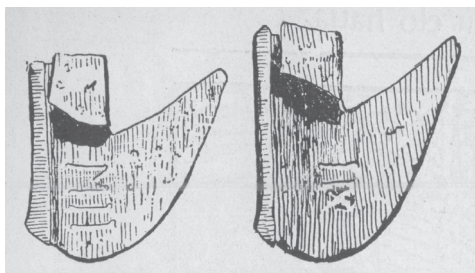

Képmelléklet

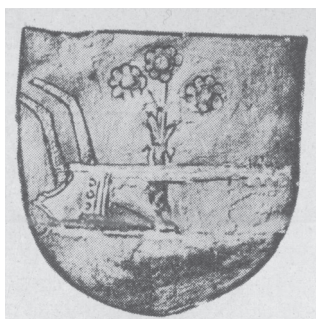

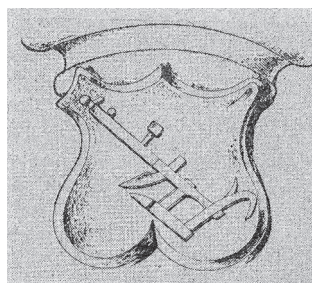

1. kép. 13. századi ekevasak Burgerland területéről.
Belényesy Márta: A földművelés fejlődésének alapvető kérdései
a 14. században. 1954. 399. 1. kép nyomán.

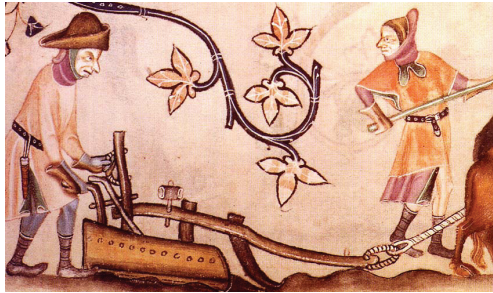
2. kép. Zenthe Máttyás címere 1456-ból.
Sinkovics István: Mezőgazdasági viszonyok.
In: Domanovszky Sándor (szerk.): Magyar Művelődéstörténet II.
1940. 155. nyomán.

3. kép. A derzsi templom
szentélymennyezetének bordáin lévő zárókő a 15. századból.
László Gyula: Székely faeke a XV. századból.
In: Ethnographia 1951. LXII. 158. nyomán.

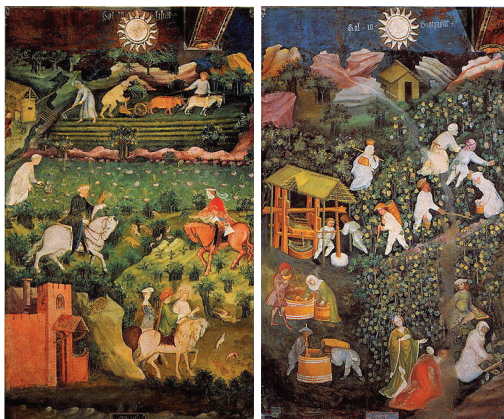
4. kép. 11. századi angolszász kalendárium január-ábrázolása.
Andre E. E. Parmentier: Album Historique.
Le Moyen Age. 1896. I. 170. nyomán.

5. kép. BM. MS. Luttrell Psalter 14. századi eke-ábrázolása.
Dorothy Hartley–Margaret H. Eliot: Life and Work of the
People of England. The Fourteenth Century. London.
1928. 24. tábla nyomán.

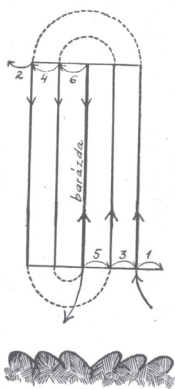

6 a, b kép. Az április és május megszemélyesítése
a trienti Adlertum falfestményein 1420-ból.

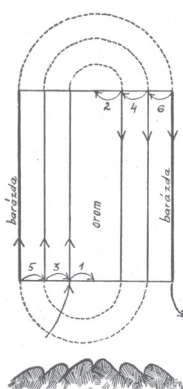

6 c, d kép. Az április és május, szeptember és október megszemélyesítése a trienti Adlertum falfestményein 1420-ból.

Beth, Ignatz–Burger, Fritz–Schmitz, Herman: Handbuch der Kulturwissenschaft. II. Die deutsche Malerei vom ausgehenden Mittelalter bis zum Ende der Renaissance. Berlin, 1917. 256–257. nyomán.

7a. kép. Szétszántás

7b. kép. Összeszántás

Belényesy Márta: A földművelés Magyarországon a 14. században. 1956. 531. 3–4. kép nyomán.

8. kép. 15. századi kalendárium szeptember-ábrázolása.
OSZK RMK C.L.M. ae. 396.; Flamand kalendárium.
Budapest, 1983. Fol. 9. nyomán.

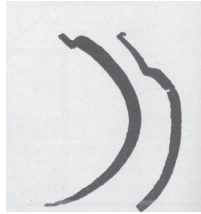
9. kép. A 16. századi nagyszombati kalendárium február-ábrázolása.
OSZK RNYT RMK I. 159. nyomán.

10. kép. A 15. századi nagyszombati kalendárium szeptember-ábrázolása.
OSZK RNYT RMK I. 159. nyomán.

11. kép. A 11. századi sorokpolányi temető sarló-lelete.
Méri István: Beszámoló a Tiszalök-rázompusztai és
a Túrkeve-mórici ásatások eredményeiről. II.
In: Archeológiai Értesítő XXIX. 1954. 2. 2. ábra nyomán.

12. kép. A Túrkeve-mórici ásatások sarlótípusai.
Méri István: Beszámoló a Tiszalök-rázompusztai és
a Túrkeve-mórici ásatások eredményeiről. II.
In: Archeológiai Értesítő XXIX. 1954. 2. 2. ábra nyomán.

13. kép. 15. századi magyar kalendárium július-ábrázolása.
OSZK RMK C.L.M. ae. 396.; Flamand kalendárium. Budapest,
1983. Fol. 7. nyomán.

14. kép. Az augusztus megszemélyesítése egy 15. századi német kalendáriumban. Graus, Frantisek: Djiny venkovského lidu v Cechách v dob predhusitske od X. stol. do roku 1419. Praha. 1953–1957. 14. ábra nyomán.

15. kép. A 16. századi nagyszombati kalendárium augusztus-ábrázolása. OSZK RNYT RMK I. 159. nyomán.

16. kép. A 16. századi Luttrell Psalter illusztrációja. Dorothy Hartley–Margaret H. Eliot: Life and Work of the People of England. The Fourteenth Century. London. 1928. 24. tábla nyomán.

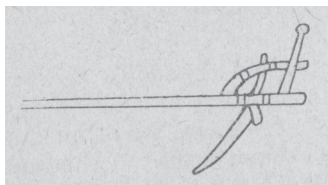
17. kép. A 14. századi Vencel Biblia illusztrációja.
Graus, Frantisek: Djiny venkovského lidu v Cechách v dob predhusitske od
X. stol. Do roku 1419. Praha. 1953–1957. 15. ábra nyomán.

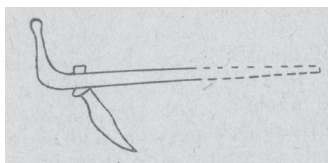
18. kép. A 15. századi magyar kalendárium augusztus-ábrázolása.
OSZK RMK C.L.M. ae. 396.; Flamand kalendárium.
Budapest, 1983. Fol. 8. nyomán.

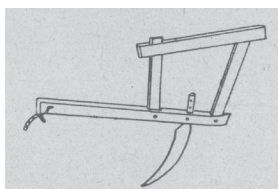
19. kép. A 14. századi nagyszombati kalendárium november-ábrázolása.
OSZK RNYT RMK I. 159. nyomán.

20. kép. Riss. Kirchbach. (Karintia)
Rhamm, Karl: Ethnographische Beiträge zur germanisch-slawischen
Altertumskunde. Braunschweig, 1908. II./1. 2. t. 6. ábra nyomán.

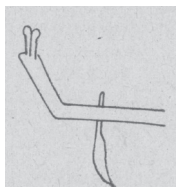

21. kép. Riss. (Alsó-Karintia)
Rhamm, Karl: Ethnographische Beiträge zur germanisch-slawischen
Altertumskunde. Braunschweig, 1908. II./1. 2. t. 5. ábra nyomán.

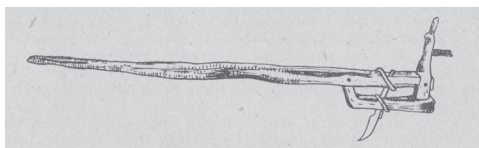

22. kép. Riss. (Svédország)
Rhamm, Karl: Ethnographische Beiträge zur germanisch-slawischen
Altertumskunde. Braunschweig, 1908. II./1. 2. t. 16. ábra nyomán.

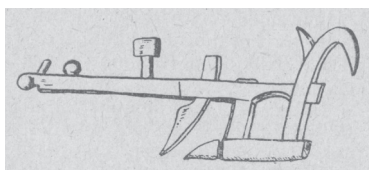
23. kép. Riss. Goppelsbach. (Stájerország)
Koren, Hanns: Pflug und Arl. Ein Beitrag zur Volkskunde der Ackergeräte.
Salzburg, 1950. 9. ábra nyomán.

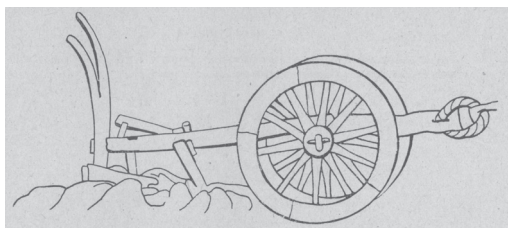
24. kép. Riss. Zillberg. (Stájerország)
Koren, Hanns: Pflug und Arl. Ein Beitrag zur Volkskunde der Ackergeräte.
Salzburg, 1950. 10. ábra nyomán.

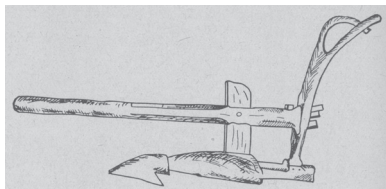
25. kép. Arl vasa.
Koren, Hanns: Pflug und Arl. Ein Beitrag zur Volkskunde der Ackergeräte.
Salzburg, 1950. 2. ábra nyomán.

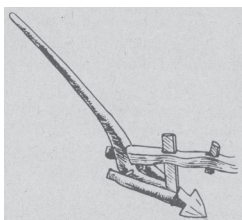
26. kép. A székelyderzsi templom eke-ábrázolása, 15. század.
László Gyula: Székely faeke a 15. századból.
In: Ethnographia. 1951. LXII. 158. nyomán.

27. kép. Hortus deliciarum eke-ábrázolása, 12. század.
Straub, Alexandre–Keller, Gustave: Herrade de Landsberg.
Hortus deliciarum. Strasburg, 1879. 30. tábla nyomán.

28. kép. Arl. (Soboth)
Koren, Hanns: Pflug und Arl. Ein Beitrag zur Volkskunde der Ackergeräte.
Salzburg, 1950. 16. ábra nyomán.

29. kép. Ekekapa. (Balkán)
Obrebski, Joseph: Rolnictwo wschodniej czesci Polwyspu Balkanskiego. Lud
Slowanski. I. 1929–30. V. tábla. 1. ábra nyomán.

30. kép. Fanyesés. 15. századi kalendárium március-ábrázolása.
OSZK RMK C.L.M. ae. 396.; Flamand kalendárium.
Budapest, 1983. Fol. 3. nyomán.

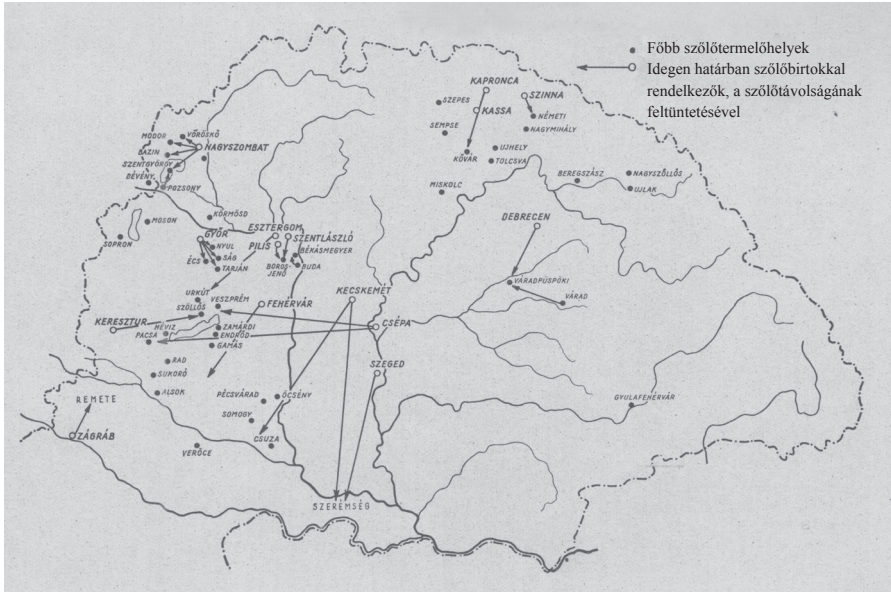
31. kép. Szőlőtaposás. 15. századi kalendárium október-ábrázolása.
OSZK RMK C.L.M. ae. 396.; Flamand kalendárium.
Budapest, 1983. Fol. 10. nyomán.

32. kép. A szőlőmunkálatok megindulása.
A 16. századi nagyszombati kalendárium március-ábrázolása.
OSZK RNYT RMK I. 159. nyomán.

33. kép. Szüret és taposás.
A 16. századi nagyszombati kalendárium október-ábrázolása.
OSZK RNYT RMK I. 159. nyomán.

34. kép. A szőlő elterjedése a 14. században.
 Belényesy Márta: Szőlő- és gyümölcsstermesztésünk a 14. században.
 1955. 19. nyomán.